
АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

Замондошлари хотирасида

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

83.3Уз

А 15

Сўз боши муаллифи — **ОДИЛ ЕҚУБОВ**

Тўплаб, нашрга тайёрловчилар:

ҚИБРИЕ ҚАҲҲОРОВА,

ОТАЕР НАҲАНОВ

4702570200—156

С — 20—87

М352(04)—87

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987

АДАБИЁТИМИЗ ФАХРИ

Улкан сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор ижоди ўзбек совет адабиётининг шонли саҳифаларидан бирини ташкил этади. Фафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Миртемир, Мақсуд Шайхзода каби атоқли ижодкорлар билан биргаликда Абдулла Қаҳҳор социалистик ўзбек маданиятини яратиш, қаҳрамон халқимизнинг меҳнати ва олижаноб фазилатини бутун дунёга маълум ва машҳур қилишга унутилмас хизмат кўрсатган заҳматкаш адиблардан ҳисобланади. ✓

Абдулла Қаҳҳор Бутуниттифоқ китобхонага ўзига хос носиб сифатида Константин Симонов таржимасидаги «Синчалак» қиссаси орқали танилди.

Мен «носир сифатида» деб алоҳида урғу бераётганимнинг бонси бор, албатта. Чунки, бунгача Абдулла Қаҳҳор номини Иттифоқ томошабинлари яхши билар эдилар. Унинг «Шоҳи сўзана» комедияси СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган ва мамлакат театрларида, жумладан, Москва ва Ленинград театрларида намойиш қилинган эди.

Шу билан биргаликда Абдулла Қаҳҳор адабиётга ажойиб ҳикоянавис-новеллист сифатида кириб келди. Мазкур жанрда у ҳозирги кунда ҳам тенги йўқ устоз саналади.

Унинг ҳажм жиҳатидан кичик, икки-уч саҳифадан ошмайдиган «Анор», «Ўғри», «Кўр кўзнинг очилиши» сингари ҳикоялари аллақачон дарсликлардан ўрин олган бўлиб, уларнинг қадда ташқари ихчамлиги, фикрининг лўндалиги, бадий тўлақонлиги, жумлаларнинг ниҳоятда сиққлиги, чуқур ижтимоий мазмун билан йўғрилганлиги кишини ҳайратда қолдиради.

Ёзувчи сўзга шунчалик ҳасиски, агар бу митти дурдоналарнинг ҳар бирини қайта ҳикоя қилингудек бўлса, ҳикоянинг ўзидан кўра анча кўп жойни эгаллаган бўлар эди. Ёзувчи тилининг ҳайратомуз рамзийлигини, ўз қаҳрамонлари қалбига теран кириб боришини, уларнинг қайғу ва аламларига чуқур инсоний муносабатда бўлишини айтмайсизми?!

Мисол учун «Ўғри» ҳикоясини олайлик. Қобил бобонинг ҳўкизини ўғри уриб кетган. Ҳўкиз — камбағал деҳқоннинг яққал ёғона умиди ва таянчи. Чол эллиқбешига арз қилиб боради. Ал-

батта, элликбошиникига қуруқ қўл билан бориб бўлмайди. Совғани олиб элликбоши бу ҳақда мингбошига хабар беражagini айтади, ўз-ўзидан маълумки, бу иш ҳам совғасиз битиши қийин. Ҳар қалай, совға ўз кучини кўрсатмай қолмайди: мингбоши қозига хабар қилишга ваъда беради. Шунда бусиз ҳам умрида рўшнолик нималигини билмаган чолнинг «қора кун»га атаб олиб қўйган сўнгги бисотларини охиригача қоқиб-суқиб олиб боришдан ўзга чораси қолмайди. Шу гариқа тўрачилик ва инқилобдан олдинги маҳаллий ва чор ҳокимиятининг даҳшатли паллапояларидан юриб ўтар экан, чол ўзининг энг сўнгги мирисидан ҳам маҳрум бўлади. Тўрачиликка асосланган мазкур жамиятнинг энг юқори, мўтабар даргоҳига етганда Қобил бобо ўша давр учун мутлақо хос бўлган биргина жавобни эшитади: «Хўкизинг йўқолмасдан илгари бормиди ўзи?»

Жуда катта фoш этувчи кучга эга бўлган, ҳаётнинг оғир юки остида эзилиб, адоий тамом бўлган бир кичик одамга нисбатан меҳр ва хайрихоҳ ҳисси билан сугорилган бу ҳикоя бор-йўғи уч бетдан иборат, холос!

Адабиётимизда ҳали бошқа ҳеч кимга насиб этмаган бу услуб дўндалиги, тил рамзийлиги, сўз билан тасвирлаш маҳорати ёзувчининг кичик жанрдаги асарларигагина эмас, балки унинг повесть ва романларига ҳам хос хусусиятлар.

Ўзининг дастлабки «Сароб» романини ёзганида Абдулла Қаҳҳор эндигина 25 баҳорни кўрган навқирон йигит эди. Бу асар 20-йилларда миллатчилик кайфиятига берилиб, йўлини йўқотган ва шу билан ўзининг ажойиб истеъдодини нобуд қилган ёш ёзувчи тақдири ҳақида ҳикоя қилади. Уша даврда Абдулла Қаҳҳордек ёш ёзувчи учун бундай мавзуда роман яратишнинг ўзи жуда катта жасорат, айтиш мумкинки, қаҳрамонлик эди. Ўзининг шу илк романи биланоқ Абдулла Қаҳҳор етук сўз санъаткорига хос бўлган фазилатлари ила китобхон ва танқидчилар диққатини ўзига тортди. Бу фазилатлар ёзувчининг «Қўшчинор чироқлари» романи, «Отриқ тишлар ва «Тобутдан товуш» сатирик пьесаларида янада ёрқинроқ акс этди. Хўш, адибнинг фазилатлари нималарда кўринар эди? Аввало бу — кишиларни ташвишлантирган энг ўткир проблемаларни ҳаёт ичидан илғаб олиш ва уларни кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола эта билиш, жонли, инсоний характерлар яратиш маҳорати, қолаверса, ёзувчи мушоҳадасининг дадиллиги ва ўткирлиги эди. Абдулла Қаҳҳор ижодида янада ёрқинроқ намоян бўлган ва маҳорати билан бир вақтда ўса борган тағин бир фазилат — бу унинг ҳақиқий сатирик истеъдодга эга бўлишидир. Афтидан, унинг Гоголь ва Чехов асарларига ёшликка хос ўқилик ва ҳаяжон билан мурожаат этиши бежиз бўлмаган. Бунинг натижаси ўлароқ, у рус адабиётининг мазкур икки даҳоси қаламига мансуб «Ревизор», «Чиновникнинг ўлими», «Хамелеон»

ва бошқа кўплаб асарларнинг маҳорат жиҳатидан бетакрор таржима намуналарини қолдирдики, биз улар қошида бир умр тазым қиламиз. Ёзувчиларимиз ижодида алдамчилик, таниш-билишлик ва пора устидан ҳеч ким Абдулла Қаҳҳорчалик кула олганини, нафрат қила билганини эслолмайман. Турли кўринишдаги таниш-билишликлар, бўҳтончилар, порахўрлар, лаганбардорларни китобхонлар ва асосан томошабинлар ҳукмига ҳавола этар экан, ёзувчи тили ҳеч бир муболағасиз заҳарга айланади.

Партиямиз ҳаётдаги салбий ҳодисаларга қарши кескин кураш олиб бораётган бугунги кунда Абдулла Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар» ва «Тобутдан товуш» сатирик комедияларини ўқир эканмиз, ёзувчининг зийраклигига тан бермай иложимиз йўқ. Бундан роса йиғирма йил олдиноқ адиб ва граждон Абдулла Қаҳҳор ёзувчиларимиз ичида энг биринчи бўлиб руҳий қашшоқлик, моддий дабдабозлик кетидан қувиш ва ўз навбатида порахўрлик, таниш-билишлик, алдамчилик каби социалистик жамиятга ёт бўлган иллатларни келтириб чиқарувчи улкан зарарни бутун борлиғи билан ҳис этган эди. Жамият ҳаётини муҳофаза қилиш масъулиятини ҳис этган ёзувчидаги бундай зийраклик ва граждонлик журъати ҳар кимга ҳам хуш келавермаганлигини бугунги кунда ҳамма билади. Ҳаётдаги барча нопоклик ва ифлосликлар устидан бу қадар қаттиқ кулиб (Абдулла Қаҳҳор қандай кулишни билар эди) ёзилган кичик бир сатирик асарнинг ҳам тақдирини силлиқ кечмаганини эсламан. Улар жиддий баҳслар ва кескин мунозараларга сабаб бўлар эди. Гоҳо эса ранг-баранг бадий бўёқлар орасида фақат қизилнинггина ёқтирадиган, ёзувчининг сатирик образларида ўзининг юмшоқ қилиб айтганда, унчалик кўнгилга хуш келмайдиган шахс кўриниб кетган баъзи кишиларда тўғридан-тўғри ғазаб ҳиссини уйғотиб юборар эди. Абдулла Қаҳҳор вафотидан кейин ўтган йиғирма йиллик муддат ёзувчининг нечоғли ҳақ ва довиорак эканини кўрсатди. Шу ўринда китобхонда, Абдулла Қаҳҳордек ёрқин, ўзига хос носир узоқ давр мобайнида Бутуниттифоқ китобхони учун унчалик маълум бўлмай келганининг боиси нимада, деган ҳақли савол турилади. Сўз аввалида Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести Константин Симонов таржимасида китоб бўлиб чиққандан кейин у Бутуниттифоқ миқёсида танилди, деб айтиб ўтганим бежиз эмас. Абдулла Қаҳҳордек йирик, бетакрор, ўзига хос ёзувчининг ёрқин асарлари бундай «ҳақсизлик»ка гирифтор этилишининг туб сабаблари нимадан иборат? Амминанки, Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг бетакрорлиги, унинг мафтункор нафосати, рамзлилиги ва ғоятда оддийлиги, коса тагида нимкоса қабилида ҳар бир жумланинг тағдор, нозик қочиримларга бойлиги туб сабабларни ташкил этади. Мана шу барча жозоба ва тил бойлигини бошқа тилда намоён этиш учун муаллифдан қолишмайдиган, балки баъзи жиҳатлари билан ундан ўтиб тушадиган, бу-

нинг устига яна ҳам теранроқ сўз дурдоналарини топа билишдек бебаҳо истеъдодга эга бўлган, бу сўз дурдоналарини бошқа халқлар ва мамлакатлар мулкига айланттириш иштиёқида ёнадиган санъаткор ёзувчи-таржимон топилиши лозим эди.

Константин Михайлович Симонов, маълумки, оз кимсага насиб этадиган ана шундай ноёб истеъдод ва сахий қалб эгаси эди.

1958 йилда Константин Михайлович бир неча йил умргузаронлик қилгани, бир гал Абдулла Қаҳҳор уйдаги меҳмондорчилик пайтида ўзи эътироф қилганидек, «шовқин-суронлардан қочиб, хилватда ишлаш» учун Тошкентга келади. Кейинчалик маълум бўлишича, ўшанда Симонов «Уликлар ва тириклар» трилогиясининг биринчи китоби устида ишлаётган экан. Тўғриси, «тўнч яшаш», аслида, Константин Михайлович учун мутлақо ёт тушунча эди. У республика бўйлаб кўп саёҳатга чиқар, «Правда» газетаси учун очерклар битар, Ўзбекистон Ёзувчилар союзига тез-тез ташриф буюриб, адабиётчилар билан учрашар, янгиликлардан хабардор бўлиб, шеъринг сирларини чуқурроқ ўрганиб, ўзбек шоирларининг шеърларини таржима қилиш билан шуғулланар эди. Бизлар эса, ёшлар ҳам, кекса адабиётчилар ҳам, баланд бўйли, келишган, кўринишдан ёш (гарчи ўшандаёқ соч-соқоли қордай оппоқ бўлса ҳам) истараси иссиқ бу одамни кўрсак, яйраб кетардик. Эсимда: ўша эллик тўққизинчи йилнинг кузагида ҳақиқий устоз, умрининг кўп йилларини, бутун куч ва қалб кўрнин ижодга бағишлаган, буни ўзи ҳам юракдан ҳис этган ижодкорга ҳос кўтаринки руҳда юрган Абдулла Қаҳҳорнинг чиндан омади чопган эди! Бироқ ўзига исбатан қаттиқ талабчан бу ажойиб инсоннинг ўша кунлардаги кўтаринки кайфиятига бошқа омил ҳам сабаб бўлганини билдим: «Синчалак» повестининг сўзма-сўз таржимасини Константин Михайлович ўқиб чиққан экан! Повесть унга жуда ёқиб қолибди ва бетўхтов рус тилига таржима қилишга киришибди. Константин Симоновни Абдулла Қаҳҳор уйда кўп кўрар эдим. Таржима учун қўлига олган асар матнига бир қадар менсимайгина қарайдиган баъзи таржимонлардан фарқли ўлароқ, Константин Симонов Абдулла Қаҳҳор повестининг ҳар бир жумласига, сўзига эҳтиёткорлик билан ёндошиб, муаллиф фикрига диққат билан қулоқ солиб, ҳар бир жумла маъносига чуқур кириб боришдан ташқари унинг нимага шамма қилаётганини илғаб олишга, ёзувчининг ўзига ҳос юмюрини аниқ беришга ҳаракат қиларди. Константин Симонов ўзининг асарларига, ҳаёти давомида адо этган жамини ишларига қанчалик жиддий ва жонкуярлик билан муносабатда бўлса, таржимага ҳам худди шундай қарар эди. Абдулла Қаҳҳорни таржима қилиш эса, юқорида айтиб ўтганимдек, осон иш эмас эди. «Синчалак» қиссаси айниқса бу борада алоҳида аҳамиятга эга.

Ҳап шундаки, мазкур повесть ёзувчи ижодининг негизли ҳисоб-

ланади. У ижодкорнинг бошқа ҳамма асарларидан фарқ қилиб туради. Мисол учун повестнинг бош қаҳрамонлари — колхоз раиси Қаландаров билан «Синчалак» деб лақаб олган колхоз парторги Саидани олайлик. Адабиётимизда Қаландаровгача камтарин, ишчан, бошда иссофли, кейинчалик эса шои-шухратни кўтара олмай, аста-секин кеккайиб кетган колхоз раислари образи кўплаб яратилган эди. Бир қарашда Қаландаров ҳам ўшандай раислардан бирига ўхшаб кўринади. Лекин бу бир қарашда шундай кўринадди. Бир хил андазада ва бир хил бўёқда, кўпроқ қора бўёқда тасвирланадиган ҳалиги раислардан фарқли ўлароқ, Қаландаров гоят ранг-баранг, нозик ва айтишим мумкинки, кези келганда нафис бўёқларда акс эттирилади.

Катта ақл ва ташкилотчилик салоҳиятига эга, ўзининг бутун ҳаётини ва қалб кўрнини ишга бағишлаган, қолюқ колхозни илғор хўжалик даражасига олиб чиққан Қаландаров бари бир ўз даврининг фарзанди бўлиб қолаверади. У ҳаётдаги янги эпкиларни илғаб олмайди, шу бонсдан ҳам ўзи зукколик билан «Синчалак» деб лақаб қўйган жимжилоқдеккина «қайсар» қиз Саида келтирган ўзгаришларга ғараз билан қарайди. Дарҳақиқат, Саида тажрибакор раис учун қутилмаган тошёнғоқ бўлиб, минг чиранса ҳам уни «чақишга» тиши ўтмайди. Партиявий раҳбарлик ҳуқуқларини сув қилиб ичган, боз устига, кучли фаросат ва нозик дид эгаси бўлган бу қийиқ қизнинг танқидларини кўтариш бообру колхоз раиси учун осон кечмайди. Худди шу ўринда Саида характерининг янги-янги қирралари очилади, муштдеккина қайсар бу қиз билан девкелбат колхоз раиси ўртасидаги тўқнашув ҳолларини кулмасдан ўқиш мумкин эмас. Агар Абдулла Қаҳҳор ёрқин ва гоят ўзига хос юморга эга бўлмаганида, бу сахна онги қолюқ раис билан тутган жойдан кесадиган парторг ўртасидаги зерикарли айтишувга айланиб қолган бўлуи эди. Бироқ Абдулла Қаҳҳорнинг ажойиб юмори, воқелик ичдан мана шу бир-бирига қарама-қарши, жонли характерларни танлай олишдек тонқирлиги ўз ишини қилган: ёзувчи том маънодаги реалистик, катта ҳиссий кучга эга қизиқ ва инсоний характерларни яратишга муваффақ бўлган.

Абдулла Қаҳҳор реализми, классиклардан ўрганган бешафқат реализми, унинг сўнги, тўғруроғи, ўлимидан сал олдин ёзган «Утмишдан эртактлар» қиссасида айниқса, ёрқин намоён бўлди. Қисса ёзувчининг бола хотираси ва қалбида чуқур из қолдирган одамлар ҳақидаги айрим-айрим ҳикоялардан ташкил топган бўлиб, ягона мақсадга — ўзбек халқининг инқилобгача кечирган ҳаётдаги жабру жафоларни очиб беришга қаратилган. Бу ҳикоялар ўзининг шафқатсиз реалистик кучга эга бўлиши билан кишини ҳайратга солади. Қаттол ҳаёт эзиб ташлаган, охир-оқибатда фақат қутурган ит қолиб эмас, балки ҳоким синфининг ғайринисоний жабру-

зулмидан, одамлик қиёфасини йўқотган ялангоёқ ва оч-яланғоч Бабарнинг фожиаги тақдирини, ёки бўлмаса айтган одамига турмушга чиқишдан бош тортгани учун отаси ўласи қилиб савалаган тўзал қиз Савринисонинг ачинарли қисматини олиб кўринг.

Ёзувчи хотираларидан иборат мазкур иккала ҳикоя ҳам инқилобгача бўлган ўша олис ўтмишни шу қадар ўткир реалистик ва шу билан бир вақтда қайғули бўёқларда тасвирлаб, китобхон кўз олдида гавдалантира олганки, эндиликда таниқли, бироқ ўшанда анча ёш бўлган бир танқидчи бехатиёр эътироз билдириб шундай деганда:

«— Наҳотки, одамларнинг қисмати шунчалик оғир, даҳшатли бўлган бўлса? Бунга ишониб қийин, устоз!

Бунга Абдулла Қаҳҳор шундай жавоб берган эди:

— Мен ўз кўзим билан кўрганларимни ёздим, холос. Мен бор ҳақиқатни аслида қандай бўлса шундайлигича қоғозга туширдим. Агар бу сиз ёшларга эриш туюлаётган бўлса, начора, келинг, сизларнинг ҳам кўнглингиз қолмасин, менинг бу бошдан-оёқ ачиқ ҳақиқатга тўла асаримни эртас, деб атай қолайлик!»

Аёвсиз реалистик ҳиссанинг «Ўтмишдан эртактар» деб номлангани шу тариқа юзага келганди. Дарвоқе, бу ҳақда ҳиссага ёзилган сўз бошида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи эслатиб ҳам ўтади.

Абдулла Қаҳҳор ижодда ана шундай санъаткор эди. Ҳаётда қандай одам бўлган?

Боч-соқоли оқ, юзидан алломалик нури балқиб турган хушрўй бу инсон бир қарашда қаттиққўл, снёсатли одамга ўхшаб кўриларди. Ўша пайтлардаги адабий муҳитда кенг урф бўлган «Абдулла Қаҳҳор нима деркин?» деган ибора бизнинг авлодимизга мансуб ёзувчиларни шомашошарликдан, ўз ишига бепарволик билан ёндашишдан огоҳлантириб, қўлёмаларимизни қайта-қайта кўчиришимизга мажбур қилар эди. Ҳақиқатда эса у гоёт зийрак, кўнгли очик, адабиётга кириб келаётган ёрқин ва истеъдодли ёшларни астойдил қўллаб-қувватлайдиган инсон эди...

Қўлингиздаги китобга ажойиб сўз санъаткори, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати Абдулла Қаҳҳор ҳақда замондошларининг, дўстлари ва шогирдларининг эҳтиром тўла хотиралари жамланган. Адабиётимиз фахри бўлган улуғ адибимизнинг қутлуғ 80 йиллик юбилейга бағишлаб нашр этилаётган бу тўплам устоз Абдулла Қаҳҳорнинг барҳаёт сиймосини янада ёрқинроқ тасаввур этишимизга хизмат қилади.

ОДИЛ ЕҚУБОВ.

ҚАРДОШЛАР НАЗДИДА

Лидия Бать

«МЕН ЧЕХОВДАН УРГАНГАНМАН...»

Мабодо Абдулла Қаҳҳор ҳақида бир неча бобдан иборат қисса ёзсам, унинг биринчи бобини «Ушанда улар бари бир учраша олмадилар», деб атаган бўлардим. Албатта, бунинг сабаби бор, лекин буни тушуниб етиш учун аввал уруш йиллари Ўзбекистонга кўчирилган рус, украин, белорус... ёзувчиларини у ерда қандай қабул қилганликлари тўғрисида озгина маълумот беришга тўғри келади. Барчага жой топилди, кўчирилганларнинг иложи борича яхшироқ ўрнашиб олишларига ҳиммат ва очиққўнгиллилик билан ёрдам берилди. Кўпгина ўзбек адиблари ўзлари қисилиб яшашга ҳам рози бўлдилар. Масалан, таниқли украин ёзувчиси А. Ильченко Иззат Отахонович Султоновнинг уйида яшади, киевлик ажойиб рус шоири Николай Николаевич Ушаков эса бутун уруш йиллари давомида ўзбек шоири, нозик лирик Уйғуннинг хонадонида кун кечирди. Шу баҳона улар қаттиқ дўстлашиб қолишди, натижада рус ўқувчилари Николай Ушаков таржимасида Уйғуннинг ижоди билан танишдилар.

Уйғун, Ушаков, Ильченко дейсизу Қаҳҳорнинг уларга нима дахли бор, деб сўрашингиз мумкин. Гап шундаки, Қаҳҳорнинг уйига менинг жойлашим мўлжалланган эди.

Декабрнинг ёгин-сочинли кунларидан бирида Қаҳҳорнинг уйига йўл олдим. Совуқ ёмғир томчилаб турибди. Оёгим остида кўлмакчалар, осмон хира, қовоғи солиқ... Кўлмакчаларни шалоплатиб манзил сари секин-аста яқинлашарканман, руҳан у ердан узоқлашиб бораётганимни ҳис қилдим. Охийриям изимга қайтдим.

Кейинроқ бошқа ерга жойлашиш имкони туғилди. Қаҳҳор билан эса, учраша олмадим. Мен унинг ҳикоя жанрида ижод қиладиган истеъдодли носир эканини кўп эшитар эдим. Шунданми, ўшанда унинг уйига боравер-

маганимдан афсусландим: у хонадонда яшаш-ку, насиб этмабди, ўзини Чеховнинг шогирди санаган инсон билан лоақал танишиб олишим керак эди-ку! Лекин ўшанда бунга эриша олмадим.

Қаҳҳор Ёзувчилар союзига деярли келмас эди. Эҳтимол, у ерда бир-икки марта кўргандирман ҳам, бироқ эвакуация даври у билан танишишга муяссар бўлолмадим.

Танишувимиз орадан бир неча йил ўтгач — 1948 йилнинг ноябригагина тўғри келди. Мен Тошкентга Ойбек ҳақида ёзаётган китобимга материал йиғиш мақсадида келган эдим. Ойбекнинг турмуш ўртоғи Зарифа ўз ишлари билан қанчалар банд бўлишига қарамасдан, бари бир фурсат топиб, шоирнинг ижодини янада тўлдирадиган, айрим ҳолларда ҳатто унинг моҳиятини очиб берадиган илк шеърларини ўқиб берар, шу заҳоти уларни таржима ҳам қилар эди. Мен Зарифа билан ўтказган ҳар дақиқамни қадрлардим, шунинг учун ҳатто бозор-ўчарга ҳам у билан бирга борар эдим.

Шундай кунларнинг бирида, Олой бозори расталари оралаб юрганимизда Зарифа менга:

— Қаҳҳор билан танишсам, деган эдингиз шекилли, ана, ўзи келяпти, — деб қолди.

Рўпарамиздан мулоим кулимсираб, қирқ ёшлар чамасидаги, сочига оқ оралаган, лекин юзидан ҳали ёш кўринадиган бир киши келар эди. Ниҳоят, танишдик. Учрашувимиз жуда қисқа бўлди, бир-икки лаҳза сўзлашдик, холос, лекин илк қадам қўйилди ҳисоб эди. Мен ҳатто Москвада ўтадиган ўзбек адабиёти ва санъатининг бўлғуси ўн кунлигига атаб ўзбек ҳикоялари тўпламининг тузиш ниятим борлигини, бу тўпладан унинг ҳикоялари муносиб ўрин эгаллашини ҳам айтиб улгурдим.

Бу суҳбатимиз қанчалик қисқа давом этган бўлмасин, бари бир Қаҳҳорнинг гоҳ мулоим, гоҳ кинояли табассуми ҳамда жиндек ғамгин кўзлари ёдимда муҳрланиб қолди. Унинг юзидан ғамгинлик ҳеч қачон аримаслигини кейинроқ англадим. Айниқса, унинг сўнги асарларидан бири бўлмиш «Ўтмишдан эртақлар»ни ўқиб, бунга янаям ишонч ҳосил қилдим. Оғир кечган болалик йиллари, тинимсиз кўчиб юришлар, рўзғордаги етишмовчиликлар... Қаҳҳор болалигида Фарғона водийсининг қайси бир қишлоғида бўлмаган дейсиз! Нималарни кўрмаган у! Худди ўшанда унинг бу тўқ жигарранг кўзларига ғам-аламнинг нуқси урган бўлса эҳтимол.

У ўзи гувоҳ бўлган барча ҳодисаларни зийрак нигоҳидан ўтказар, юрагига яқин олар эди.

Қаҳҳор ҳали «Ўтмишдан эртақлар»ини ёзмасидан анча илгари кечмишдан у ёки бу воқеани айтиб берса, мен нуқул: «Шуларнинг барини ёзинг-а, сиз бирийўла совет адабиётини ҳам, тарихини ҳам бойитасиз», дердим. Гарчи тарих ҳақида кўп нарса маълум, бироқ бошидан кечирган одам тортган ҳар бир чизик умумий манзарани янада тўлдиради-да. Устига-устак, бу чизикни истейдодли ёзувчи тортса!

Ахийри Қаҳҳор ўтмиш ҳақидаги бу китобни ёзди ҳам. Лекин асар фақат ўтмиш ҳақида эмас. Сўнгги боблар адиб болалигининг қоронғи минтақаларига ёруғ нур бўлиб киради. Инқилоб ғалаба қилди, шўро ҳокимияти ўрнатилди, энди болалар совет мактабларида ўқий бошлади. Ёш Абдулланинг омади келиб, «намуна-татбиқот мактаби»га тушди. Истиқболда янги ҳаёт жилва қилди... Шу ҳолат бу автобиографик китобнинг ушбу сатрларида жуда чиройли ифодасини топган: «Бир мен эмас, назаримда, ҳар бир бола тезроқ товуши йўғон бўлишини, дорилмуаллимин талабалари сафида шарқий айтиб, шулардай қадам ташлаб, шаҳар кўчаларини ларзага келтириб юришни орзу қилар эди».

«Товуши йўғон бўлишини» орзу қилиш... Роса топиб айтилган. Бунинг тагида кўп гап бор. Бола улғайяпти; шўро ҳукумати нималар берганини у англай олади; теваарак ёруғлашган, ўқишга, дунёни англашга, ҳаракат қилишга иштиёқ туғилган...

Буёқда эса ҳаёт, ижод бўй кўрсатди, умидларнинг рўёбга чиқувига имкон яралди.

Майли, бу қадар илгарилаб кетмайлик. «Ўтмишдан эртақлар» у маҳаллар нафақат ёзилмаган, балки ҳали режалаштирилмаган ҳам эди. У пайтлари Қаҳҳор бўлак кайфиятга асир бўлган, драматургияга берилган эди. Ўзбек адабиётидаги бу навқирон жанр воқеликни тасвирлашнинг янги, илғор жиҳатларини лўнда, топилма шаклларда қутлашнинг, ўтмиш сарқитларини лаънатлашнинг катта имкониятларини очар эди... Моссовет номидаги театр «Янги ер» пьесасини қабул қилди. Рус театрларида бу спектакль «Шоҳи сўзана» номида номойиш этилди. Бунинг сабабини Қаҳҳор менга мана бундай тушунтирган эди: «Янги ер» деган ном унга сал насрийроқ, публицистикроқ бўлиб туюлибди, «Шоҳи сўзана»да эса миллий руҳ ҳам бор...

Қаҳҳор театр юмушлари билан Москвага тез-тез келиб турар эди. «Шоҳи сўзана»нинг тайёргарлик машқлари бошланаётганида «Советская женщина» журнали редакцияси менга шу пьесанинг қўйилиши ҳақида бир мақола буюртма берди. «Шоҳи сўзана» Москва театрларида энди илк қўйилаётган ўзбек саҳна асарларидан бўлгани учун мен актёрларимиз бу мураккаб вазифани эплай олармикашлар, деб қизиқар эдим. Барча машғулотларга киришга рухсатнома олдим. Спектакль кундан-кунга пишиб борар эди. Мен ҳам кундан-кунга спектаклнинг туғилишини кузатишдек машғулотга берилиб кетдим. Актёрлар билан танишдим. Ҳали образга эндигина атак-чечак кириб бораётган ва мендан Ўзбекистонни билиш учун қанақа китоблар ўқиса бўлишини ҳадеб сўрайдиган, у ернинг урф-одатлари ҳақида сурштираверадиган актриса — спектаклдаги бош қаҳрамонлардан бирининг родини ижро этадиган аёл билан айниқса қалинлашиб кетдим. Буларнинг барчасидан Қаҳҳорни хабардор этиб турардим. Бизнинг амалий-ижодий дўстлигимиз ҳам шундан бошланган.

Қаҳҳор сўзларининг мағзи бутун. Ундаги қисқаликнинг боиси ҳам шунда. Ортиқчалик, бежамаликдан асар йўқ, шунинг учун унинг асарларини таржима қилиш қийин. У воқеаларни, қаҳрамонлар кечинмаларини шундай қуюқлаштириб тасвирлайдики, баъзан таржимон ўзидан сўз қўшиб, уни «суюлтиргиси», тўқимага ўзининг безакларини қўшиб юборгиси келади. Қаҳҳор бунга ўта сергак муносабатда бўлар эди. Бир гал ҳикояси таржимада қарийб икки ҳисса кўпайиб кетганини сезиб, таржимонни койиб берган. Шунда таржимон адибга галати эътироз билдирган:

— Тўғри, сиз ажойиб ҳикоя ёзгансиз, лекин таржима қилган одам уни жиндак бўлса ҳам кенгайтиргиси, жиндак унга қўшиб қўйгиси келаверади. Бундай ҳолида эса у ўта сиқик, ҳаво етишмаётгандек...

Қаҳҳор бари бир кўнмасдан:

— Майли, «ёмон»лигича, аммо-лекин меники бўлиб қолсин. Мен ёзган нарсани «яхшилашингиз» шарт эмас, — деган.

Қаҳҳор ўзининг сўзини қаттиқ туриб ҳимоя қилишига мен ҳам гувоҳ бўлганман. «Советский писатель» нашриётида чоп этишга тайёрланаётган «Қўшчинор чироқлари» романини таҳрир қилаётган эдим. Утган боблардан тортилган мантиқий ип бир жойда узилгандек туюлди. Қаҳҳор Москвада бўлмагани учун ўзимдан бир

неча сатр ёзиб, уни «боғлаб» қўяқолдим. Бироқ вёрсткани ўқиётиб Қаҳҳор бунн пайқади. У ўзининг текстини нақадар диққат билан ўқишини, ҳатто уни бегоналардан бир оз рашк қилишини шунда билдим. Бахтимга бу сафар у Москвада эди. Текстга ўзимдан қўшиб ёзганининг боисини тушунтирдим.

— Бу тузатиш сюжет чизигини оидинлаштирадиган соф муҳаррирлик иши, холос,— деб ишонтирмоқчи бўлдим.

Гап нимадалигини сезгач, Қаҳҳор ўша икки-уч сатрни қабул қилди. У ўзига собит эди, лекин асло қайсар эмасди.

Қаҳҳорнинг яна бир гўзал хислати — у ёш истеъдоларни севар, маҳорат сирларини эгаллашларида уларга ёрдам беришга ҳамиша тайёр турар эди. Шунинг учун ҳам ёшлар уни ардоқлашарди. Бундай ёшлар орасида мен яхши танийдиганлардан — Ойбек ҳақидаги китобни ёзишда менга ҳамкорлик қилган Матёқуб Қўшжонов, ёзувчи ва адабиётшунос Пиримқул Кодиров, ёзувчи Одил Ёқубов, адабиётшунос Озод Шарафиддинов, қорақалпоқ адиби Тўлапберген Қайипберганов ва яна жуда кўплар бор эди.

Шундай бўлгани билан Қаҳҳор ҳар қандай насихатбозликдан йироқ юрарди. У ўқитувчилик қилмас, ўргатар эди. Адабиёт ҳақидаги жиддий суҳбатларни ҳам ҳазил-мутоибага, аскияга бой бўларди, у ўз нутқини шулар билан безар, натижада тингловчилар орасида тез-тез кулги кўтарилиб турар эди.

Қаҳҳор ёшлар билан ўзининг ўртасига тўсиқ қўймасди, улар билан суҳбатлашганда ўзи ҳам яшариб кетарди. Ёшлар билан алоқаси мустаҳкам эди, чунки уларни умумий бир мақсад — имкон қадар яхши ёзиш мақсади боғлаб турарди...

Тошкентдан тахминан йигирма чақиримлар нарида Ёзувчиларнинг ижод уйи бор. Қираверишда, худди толмас соқчидек, ёши юзлардан анча ортиб кетган кўҳна арғуvon қад ростлаган. Унинг чодирмисол шохлари офтобнинг тигини кесади, жазирама иссиқ кунлари ҳам оромбахш салқинлик бахш этади одамларга. Ижод уйининг ёнгинасида меҳмоннавоз Абдулла Қаҳҳорнинг чорбоқ ҳовлиси жойлашган. Ёзувчилар бу масканга ҳозиргина ёзиб тугатишган асарларини ўқиб бериш ниятида, ҳаёт, адабиёт ҳақида шунчаки суҳбатлашиб ўтириш илинжида келиб туришади. Менга қолса, бу чорбоқ ҳовлини «Мафтункор боғ» деб атаган бўлардим. Чор-

боқ энг ёрқин, айни чоқда, гоят нафис ранглардаги гулларга кўмилиб кетган. Ахир, ишнинг кўзини билиб парваришласа, Ўзбекистон тупроғи қанчалар - сахий тупроқ! Ёзувчининг умр йўлдоши — серғайрат, ҳаракатчан Кибриё Қаҳҳорова эса айнан шундай қўли гул аёллардан: у ҳар қандай боғни яшнатиб юборади. Фақат шунинг ўзи эмас, рўзгор юритишдаги истеъдоди унинг таржимонлик салоҳияти билан уйғунлашиб кетган.

Мен бу «мафтункор боғ»да кўп марта бўлганман, атиргулларнинг анвойи ҳидларидан симирганман, гулзорни томоша қила-қила баҳра олганман, чорпоямисол баланд қилиб қурилган айвон-сўрига неча марта чиқиб ўтирганман. Кундузлари бу боғ ўзининг ранг-баранг гуллари билан одамни ўзига маҳлиё этса, кечалари дарахтларнинг барги орасига усталик билан яширилган, шундан худди эртақлардаги ёғдулардек чарақлаб турган электр чироқлари асир қилади.

Оқшомлари ҳарорат пасайиб, ҳузурбахш салқинлик тушади — бундай пайтлари адабиёт ҳақида, умуман, ҳамма нарса ҳақида ўй суриш, сўзлашиш қандай мауроқли!

Қаҳҳор фикр ва режаларини жон деб ўртоқлашарди. Адибнинг ижоди хусусида адабиётшуносликка оид мақоаларга нисбатан мана шунақа холис, самимий суҳбатлардан кўп нарса англаб олса бўлади.

Қаҳҳор туғма ҳикоянавис эди, гарчи у романлар ҳам ёзди, лекин бари бир кичик жанрга муҳаббати уларда ҳам сезилиб туради.

Қаҳҳор ижодда ҳам лирик, ҳам сатирик эди. «Синчалак» (Қаҳҳор қиз боланинг қалбини нозик нуқталарига-ча биларди) лирик бўлиб кўринса, қолақлик, ёвузлик, жаҳолат (лоақал «Майиз емаган хотин» ҳикоясини эслайлик) устидан аччиқ киноя билан кулганида ўткир сатирик бўлиб қолади.

У турмушда ҳам камгап эди. Камдан-кам нутқ сўзларди. Мен унинг фақат бир марта — Ўзбекистон ёзувчиларининг тўртинчи съездида сўзлаган нутқини эшитишга муяссар бўлганман. Минбарда у худди кундалик ҳаётдагидек секин, маромига етказиб, юзида майин табассум билан, нутқига тингловчиларни жилмайтирадиган ҳазил-мутоибалардан аралаштириб сўзлаган эди.

Ўзбек адиблари кекса авлодининг аксари вакиллари сингари Қаҳҳор ҳам улкан маданий тадбирда иштирок этган: рус мумтоз ёзувчиларининг асарларини ўзбек ти-

лига ўгириб, ўқувчиларга тақдим этган. Лев Толстой, Пушкин, Горький ва, албатта, Чехов асарларининг таржималари унинг қаламига мансуб. Чехов номини Қаҳҳор айниқса ифтихор билан тилга оларди. Чамаси, Чехов унинг ижодида ўзига хос маёқ вазифасини ўтаган. «Мен Чеховдан ўрганганман» деган гапни у кўп такрорлар эди. «Ўтмишдан эртақлар» китобининг мухтасар сўз бошисида эса, Чеховнинг танланган асарларини «қўлидан қўймасдан» ўқиб чиққанини ёзиб, яна бундай дейди: «Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнақларини бердилар, «мана буни тақиб, ўз халқивганинг ўтмишига назар сол!»— дедилар».

«Ўтмишдан эртақлар» китобининг русча нашрини Қаҳҳор кўрмади. Асар 1970 йили босилиб чиқди, Қаҳҳор эса ўзи даво истаб келган Москва шаҳрида 1968 йили вафот этди. Москвалик дўстлари уни кўргани касалхонага келиб туришарди, лекин бу учрашувлар анча қайғули бўларди. Абдулла Қаҳҳорович касаллик билан мардларча курашди — сира шикоят қилмасди, оғиз очмасди у ҳақда. Дўстлари ҳар доимгидек мулоғим табассум билан қаршилар, ҳазил-ҳузул қилар эди. Фақат бир марта иккаламиз ёлғиз қолганимизда (Кибриё қаергадир чиққан эди), у ўзининг касалидан сўз очди:

— Бу ёққа келмасдан иложим йўқ эди... Ўнг оёғининг бошмалдоғи қоп-қорайиб кетди. Москвада эса Вишневскийдек улкан мутахассис...

Шу маҳал Кибриё кириб, суҳбатимиз мавзуи ўзгарди...

Йиллар ва йиллар ўтаверади. Абдулла Қаҳҳорнинг китоблари эса яшайверади!

Москва

Ирина Боролина

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

Чизгилар

Мумтоз ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг асарлари мамлакатимиздаги ва хориждаги жуда кўп тилларда севиб ўқилади. Қаҳҳор ижоди ҳақида кўп ёзилган, бундан кейин ҳам ёзилаверади. Ҳамма нарсани ўз ўрнига қўядиган ва янгича муносабатларни вужудга келтирадиган Вақт давр ва ўзи ҳақида нақадар ёрқин асарлар битган ажойиб ёзувчимиз адабий меросининг маданий-тарихий аҳамияти жиҳатидан ўтиб бўлмас чўққи ҳисобланмиш бутун қирраларию бўй-басти билан намоён бўлишини таъминлайди.

Қаҳҳор ижодига қизиқиш унинг шахсиятига, инсоний моҳиятига қизиқиш билан бевосита боғланган. Унинг шахсий фазилатлари — фикрлаш тарзи, характери, ғайрат-шижоати, маънавий дунёси асарларида шу қадар ёрқин акс этганки, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор билан унинг шахси ўзаро ичдан ажралмас алоқада бўлиб кўринади. Кўп замондошлари хотирасида у худди шундай бўлиб қолди. Бунинг яққол исботи — Константин Симоновнинг «Абдулла Қаҳҳор ҳақида сўз» мақоласидир. Маълумки, Константин Симоновни ўзбек ҳамкасби билан дўстона муносабатлар, маслакдошлик ришталари боғлаган. Бинобарин, у юқорида номи тилга олинган мақоласида, энг аввало Абдулла Қаҳҳорнинг шахсияти, унинг табиатига хос белгиларни — «ҳам ҳаётдаги, ҳам ижоддаги жасорати»ни акс эттирганини адолат юзасидан ҳам таъкидлаб ўтмоқ даркор.

Дастлабки, айтиш мумкинки, ҳатто юзаки тасаввур ҳам кишини алдамасди, Қаҳҳорнинг баркамол қиёфаси кишини ҳайратга соларди. Қаҳҳорнинг ташқи кўринишидаги жозибадорлик унинг юзларидаги билинар-билинимас чизикчаларнию кўзларидаги оҳанраболи, майингина, шўх-шодон жилмайишини «қамраб олган» портретларида ҳам тўла-тўқис ўз аксини топмаган. У

дилбар шахс эди, одамлар билан муомаласи ҳам ҳавае қилса арзигулик эди; саъй-ҳаракатлари аниқ ва уйғум бўларди, ўз асарларига монанд қисқа, лўнда, нишонга бориб тегадиган тарзда гапирарди. Қаҳҳор ўзининг собитлигига, матонатига қаттиқ ишонадиган улуғвор қояга ўшарди. Аслида ҳам у шундай эди — саботли, закий, қалби эзгу туйғуларга тўлиб-тошган...

Туғма истеъдод соҳиби бўлган Қаҳҳор тинимсиз ўз устида ишларди, ўқиб-ўрганарди, маънавий камолот сари интиларди. Унинг ёзувчи сифатида, шахс сифатида шаклланиши учун сарфланган меҳнати беқиёсдир, у том маънодаги машаққатли ҳаёт йўлини танлади ва умрининг охиригача ўз йўлидан қайтмади. Худди шу жойда, менимча, Қаҳҳорнинг долзарб ижтимоий, ахлоқий масалаларни кўтариб чиққан асарларининг, муаллиф позициясининг, мурасасизлигининг сир-асрори яширингандир. Бадийий сўзнинг эстетик қимматини у шу тарзда идрок этарди.

Унингча, ҳаётнинг асл моҳияти ахлоқий мағиздан кўкариб чиқади. Қаҳҳорнинг ёзувчи сифатида шаклланиш даври янги жамият, янги ижтимоий ва ғоявий принциплар, одоб-ахлоқ нормалари қарор топаётган долғали замонга тўғри келди. Инсоннинг ҳуқуқсизлиги қонунлаштирилган Ўзбекистоннинг инқилобгача бўлган ўтмиши ёзувчининг ҳам яқин ўтган кунлари эди, янги дунё бунёдкорлари эса унга замондош эдилар. Мана энди, орадан маълум вақт ўтгач, жамият тараққиётининг ҳақиқий мезонини (бу нарса ижоднинг ғоявий-эстетик ўзагини ташкил этади) англаб етиш ҳам ёзувчи учун нақадар муҳим аҳамиятга молик экани яққол кўринмоқда.

Инсон ва унинг маънавий имкониятларини, шахснинг тарихий жараёнда тутадиган ўрнини Абдулла Қаҳҳор ижодининг ажралмас қисми деб билади. Шунинг учун ҳам у қайси мавзуга мурожаат этмасин, бари бир тарбия масаласини назардан четда қолдирмайди, кўпинча, қайта тарбиялашдек мушкул вазифага қўл уришдан чўчимайди, муайян кишиларнинг жамият билан ўзаро алоқадорлигини таъкидлаб кўрсатади. Буларнинг барчаси Қаҳҳорнинг ёзувчи ва инсон сифатидаги муҳаббатига, ҳаётий, фаол, боқий муҳаббатига йўғрилгандир. Ана шу муҳаббат туфайли унинг қаҳрамонлари «кўрларга», «адашган бандаларга», йўлдан озган, йиқилган кишиларга ёрдам қўлини чўзадилар, «ўзлигига», ўз кучларига ишонч уйғотадилар. Шу ўринда «Шоҳи сўзана»

даги ёзувчининг ахлоқий позициясини образли ифода-
лайдиган битта мулоҳазани эслайлик: агар бир тўп ғўза
ётиб қолса, дарҳол уни тиклаб қўядилар; ҳатто ғўзага
шира тушса ҳам омилкор пахтакор уни юлиб ташламай-
ди, сабр-тоқат билан парвариш қилаверади. Ҳақиқат
тантанасига чин дилдан ишонч руҳи унинг ҳаётий дасту-
риламали эди.

Энди нокамтарлик бўлса-да, Қаҳҳор ҳақида шахсий
хотираларимни баён этмоқчиман. Бизнинг дўстона муно-
сабатларимиз ўн беш йилдан кўпроқ вақт давом этган.
1949 йилнинг кеч кузида Абдулла Қаҳҳорнинг Жуков-
ский кўчасидаги уйида биринчи марта ёзувчи билан та-
нишганимни жуда яхши эслайман: мени Қаҳҳор билан
унинг садоқатли умр йўлдоши илиққина қарши олиш-
ди. Негадир олдиндан огоҳлантириб қўймаганим учун-
ми, уларнинг меҳмоннавозлиги ўйлаганимдан ҳам зиё-
дароқ бўлди. Мени остонада кутиб олган Абдулла Қаҳ-
ҳорович саросимага тушиб қолганимни сездию дарҳол:
«Биласизми, биз сизни кўпдан бери кутаётган эдик...
Ахир, сиз ўзбек адабиёти билан шуғулланаётган Москва
университети аспирантурасининг талабасисиз-ку, шун-
доқми?.. Менга сиз ҳақда аллақачон гапириб бериш-
ган». Абдулла Қаҳҳорнинг уйи — мен қадам қўйган
дастлабки ўзбек хонадони тез орада менга қадрдон бў-
либ қолди...

Кейинчалик мен жуда кўп марта кутилмаган, нота-
ниш меҳмонларни Абдулла Қаҳҳор доимо очиқ чеҳра
билан қарши олганининг гувоҳи бўлдим. У ҳеч қачон
вақти тигизлигини ёки тоби йўқлигини меҳмоннинг юзи-
га айтмасди. Ваҳолонки, у кўпинча ижодий иш билан
банд бўларди, умрининг охирларида эса узоқ йиллар да-
вомида оғир дард билан мардонавор олишиб юрган эди.

У одамлар билан бепарқ муносабатда бўла олма-
гани учун ҳам суҳбатдоши кўнглига тезгина йўл топа-
ди, айти чоғда, кўпам ҳиссиётга берилавермасди. Ўзи
камроқ гапириб, кўпроқ ҳамсуҳбатининг сўзларини эши-
тишни афзал кўрарди; кишига диққат билан разм со-
либ ўтирарди; гўё қўл ҳаракатларини, имо-ишораларни,
ифода йўсинини эслаб қолишга урицаётгандек туюлар-
ди. Мабодо ҳикоя қилинаётган воқеа уни тўлқинланти-
риб юборса, у жуда қизиқиб тингларди; фақат ро-
вийга қўшилишиб қайғурибгина қолмай, худди биров-
нинг қисматини ўз бошидан кечираётгандек бўларди.
Абдулла Қаҳҳорга хос бундай зийраклик, таъсирчанлик
ижод жараёнида жуда қўл келарди; у ўз таассуротла-

рини образларнинг нозик ички кечинмаларида ёрқин акс эттирарди — инсон табиатини кашф этарди.

✓ Қаҳҳор ўзининг теварагидаги кишиларга ҳам, адабий қаҳрамонларига ҳам қочириқлар, сўз ўйинлари орқали мўл-кўл табассум улашарди. Унинг кулгиси ҳаминша тагдор бўларди — тушунмаган одам ҳазил деб ўйлаши мумкин, тушунган кишига эса жиддий туюларди; айти пайтда, бу табассум қувноқ ва «маъюсроқ», ўқувчини рағбатлантирарди ёки ҳушёрликка чорларди, лекин доимо самимий руҳда, бегараз бўларди.

— Ёзувчининг юмори чақмоққа ўхшарди. Абдулла Қаҳҳор хоҳ оғзаки нутқда бўлсин, хоҳ ёзма нутқда бўлсин — доимо сўзларни чертиб-чертиб ишлатарди. У бамаъни суҳбатларни яхши кўрарди, ўз ўрнида қистириб ўтилган ҳазил гапларни юксак қадрларди, лекин суюқ ҳазилларни, масхарабозликни жинидан баттар ёмон кўрарди, гиди-бидиларни ёқтирмасди.

Табиийки, Абдулла Қаҳҳор билан адабиёт ҳақида, адабиётдаги янгиликлар хусусида гаплашган киши ҳеч зерикмасди. Бундай қизғин суҳбатлар кўпинча уни излаб Тошкентга ёки Москвага келган ижодкор ёшлар даврасида кечарди, самимий, нишан руҳда ўтарди. Ёзувчи ёшларнинг мунозарасини бошдан-оёқ эшитарди-да, кейин дона-дона қилиб икки-уч оғиз сўз билан асосий мавзуга яқун ясарди. Мен бир неча бора Қаҳҳорнинг минбардан нутқ сўзлаганини кўрганман. У минбардан ҳам табиий, лўнда, пишиқ-пухта гапирарди, «ваъзхонлик» фаросатсиз кишиларнинг касби деб ҳисобларди («Нутқ» пайрови эсингиздами?), ўзи ҳеч қачон буйруқ оҳангида сўзламасди. Адабиёт ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини, ижодий тажрибаларини ўртоқлашгудек бўлса, насиҳатгўйлик қилмасди — маслаҳатлашарди. Одамларнинг ижодий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда бирор эътирозини ёки истагини баён қиларди.

Адабиётга — бутун умрини бахш этган ҳунарга муносибати, ёзувчининг бурчига ўта садоқати (унингча, муносиб ўринбосарларни тарбиялаш ҳам оқсоқол адибларнинг бурчи эди) туфайли, ўзига нисбатан бениҳоя талабчанлиги туфайли, меҳрибон, оққўнгил инсон бўлишига қарамай, у принципиал масалаларни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди, бир қадам ҳам ортга чекинмасди. Утган кунларга назар ташланса, беихтиёр ёзувчига отилган маломат тошлари эса тушади. Очигини айтсам, «масаллиқни пиширувчилар», таъмагирлар, иккиюзла-

мачилар ёзувчининг аёвсиз зарбаларини ҳар мақомга солиб талқин қилишарди.

У адабиётнинг интернационал характерини, ўз халқининг ва бошқа қардош халқларнинг миллий маданиятларига чуқур ҳурмат руҳи билан суғорилган асарларни юқори баҳоларди. Миллий адабиётлар қардош халқлар маданиятидан ҳам озиқланади, дерди у. Ўзбек ва рус адабиётларининг аънаналари асосида камол топган ижоди ўша сўзларнинг ёрқин мисолидир.

Абдулла Қаҳҳор кўплаб рус классик ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилган, улар ҳақида, жумладан, Гоголь, Чехов, Горький ҳақида мақолалар ёзган. Дастлабки учрашувларимизнинг бирида у ярим ҳазил, ярим чин тарзида бундай деган эди: «Бизнинг танқидчиларимиз жўровоз бўлишиб, «Қаҳҳор — бу ўзбек Чехови», дейишяпти. Уйлайманки, сиз ундай деб ёзмайсиз. Энди, ўзингиздан қолар гап йўқ, ахир, мен тирикман, ноқулай аҳволга тушиб қоляпман».

Ҳали-ҳали эсимда бор, Абдулла Қаҳҳор 20—30-йиллар сатираси ҳақида суҳбатлашаётиб Михаил Зошченко билан Пантелеймон Романов ҳикояларидаги бадий топилмаларни намуна сифатида қайд этиб ўтган эди. Уларнинг ижодига ҳам, ўша даврлардаги ўзбек сатирачилари ижодига ҳам (айниқса, ўша йилларда карвонбошлик қилган Абдулла Қодирийнинг прозасига) албатта «қайтиш» керак, деган эди.

Қаҳҳор Л. Толстойнинг романлари хусусида тўлқинланиб гапирарди. Мана, унинг сўзларини ёзиб қўйган ён дафтаримдаги бир парчани эътиборингизга ҳавола қиламан: «Мен Толстойни нисбатан анча кечроқ кашф этдим, унинг китобларини чўчиброқ қўлга олдим-у, кўп ўтмай бошим билан шўнғиб кетдим...» Кези келганда, Қаҳҳор билан Кибриёхонимнинг 1951 йилнинг ёз ойларида Москвага борганларини эслаб ўтмоқчиман. Улар Арбат қасабасидаги қадимда отхона бўлган хилватроқ кўчада яшайдиган танишлариникига тушишди. «Мен бу ерга тасодифан эмас, балки тақдир тақозоси билан келдим! — деди Қаҳҳор. — Утган асрдаги Толстой қаҳрамонлари билан бақамти истиқомат қилмоқчиман. Ҳозироқ Ахросимовлар уйига бораман — ахир унинг ҳовлиси унчалик олис эмас-ку. Наташа Ростова айнан ўшанинг уйида Анатолий Курагин билан қочиб кетмоқчи бўлади. Ахросимова билан кўришгач, граф Ростов ҳузурига йўл оламан. Албатта, извошда кетаман, у ташқарида мени кутиб турибди». Ўша пайтлари Қаҳҳор рафиқаси Киб-

риёхоним билан ҳамкорликда «Уруш ва тиричлик»ни ўзбек тилига таржима қилишаётган эди.

А. Қаҳҳор доимо қизғин ижодий режалар билан яшарди. Дарчаси кенг дунёга очиқ турадиган унинг ижодий лабораториясининг марказида доимо ўзи бўларди: хушфёъл, ўзига хос фикр юритадиган инсон, топқир, қувноқ, адолат тантанаси учун толмас курашчи! Ҳаётда ҳам, санъатда ҳам унинг учун ҳамма нарса муҳим эди. Кундалик арзимас воқеалар, деталлар аста-секин мазмун касб этиб борарди ва турмуш уринишлари акс этадиган яхлитликка айланарди. Шундай қилиб, мўъжазгина жонли манзарада ҳаёт фалсафаси мужассамлашарди.

Абдулла Қаҳҳорнинг Дўрмондаги чорбоғида юрган кезлари ҳам эсимда турибди. У боғ оралаб юришни яхши кўрарди. Бир сафар у: «Қаранг, бу ердан юлдузлар йирикроқ, осмон яқин бўлиб кўринади, тоғлар эса ёвгинанда» деган эди. У табиат ҳақида жуда кам гапиргани учунми (асарларида пейзаж тасвирига ҳам унчалик кўп ўрин бермасди), ўша сўзлари сира ёдимдан чиқмайди: дафъатан у табиатдан ростакамига завқланмайдигандек туюлиши мумкин. Лекин, аслида бундай эмас. Бошқа бир гал у: «Атрофимиз ям-яшил бўлишига қарамай, Кибриёхоним бир қанча тувак гул келтириб айвонга териб қўйдилар... Одамлар гулсиз яшай олмасалар керак-да», деган эди.

Яна ўша жойда, Дўрмонда, 1957 йилнинг кузида, унинг 50 йиллик юбилеи Навоий театрида нишонланган куннинг эртасига бирдан кексалик ҳақида гапириб қолди: «Мўйсафидларга ўхшаб тез-тез болалигимини қўмсаепман... Болалигим кўз ўнгимда яққолроқ намоён бўляпти, ҳатто жисмонан ҳам ўзимни болалигимдагидек ҳис этяпман». Ким билсин, балки ўша пайтларда ёзувчининг дилида болалиги ҳақида қисса ёзиш нияти туғилган бўлса не ажаб!

«Ўтмишдан эртактлар» — унинг охириг китоби бўлди...

У ижодий фаолияти айна гуллаб-яшнаётган пайтда, олтмиш бир ёшида вафот этди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзбек адабиётида тутган ўрни беқиёсдир. У ажойиб мерос қолдирди. Ундан мерос бўлиб қолган адабий анъаналарнинг умри боқийдир; улар ёзувчи яратган машҳур ҳикоя қаҳрамонидек нафақат минг бир жонли, балки бир неча минг марта такрор ва такрор ҳаёт кечираверадилар.

Москва

Жалол Икромий

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР БИЛАН ТҮРТ ДИЙДОРЛАШУВ

Ўзбек совет адабиёти ҳақида ўйларканман, шу халқнинг бадий прозаси асосчиларидан бири, беназир санъаткор, донишманд ва зукко адиб, кўплаб ўзбек ёзувчиларининг устози Абдулла Қаҳҳор беихтиёр ёдимга тушади. Бу нозиктаъб ижодкор менинг Абдулла Қодирийдан кейин дўст киришган қадрдон биродарларимдан бири ҳисобланади. Унинг асарлари ихчамлиги, сюжети, ғояси ва тилининг пухта ишланганлиги билан ажралаб туради. Абдулла Қаҳҳор назм ва насрнинг бошқа моҳир устозлари қаторида (А. Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғулом сингари) ўзбек адабий тилини нафосат ва назокатнинг юқори чўққиларига кўтарди. У ёзган асарларнинг услуби ғоят ширали ва равон. Бундай услубни, гўзал ва бежирим услуб, деб атамоқ жоиздир.

Абдулла Қаҳҳор бир қадар шўх, ҳазилкаш, хушзабон ва хушмуомала киши эди. Лекин ҳар кимсага ҳам эмас! У лаганбардорлик ва хушомадгўйликни, иккюзламачилик ва сохталикни ёмон кўрар, ёлғон-яшиқ сўзламоқни билмасди. Ўрни келса қаттиқ гапирар, аяб ўтирмасди. Гоҳо эса чилпарчин қилиб ташларди. Ҳеч кимдан кўрқмасди. Дўстларига меҳрибон, душманларига эса шафқатсиз эди. Ўз қадрини яхши билар, бировлардан таъмагирлиги йўқ эди. Кўпгина шогирдлари ундан сабоқ ўрганишарди, хурматини жойига қўйиб, ғоят қадрлашарди... Аммо унинг ғазаби, қаттиққўллигидан бир оз ҳайиқишарди ҳам. Ўрни келганда, бир ҳақиқатни эслатиб ўтмоқчиман: устоз Айний қайси бир шогирдининг одам бўлишига кўзи етса, уни раҳмсиз «савалар», танқид тифига оларди. Абдулла Қаҳҳор эса ўз шогирдларидан бўладиганлари учун жон койитар, шарафли ижод йўлидан тоймаслик, ёлғон ёзмаслик ва ёлғондан ҳазар қилишни уқтириб, ўта талабчанлик қиларди...

Абдулла Қаҳҳор билан бевосита яқиндан танишувим 1940 йилда— Ялтадаги ижодкорлар уйида содир бўлган эди. Майнинг сўнгги кунлари. Гўзал Ялтада яшариш фасли. Магнолия дарахтлари қийғос гулга кириб, хиёбонларга муаттар ҳид таратарди... Бу ерда дастлабки кунлари бир оз зерика бошлагандим. Негаки, бирор танишим, кўнгилга яқин суҳбатдош йўқ эди. Бу ҳол узоққа чўзилмади. Уч-тўрт кундан сўнг Тошкентдан Абдулла Қаҳҳор ва Амин Умарий келиб қолишди. Уларни кўриб, жуда хурсанд бўлдим. Амин Умарий ҳар дарахт, ҳар гул ва ҳар бир манзарадан шеър изловчи нуктадон шоир эди. У мендан баъзи тожикча сўзларнинг маъносини сўраб, ёзаётган шеърларида ишлатар эди. Абдулла Қаҳҳор бўлса, доим ҳазилкашлик қилар, ҳар бир сўзи латифанамо эди. Гоҳо эса теварак-атрофга, ям-яшил тоғлар, бесарҳад денгиз ва мовий осмонга узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Гумонимча, у бирор ёзилажак асарига илҳомбахш табиатдан туртки изларди...

Ижод уйи баландда жойлашганди. Бир куни учовимиз пастга — шаҳарга тушаётгандик, Абдулла Қаҳҳор денгизга термилганича деди:

— Бир синчиклаб қаранг, денгиз уфқ сари кўтарилганга ўхшайди. Худди девор қад ростлаб тургандай.

Бу манзарага эътибор қилмаган эканман. Қараб туриб унинг муқоясасига тўлиқ ишондим.

— Хайриятки,— деди у яна,— денгиз бу томонга тошиб келиб, шаҳарни босиб кетмайди.

— Биз турган жой баландда-ку!— деб қўйди Амин Умарий.

Кулишдик.

Абдулла Қаҳҳор одамларнинг характери, юриш-туришига қараб лақаб қўйишни яхши кўрарди. Жумладан, у сестрахожайка (хона эгаси) ни «хавожа» (хўжа) дерди...

Ушга учрашувимизда шуни илғадимки, Абдулла Қаҳҳор тожик тилини ҳам яхши биларкан. Маълум бўлишича, у аслида Аштдан бўлиб, ёшлигида темирчи отаси билан Қўқонга кўчиб бориб қолган экан. Шуни ҳисобга олиб, эндигина қаламдан чиққан янги бир ҳикоямни унга бердим. Уқиб, фикр билдиришини сўрадим. Бир кундан сўнг Абдулла Қаҳҳор турадиган хонада ҳикоям хусусида суҳбатлашдик. У асарни шунақа таҳлил этдики, ҳатто номдор танқидчилар ҳам бундай қилолмасди. А. Қаҳҳор ҳикоянинг муваффақиятли томон-

ларини қайд этиш билан бирга камчилигини ҳам рўй-рост, асосли кўрсатиб бергани учун мен унинг билим-донлиги, фикрларининг теранлигига қойил қолдим. Хикояни тезда қайта ишладим. Босилиб чиққач, ўқувчиларга гоят маъқул тушди.

Бу муҳтарам шахс билан иккинчи учрашувим урушнинг охири кўринаётган пайтларда (1944), Тошкентнинг Бешёғоч гузаридида қад кўтарган янги театрда бўлди. Биз Ўрта Осиё халқлари қўшиқ ва музыка санъатининг Тошкентда ўтаётган анжуманига ташриф буюрган эдик. Тожикистон санъат бошқармаси бошлиғи Мирзо Турсунзода ҳамда Тожикистон ССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари Солихбоев бошчилигидаги санъаткорлар, композитор ва кўплаб созандалар саховатли тошкентликларнинг меҳмони бўлиб юргандик. Шундай кунларнинг бирида, бизни янги театр биносида эндигина саҳналаштирилган, марҳум, ҳассос шоир Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» пьесасини кўришга таклиф қилиб қолишди. Бордик. Театр илк марта томошабинларни қабул қиларди. Бино ҳали тўлиқ битмаган, электр қуввати етишмаганидан ярим қоронғи, фойёси ҳам совуқроқ эди. Спектаклни томоша қилиб турарканмиз, биров менга орқа томондан букланган қоғозча узатди. Унда шундай сўзлар ёзилганди: «Сизга «хавожа»дан салом!» Имзосиз. Дарҳол фаҳмладим—хат Абдулла Қаҳҳорники. Уримдан туриб орқароққа ўтдим. Қарасам, Абдулла Қаҳҳор шоир Амин Умарий ва бошқа ўртоқлари билан ўтирган экан. Ҳаммалари билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашдик. Танаффус пайтида ўтган воқеаларни эслаб, кўнгил ёздик. Спектакль томошаси анча узоқ давом этди. Биз совуқ залда пальтоларимизни ечмасдан ўтирардик. Агар Абдулла Қаҳҳорнинг ширин суҳбатлари бўлмаганида, билмадим, тоқатимиз қанчага чидарди...

Учинчи учрашувимиз ҳам Тошкентда бўлиб ўтган эди.

Мирзо Турсунзода билан иккимиз Қозоғистон Ёзувчиларининг тўртинчи съездида иштирок этишимиз лозим эди. Бир кун олдинроқ йўлга отландик. Мақсад — кечқурун Тошкентда тўхтаб, эртаси кuni саҳарлаб Олмаотага учиш эди. Аэропортда Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи бизга пешвоз чиқди. Уша пайтларда у Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси бўлиб ишларди. Назаримда унинг ташвиши хийла кўпдай, унда қандайдир касаллик аломатлари бордай кўринарди. Ҳар қалай, анча аввалги

учрашувларимизда суҳбатланган Абдулла Қаҳҳор эмасди. Силлиқ сочлари мошгуручга айланган, кўзларининг атрофи салқиган, кенг манглайда эса тиришлар пайдо бўлганди. Ўзи ҳеч сир бой бермасди. Сўзлаганда самимий кулар, гоҳо ҳазил-мутоба қилиб, суҳбатга қўр берарди. Хуллас, у бизни очиқ чеҳра билан қарши олди. Енгил машина бизни Ўзбекистон ёзувчиларининг Дўрмондаги ижодкорлар уйига келтириб қўйди. Гарчи иморатлар эскироқ бўлса-да, лекин бу ердаги ариқдан сув тўлиб оқар, ариқ устида ғоятда чиройли сўри ясалган эди. Шундоқ сояда ўтириб, салқин шабада, гўзал манзаралардан ҳузур қилардингиз... Абдулла Қаҳҳор бизни шу жойда меҳмон қилди. Дастурхон кўра кабоб, палов, қовун, узум ва бошқа ноз-неъматлардан тўкин эди. Биз оқшомгача адабиёт ва санъат ҳақида, икки қон-қардош миллатнинг абадий дўстлиги хусусида илиқ суҳбатлар қурдик. Эртаси куни Абдулла Қаҳҳор боққа барвақт етиб келди. Биргаликда нонушта қилгач, бизни аэропортга чиқариб, кузатиб қўйди.

Абдулла Қаҳҳор билан сўнги учрашувим Москвада, СССР Ёзувчиларининг қайси бир анжумани олдидан содир бўлган эди. У «Москва» меҳмонхонасининг мен яшаётган қаватидаги хоналардан бирига жойлашган экан. Уни бир оз бетоб деб эшитдим. Ҳол-аҳвол сўрагани ҳузурига кирдим. Абдулла Қаҳҳор хонада турмуш ўртоғи Кибриёхоним билан бирга ўтирарди. Ранг-рўйи тузук эди. Сиҳат-саломатлигини сўрадим.

— Ҳечқиси йўқ, бир оз чарчаганман. Ўтиб кетса керак,— деди.

— Хайриятки, Кибриёхоним ёнингиздалар. Энди ҳар иккимизнинг ҳам ёшимиз шуни тақозо этади; хонимларимиз доим кўз олдимизда бўлишлари керак,— дедим.

Абдулла Қаҳҳор чиройли жилмайди:

— Тўғри айтдингиз, хотин деганингиз нондай гап экан, доим ёнингда бўлса ҳам кўнгилга урмас экан.

Кулишдик. Ҳамон ҳазилкашлигидан кўнглим кўтарилди. Кейин ижодий режалари, ёзаётган асарларини суриштирдим. У чуқур хўрсиниб: «Ёмонмас, ҳар қалай ишлар юришиб турибди. Афсуски, баъзи бировлар адабиёт йўлидаги биздай қаландарларни тинчгина ишлашимизга қўймапти-да! Майли, буям ўтади»,— деди.

Бу суҳбат асносида унинг юрагида қандайдир оғир бир дард борлигини илғадим. Лекин буни ичга ютиб,

изҳор этишга ботинмасди. Тўғриси, унинг соғлиғи яхши эмас эди. «Қанд» касаллиги унинг саломатлигини беаёв емирарди. Ушбу учрашувдан кўп ўтмай, Абдулла Қаҳҳор дунёдан кўз юмди.

Гарчи бу олижаноб инсон оламдан ўтган бўлса ҳам, асарлари абадий тирикдир. Унинг романлари, пьесалари, ҳикоя ва повестлари ҳамиша янги, оҳори тўкилмаган, ҳамиша китобхонларга маънавий озуқа беради. Абдулла Қаҳҳордай заргарона ижод қилган, унингдай ҳақиқий санъаткор, ўз ишининг моҳир устаси бўла олган, ҳамиша сарбаланд юриб, ўз халқи билан ифтихор этган мағрур ёзувчигина чинакам бахтли ижодкордир.

Душанба

Берди Кербобоев

НОМДОР АДИБ

Дунёда ном кўп. Уларнинг кўплари ё қулоққа чалинмайди, ё худ кишининг хотирасида из қолдирмай, шамолдай ўтиб кетади.

Аммо улкан ном сенинг фикр-ўйингни ўзига жалб қилиб олади, ҳис-туйғунгни уйғотади ва қалбингдан ўзига муносиб ўрин эгаллайди. Дунёда ҳеч кимнинг номи ўз-ўзидан чиқмайди. Ном чиқармоқ игна билан қудуқ қазишдан енгил эмас. Тер тўкиб қозонилган номнинг илдизи чуқур бўлади, шохи осмонга етади.

Шундай кўркем номдорларнинг бири дўстим Абдулла Қаҳҳордир. Мен унга бош эгиб, салом бераман!

Баъзи одамларни улуғлашга тил бормайди. Заруратдан мақташга мажбур бўласан. Аммо бу мақтов тошга ёққан ёмғирдай сиртдан силқиб тушиб кетаверади. Лекин буюк одам ҳеч бир ваядан мақтовга муҳтож эмас: унинг номи ўзи зўр мақтовдир.

Шунинг учун ҳам, «Абдулла Қаҳҳор ким?» деб сўраб ўтиришга ҳожат йўқ.

У — Абдулла Қаҳҳор, вассалом!

Менимча, шу номнинг ўзи миллионларга тушунарли. Абдулла Қаҳҳор номи сени гўзал Ўзбекистоннинг кенг ўлкасида сайр эттиради, тарихдан хабар беради, шу кунги ҳаётни кўз ўнгингда намоён қилади.

Абдулла Қаҳҳор — карвонбоши. Унинг изидан юзларча карвонлар келади. Улар орасида қўрқув нималигини билмайдиган мардона йигитлар билан бир қаторда оқсоқ-тўқсоқлари ҳам, яхшилари билан бир қаторда ёмонлари ҳам, қўлидан бир иш келмайдиганлари ҳам бор.

Шу қахрамонлар Абдулланинг номини кўкларга кўтарди, Советлар Иттифоқида мағрур кездиради. Хорижий ўлкаларда ҳам пайсалга солмай эшикларни кенг очади.

Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳор фақат ўзбек ёзувчисигина бўлиб қолмай, у умумиттифоқ ёзувчисидир. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳор замонамизнинг се-викли ёзувчиларидан биридир.

Абдулла Қаҳҳорнинг шуҳрати ва шонли ижоди билан ўзбек халқи қатори мен ҳам қувонаман ва фахрланаман.

Ашхобод

Иван Ле

ДУСТИМНИНГ ХОТИРАСИ

(*Абдулла Қаҳҳор*)

Йиллар худди коинот кошонасида осиглиқ турган соатга ўхшайди — умрларни, замонларни бир маромда чертиб-чертиб ташлайверади. Гўё ўша соат капгири орасида биз эски қадрдонлардек Москвадаги Ёзувчилар союзи клубида учрашдик: вақтинча хайр-хўшлашмоқчи эдик... афсуски, ўшанда абадий видолашган эканмиз! Тушлик маҳалидаги ўша кутилмаган учрашув хийла ғамгин руҳда ўтганидан қатъи назар, лекин байрам совғасидек ёқимли эди.

Ушбу воқеа 1967 йилда кечаётган эди...

Абдулла мени узоқдан кўриб қолдию икки қўлини олдинга чўзган кўйи дўстона жилмайиб, каминга томон яқинлаша бошлади. Одатдаги салом-алик чоғларидагидек, у менинг қўлларимни қаттиқроқ сиқиш учун кучини аямади. У ўзини мутлақо хотиржам кўрсатишга уринарди: биз мажлисларида деярли ҳар куни биргаликда иштирок этган съездимиз тугади. Шубҳасизки, у фақат сирдан ўзини хотиржам тутар, соппа-соғ пайтларидагидек дўстининг қўлини қаттиқроқ сиқишга ҳаракат қилар эди.

— Юрагида кўри бор одамнинг қўллари ҳам иссиқ бўлади, — деди у оқсоқолларга хос насиҳатгўйлик оҳангида. — Дўстлар учрашуви ҳам ғанимат...

Дарҳақиқат, Москвадаги ўша дўстона учрашув хотирамга абадий муҳрланиб қолди: Абдулла менинг панжаларимни бир-бирига «ёпиштириб» қўядиган даражада қаттиқ қисгани сабабли эмас, балки одатдагидан мулойимроқ сўрашгани учун аниқ эсимда турибди. Дўстим оз-моз таажжубланганимни сезди шекилли, бирдан сесканиб кетди; у ўзининг салгина бетоблигини мендан яширолмагани каби, мен ҳам ўзимдаги зиғирдек ўзгаришни-да, ундан сир тутолмас эдим...

Биз тушлик маҳалида ҳар доимгидек дуч келган

мавзуда гаплашиб ўтирдик, гўё узоқ айрилиқдан сўнг эндигина дийдор кўришган эдик. Лекин суҳбат чоғида таомил бўйича бир-биримиздан: «Яхшими...с? — Аҳволингиз қалай?» деб сўрамадик. Абдулла иккаламиз гаплашиб ҳеч зерикмасдик, ўтган-кетганларни эслардик. Кунни кеча съездимиз ёпилди, табиийки, Иттифоқимиз маънавий ҳаётининг ажралмас қисми бўлмиш адабиёт ҳақида, съездда иштирок этмаган биродарларимиз ҳақида сўзлашимиз лозим эди. Бироқ, худди келишиб олгандек сафимиздан кетган дўстимиз Гафур Ғуломни ҳам, уни «тақдир тақозоси» билан бевақт оламдан ўтганини ҳам гапирмадик. У вафот этди...

Мана ҳозир хотираларимни қоғозга тушираётиб, бехиё Абдулла Қаҳҳорнинг ўша дўстона суҳбатимиз чоғидаги эҳтиёткорлигини эслаб қолдим — биз фақат барҳаёт ёзувчилар, шиддат билан равнақ топаётган ўзбек адабиёти, умидли ёшлар, янгича йўналишлар, «новаторлар» тўғрисида фикр алмашган эдик. Абдулла сатирик ижодкор табиатига хос бўлган ҳадик-хавотир аралаш уларнинг келажагига қайғурган эди.

Ўша учрашувдан кейин яна бир нарса хотирамга қаттиқ ўрнашиб қолган: Абдулла Қаҳҳор қайта-қайта, тайинлаб-тайинлаб мени уйларига меҳмонга таклиф этган эди. Шу пайтгача даврамизда жимгина ўтирган Кибриё Лутфуллаевна ҳам (адибнинг рафиқаси, садоқатли дўсти) бирдан Абдулланинг сўзларини қизгин қўллаб-қувватлади, хотиним иккаламизни иложи бори-ча тезроқ меҳмон бўлиб боришга чорлади.

— Тўғри, дастурхонимизда сиз жон-дилингиздан яхши кўрадиган ўрик бўлмаслиги мумкин. Лекин маза-си оғзингизда қоладиган туршак бўлиши тайин, албатта боринглар! — деб мени ишонтиришга уринарди Қаҳҳорнинг умр йўлоши.

Абдулла эса маъюсгина жилмайиб ўтирарди. Унинг юзларидан қандайдир ўкинч аломатларини илғаш мумкин эди...

Надоматлар бўлғайким, бу галги меҳмондорчилик менга насиб этмаган экан — назаримда одатдагидан гамгинроқ кўринган Қаҳҳорнинг самимий, дўстона таклифи ерда қолди. Шундай қилиб, биз охириги марта Москвада учрашган эдик.

Кези келганда, бизнинг Абдулла билан илк учрашувимизни, кўп йиллик дўстона муносабатимизга — майли, эслagan чоғимда ўпкам тўлиб, кўзларим ёшланса-да, — ижодий ҳамкорлигимизга асос солган учрашувимизни

ҳам ёдга олмақчиман. Биз дастлаб Тошкентда, менинг Ўзбекистон билан ижодий алоқаларим эндигина бошланган пайтларда кўришган эдик. Янглишмасам, 1928—29-йиллар эди. 1926—27-йилларда Езёвон чўлидаги канал қурилишида қатнашдим ва Ўзбекистонда бўлаётган туб ўзгаришлар ҳақида «Тоғлар орасида» деган роман ёздим. Бир сафарим чоғида мен ўзбек ноширларига романимни ўзбек тилига ўгириб, Тошкентда чоп этишни таклиф қилмоқчи бўлдим.

Биз, одатдагидек, бир гуруҳ ижодкорлар республика «Правда Востока» газетасининг редакциясида учрашдик. Уша пайтларда тошкентлик ёзувчиларнинг уюшган бирор группаси ҳам йўқ эди, ўз-ўзидан равшанки, уларнинг бошланаси ҳақида гапириб ўтириш ҳам ортиқча, албатта. Лекин излаган кишингни ҳаммавақт редакциядан топиш мумкин эди. Устига-устак, уларнинг баъзилари, айниқса, ёшларнинг кўпчилиги газета ёки журнал редакцияларида хизмат қилишарди. Редакцияда мен аввалдан танийдиган Ғафурдан ташқари, ёш ёзувчи Ғайратийни, бошловчи шоира Ойдинни, ёш носир Абдулла Қаҳҳорни учратдим. Уша пайтларда Ғафур Ғулом нафақат ёзувчилар орасида, ҳатто ўқувчиларга ҳам танилиб қолган эди. Шунинг учун у мени ёш ижодкорларга таништирди. Бахтга қарши, унинг ўзи мени нашриётга кузатиб қўёлмас экан, бу ишни рус тилини яхши биладиган Абдулла Қаҳҳордан илтимос қилди. У пайтлари мен паст-баландни яхши билмасдим, яхши-ёмон таржимонларнинг фарқига бормасдим, хусусан, ноширлар билан тил топишга ҳам нўноқ эдим. Абдулла Қаҳҳор бажонидил ёрдам беришга тайёр эканини изҳор этди. Шоира Ойдин (Манзура Собирова) ҳам қўлидан келганча кўмаклашмоқчи бўлди. Шу тариқа биз бутун бошли ёзувчилар коллективи нашриётга кириб бордик.

Назаримда, шартнома тузиш пайтида Абдулла Қаҳҳорнинг қизгин қўллаб-қувватлаши туфайли ғишт қоллидан осон кўчди. Нашриёт директори менинг романимни планга киритишга рози бўлди, лекин уни таржима қилдириш вазифасини муаллиф зиммасига юклади. Нохос менинг довдираб қолганимни сезган Абдулла Қаҳҳор ўзига хос камтарлик билан:

— Агар ижозат берсангиз, ўзим таржима қиламан,— деди.

— Офарин!— дея луқма ташлади директор.

Ишнинг бу даражада тез ҳал бўлишини сира кутма-

ган эдим. Чинакам биродарлик мени дафъатан довдира-
тиб қўйди. Қаҳҳор билан шу бугун танишган бўлсаму
бирдан у менга ростакамига дўстлик қўлини чўзса!

Бу кун бизнинг қирқ йиллик дўстлигимизга асос сол-
ган дастлабки кунгина эмас, балки услубий яқинли-
гимизга ҳам, қолаверса, бир-биримизнинг ижодий ишла-
римиздан кўз-қулоқ бўлиб туришимизга ҳам пойдевор
қўйган қутлуғ қадам ташланган эди. Абдулла Қаҳҳор-
нинг камгаплиги, ҳатто биродарлик туйғуларини изҳор
этишдан ҳам тортиниши мени доим ҳайратга соларди.
Лекин иш юзасидан учратган чоғларимизда, менга йўл-
лаган мактубларида мен Қаҳҳор тимсолида ўзимнинг
энг яқин маслаҳатгўйимни, дўстимни кўрардим. Ҳозир
қатлам-қатлам ўтмиш хотираларим орасидан Абдулла
Қаҳҳор мени қандай қилиб буюк тожик ёзувчиси, ватан-
парвар Садриддин Айний билан таништирганини ипи-
дан-игнасигача аниқ-таниқ ажратолмайман.

— У бизнинг адабий ишларимизга оталарча ғамхўр-
лик қилади. Унга ўрганиб қолганмиз, унинг тожик
ёзувчисими ёки ўзимизнинг ўзбек ёзувчиси эканини ҳам
унутиб юборганмиз!..

Мен ҳикоя қилаётган воқеалар Ўзбекистоннинг ўша
пайтлардаги ҳам пойтахти (1924—1930 йилларда), ҳам
республика адабий муҳитининг маркази бўлмиш Самар-
қанд шаҳрида рўй берган эди.

Айний каминани бир гуруҳ ёзувчилар қаторида Ўз-
бекистон Халқ Комиссарлар Советининг раиси Файзул-
ла Хўжаев билан учрашувга таклиф этди.

Менинг оташин ёш дўстим Абдулла Қаҳҳор донш-
манд Айнийнинг таклифини қизгин қўллаб-қувватлади.
Мен инқилобий Ўзбекистоннинг кўзга кўринган арбоби
билан танишиш имконияти туғилганидан ниҳоятда хур-
санд эдим. Ўз-ўзидан равшанки, Файзулла Хўжаев биз-
ларни қабул қилган эртақлардагидек муҳташам сарой-
да Абдулла менинг нажоткорим бўлди! У менинг кўзу
қулоғим эди: бу қошонадаги кўп нарсалар менга ажаб-
товур кўринарди — билимдон шарҳловчига муҳтож эдим.
Абдулла Қаҳҳор ёш бўлишига қарамай зукко эди, тар-
жимон сифатида ҳам менга ўз вақтида батафсил маъ-
лумот бериб турди.

Бундан ташқари, Абдулла Қаҳҳор мени ажойиб то-
жик ёзувчиси Садриддин Айний билан таништирди
(тўғри, Фафур Гулом ҳам бу ишда қўлдан келганча ёр-
дамини аямади). Абдулла менга Айнийнинг вақтинча
ўз юртидан бадарға қилинганини айтиб берди: номини

ашитгандаёқ зир титрайдиган амир Совет Ўзбекистони-нинг фахрий гражданига — Садриддинга қўл кўтаришга юраги бетламай, унинг туғишган укасини қатл этибди. Бу воқеа хунхор Осиедан мерос қолган даҳшатли акс садодир.

Шубҳасизки, Абдулла воқеаларни жўнгина баён этмасди: у худди фожиани ўз бошидан кечиргандек куйиб-вишиб сўзларди.

— Кўҳна очуннинг ваҳшийлиги ҳақида бирор нарса ёзсангиз керак-а?— деб сўрадим мен қизиқсишиб.

Абдулла Қаҳҳор мийиғида кулди.

— Бу мавзуда Айнийдан ўтказиб бир нарса ёзиш қийин. У «Укам вафотига», деган фожиавий дoston битган. Doston амирликни емиришга қаратилган инқилобий марш—чақириқдек янгради. Унинг «Бухоро жаллодлари» насрий қиссаси ҳам оиласида рўй берган фожиа руҳи билан суғорилган.

Файзулла Хўжаев ҳузуридаги ўша унутилмас йўқлов чоғида Абдулла менинг кўзу қулоғим, шуурим бўлди. У сеҳргарлардек менинг муҳташам сарой-музейга қизиқишимни ҳам, Айний билан республика ҳукумати бошлиғи орасида Ўрта Осие халқларининг маданияти хусусида узлуксиз давом этаётган суҳбатга анграйиб қараб турганимни ҳам дарҳол илгарди. Абдулла тўхтовсиз равишда менга суҳбат мазмунини тушунтирарди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳам қизиқувчан эди; ўтмишнинг, ўз халқи тарихининг яхши-ёмон томонларини фарқлай оларди; Файзулла Хўжаев ҳузурида хийла давом этган суҳбат чоғида ўз таассуротларини ҳам, айтиш мумкинки, «бадий эҳтирос» билан менга етказарди.

Йўқлов шарофати туфайли биз бир-биримизни янада яқинроқ билиб олдик. Ўзбек халқининг миллий маданиятини чуқур идрок этишимда Абдулла, қолаверса, Гафур Гулом ҳам, менга беқиёс мадад бердилар. «Тоғлар орасида» романимнинг таржимаси жараёнида Абдулла фақат зукко ўқувчигина сезиши мумкин бўлган воаниқликларга, «кўпирган жойлар»га — эскилик сарқитларини бартараф этишда муаллиф «аралашган» ўринларга, ўзбекларнинг турмуш тарзига алоҳида эътибор берибгина қолмай, балки доно маслаҳатларнию «хом ашё» билан ҳам кўмаклашди. Мен ўзбек ёзувчисининг беғаразлигига, одамийлигига ич-ичимда ҳавас қилган ҳолда унинг сўзларини ерда қолдирмасдим, Натижада

романнинг бўёқлари хийла қуюқлашди, сюжети эса кескинлашди.

Бизнинг Абдулла Қаҳҳор билан ижодий ва дўстона муносабатларимиз ҳақида сўз кетса, дастлаб танишган йилларимизни, «Тоғлар орасида» романим таржима қилинган пайтларни қизғин ижодий ҳамкорликлар, фикр алмашишлар даври деб атагим келади. Албатта, мен Қаҳҳорнинг ижодий йўли ҳақида кўп нарса билмасдим. У ҳикоялар ёзарди; матбуотда тез-тез кўринишга интилмасди, журналда чиқишга шошмасди. Чамамда, ўша пайтлари ҳали унинг алоҳида китоби ҳам чоп этилмаган эди. Бу ҳақда ўзи сира сўз очмасди; у ўзининг муваффақиятларини мендан яширишга уринаётгандек туюларди. Бир сафар ҳатто менинг саволимга ҳам тайинли жавоб қайтармади, вақти келса ўзи ёзган нарсалар билан таништиришга ваъда берди, холос. Рус тилида унинг бирорта ҳам китоби нашр этилмаган эди, ҳикояларини асл нусхасида ўқишга эса журъатим етмади. Гафур Ғулломга мурожаат этдим, у Қаҳҳорнинг ҳикояларини жуда мақтади, лекин бари бир мен унинг ижоди билан атрофлича таниша олмадим.

Ўзим романимнинг иккинчи китоби устида ишламоқда эдим ва табиийки, уни Ўзбекистонда яшаб туриб ёзиш қулайроқ, самаралироқ эди; Ўзбекистонга, Тошкентга, республика қишлоқларига тез-тез ижодий сафар қилишимга ҳожат бўлмасди. Абдулла Қаҳҳор табиатан тортинчоқ бўлгани учунми, ҳеч қачон менга «ижодий маслаҳатлар» бермасди, ҳатто қишлоқма-қишлоқ мени кузатиб ҳам юрмасди. Лекин мен тоғ қишлоқларига, шаҳарларга сафар қилиб қайтишим биланоқ таассуротларимни албатта жон қулоғи билан эшитар, мен қўлга киритган «хом ашё»ларнинг бебаҳолигига ишонч ҳосил қилар ва ўз халқининг баркамоллигидан, қайта туғилаётганидан ғурурланиб ўтирар эди — она-юртининг йшаришидан ҳам ортиқ бахт борми дунёда!..

Кейинчалик мен яна Тошкентда узоқроқ ушланиб қолдим; Ўзбекистондаги дастлабки йирик индустрия комплекси — Тўқимачилк комбинати қурилишида қатнашишимга тўғри келди. Бу пайтда ўзим ҳам фикримни ўзбек тилида ифодалай олардим, лекин Абдулла Қаҳҳор оғир дамларда мендан ҳеч қачон ёрдамини аямасди.

Вақтни тўхтатиб бўлмасди, умр дарё мисоли оқиб ўтмоқда эди. Моддалар тўхтовсиз алмашиб турадиган дунё гирдобига ўхшайди; бизнинг умримиз ҳам кунмакун ана шу «гирдоб» оғушида оқиб ўтарди, ғалабала-

римиз келтирган қувончлар ҳам, мағлубиятлар оқиба-тида биз тортган аламлар ҳам лоп-лоп оқиб ўтарди. Биз чин дўст бўлишимизга қарамай фақат «тасодифан» учрашардик, холос. «Тасодифлар» эса шиддатли одимлаётган адабий ҳаётимизда тез-тез рўй бериб турса-да, лекин дастлаб танишган йилларимизда аланга олган дўстона муносабатларимизни бир маромда сақлаб туриш учун камлик қиларди.

Мен ҳар гал Ўзбекистонга ташриф буюрганимда (ҳозир ҳам, келгусида ҳам ажойиб ўлкага сафар қилишни севаман), биз Абдулла билан доимо дўстлар сифатида дийдор кўришардик. Хотирамда ўчмас из қолдирган шундай учрашувлар Тошкентда жуда кўп бўлган эди ва атиги ягона дафъа Киевда кечган эди.

Бетакрор учрашувларнинг бири Тошкентда, Ўзбекистонда Украина маданиятининг декадаси кунларида содир бўлган. Лекин ўшандан бир йил аввал Тошкентда Осие ва Африка ёзувчиларининг халқаро конференцияси ўтказилган эди. Тарихда жаҳон маданиятининг биринчи конференцияси! Агар бу конференциядаги ўз фаолиятим ҳақида ёзадиган бўлсам, аввало умримда илк бора кўрганим Осие ва Африка ёзувчиларининг ташқи қиёфаларини ҳайратланиб тасвирлашимга тўғри келарди; шубҳасизки, олзмшумул конференция таассуротлари силсиласида Абдулла Қаҳҳор ҳақида муайян хоти-ларим бир оз хира тортиши мумкин.

Биз конференция очилиши арафасида йўлакда учрашардик. Абдулла Қаҳҳор ўз ватанида жуда катта сиёсий, маданий аҳамиятга молик бўлган халқаро анжуман ўтаётганидан хурсанд эди.

Конференциянинг йиғилишлари чоғида биз деярли ҳар куни ёнма-ён ўтирдик. Осие ва Африканинг 38 та мамлакатидан келган делегатлар ҳақидаги ўз таассуротларимизни ўртоқлашардик. Эсимда бор, президиумга боши тап-тақир бирмалик эркак ёзувчи... аёллар юбкасида чиққан маҳали иккаламиз ҳам беихтиёр кулиб юбордик. Абдулла ҳатто уялганиданми, қизариб кетди.

Бизларнинг эски танишимиз, атоқли турк ёзувчиси Нозим Ҳикмат минбарга кўтарилган чоғда бениҳоя қувондик, роса қарсак чалдик. Иккаламиз ҳам Ҳикматнинг нутқини қулоқларимизга наушник тақмай эшитдик — биримиз озроқ, биримиз кўпроқ тушундик, албатта. Нотиқ баъзан сийқароқ образли ифодаларни қўллаб юборса, Абдулла елкасини қисиб кўярди ёки менга луқма ташларди... Шу пайт биз ўтирган жойга менинг

эски танишим Хитой шоири Эми Сяо яқинлаша бошладди. Биз қуюқ сўрашганимиздан сўнг, уни Абдуллага таништирдим...

Шундай қилиб, Абдулла иккаламиз конференция ишида фаол қатнаша бошладик. Биз конференция президиуми аъзоларининг турфа хиллигидан ҳайратландик: йироқ-йироқлардаги ёзувчиларнинг сеҳрли олами шундоқ кўз ўнгимизда, Тошкентнинг шарқона Навоий номидаги театри залида мужассамлашган эди-да! Мана, қамчига ўхшаш Нигерия; уфққа ястанган поёнсиз саҳро — оғир ўйга чўмган Судан; Таиланд эса кўз қамашадиган даражада пўрим либосга бурканган; Филиппин конференция президиумида қимтинибгина ўтирибди; Покистон — «художўй» ислом республикаси... Цейлондеса Абдулла негадир доимо фамил чойни эсларди. Қаҳҳорнинг ибораси билан айтганда, Ангола ювош бўлишига қарамай жуда мағрур эди. Жазоир офтобда хўб қорайган...

— Хилма-хиллигини қаранг-а!— дея хитоб қилди Абдулла.

Топиб айтилган «хилма-хил» ибораси миллатларга ҳам, уст-бошларга ҳам, ҳатто одамларнинг ранг-рўйига ҳам тегишли эмас эди. Назаримизда, қандайдир ғоявий ҳаддидлик, ижодий бирлик етишмаётгандек туюларди.

— Эшитдингизми?— дея яна менга муурожаат этди Абдулла.— Гўё айнан ҳинд ёзувчилари конференциянинг сиёсий баёнотидаги баъзи бир «сўл» тарифларга «норозилик» билдиришганмиш!..

Албатта, Шарқнинг аёл ёзувчилари жамоатчилик диққатини кўпроқ жалб қилишарди. Ана, Ҳиндистон билан Гана делегатлари учрашишди; қизгин баҳс бошланди, аёлларга хос равишда баланд овозда гапиришяпти, бир-бирларига қараб кулишяпти. Улар жамоатга бир қур назар ташляптию чақчақлашиб, чақнашиб Жаҳон адабиётига оналарча ғамхўрлик қилишяпти. Биз Абдулла иккаламиз уларни четдан кузатиб туриб шундай қарорга келдик.

Конференциянинг мажлислари чоғида мен Абдулла билан тожик ёзувчилари орасида ўтирардим. Даврамизда Гафур Гуломнинг йўқлиги яққол билиниб қолди. Конференцияда у ҳаммадан ажралиб турарди; ёзувчиларга баҳо беришга уста эди, кўп тилларни биларди. Танаффус чоғида Абдулла иккаламизни биргалашиб суратга тушишга кўндирди: сураткашга ҳам тайинлаб қўйибди. Узи эса... даврамиздан, оҳанграбодек ўзига тортадиган анъанавий даврамиздан четда юрибди. У,

«дунёга донғи кетган Шарқ адабиёти оғушига шўнғиб» кетган эди.

Етар, сал-пал чўзиб юбордим, шекилли... Конференция ўз ишини тугатгач, Абдулла бизни кузатиб қўйди, баҳорда албатта унинг чорбоғига «ўрик сайлига» келишга ваъда бердим. Ўзбекистонда Украина адабиётининг декадаси баҳонасида мен ҳар ҳолда «ўрик сайли»дан кечиккан бўлсам-да, лекин орзиқиб кутилган кунларга етишдим.

Қаҳҳорнинг чорбоғи Тошкентдан ўттиз чақиримча нарида жойлашган. Биз, бу тинч-тотув оиланинг меҳмонлари, бағри кенг ўзбек диёрига мафтун бўлиб қолган эдик; тутзор четларида худди шох сўзана ҳошияси сингари ариқчалар жилдирамоқда, хиёбонларни эса, Абдулланинг сеvimли ибораси билан айтганда, ўзбек қуёши обдан қиздирарди. Мезбоннинг қўлида исталган дақиқада меҳмонларни суратга туширишга шай бўлиб турган фотоаппарат, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи эса тилдан бол томиб мулозамат қилмоқда. Бизларни иккинчи қаватдаги ўзининг махсус кабинети билан таништиргач, айвонга таклиф этди:

— Мен сизларни сеvimли айвонимда суратга туширмоқчиман, — деди у шоша-пиша бизларни ижодхонасидан ташқарига олиб чиқар экан. Афтидан, у мени ҳам, Николай Николаевич Ушаковнию ва барча украин меҳмонларни ҳам суратга тушишдан кўра, ёзувчининг ижодхонаси юз баробар кўпроқ қизиқтираётганини сезиб турарди. Балки шунинг учун ҳам Қаҳҳор ўзининг «табаррук гўшаси»ни «рашк» қилаётгандир, бизларни жалғитмоқчи, овунтирмоқчи бўлаётгандир?

Ўзбекона тушлик зиёфатидан сўнг у ҳар биримизга К. Симонов таржимасида рус тилида нашр этилган «Синчалак» — «Птичка-невеличка» повестини тортиниб-тортиниб совға қилди. Бу қиссанинг «парвози» ҳақидаги шов-шувларни мен олдинроқ эшитган эдим. Ростини айтсам, учрашувларимиз чоғида бир неча марта Абдулага уни украин тилига таржима қилишни таклиф этмоқчи бўлганман-у, лекин орзуим бари бир ушалмади. Начора... Кези келганда, бир вақтлар Ғафур Ғуломнинг «Негай» қиссасини украинчага таржима қилганимни айтиб ўтмоқчиман.

Ниҳоят, биз яна декадада учрашдик: бу гал Украинада ўзбек адабиётининг ўн кунлик байрами бошланди. Абдулла Қаҳҳор менинг ўзбек дўстларим қаторида уйимизга ташриф буюрди!

Биз баҳоли қудрат бу учрашувимиз меннинг Ўзбекистонга, ўзбек халқига бўлган самимий муҳаббатимнинг, ажойиб ўтмишию социализм давридаги дадил қадамлари ҳам ижодимнинг узвий қисмига айланиб қолган шарқда машъал республикага бўлган меҳримнинг рамзий ифодаси сифатида эса қолиши учун ҳаракат қилдик. Ўзбек меҳмонларим Киевда, бизнинг хонадонимизда ҳам ўзларини «ўз уйларида»гидек ҳис этсин деб барча шароитлар яратилди. Ҳатто мавжуд қийинчиликлар мардонавор енгиб ўтилиб, кабоб пиширилди, украин таомлари қаторида майиз солинган хуштаъм «гум-баз» — палов ҳам дастурхонга тортилди!.

Менинг шаънимга айтилган мақтовлар орасида Абдулла Қаҳҳорнинг сўзлари мен учун ниҳоятда мўътабар эди! Ўз навбатида мен ҳам дўстимга ўз ижодхонамни, «Украина» тарихий романим туркумини кўрсатдим. Кутилмаганда Қаҳҳорнинг заҳархандасини эшитдим у ҳайратдан ёқамни ушладим:

— Богбон битта чидамли дурагай олма навни яратгунча қанча тер тўкади-ю... Бутун бошли авлод ҳам тўла-тўкис қамраб олишга ожиз бўлган тарих дарахтини «ўтқазिश» учун битта ёзувчининг умри етмайди! — деди Абдулла тарихий романлар хусусидаги суҳбатимизга яқин ясаб.

Зиёфат берилди, аёллар хандон отиб кулишди. Украин аёлларининг шодон гап-сўзлари орасида гоҳ-гоҳ Кибриёхонимнинг янгроқ кулгиси эшитилиб қоларди. Қадаҳ сўзлари айтилди, худди ёшлик билан хайрлашаётгандек, видолашаётгандек нутқлар сўзланди. Киевдаги ўша зиёфат яна бир нарса туфайли диққатга сазовор: биз қувноқ аёлларнинг чуғур-чуғурини, бизнинг унутилмас меҳмонимиз Абдулла Қаҳҳорнинг ўз она тилида айтган ҳаяжонли қадаҳ сўзини, овозини ҳам магнитофон лентасига ёзиб олишимиз мумкин эди! Уша завқли лаҳзаларда Абдулланинг она тилида айтаётган, менга ҳузур бағишлайдиган ўзбек тилида айтаётган сўзлари тушлик маҳалидаги шунчаки қадаҳ сўзи эди, холос... Ҳозир эса, улуғ мамлакатимизнинг бир неча ўн йиллик ҳаётини кўз олдимга келтирар эканман, қолаверса, ҳаяжон билан нутқ ирод этаётган забардаст шахсининг оламдан ўтганини ўйлар эканман, бу овоз гўё асримизга қарата айтилаётган хайрлашув каломидек янграмоқда!

Киев

Леонид Ленч

МОҲИР НОВЕЛЛАНАВИС

Абдулла Қаҳҳор... драматургнинг дадил қўли билан ихчам ҳикоялар ёзди. Унинг новеллаларида доим ўткир сюжет, кутилмаган ўзгаришлар бўлади. Айни вақтда улар ҳаётий, ишонарли, бадий мустаҳкам бўлади. А. Қаҳҳор мақтов, хушомадларга муҳтож эмас, унинг тўғрисида айтаётган бу гапларим эса мақтов эмас, балки китобхоннинг миннатдорчилиги, холос.

«Тўйда аза» кичик ҳикояси Абдулла Қаҳҳор маҳоратини кўрсатиш учун энг яхши намуна бўла олади... Уч ёки тўрт саҳифалик бу кичик ҳикояда, «хўрозқанд» га ўхшаб кетадиган ёш аёлга «уйланаман», деб ҳатто ўзининг кўркам соқолини ҳам қирдириб ташлаган доцент Мансуровнинг қиёфаси худди тирикдай гавдаланади. «Хўрозқанд»га ўхшатиш нақадар ажойиб чиққанини айтинг-а! Ҳикоя ҳам кулгили, ҳам фожиали. Чунки Мансуров ўз «сатанги» билан курортга жўнаш учун уни вокзалга олиб чиқиб кетаётганида, таксида ўлиб қолади. У ўлади-ю, лекин сиз унга ачинмайсиз. Доцент Мансуровдан қўшниларининг ҳам ихлоси қайтади. Бу ҳам оз. Абдулла Қаҳҳор ўз қаҳрамонининг аянчли тақдиридан китобхонни ҳам кулишга мажбур қилади. Улим тўғрисида кулгили қилиб ёзиш жуда қийин гап, бу фақат Чеховнинг, французларнинг қўлларидан келган эди. Бизда ҳозир бунинг уддасидан чиқадиганлар кам. Абдулла Қаҳҳор эса, бунинг уддасидан чиққан. Кичик ҳикояда сийқадай туюлган воқеа унинг қалами туфайли ҳаётнинг барча жонли ранглари билан товланиб кўринади.

Москва

Ғабит Мусрепов

ҚУТЛОВ

Мен адабиётимиздаги улкан ижодкорлар орасида Абдулла Қаҳҳордек камтар ва камсуқум ижодкорни билмайман. Агар ёзувчи ёнингда бўлмаса, у билан шахсан таниш бўлмасанг, уни тасаввур этиш оғир. Албатта, бу камтарликда, шу камтарлик орқасида эса реалист ёзувчининг улкан, олижаноб қалби яширинган. Яқинда биз Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллик юбилейини байрам қиламиз. Уйлайманки, бу байрамда бутун Совет Иттифоқи иштирок этади ва ҳамма ерда ҳам бу улкан совет ёзувчисининг чуқур, маҳсулдор, олижаноб меҳнати тақдирланади. Қозоғистон ҳам Абдулла Қаҳҳор юбилейини нишонлашда жуда актив, дўстларча иштирок этади.

Мен унга катта ижодий муваффақиятлар тилайман ва ишонаманки, 60 ёшдан ўтганидан кейин ҳам шу ғайрати қамаймайди. Узим бу санадан ошиб ўтганлардан бири. Ҳаётда жуда кўп нарсалардан, шулар қатори 60 ёшдан ҳам ошиб ўтиш керак экан. Азизим, Абдулла Қаҳҳор, мен бунда ҳеч қандай қўрқинчли нарса кўрмайман. Фақат айтишим мумкин: бизнинг давримиз яна битта улкан ўзбек совет ёзувчиси билан бойиди.

Олмаота

Борис Полевой

ЗАМОНАМИЗ КЛАССИГИ

Абдулла Қаҳҳорни ёзган китоблари орқали кўпдан биламан. Бироқ, мана шу тантанали кунда унинг билан шахсан танишишга муяссар бўлганлигим билан фахрланаман.

Мен Абдулла Қаҳҳорни Совет Иттифоқидаги ҳозирги энг катта ёзувчилардан бири, деб ҳисоблайман. Менимча, бу одамни замонамиз классиги деса арзийди. Уйлайманки, унинг «Синчалак» асари иккинчи жаҳон урушидан кейин яратилган энг яхши, энг ажойиб китоблардан биридир. Ундаги қиз образи шунчалик гўзал, шунчалик мафтункорки, оддий китобхон сифатида уни севиб қолдим. Бу образ чинакамига яратилган, киши хотирасида узоқ вақт сақланадиган образдир. Умуман, мен Ўзбекистонни Иттифоқимиз миқёсида машҳур бўлиб кўтарила олган ёзувчиси билан чин юракдан табриклайман.

Москва

АЖОЙИБ СУЗ УСТАСИ

Очиғи, Абдулла Қаҳҳорни илгари билмасдим. Чунки, унинг асарларини ўқимагандим. У билан дастлабки танишувимиз Москвада ўзбек адабиёти декадаси пайтида бошланди. Ушанда Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасини рус тилида ўқидим. У менга жуда яқин, қадрдон бўлиб туюлди. Кўпинча, шундай бўлади: ёзувчи билан танишув асосан унинг асарини ўқишдан бошланади. Чунки ёзувчининг қалби, ҳаётни тўлақонли тасвирлаши, унутилмас ранг-баранг лавҳалар ярата олиш маҳорати унинг асарларида кўринади. Агар бирор асарни севиб ўқисангиз, унинг муаллифини ҳам, албатта, севиб қоласиз. Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» асарини ўқиганимда ҳам худди шундай бўлди. Ёзувчининг синчков назари, ҳаётдаги гоят қизиқарли, ранг-баранг бўёқлар, манзараларни кўра билиш маҳоратига таҳсин ўқимай илож йўқ. Асарни ўқиб тугатар эканман, Ўзбекистоннинг нақадар ноёб истеъдодли бу ёзувчисига қойил қолдим. Яхши ёзилган китоб, албатта, қўлма-қўл бўлиб кетади, кўп тилларга таржима қилинади...

Москвада ўзбек адабиёти муҳокама қилинган пайтда ана шу мулоҳазаларимни айтдим.

Ҳа, бу муҳокама менга кўп фойда берди. Ўзбекистонлик баъзи ёзувчиларнинг асарлари билан танишиш, тўғриси, мен учун кашфиёт бўлди. Ҳали мен билмаган кўп нарсалар борлигини ўйлаб, завқландим. «Шу вақтгача Абдулла Қаҳҳорни билмаган эканман-а», — дедим ўзимча. Ахир шундай мумтоз, ёрқин истеъдодни, талабчан, чинакам сўз санъаткорини билмаслик уят-ку!

Олтмишга тўлган Абдулла Қаҳҳорни бир неча ой муқаддам Тошкентда, ундан кейин яқинда Москвада ёзувчиларнинг IV съездида учратдим. У ҳали анча ёш кўринади. Бошқача айтганда, ҳали гижинглаган отга миниб, улоқда соврин олишга Абдулла Қаҳҳорнинг қудрати етади. Унинг ҳали Совет адабиётини кўпгина дурдона асарлар билан бойитишига имоним комил. Нуруний юбиларимиз навақирон адиблар сафида. Бу туйғу ҳаммамизни қувонтиради.

Ереван

Вера Смирнова

ҲОЗИРЖАВОБ САНЪАТКОР

Абдулла Қаҳҳор жаҳон адабиётининг эркак ва аёл «можароси» мавзуини — ақл, сезгирлик, матонат бобида, ишонч ва ирода кучи бобида мусобақалашиб мавзуини тамомила янги тарихий шароитда, ўзгача зўр шавқ билан, ажойиб ҳозиржавоблик ва сўз санъаткорлиги билан ҳал этади...

Саида образи ёшлик, латофат, поклик, одамларга ишонч, уларнинг тақдирига, колхоз ишларига самимий муносабатда бўлиш каби поэтик гўзалликлар билан сурғорилган. Узининг халқ олдидаги бурчини чуқур, қатъий ҳис этиш Саиданинг энг гўзал фазилатидир. Бу туйғунинг йўлини нурафшон қилиб туради.

Москва

Константин Симонов

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ҲАҚИДА СЎЗ

Сизлар Абдулла Қаҳҳорнинг — фавқулодда истеъдодли, ғоят ўткир ақл эгаси, жиддий бир инсоннинг рус тилига таржима этилган насрий асарлари — романлари, қиссалари, ҳикояларидан иборат икки жилдли тўпламнинг дастлабки саҳифаларини очяписизлар.

Қаҳҳор насрининг фазилатларини, мазкур икки жилдликка киритилган сара асарларини ўқиб, ўзларинг билиб оларсизлар. Кўп вақтларингни олиб ўтирмайман, мақсадим — бу одам ҳақидаги тасаввурларимни, унинг ҳаётга муносабатида, ёзувчилик салоҳиятида, умуман, шахсиятида мени ўзига жалб этган жиҳатларни баён қилишга уриниш, холос. У мени шу қадар мафтун қилиб қўйган эдики, гарчи таржима соҳасида мутахассис бўлмасам ҳам, аввалига — эллигинчи йилларда, Ўзбекистонда яшаб турганимда, қиссаларидан бирининг таржимасига зўр иштиёқ ва шиддат билан киришдим, кейинроқ эса — энди Москвадалик пайтим, сатирик комедияларидан бирини рус тилига ўгирдим. Ундан ҳам кейинроқ, Қаҳҳор «Ўтмишдан эртақлар» деб атаган ва шу билан уни ғоят ўзига хос ҳамда сайқалланган шаклга солган, муаллифнинг ёрқин, лўнда юморидан далолат бериб турувчи сўз боши билан таъминланган болалик ва ўсмирлик хотираларининг таржимасида иштирок этдим.

Ҳозир буларни эслаётганимнинг муҳим сабаби бор: бир ёзувчи турли йилларда бошқа бир ёзувчининг асарларини таржима қилаверса, яъни бирмунча вақт ўзининг қўлёмаларидан ажратиб қўядиган иш билан қайта-қайта шуғулланаверса, билинги, бу шунчаки ҳавасдан эмас, балки асарларини таржима этаётган шахсга юксак эътиқодидан ҳам далолатдир.

Менга Қаҳҳорнинг шахсияти, феъл-атвори, ўзига ва ўзгаларга талабчанлиги, қобилиятининг айрича хусусия-

ти бўлмиш лириклигию кинояга мойиллиги, хуллас, барча жиҳатлари ёқар эди. Айниқса, унинг ҳаётда ҳам, ижодда ҳам мардлиги мен учун қадрли эдики, бу фазилят асарларига қандай ҳаётӣй материал танлаганида, материалга қандай мавзу юклаганида ва масалани қандай ҳал этганида кўринар эди.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор билан танишувим ўттизинчи йилларга тўғри келади, унинг илк романи «Сароб» ни ўқиб чиққанимда ўзим ҳам ёшгина эдим. Қаҳҳор бу романини ёзишга йигирма беш ёшида киришган, китоб босмадан чиққанида ўттиздан ҳам ўтмаган эди*.

Бу китоб нафақат ўзбек насрининг, балки умуман ўттизинчи йиллар насримизнинг ҳаммани ўзига жалб этган ютуғи бўлди.

Қаҳҳор насрига, драматургиясига кейинроқ хос бўла борган характерли қирраларнинг барчаси ҳам бу дастлабки катта китобда тўла юзага чиққан эди, дейиш эҳтимол қийиндир, бироқ Қаҳҳор истеъдодининг, ёзувчилик характерининг муайян нуқталари ўшандаёқ етарли қудрат ва аниқлик билан намоён бўлган эди.

Инқилобдан кейинги йиллардаги зиёлиларнинг тақдирини бош қаҳрамон, яъни адашган ва охир-оқибатда боши берк кўчага кириб қолган одам тақдирини орқали кўрсатган бу китоб муайян синф тақдирини халқлар тақдирига қарама-қарши қўйиш йўлига ўтиб олганларга нисбатан шафқатсиз танбеҳ эди.

Романда, юқорида айтилганидек, Қаҳҳор истеъдоди, ёзувчилик маҳоратининг кейинроқ янада очилиб кетган қирраларининг ҳаммаси ҳам кўзга тўлиқ ташланмаган бўлса-да, бироқ, кейинчалик бутун умри, адабий фаолияти давомида уни бошқалардан ажратиб турадиган хусусиятлар худди шу асардан бошланган эди. Ҳаётининг энг ўткир муаммоларини қўйишдаги жасорат, Ленин йўлига кирган халқнинг барча қийинчиликларни енгиб ўтишига, эскилик қанчалик томир отган, қанчалик яшовчап бўлиб кўринмасин, бари бир унинг устидан янгиликнинг ғалабаси муқаррар эканига дадил ишонч — мана, Қаҳҳорга хос бўлган фазилятлар.

Олдиндан айтиб қўяй: мабодо Қаҳҳорнинг дастлабки романини унинг сўнгги автобиографик асари «Ўтмиш-

---

* Шу ерда мақола муаллифи озгина чалкашликка йўл қўяди: А. Қаҳҳор «Сароб»ни йигирма уч ёшида бошлаб, йигирма етти ёшида ёзиб битирган, Китобнинг босмадан чиққан вақти эса тўғри кўрсатилган, (Нашр.)

дан эртактлар» билан ёнма-ён қўйсангиз, ўттиз йилдан ортиқ давр мобайнида асардан-асарга ўтиб келган ўша фазилатни айниқса яққол сезиб оласиз.

Ўзининг шахсий ҳаётини тажрибаси мисолида мамлакати ва халқи босиб ўтган йўлнинг нақадар улкан эканини яхши билган, бизнинг кўзимизга қанчалар оғир ва ҳатто фожиали бўлиб кўринмасин, бу ўтмишини эшладан чўчимаслик учун келажакка қаттиқ ишонган одам умрининг охирида ўзининг болалиги ва ўсмирлиги ҳақида китоб ёзди.

Ёзувчи Қаҳҳор (энди драманавис Қаҳҳор) билан менинг иккинчи учрашувим унинг «Шоҳи сўзана» комедиясини саҳналаштирган Москва театрларидан бирида бўлиб берди. Очигини айтганда, бу комедия бир неча мавсум давомида мамлакатимизнинг турли бурчакларидаги ўнлаб эмас, юзлаб театр саҳналарида улкан муваффақият билан ўйналди ва муаллифнинг номини Иттифоққа машҳур қилди.

Менга — қачонлардир «Сароб»ни ўқиган одамга Қаҳҳорнинг драманавислик истеъдодининг айрим қирралари янгилик бўлди. Бой, лекин баъзан аччиқ кулги; гап эзгулик ё ҳатто кичик инсоний заифлик ҳақида эмас, балки ёвузлик ва разиллик ҳақида кетганида ундаги муболагаю пичинг-истеҳзога йўғрилган олижаноб ва хушчақчақ кузатувчанлик...

Қаҳҳорнинг ўзи билан — энди нафақат ёзувчи, балки бир инсон билан мен 1957 йилдагина — адиб эълиқ ёшга тўлган пайтдагина танишдим.

Бир ҳол ҳаётда турлича кечади: баъзан ёзувчи билан шахсан танишдинг нима, танишмадинг нима — унинг асаларини ўқиб ўзингча яратиб олган тасаввурингга ҳеч нарса қўшилмайди; баъзан аксинча — шахсниятининг, табиати ва феъл-хуёининг ўзинг учун қутилмаган қирраларини кашф қиласан-да, адибнинг аввал ўқиган ва ҳали ўқишга улгурмаган асарларига бўлган қизиқишинг янада ортади.

Мен Қаҳҳор билан танишганимда худди шундай ҳолга тушдим. Бу танишувдан сўнг мен ўша дамгача ёзувчининг нисбатан кам китобларини ўқиб шахсниятининг ўзим уқмаган ва илғамаган томонларини кўрдим; тасаввурим бойиди.

Бу инсоннинг ҳаёт ҳақида, унинг мураккабликларини виддиётлари ҳақида теран ва дадил ўйлай олиши менга «Сароб» романидан оқ таниш эди. Бироқ мен нафақат

ақли теран ва доно инсонга, балки ҳаракатлари мардонавор, қатъиятли, мулоҳазалари кескин, ҳатто дағалга ўхшаб кетадиган, хижолат бўлар даражада кескин бир инсонга тўқнаш келдим.

Саҳнада Қаҳҳор комедиясини томоша қилиб, бу одамда юмор туйғуси ғоят кучли эканини билар эдим, лекин яқиндан танишгач, бу ҳақдаги аввалги тасаввурим тўла эмаслигига иқрор бўлдим. Бу туйғу Қаҳҳор характерининг юзасида ётган туйғу эмасди. Унинг ғоят ўткир заковати ҳам қандайдир яширин, яна айтишим мумкинки, жиндай маънос эди. Қалбининг туб-тубида яшаган алланечук ранж унинг қаламини кўп ҳолларда ҳажвга мойил бўлишга мажбур этарди: бунинг устига, бир ёқда, ҳаёт номукамал, бир ёқда эса адиб кинояли кузатувчан.

У одамларни севарди, бироқ табиатида ёзувчилик ҳаётини чигаллаштириб юборган бир жиҳат ҳам бор эди: у яхшилик сари бораркан, йўлида ёмонни сезмасдан, уни даф этмасдан, уни масхара қилмасдан, унга ҳажвнинг ўткир тигини санчмасдан қолмасди.

У ёвузлик, жаҳолат, разиллик ёнидан хотиржам ўтиб кетаверадиган одам эмасди, афтидан, бу ҳол уни қайғуга соларди, худди мана шу қайғу унинг ақлли кўзларида ҳамиша сезилиб турарди. Бироқ ҳаёт номукамал экан, бундан ўзгача муносабатда бўлиш унинг қўлидан келмасди, бошқача муносабатда бўлишга интильмасди ҳам.

Қаҳҳор билан танишувим унинг рус тилига таржима қилинган барча асарларини, айниқса, ҳажвий ҳамда юмористик ҳикояларини ўқиб чиқишга мени ундади. Қаҳҳор ҳикояларида, ҳажв билан юмор ҳамиша ёнма-ён иштирок этар, фақат қаламга олинган ёвузликнинг кўлами ва ижтимоий салмоғига қараб гоҳ унисси, гоҳ бунисси устун бўлар эди.

Уша ҳикоялар мазкур «Танланган асарлар»да мўлгина тақдим этилган, ичидан ўзимга ёқадиганларини санаб чиқайин десам, кўп вақт кетади, негаки мен уларнинг кўпини ёқтираман. Фақат бир нарсани айтай: рус адабиётидаги Чехов анъанаси бу ҳикояларда ўзбеклар орасидаги аскиячилик анъанаси билан қандайдир ҳайратланарли даражада табиий уйғунлашиб кетган. Аскиячилик зўрлаб қайта тирилтирилаётган «эскилик» қолдиги эмас, балки халқнинг турмушидан кетмайдиган, кетишга ҳам чоғланмаётган тирик анъанадир. Қаҳҳорда бу анъананинг давом этиши ҳозирги замон ҳаё-

ти ва турмуш тарзи билан шундай алоқадорликнинг муҳим томонидирки, бу алоқа унинг барча насрий ҳамда драматик асарларига хосдир.

Шахсан танишувим чоғида мен Қаҳҳордаги юрагимга қадрдон яна бир жиҳатни пайқадим. Ғоят зукко кишилар, боз устига, ўзларининг зукко эканларини яхши биладиган кишилар камдан-кам ҳолларда уятчан бўлишади. Қаҳҳор уятчан эди. У ҳеч қачон суҳбатдошига ўзининг закийлигини кўрсатишга ошиқмас, буни у, асосан, адабиёт учун, оқ қоғоз билан ёлғиз қоладиган палласи учун асрар эди. Қаҳҳор ўзининг қадрини биларди, айни чоқда, уятчан, вазмин ва камтарлигича қоларди. Эсимда, илк марта «Синчалак» тўғрисида у хийла ноқулайланиб, ҳатто бир оз ўнғайсизланиб оғиз очган, асар менга ёқса таржимасини бўйнимга оламанми, бу ишга менда майл ва бўш вақт борми эканини сўрагунча ич-ичидан қийналган эди. Мен бу дўстона юмушга бажонидил рози бўлдим. «Синчалак» менга жуда ёқарди, фақат асарнинг кишини ҳайратга солар даражадаги аниқ, миллий руҳини, бой, шу билан бирга нозик юморини, баъзан заҳарли пичинг билан алмашиниб турадиган чиройли қочиримларини рус тилида ҳам ўзбекчасидегидек ифодалай оламанмикан, деб чўчирдим. Яхшиямки, бу давргача Ўзбекистонда унча-мунча яшаб қўйдим, акс ҳолда таржимага киришишга журъат қилолмаган бўлардим. Бироқ ишни бошлагач, Қаҳҳорни янада яқиндан таний бошладим. Бу, умуман олганда, ҳайратланарли ҳол эмас. Нега десангиз, эҳтимол, ҳеч нарса одамни-одамга биргаликда олиб борилган ишчалик ўзаро яқинлаштирмаса керак.

Деярли бошиданоқ сездимки, мен нимадан чўчиган бўлсам, Қаҳҳор ҳам худди шундан ташвишда экан. Шунинг учун қиссани бергиси келарди. Ўзбекча у ёки бу ифода, нутқ тузилишига мос келадиган русча синоним ва идномаларни ахтариб, биргаликда қанча кун ва оқшомларни ўтказганмиз.

Қаҳҳор рус тилини жуда яхши биларди. Рус адабиёти унга беш қўлдай таниш эди, натижада ўзбекча текстга мос тушадиган русча ифодаларни излаб топишда ғоят билагонлик ва тадбиркорлик кўрсатарди.

Тошкентда Қаҳҳорнинг ёнида ўтказган дамларимни миннатдорлик билан хотирлаётганим сабаби, унинг асарларини рус тилига таржима қилганимдагина эмас, ёки бўлмаса, бу иш менга ёзувчи сифатида муҳим бўлганида ёхуд менга кўп нарса берганидагина ҳам эмас,

Ўтган ойлар менга яна юрагимда бу инсон билан — кинояли, чўрткесар ва, айни чоқда, қалби одамларга мардона муҳаббат билан тўлган инсон билан бўлган шахсий муносабатларим қолдирган хотиралар боис ҳам, қадрлидир.

Қаҳҳор умуман жасоратли, мард киши эди. Менинг у ҳақдаги сўнгги хотирам Қаҳҳор шахсиятининг мана шу хислати билан боғлиқдир.

Мен уни вафотидан атиги бир кун олдин касалхонада кўрганман. У ажал чанг солаётганини билса ҳам ўлишни истамас ва ўзигагина хос табиатига кўра ўлим олдида ҳам ўзини бардам тутар эди. У каравотда уст-ма-уст қўйилган ёстиққа суяниб ётаркан, оғир-оғир нафас олар ва қўрқувни билмайдиган нуроний чеҳрасида худди ёр-дўстларининг истиқболига югуриб чиқолмаганидан бир оз хижолат чеккандек бир ифода мужасам эди.

Қаҳҳор дунёдан кетаётганини билса ҳам, то жони бор экан, ўзини она-Ернинг асл фарзандидек сезарди. Бу менинг Қаҳҳор билан сўнгги учрашувим эди. Мен оламдан кўз юмаётган одамнинг бардам қўл сиқишларини теран нигоҳларини кўриб ҳайратда қолдим.

Қаҳҳор ҳақиқий инсон эди, у адабиётда умрбоқий асарлар қолдирди.

Москва

Николай Тихонов

ЭЛ-ЮРТ МЕҲРИ

Ёзувчи ўзи туғилиб-ўсган жойига кўз илғамас меҳр ришталари билан узвий боғланган бўлади. Чунки ёзувчининг кўзи ранг-баранг, сирли оламга илк бор ўша ерда тушади. Чексиз жозобага тўла бу олам, афсуски, бола юрагида ва ақлида маъносиз из қолдириб, аста-секин машаққатли, ҳақиқий воқеликка айлана боради. Шунда турмуш ғам-ташвишлари ва адолатсизликдан бола қалби тузоқдаги қушдай типирчилайди.

Абдулла Қаҳҳор ана шундай болалик қувончи ва ғам-ғуссаларини эски Фарғонада татиб кўрган.

Ҳозир Фарғона табиат ноз-неъматларига бой яшил водий. Қўқон — тўқимачилик, нефтчилар ва бошқа касбдаги илғор ишчилар шаҳри. Лекин Абдулла Қаҳҳор кўрган инқилобдан олдинги Фарғона ўзгача эди. Уша вақтда у ерда кучли маданий муҳит билан қолоқлик, жаҳолат ҳукм суради, оддий меҳнаткаш зулмдан эзилар, ўзбек аёлининг ҳуқуқи топталарди, ўтмишнинг барча диний ва феодал қонунлари ҳокимлик қиларди.

Мана, ҳозир, Абдулла Қаҳҳорнинг сал кинояли табассум балқиган очиқ чеҳрасига, унинг синчков кўзларига, файласуфона кенг манглайига, букилмаган, барваста қоматига, хотиржам хатти-ҳаракатига, вазмин ишорасига қарар эканман, етти ўлчаб айтилган маъноли гапларини тинглар эканман, унинг узоқ ёшлик йиллари ёдимга тушади. Темирчининг ўғли Абдулла кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлди. У Қўқонда «Тараққий», деб аталган илк шўро мактабининг дастлабки ўқувчиларидан эди, чиндан ҳам Абдулланинг келажаги порлоқ бўлди. Унинг улкан истеъдоди, изланувчи, инсонпарвар, инқилобчи мутафаккирга хос табиати камол топди.

Абдулла Қаҳҳор янги турмуш оқимида, тўлқинига қўшилиб кетди. У ўзининг моҳир ҳикоянавислик, романнавислик, драматурглик истеъдодини жонажон халқига

бахш этди. Ўзбекистон ўз ёзувчисига, ўзбек турмушида юз бераётган чуқур ўзгаришларнинг ғоят кенг манзарасини, Совет Ўзбекистони кишиларининг табиатини ҳаммага танита оладиган ёзувчига муҳтож эди.

Қаҳҳор асардан-асарга — «Сароб» романидан «Қўшчинор чироқлари» романига, «Янги ер» пьесасидан «Синчалак» қиссасига ўтган сари унинг истеъдоди юксалиб борди.

Қаҳҳор асарларини ўқир эканман, унда акс эттирилган ҳақиқат замирида қадрдон юртини жон-дили билан севган ёзувчининг катта маҳоратини ҳис қиламан. Саҳифаларида ҳақиқий истеъдод чақнаб турган шу ажойиб китобларини варақлар эканман, асар қаҳрамонлари, оддий ва янги кишилар муаллифга жуда яқин, азиз эканлигини, бу кишиларни ҳеч қандай куч орқага — қора ўтмишга қайтара олмаслигини сезаман.

Деҳқонлар ва ҳунармандларнинг авлод-аждодидан мерос бўлган халқ юмори Қаҳҳор асарларининг тилига силлиқ сингиб кетган. Рус адабиёти ҳам унга озмунча сабоқ бермади. Чуқур самимият ва меҳр билан таржима қилинган «Уруш ва тинчлик», совет ёзувчиларининг кўпгина асарлари ёзувчининг маънавий бойишига ёрдам беради.

Ёзувчи сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг номи Совет Шарқи республикалари адибларининг олдинги сафида туради.

Москва

БОҶИЙ ЭҲТИРОМ

Абдулаҳад Абдуллаев

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ВА ҲАМЗА ТЕАТРИ

Абдулла Қаҳҳор адабиёт ва санъат соҳасида яратилган янги асарларга совуққонлик билан қарамас эди. Айниқса, ёш ёзувчиларнинг илк асарларини биринчилардан бўлиб ўқиб, айримларига ижобий тавсияномалар берганлигини кўпчилик билади.

Агар янглишмасам, 1956 йили эди, шекилли. Ёш ёзувчи Пиримқул Қодиров ўзининг дастлабки романи «Уч илдиз»нинг ёзувчилар союзидаги муҳокамасига мени ҳам таклиф қилди. (Биз у билан университетда курсдош бўлганмиз.) Мен, албатта, бу муҳокамага курсдошимнинг роман ёзганлигидан фахрланиб, қолаверса, бир адабиёт ихлосманди сифатида таниқли ёзувчиларнинг роман тўғрисидаги мулоҳазаларини эшитиш ниятида қатнашганман. Ушанда асар муҳокамаси охирай деганда Абдулла ака гапирди. У ўз сўзида Пиримқул катта истисод эгаси маъносида гап бошлаб, кейин «Уч илдиз»ни батафсил таҳлил қилиб берди...

1960 йилда Ҳамза номи академик драма театрида Р. Бобожоннинг «Тоға-жиянлар» пьесаси асосида спектакль қўйилди. Спектаклнинг бош репетицияси пайтида асар ҳақида баъзи бировлар томонидан салбий фикрлар баён қилинган эди. Бир неча кундан сўнг спектаклнинг жамоат кўригига ёзувчилар ҳам таклиф қилинди. Спектакль муҳокамаси пайтида, янглишмасам биринчи сўзида Абдулла ака олиб, ўзбек драматургиясида комедия жанрига кам эътибор берилаётганини гапириб, «Тоға-жиянлар» ҳақида ижобий фикрлар баён қилди ва театр коллективи пьесани қўйишда зўр маҳорат кўрсатганлигини айтди.

...Мени Абдулла Қаҳҳор билан яқиндан танишувим 1963 йили кузларидан бошланди.

Уша кезларда Ҳамза театри сахнасида Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» пьесаси муваффақият билан

намойиш қилинаётган эди. Мен театрда иш бошлаганимдан икки-уч ой ўтар-ўтмай «Совет Ўзбекистони» газетасида «Тобутдан товуш» спектакли ҳақида жиддий танқидий мақола эълон қилинди. Мақолани театрнинг бадий кенгаши муҳокама қилиб, мақола авторларининг баъзи керакли фикрларига қўшилган ҳолда, аслида мақола тенденциоз тарзда ёзилганлиги ва бундай мақолалар на адабиёт ва на театр санъатига ёрдам бермаслигини қайд қилиб, спектакль ҳақидаги масалани бирёқлик қилишни сўраб, юқори ташкилотларга мурожаат қилишни лозим кўрди. Шу кунлари Абдулла Қаҳҳор махсус театрга келиб, мени холи тутиб, сиз ёш ва янги директорсиз, театр коллективининг «Тобутдан товуш» ҳақидаги «жанжал»ларига аралашманг, деди. Кейин билсам, бу мени маълум даражада эҳтиёт қилиш ниятида айтилган гап экан.

Спектакль тўғрисида театр бадий кенгаши аъзоларининг баъзи бир ташкилотларга қилган мурожаати натижа бермади. Натижада «Тобутдан товуш» спектаклини намойиш қилиш тўхтатилди.

1960—1970 йилларда республикамиз ҳаётида порахўрлик балоси нақадар илдиз отиб кетганлигини Ўзкомпартия Марказий Комитетининг 1984 йил Июнь пленуми рўйирост партиявий танқид қилди. 60-йилларнинг бошларида, баъзи бир нопок шахсларнинг ҳаётида эндигина «чумак» ураётган иллат — порахўрлик ҳақида Абдулла Қаҳҳор бонг уриб, пьеса ёзганлиги ҳақиқий ёзувчига хос хислат эди.

Шу воқеалардан бир йил кейин театрда томошабинлар конференцияси уюштирилди. Конференция ишида жуда кўп томошабинлар қатнашди. Драматурглардан Уйғун, Иззат Султон ва яна бир қатор ёзувчилар, шунингдек Абдулла Қаҳҳор ҳам иштирок қилди. Мен театрнинг янги мавсумдаги репертуари ҳамда яқин-орада постановка қилиниши керак бўлган пьесалар тўғрисида ахборот берганимдан сўнг, театрнинг ижодий ишларига оид бир неча саволлар тушди. Саволлар орасида, «Нима учун «Тобутдан товуш» сахнадан олиб ташланди?» деган савол ҳам бор эди.

Мазкур «муаммо»ни қуйидагича изоҳладим. Театр тажрибасида баъзи спектакллар бир неча йил намойиш қилингандан кейин маълум муддат тўхтатилади. Кейинчалик янги ижрочилар билан яна қайтадан қикланиши мумкин. Масалан, театр репертуарида бўлган «Гамлет», «Отелло», «Бой ила хизматчи», «Йўлчи юлдуз» ва бошқа

спектаклларга ўхшаш «Тобутдан товуш» ҳам бир-икки йил томошабинга кўрсатилди. Ҳозирда репертуаримизда йўқ. Аммо юқоридаги мен айтган спектаклларга ўхшаш у ҳам яна қайтадан тикланиши мумкин.

1965 йилнинг бошлари эди. Мен ўша пайтларда Ўзбекистон ССР Министрлар Советига мурожаат қилиб, театрда «Тобутдан товуш» спектаклини қайтадан тиклаш масаласини кўтардим. У ердан, агар Абдулла Қаҳҳор пьесадаги «яланғоч» ибораларни тузатиб, уни янгидан таҳрир қилиб берса, спектаклни, албатта, қайтадан тиклаш керак, деган жавоб беришди. Шундан кейин, мен Абдулла акани чақириб, театр «Тобутдан товуш»ни қайтадан тиклашни мўлжаллаётганини айтдим. У менадан, «бу ишни амалга оширишга ишончингиз комилми?» деб сўради. Мен, албатта, деб жавоб бердим. Фақат, илтимос, спектакль атрофида бўлиб ўтган тортишувларни назарда тутиб, пьесани бир таҳрир қилиб берсангиз, дедим. Абдулла Қаҳҳор ўйлаб кўраман, деб кетди. Орадан икки ҳафтача ўтгач, пьесани олиб келиб, мана, ўқиб кўринг, лозим кўрганимча пьесанинг баъзи жойларига қалам урдим, деди. Биз янги таҳрирдаги «Тобутдан товуш»ни театр бадий кенгашида ўқиб, спектаклни қайта тиклашни, аввалги спектаклда асосий ролларни зўр маҳорат билан ижро этган Ўзбекистон халқ артистлари Қудрат Хўжаев ва Саъдихон Табибуллаевларга топширдик. (Бу пайтларда спектакль режиссёри А. Гинзбург театрдан кетиб қолган эди.)

Репетиция бошланиб кетди. Кунора Абдулла ака театрга келиб, репетицияни кузатиб борди. Ниҳоят, спектакль қайта тайёр бўлгандан кейин мутасадди ўртоқлар спектаклни кўришди. Улар пьеса автори ва театр коллективи, ролларни ижро этган санъаткорлар пьесанинг янги варианты устида жуда кўп хизмат қилганликларини таъкидлаб, спектакль ҳақида ижобий фикрларни баён қилишди. Муҳокама ниҳоясида спектаклнинг номини ҳам ўзгартириш хусусида истак билдирилди.

Абдулла ака бир неча дақиқа жим қолиб, ниҳоят қани, мен бир ўйлаб кўрай, кейин натижасини маълум қиламан, деб жўнаб кетди.

Эртаси куни Абдулла ака театрга телефон қилиб, «Спектаклнинг номини топдим, «Сўнгги нусхалар», деди.

Ғафур Ғулوم, Уйғун, К. Яшин, Иззат Султонлар каби Абдулла Қаҳҳор ҳам Ҳамза театрининг ижодий коллективини ниҳоятда ардоқлаган ва драматург сифатида театр билан баҳамжиҳат ижод қилган санъаткорлардан

эди. Театр сахнасида унинг «Шоҳи сўзана», «Оғриқ тишлар», «Аяжонларим» каби асарлари муваффақият билан сахналаштирилган ва бу асарлар кўп йиллар театр сахнасида тушмаган. Абдулла Қаҳҳор моҳир таржимон сифатида рус классик драматургиясининг бир неча намуналарини театр учун махсус таржима қилиб бергани ҳам диққатга сазовор.

Театрдаги ҳар бир спектакль премьерасини у бириктирилган бўлиб кўрарди. Театр ижодий коллективининг муваффақиятларидан астойдил севинар, камчиликлари устида ҳам жон куйдириб гапирар эди...

Абдулла Қаҳҳор кўплар қатори менгаям анчайин меҳрибончилик қилган. Биз у билан шаҳардаги уйда, Дўрмондаги боғида жуда кўп самимий суҳбатлар қурганмиз. Япон драматурги Моримотонинг «Ўғирланган умр» пьесасини ўзбек тилига таржима қилганимда, Абдулла ака таржимани бошдан-оёқ қунт билан кўздан кечириб, баъзи стилистик камчиликларига қалам уриб, тузатиб берганлигидан ҳали-ҳали фахрланиб юраман.

Ўзбек совет адабиётини мамлакатимизда ва жаҳонда маълум эътибор қозонганлигида машҳур ёзувчи, драматург, ёш ёзувчиларнинг ҳақиқий мураббийси Абдулла Қаҳҳорнинг катта ҳиссаси бор.

БИЗНИНГ АБДУЛЛА АКАМИЗ

Абдулла Қаҳҳорнинг тили аччиқ эди. Дўст эди-да, ачитиб айтар эди. У адабиётнинг, истеъдоднинг жонкуяр дўсти эди. Ҳалолликнинг, самимиятнинг дўсти эди. Шу бонсдан зарур бўлса, ҳар кимни ҳам, у ким бўлишидан қатъи назар, аямай танқид қилаверар эди. Шеърятни аъло даражада тушунганидан, ҳис эта билганидан шоирларни ҳам бемалол «қамчилар», бўладиганларини кадрлар, ҳимоя қилар эди. Шунинг учун сал бўлса ҳам бемаънироқ, номақбулроқ шеър ёзиб қўйишдан қўрқардик. «Бу шеъримни ўқиб, Миртемир домла нима деркинлар?» — деган ташвиш билан яшар эканмиз, хаёлимизда, кўз ўнгимизда қаттиққўл Миртемир домланинг ёнида қаттиққўл Абдулла акани ҳам кўриб турардик.

Шунақа эди бизнинг Абдулла акамиз. Айниқса, ёш ижодкорларга катта эътибор билан, умид билан, меҳр билан қарайдиган, устоз Шайхзода, Миртемир, Ойбек, Шухрат сингари ҳам қаттиққўл, ҳам меҳрибон мураббийлардан эди бизнинг Абдулла акамиз.

— Бир янги талант туғилдими, уни дарров йўргаклаб олишимиз керак, — деган эди у киши бир суҳбатда.

Бу гапдан кейин Шухрат ака айтдиларки:

— Ваҳолонки ёш талантларга яхши эътибор бермай, совуққонлик қилиб, уларни йўқотиб юборувчилар ҳам бор. Чунки тарбия қилишдан кўра йўқотиб юбориш осон.

Абдулла аканинг қўлида йўргакдан чиққанлар у кишидан кўп масалаларда, асосан, албатта, ижодий масалада маслаҳат сўрар эдилар. Улардан бири:

— Домла, ҳар хил танқидчилар мени ҳуда-беҳуда калтаклашяпти, — деб шикоят қилибди.

— Бола деган калтак еб катта бўлади-да, — дебдилар Абдулла ака. — Ҳали ёшсиз, калтакка унча ўрганмагансиз. Кейинчалик менга ўхшаб ўрганиб, чиниқиб кетасиз.

Еш ижодкорлардан бири туппа-тузук китоблар чиқариб қўйган бўлса ҳам Ёзувчилар союзга аъзо бўлишга шошилмай, бамайлихотир юрган экан.

— Жуда тўғри қилияпсиз, — дедилар Абдулла ака. — Сизга ҳеч вақт ҳеч ким: «Сиз ҳам союзга аъзоми-сиз?» — демасин. «Ҳали ҳам аъзо эмасмисиз?» — десин.

Бошқа бир ёш йигит ҳақида Абдулла акага айтдик:

— Союзга аъзо бўладиган вақти етмадимикан?

— Шошилмайлик, — дедилар Абдулла ака. — Ҳали бадани қотгани йўқ. Баданига тирноқ ботмайдиган бўлиб олсин.

Ешлар билан бўлган каттагина доирадаги бир суҳбатда камтарлик ҳақида гапириб:

— Лекин камтарлик — аммамнинг бузоғи бўлиб қолиш деган гап эмас, — дедилар.

* * *

Бир шоир ҳикоя қилади:

«Газетада шеърим чиққан эди. Орадан бир неча кун ўтиб, Абдулла ака билан тасодифан учрашиб қолдим.

— Шоир, шеърингизни ўқидим, — дедилар.

Мен яйраб, талтайиб кетдим. Ҳозир домла шеъримни мақтайдилар, деб хурсанд бўлиб турсам, йўқ, у киши тўсатдан:

— Гонорар керак экан, менга келмайсизми, ўша шеърнинг пулини ўзим тўламайманми?! — деб қолсалар бўладим.

Ер ёрилмади, мен кириб кетмадим...»

Учрашувлардан бирида Абдулла акага бир китобхон:

— «Сароб» романингизнинг давомини қачон ўқиймиз? — деб савол бериб қолди.

— Уқинмайсиз, — деди муаллиф, — чунки ёзмайман. Ёзмаслигимнинг сабаби шуки, бу роман мени қаритди. «Сароб» учун мени ўн саккиз йил тепкилашди. Ваҳолонки тепкилашнинг ҳеч бир ҳожати йўқ экан. Роман ҳақ экан, мана қайтадан юзага чиқди. Агар тепкилашмаганида ёзган бўлардим...

Кўрдингизми, жаҳолат туфайли бутун бошли бир асар дунёга келмабди...

Ҳақиқатан ҳам Абдулла аканинг жанжалга, тортисувга сабаб бўлмаган бирор асарини эслаш қийин. Масалан, порахўрликни қораловчи «Тобутдан товуш» асарини айтмай қўяқолай, лоақал «Ҳуснбузар» мақоласини бир эслайлик. Бундан қарийб чорак аср илгари босилдиб

чиққан ўша мақола назаримда ҳали ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленумида қораланган кўзбўямачиликлар, кўшиб ёзишлар ўша мақолада фош этилмаганмиди? Ваҳолонки, мақола муаллифини ёлғончиликда, тухматчиликда айблаб, роса тирноқлаган эдилар, ўшанда.

Аммо Абдулла Қаҳҳор умрининг охиригача ўз эътиқодидан, яъни тўғрилиқдан, ҳалолликдан қайтмади. Унинг мардлиги, ҳалоллиги шахсий ҳаётида, катта-кичик билан қилган муомаласида ҳам яққол сезилиб турар эди.

Мени ларзага солган ибратли ҳалоллигидан бир воқеани сўзлаб берай. 1966 йил ёзида Ёзувчилар союзининг Дўрмондаги ижод боғида яшаб турган эдик. У ерда Абдулла аканинг ўз кучи билан барпо этилган боғи бор эди. Ўша боғ соҳиби ҳар куннинг биринчи ярмида ижод билан банд бўлар эди. Бироқ умр йўлдоши Кибриё опа уйда бўлмаса, Абдулла ака ҳеч нарса ёзолмай, ўзини қаёққа қўярини билмай, гаражга кириб, ташқари чиқиб, темир-терсақлар орасида тимирскиланиб юрар эдилар. Кези келганда шуни ҳам айтиб қўяйки, Абдулла ака темирчининг ўгли бўлганиданми, билмадим, темирга алоҳида ҳурмат билан қарар эдилар. Йўлда кетаётганларида кўчада бирор темир парчаси тушиб ётган бўлса, маъинани тўхтатиб, тушиб олганларини бир-икки бор кўрганман.

Ўша куни ҳам Кибриё опа уйда йўқ эдилар. Қариндош-уруғларини кўриш учун Қаршигами, Самарқандгами кетган эдилар. Кечки пайт Абдулла ака бизни, «бир пиёла чойга», деб таклиф этдилар. Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Уткир Ҳошимов ва камина устознинг боғига кириб бордик.

Шарқираб оқаётган ариқ ёнидаги мўъжазгина ҳовузга тақаб қўйилган сўрида ўтирар эканмиз, Толиб Йўлдош Абдулла аканинг бир нечта китобларини кўтариб келиб қолди.

— Тақсир, шу китобларга дастхат ёзиб берсангиз, — деди шоир ўзини одатдагидай эркин тутиб.

Абдулла ака китобларни олиб, бир чеккага қўйдилар-да:

— Утиринг, шоир, — дедилар.

Шоир бизнинг қаторимизга ўтиб ўтирди.

— Бугун дастхат ёзмайман, эртага ёзиб бераман, — дедилар Абдулла ака. — Чунки ҳозир гувоҳ иш қилдим, ичиб қўйдим. Ичганимда қўлимга қалам олмайман.

Во ажаб!.. Бу гап бошимга чақмоқ бўлиб урилди. Шундоқ ҳам ғалати бўлиб кетдимки, ўша вақтдаги аҳволимни ҳеч қанақа ибора билан ифода этиб беролмайман. Ахир, Абдулла ака кичик қадаҳадан бор-йўғи бир ютумгина мусаллас ичган эдилар-да...

* * *

Абдулла аканинг мардлиги ҳақида икки мисол:

— Домла, пенсияга чиқадиган вақтингиз ўтиб кетибдию нега ҳаракат қилмайсиз? — деб сўрабди раҳбар ходимлардан бири.

— Ишлаб турибман-ку, пенсия олсам уят бўлмасмикин? — дебдилар Абдулла ака.

Кибриё опа айтадилар:

— Абдулла акангиз йингирма йил диабет азобини тортиб ўтдилар. Лекин бир марта ҳам «вой жоним...» — демадилар. Оёқларини босолмай қолганларида ҳам бирор кишига касалликлари ҳақида шикоят қилмадилар. Ахир бу мардлик бўлса керак?..

Ҳа, мардлик бўлганида ҳам қандоқки... Бу фақат мардликкина эмас, буюклик ҳамдир.

* * *

Абдулла акадан ҳеч қачон бирорта беҳуда, бетаъсир гап чиқмаган. У кишининг аччиқ кулги билан айтилган ҳар бир гапидан донишмандлиги яққол сезилиб турар эди. Бир вақтлар телевизион миниатюраларнинг савияси анча тушиб кетганида Абдулла ака айтган эдилар:

— Наҳотки бу миниатюраларни тайёрлаган одамлар ёғ йўғида совун еса...

Ёки ўтакетган ҳаромхўр бир одам ҳақида:

— Ҳай-ҳай, ё алҳазар... бу одамнинг оғзига олган луқмаларини унча-мунча одам оташкурак билан ушлашга ҳазар қилади.

* * *

Афсуски, Абдулла ака билан жуда оз учрашдим. Аммо ҳар бир учрашув менга бир дунё сабоқ берди. Охирги марта 1968 йил февраль ойида, устознинг вафотидан сал илгарироқ учрашдик. Якшанба — дам олиш куни эди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Носир Фозилов ва Фақир (Абдулла ака баъзан мени фақир деб атардилар) уч нозим ва бир носир бирлашиб устозни зиёрат қилгани у кишининг шаҳар ҳовлиси томон раво-на бўлди. Борсак, эшик очиқ, Абдулла ака ижод боғи-

мизнинг директори Сергей Айрапетянцни кузатиб чиқаётган эканлар.

— Келинлар, келинлар, жуда яхши келдинлар, — дедилар йўлакда деворни ушлаб турар эканлар.

Ушанда оёқлари юришга унча итоат этмаётган эканлигини сезиб қолдик. Бизларни бошлаб ичкари кирдилару залдаги катта стол атрофидаги стулга секин ўтириб олдилар. Бизларни ҳам ўлтиришга таклиф этдилар. Кейин биз билан ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгач, Абдуллага бир сония тикилиб туриб:

— Хўш, шоир, қийноқ жойларингиз тўғри бўлиб кетдими? — деб сўрадилар.

Абдулла кулгидан ўзини базўр тийиб, ийманибгина:

— Ҳа, тўғри бўлиб кетди, — деди.

Кейин бизга юзланиб Абдулла ҳақида:

— Бу майда нарсага урилиб қоқилади, — дедилар. — Қоқилганга яраша каттароқ харсангтошга қоқилинг, бурнингиз қонаса ҳам арзийди.

Ҳақиқатан, ўша кезлари кимлардир ўзича билагонлик қилиб, Абдулла Ориповга бўлмағур айбларни тақаб юрган эди. Ушалардан бири тилла балиқча ҳақидаги шеъри хусусида қўйилган айбнома эди. Бу ҳақда катта шоирларимиздан бири, дангалчи Ярослав Смеляков шоирнинг ўзига айтган экан:

— Тилла балиқча учун калтак еган Абдулла Орипов сенмисан? Ундан кўра кит ҳақида ёзиб калтак есанг бўлмасмиди?!

* * *

Абдулла ака билан учрашилган ўша якшанбада ҳам у кишининг суҳбатларидан бир дунё сабоқ олдик. Ушанда, умри охирига етиб қолганида, Абдулла ака бир гапни афсус билан айтдиларки, бу менга ғалати таъсир қилди. Ўзгармас деб ўйлаган одамим ўзгариб қолгандай эди:

— Мен одамларга яхшилик қиламан деб, ўзимга ёмонликни сотиб олибман. Истеъдодсиз одамлар билан бекор олишган эканман. Уларни тузатиб бўлмас экан.

Суҳбат асарни қандай ишлаш, қандай қисқартириш мавзунга бориб тақалди.

— Мен ҳам насрда кучимни синаяпман, — дедим мен. — Ҳақиқатан қайта ишлашда қисқартиришнинг ўзига яраша завқи бўлар экан.

— Умрдан бошқа ҳамма нарса қисқа бўлгани яхши, — дедилар домла. — Умр сал узун бўлса зарари йўқ.

Сами Абдуқаҳҳор

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ХАЗИНАСИДАН

(Ёзувчи ён дафтаридан)

I

Мен 1950—65-йиллар давомида атоқли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор иштирок этадиган ёзувчилар мажлисларига, адабий асарлар муҳокамаларига бориб, албатта, устод ёнига ўтирар, айтган гапларининг баъзиларини, энг қизиқларини ён дафтарчамга ёзиб олардим.

Абдулла Қаҳҳор нозик дидли адиб эди. Ҳар бир гапидан ҳикмат, бировларникига ўхшамаган, маънодор, тағдор, ўткир кинояли фикрлар ёғилиб турарди. Ҳар жумласини қайта-қайта ўқиб, қойил қоласан киши...

Мана ўша ён дафтарчамдан баъзи намуналар.

Бир ёзувчининг романи муҳокама қилинмоқда эди. Ҳадеганда атоқли адиблар, катта ёзувчилар гапирмай жим ўтираверишди. Гапираётганлар асосан ёшлар эди. Шу палла Абдулла ака ён-берига қаради. Мен ёнида ўтирардим. У аста қулоғимга шивирлади:

— Катта полвонлар ўртага тушмаса, кураш қизимайди.

* * *

Турли муҳокамаю суҳбатлардаги гапларидан: Адабиётнинг тош-тарозуси — ўқувчи, китобхон. Уни ёзувчи ўзидан бездириши керак эмас.

* * *

Тоши оғир оғайнинг бўлгани билан адабиётга истёододсиз, меҳнатсиз кириб бўлмайди.

* * *

Асар қовоғари чаққандай семиз...

* * *

Семиз китобнинг юраги яхши тепмайди.

* * *

Хомсемиз асар устидан асфальт қиладиган машина ўтказиш керак.

* * *

Ёзувчиликнинг бошқа ҳунарлардан фарқи — ёзувчи ўзини-ўзи операция қилади: ёзганини қисқартириб ташлай олади.

* * *

Ёзувчилар союзининг пленумларидан бирида областдан келган танқидчи узоқ ва аччиқ гапирди. Абдулла ака унга нмо қилиб, деди:

— Узоқдан отилган тош қаттиқ тегади.

* * *

Жозибадан маҳрум бир қўлёмани варақлаб ўтирган эканлар. Мен иш билан олдиларига кириб қолдим. Абдулла ака қўлёмани кўрсатиб:

— Бундай китобни ўқиш учун сабрдан ташқари умр ҳам керак. Умри етган ўқийди, — деди.

* * *

Яна шу асар ҳақида:

— Қаҳрамони шира босиб, асар давомида жуда секин ўсади.

* * *

Илҳомсиз, эҳтироссиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди. Гули бор. Лекин мева, ҳосили йўқ.

* * *

Бунга ўхшаган ёзувчининг олдидан илҳом париси паранжи ёпиниб ўтади...

* * *

Бир муаллиф билан суҳбат чоғида деди:
— Айтиладиган гапнинг ўзини айтабериш керак. Ёни-га супурги боғлаб нима қиласиз?!

* * *

Бу китобингиздан, сиз Адабиёт фонди берган пулга яраша ҳаётни ўрганганингиз шундоқ кўриниб турибди...

* * *

Ёзувчи илҳомининг макони — халқ дилида, шод одамнинг қаҳқаҳасида, жабрдийданинг додида, ошиқ-маъшуқларнинг кўзида!

* * *

Абдулла акадан ўша пайтда янги босилиб чиққан бир китобни, «ўқидингизми?» деб сўраган эдим, у киши:

— Ҳа, ўқидим, лекин ҳазм қилиб бўлмайдиган асар экан. Палағда тухумга мурч селиб берган билан уни еб бўлмайди-ку?! — деди.

* * *

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи пленумидаги нутқидан:

— Биз оқсоқоллар бир-биримизни ялайдиган бўлиб қолганмиз. Ешлар ҳеч рўй-хотир қилмай бизнинг камчиликларимизни кўрсатиб беришлари керак.

* * *

Баъзи ёзувчига унинг асарини эшитиш учун текин қулоқ керак бўлади. Бу — унинг хотини...

* * *

Асар агар катта адабиётга кирмаса — асар эмас. Борди-ю, бўйнидан бойлаб олиб кирилса, у оёқости бўлади.

* * *

Кейинги пайтда «маҳаллий адабиёт пайдо бўлиб» қолди. Андижон ёки Қўқонда чапак олган асар Тошкентга келганда дами чиқиб кетяпти...

* * *

Шундай ёзувчилар бор: умрининг биринчи ярмида ном чиқаради. У — номини боқади. Умрининг иккинчи ярмида номи уни боқади. Адабиётда бундай бўлмаслиги керак. Катта ёзувчини катта ёзувчи, ёш ёзувчини ёш ёзувчи, деб тўғри айтавериш керак.

* * *

Гап қанча яхши бўлса, у шунча қисқа бўлади.

* * *

Шундай танқидчилар ҳам борки, бир ёзувчининг бир асарини танқид қилиб қўяди-да, кейин шу авторнинг янги асарини кутади. У тўғрида «яхши гап айтиб, аввалгисини ювмоқчи» бўлади.

* * *

Ёзувчининг маҳорати шундаки, бутун баҳорни атиги чигитдек келадиган ғўра ичига қамаб бера билади.

* * *

Бир қўлёзмани ўқиб туриб, хурсанд бўлиб кетди:
— Мўмин Қорининг қўли мушукдай юмшоқ эди, дебди автор. Яхши. Эсда қолади.

II

Бир минг тўққиз юз эллагинчи йилларнинг бошлари эди. Мен Ўзбекистон Давлат нашриётида муҳаррир бўлиб ишлардим. Бир куни оригинал проза бўлимининг мудири менга Абдулла Қаҳҳорнинг «Ҳикоялар» тўпламини топширди. Тўплам билан қизиқиб танишдим. Тўпламдаги ҳикояларнинг аксарияти таниш. Янги, ҳали китоб бўлиб босилиб чиқмаганлари ҳам бир талай.

Мен бир неча кун ҳикояларни ўқиб, ўзимча ҳайрон бўлиб юрдим. Аввало, бу тўпламда Абдулла аканинг халқ оғзига тушган, вақтли матбуотда босилган бир нечта ҳикояси йўқ эди. Нега Абдулла ака уларни ўзининг «Ҳикоялар» тўпламига киритмади экан?

Ўзимча, тўплам ҳажми кичик бўлса, шу вайдан Абдулла ака ана шу бир неча ҳикояни тўпламга қўшмаган бўлсалар керак, деб ўйладим. Эртаси нашриётнинг план

бўлимига кириб, сўраб-суриштирдим. Нашриёт планида тўпلامнинг ҳажми етти босма табоқ экан. Менинг қўлимдаги ҳикоялар эса бешга ҳам бормасди.

Абдулла аканинг уйларига телефон қилиб, қўлёзма устида гаплашиб олишим кераклигини айтдим.

— Тўпلامни таҳрир қилиб бўлдингизми? — деб сўрадилар Абдулла ака.

— Йўқ, ҳали мундарижа билан ҳажмини кўриб ётибман. Бир оз гаплашиб олишимиз керакка ўхшайди.

— Гаплашиб оладиган гап бўлса гаплашиб олайлик. Нашриётга қачон борай?

— Ҳозир уйдасизми? Сиз овора бўлиб юрманг, мен ҳозир етиб бораман.

— Бўпти, келақолинг.

Орадан бир соат чамаси вақт ўтмай, Абдулла аканинг уйига етиб бордим.

Одатдагидай, Абдулла ака илиқ кутиб олдилар. Тўпلامни столга қўйиб, энди гап бошламоқчи бўлиб тургандим:

— Биламан, муҳаррирларнинг вақти зиқ бўлади, — деб қолдилар. — Лекин боболаримиз олдин таом, бадъаз калом, деганлар. Келинг, олдин бир пиёладан чой ичиб олайлик, кейин бафуржа гаплаша берамиз...

Тушликдан кейин биз Абдулла ака билан тўпلام ҳақида гаплашиб кетдик. Охирида, мен Абдулла акадан:

— Нима учун тўпلامга бир неча ҳикояларни киритмадингиз? Нашриёт планига кўра яна бир неча ҳикояни тўпلامга киритиш имконияти бор-ку? — деб сўрадим.

Абдулла ака хийла ўйлаб турдилар-да:

— Менга қаранг, тўпلام ҳозирги вариантча қолаверсин. Бошқа ҳикоялар қўшмаймиз. «Ҳикоялар» тўпلامي босмадан чиқиб, китобхон қўлига текканда, китобхон уни варақлаб туриб: «Э, аттанг, фалон-фалон ҳикоялар тўпلامга бекор кириб қолибди» деганидан кўра: «Э, аттанг, бу тўпلامга фалон-фалон ҳикоялар кирмай қалибди-да!» дегани менга афзалроқ, — дедилар.

Уша «Ҳикоялар» тўпلامي Абдулла ака ўзлари тузган мундарижа бўйича чоп этилди. Китоб сал вақт ичиде қўлма-қўл бўлиб кетди...

III

Эллингичи йилларда Абдулла ака Ўзбекистон Ёзувчилар союзи проза секциясининг раиси эдилар. Проза асарлари муҳокамаларини ўзлари бош-қош бўлиб ўтказар

эдилар. Аксарият муҳокамаларга нашриёт вакили сифатида биз ҳам қатнашар, қўлғезмалар бўйича ўз фикримизни баён этар, ҳамкасб ўртоқлар мулоҳазаларини эшитар эдик.

Бир кун бир авторнинг янги ёзган қиссасининг муҳокамаси бўлди. Кўпгина ёзувчилар асар камчиликлари ҳақида ўз фикрларини баён этишди. Абдулла ака муҳокамага яқун ясаб, жумладан шундай дедилар:

— Ният яхши, холис. Автор яхшигина бир уй қурмоқчи бўлибди. Бунинг учун барча керакли қурилиш материаллари — тахта, шифер, гишт, цемент, қўйинг-чи, уй қуришга зарур барча нарсани топиб келибди. Лекин уйи чала: ичига кириб яшаб бўлмайди. Асар қаҳрамонларига келсак, улар жонсиз, худди болалар деворга чизиб кетган одам суратларига ўхшайди. Қўл-оёғи бор-у, юрмайди, тил-жағи бор-у, гапирмайди. Шакли бор-у, жони йўқ...

Авторнинг вазифаси — шу яхши қурилиш материалларидан бинойидек уй қуриш ва қаҳрамонларига жон ато қилиш. Бусиз (Абдулла ака авторга қаради) китобхонни ўзингиздан бездириб қўясиз. Китобхон, севган ёзувчисининг янги китобини кутади ва топиб ўқийди. Шунга эришмоқ керак...

Турсунбой Адашбоев

ЖУМАРДЛИК

Машхур адибимиз Абдулла Қаҳҳордан мактуб олган-лигим билан мақтанмоқчи эмасман. Гап бу ерда устоз Абдулла аканинг 1957 йилда нашр этилган уч жилдли «Танланган асарлар»ига кирмаган ва кўпчилик китобхонларга унча маълум бўлмаган «Тешик дастурхон» ҳажвий ҳикояси ҳақида бормоқда.

Маълумки, 1950—1960 йиллар давомида Наманган шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда аёллар паранжи ўрнига бошларига дастурхонлик матоларни ташлаб, кўзларига мослаб тешик очиб юришлари урф бўлганди. Бундай беўхшов русмларга Абдулла ака «Тешик дастурхон» ҳажвияси билан зарба берган ҳамда ушбу асар вақтли матбуотда босилгач, завқ билан ўқиган эдик.

Абдулла аканинг 1957 йилда чоп этилган китобларини синчиклаб ўқиб чиққанимдан сўнг, таассуротимни анча думбул шеърий йўл билан баён этишга уриниб, «Тешик дастурхон»га дахлдор гапларни сўраб, машхур ёзувчига хат йўллашга журъат этгандим. Унда Абдулла аканинг ҳикояларини бир нави қофияга солиб қуйидаги тарзда мурожаат қилганман:

Ўқиб чиқдим «Минг бир жон»ни,
«Анор» билан «Қуюшқон»ни,
Тополмадим мажмуадан
Таниш «Тешик дастурхон»ни.

Қардош Қирғизстоннинг олис бир қишлоғидаги мактаб ўқувчиси бўлмиш каминага 1958 йилнинг январь ойида буюк ёзувчи сира эринмай мактуб ёзишини бир тасаввур қилиб кўринг. Хатда шундай сўзлар бор эди: «Турсунжон! Хатингизни олдим. Менга атаб ёзган шеърингиз учун раҳмат. «Тешик дастурхон»ни мен ўзим атайлаб тўпламга киритмаган эдим, чунки бу нарса ме-

нинг танланган адабий асарларим қаторидан жой оладиган нарса эмас эди. Бу хилдаги нарсаларни жуда кўпи китобга кирган эмас. Сизга салом билан: Абдулла Қаҳҳор».

Ушанда бу мактуб наинки мактабимизда, қишлоғимиз Сафед Билолда ҳам анча шов-шувга сабаб бўлган.

Ҳассос адиб Абдулла Қаҳҳор ўз китобхоналаридан олган хатларга, адабиёт оламига кириб келаётган менга ўхшаган ғўр ёшларга ҳамиша талабчан ва жўмард муносабатда бўлганлигини юқоридаги мухтасар мактубдан яққол кўриш мумкин.

ДИЛКАШ МУЛОҚОТЛАР

Эллагинчи йилларнинг иккинчи ярмида Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистон ёзувчилари ташкилотини бошқарарди. Мен ҳам шу ерда хизмат қилар, иш юзасидан тез-тез мулоқотда бўлиб турардим. Республика ёзувчилари томонидан юқори лавозимга сайланган устоз эндигина иш бошлаган чоғлари. Рухияти тетик, кўтаринки. Одатан ишга қаттиқ киришар, бошлаган ишини охирига етказмай қўймасди. Ҳар бир хизматчидан иш тартибига қаттиқ риоя қилишни талаб қиларди. Деярли ҳар куни бўлим бошлиқларини йиғиб, топшириқларнинг қай даражада бажарилаётгани хусусида ҳисобот талаб қиларди. Тўғри, қаттиққўл эди, лекин бирор марта дилзорлик қилганини эслай олмайман. Айтмоқчиманки, мен устоз ёзувчи билан иш шароитида, хизмат юзасидагина танишишга муяссар бўлдим. Дили очиқ, муносабати самимий эди.

Эсимда, бир куни штатлар масаласида келишиб олиш учун иш кабинетига кирдим. Енида раис ўринбосари Вячеслав Қостиря билан масъул котиб Мумтоз Муҳамедовлар ўтиришган экан.

— Ўтиринг! — деди Абдулла Қаҳҳор менга, — ҳозир муҳокама қиладиган масаламиз сизга тааллуқли.

У кўрсатган стулга омонатгина ўтирдим. Тўғрисиини айтсам, ўша пайтда катта ёзувчиларнинг, айниқса Абдулла Қаҳҳорнинг салобати босиб, бир оз довдираб қолгандиму, иложи борича сир бой бермасликка уринардим.

Абдулла Қаҳҳор столи тортмасидан бир варақ қоғоз чиқарди-да, дона-дона қилиб, ижодий секциялар ва бошлиқларнинг номларини ўқий бошлади.

— Шу секцияларнинг ҳаммаси керакмикин? — масъул котибга қараб қўйди у, — ишлашяптими?

— Ишлашяпти-ю... ҳаммаси эмас! — жавоб берди Мумтоз Муҳамедов.

— Нимага энди! — таажжубланди раис, — нимага энди ишламаслиги керак экан! Ҳеч ақлга сиғмайдиган гап! Ҳаммаси ишлаши керак. Бунинг учун эса ишни бошқариш керак. Секцияларимизнинг кўпчилик бошлиқлари доний иш жойларида банд. Уша жойдан маош олишади. Шунинг учун ҳам секцияларимиз иши ўлда-жўлда қолиб кетган, қоғоздагина бор, холос.

— Нима қилсак экан энди... — безовталанди Вячеслав Костира. — Аҳволни тузатиш керак! Ҳаммамиз янгимиз... тажриба ҳаминқадар... — ўтирганларга бир-бир қараб чиқди у. — Нима бўлгандаям, иш учун биз жавоб берамиз.

— Битта йўли бор... — деди Абдулла Қаҳҳор. — Секциялар раҳбарлигига аппаратда ишлаб турган ёзувчилардан тайинлаш керак. Шу ердан маош олишади, жон койитиб ишлашадиям, қидириб-қийналиб ҳам ўтирмаймиз. Адабий консультантларимиз етарли. Ишини эплайдн...

— Рўйхатингизда кўрсатилган секция раисларининг кўпчилигида илмий унвонлар бор. Бу — жуда муҳим. Аппаратимиздаги консультантлар эса... оддий ёзувчилар... — гап қистирди Мумтоз Муҳамедов.

— «Оддий ёзувчилар...» денг-а! — чимирилди Абдулла Қаҳҳор. — Ҳай, майли, бу гапни қўятурайлик. Секцияни бошқариш учун эса, назаримда, кишида унвон эмас, кўпроқ виждон бўлиши керак. Ташкилотчи бўлсин, ўз ишига эътиқод билан қарасин. Қолаверса, секция машғулотларига қатнашиш ҳам кўп вақтларини олмайди, ташкилий ишларнинг устида бўлишади.

Масала Президиум йиғилишида муҳокама қилинди, янгича иш тартиби кўпчиликка маъқул бўлди. Абдулла Қаҳҳор ҳар бир консультант билан алоҳида-алоҳида суҳбат ўтказди. Қобилияти, илми нималарга қодир эканлигини ўзича салмоқлаб кўрди. Консультантлар составини янгилаб, улар орасидан кўпларини секция бошлиғи қилиб тайинлади. Дарвоқе, консультантлар орасида уч киши фан кандидати экан...

Абдулла Қаҳҳор Ёзувчилар союзида иш бошлаган дастлабки куниёқ ГИПРОГОРдан сим қоқишиб, Аваз Утар ўғли номли массивда ёзувчилар учун қурилаётган ўн уй лойиҳаси бўйича экспертлар иши якуни муҳокама-сида ижодий коллектив раҳбари сифатида қатнашишга таклиф қилишди.

— Мен билан бирга борасиз! — тайинлади Абдулла Қаҳҳор менга.

Ёзувчилар союзига белгиланган машина ҳайдовчиси билан ГИПРОГОРга олиб кетиш учун келганда қисқагина қилиб унга: «Менинг машинамда кетамиз», деди.

— Абдулла Қаҳҳорович, — дедим мен, — хизмат пайтида фойдаланиш учун машина ажратилган-ку. Ушанда кета қолайлик...

Гапим Абдулла Қаҳҳорга ёқмади, сезиб турибман. Эрталабдан бери союз биноси ёнида турган шахсий машинасига кириб ўтирди, моторни ўт олди-да, мени ҳам таклиф қилди. ГИПРОГОРга жўнадик. Хизмат учун ажратилган машина эса Ёзувчилар союзи биноси ёнида қолаберди. Кетаётганимизда қўлини рулдан узмай менга бир қараб қўйди-да, деди:

— Билиб қўйинг, бундан кейин ҳам давлат машинасидан фойдаланмоқчи эмасман.

— Нега? — ҳайрон бўлдим, — кечирасизу... тушунолмаяпман.

— Тушунмайдиган жойи йўқ, — эътироз билдирди у. — Мен эсимни таниганимдан бери меҳнат қиламан. Оиламни тебратиб туришга, ўз аравамни ўзим тортишга кучим етади. Меҳнатим сингмаган нарсадан фойдалана олмайман... — Ўрдага етганимизда светофорнинг қизил чироғи қаршисида машинани секинлатиб тўхтатди-да, мен томон ўгирилиб, қўшиб қўйди. — Айтиб қўяй, агар менинг номимдан машина сўрашса, берманг, хафа бўлман, — мен устознинг нимага ишора қилаётганини тушундим у индамай қўяқолдим.

ГИПРОГОРда ўн уй лойиҳаси бўйича экспертлар фикрини эшитдик. Суҳбатдан сўнг бизга шу масалага тегишли ҳужжатларни кўрсатишди. Маълум бўлишича, ўн уйдан олтитаси уч ижодий союз ихтиёрига бериладиган бўлибди, тўрттаси Ёзувчилар союзи ихтиёрига қоларкан. Қарорни эшитиб, мен бир оз хафа бўлдим. Чунки бу уйлар қурилиши масалалари бўйича асосан мен шуғулланган эдим.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор ўз шахсий машинасида юрадиган, союз машинасидан эса аппарат ходимлари фойдаланадиган бўлди. Турли ташкилотларга бирга борардик. Абдулла Қаҳҳор рулда, мен ёнида ўтирардим. Уша пайтлар кўп ташкилот идоралари шаҳар атрофида жойлашганди. Машинани хилватроқ жойга қўярдик-да, ўзимиз кириб кетганча соатлаб қолиб кетар-

дик. «Машина шўрлик қантарилиб қолди-да», деб ҳазиллашиб қўярди устоз.

Абдулла Қаҳҳор суҳбатда камгап, сўзга хасисдек эди. Бошқаларга баҳо беришда адашганини билмайман. Одатда икки оғиз сўз билан аниқ-пухта характеристика бера оларди. Йиғилишларда сўзга чиқишдан олдин кўп, пухта тайёргарлик кўрарди, шунинг учун ҳам нутқи тингловчиларда катта таассурот қолдирарди.

1958 йили республика Москвада ўтадиган ўзбек адабиёти ва санъати декадасига тайёргарлик кўра бошлади. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» қиссасининг сўнгги саҳифалари устида ишлаётган пайти. Қисса нашриёт плани бўйича декадага чиқиши керак. Декадага мўлжалланган ҳамма асарлар рус тилига таржима қилинган, кетма-кет нашрдан чиқиб турибди. «Синчалак» муаллифи эса ҳамон қайта-қайта ишлашини қўймайди. Езувчилар ташкилоти раҳбарлари шошилтиради, ҳукумат раҳбарлари ҳам, Москва ҳам «Синчалак»ни тезроқ меъёрига етказишни талаб қилиб турибди. Фақат муаллиф ошиқмас, ҳар бир саҳифани қайта-қайта ишларди. Муаллиф тугатган саҳифани Одил Раҳимий олиб кетиб таглама таржима қиларди. У таржима қилиб улгурган саҳифаларни мен олардиму бадий таржима қилаётган Константин Симоновга етказиб берардим.

Таглама таржимада ҳам, бадий таржимада ҳам асар номи «Синчалак»лигича қолаверди. Рус тилида муносиб ағдармасини топиш қийин бўлди.

Бир куни менинг иш кабинетимга Одил Раҳимий ҳовлиқиб кириб қолди.

— Топдим! — деди ҳаяжонланиб у, — ниҳоят топдим-а!

— Нимани топдингиз? — ҳайрон бўлиб сўрадим ўрнимдан туриб.

— «Синчалак»нинг номини... Русча номини топдим... «Птичка-невеличка» худди «Синчалак»нинг ўзидай чиқаркан рус тилида. Мазмунан ҳам, шаклан ҳам худди ўзи, — у ҳаяжонлангандан терлаб-пишиб кетганди.

Кейинроқ бу ном Абдулла Қаҳҳорга ҳам, Константин Симоновга ҳам маъқул бўлди.

Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳор «Синчалак»ка сўнгги нуқтани қўйди. Қолган иш Одил Раҳимий билан Константин Симоновга боғлиқ бўлиб қолди. Улар ишни меъёрига етказишди. Айниқса, Константин Симонов асарни меҳр билан юқори савияда таржима қилди. Декада кунлари Езувчилар союзида қилинган муҳокамада «Синчалак»

катта баҳо олди. Декададан сўнг марказий матбуотларда танқидчиларнинг ижобий баҳолаган кўплаб мақолалари чиқди. «Синчалак»нинг чиқиши ўзбек адабиётида катта воқеа бўлиб қолди.

Орадан анча йиллар ўтди. Абдулла Қаҳҳор фақат ижодий иш билангина банд. Мени ҳар учратганда узоқ ҳол-аҳвол сўрар, нималар ёзаётганим билан қизиқарди. Уша пайтлар маълум сабабларга кўра ҳеч нарса ёзаолмай юрардим. Тўғриси айтардим-қўярдим... Чунки ўзи ҳам яхши биларди. Бари бир ёзишга ундарди...

1957 йили биз яна учрашиб қолдик. Одатдаги савол:— «Қалай, бирор нарса ёзилаяптими?» Мен «яқинда ёзабошлайман» дегандим, ҳайрон бўлди. Билиб турибман нимага ҳайронлигини.

— Нима ёзмоқчисиз?— сўради яна.— Биласизми нима ёзишингизни? Еки...

— Бўлмаса-чи! Кўп йиллардан бери ўйлаб юрган нарсам бор... Чирчиқ қурилиши қатнашчилари ҳақида роман ёзаман. Ўзим бирга ишлаган одамлар... Ўттизинчи йиллар комсомоллари...

Гапларим, назаримда, Абдулла Қаҳҳорга ғалати туюлди.

— Ёзинг... ёзинг... ўқиймиз!— деди у хайрлаша туриб.

Уша романим чиққандан кейин ёзувчилардан кимдир унга кўрсатибди. Ишхонамга қўнғироқ қилиб, табриклар, кўнглимни кўтарди.

Баъзан йўлда учратиб қолса, машинасига таклиф қилар, йўл-йўлакай суҳбатлашиб борардик. Бир кун Дўрмонга бирга унинг машинасида кетаётгандик, сўрагим келиб қолди.

— Абдулла ака, ҳеч шеър ёзганмисиз?

Менга бир қараб қўйди-да, айёрона жилмайди.

— Бир вақтлар ёзгандим... номиям «Ой кулганда...» «Севги ҳақидами?» деб яна сўрамоқчи эдим у ҳаддим сизга.

Кўпинча хаёлга берилиб кетар, кейин тўсатдан, кутилмаган саволлар бериб қоларди.

— Кўпроқ кимларнинг асарларини ўқийсиз?

Ҳазил қилгим келди.

— Абдулла Қаҳҳорнинг...

Чап қоши чимирилди. Жимиб қолди. Кейин бир оз бурилиб, менга кўз ташлади.

— Мен бошқа... жаҳон адабиёти намуналарини, буюк ёзувчиларни назарда тутиб айтдим.

Мен совет ва чет эл ёзувчиларидан баъзиларнинг номини айтдим. «Ҳа... ҳар кимнинг ўз диди бор-да!» деб қўйди.

У чарчаш нималигини билмайдиган одам эди. Тинмасди. Узоқ сафарларга тез-тез чиқиб турарди. Бир кун Чилонзор томондан келаётган эдик, чап қўли билан машина рулини тутганча, ўнг қўли билан чўнтагидан валидол олиб, менга сездирмай, тили тагига ташлаганини сезиб қолдим. Юрагимнинг бир томири узилиб кетгандай бўлди.

— Абдулла Қаҳҳорович, кўп юрасиз, бир оз ўзингизни аясангиз бўларди...

У бир оз индамай борди-да, гапни бошқа ёққа бурди, қизил чироқ ёнида тўхтагач:

— Шундай қилиб, Лев Николаевич ростдан ҳам доира чизаолмасмиди, а ? — деди бир вақтлар бўлиб ўтган суҳбатимизни эслатиб. Шундай дея хахолаб кулди.

— Чизишга чизаркану ҳеч тўғри чиқаролмас экан. Чизгандан кейин соатлаб тўғрилаб ўтираркан... Тўғрилай олмаса жаҳли чиқаркан...

Шундай қилиб, у менинг ўзини аяш ҳақидаги саволимга жавоб бермади.

Саид Аҳмад

УСТОЗ ЧИРОҒИ

I

Бундан эллик йил олдин энди ўн олти ёшга кирган ғўр бола эдим. Ҳар куни бир касб танлардим. Артист бўлсаммикин, деб Ҳамза театрининг остонасида кунни кеч қилардим, рассом бўлсаммикин, деб Ҳамдамий деган машҳур рассомнинг устахонасини супуриб ҳар хил сувратлар чизардим. Рассомлар мактабига кириб бирон йил ўқиб ҳам кўрдим. Қал Одил деган фотографга шогирд тушиб хизматини қилдим. Доктор бўлсаммикин, деб медтехникумда озроқ таълим олдим. Қурилиш техникумига қатнашдим. Солиҳ дорвознинг арқонларини судраб юрдим. Бу ҳам етмагандек Қарим қизиққа тақлид қиламан, деб бетимга минг хил бўёқлар суртдим.

Қай касбни танламай сал кунда ундан кўнглим совиб, бошқа касб пайига тушардим.

1936 йили қўлимга Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоялар китоби тушиб қолди. Ўқиб кўрдим... Яна ўқидим. Ўқийвердим. Бирдан ёзувчи бўлиш ҳаваси дилимга тушди. Ёзиб кўрдим. Сира ҳикояга ўхшатолмадим. Э, бу ҳам бўлмади, деб қаламни улоқтирдим. Эртасига яна ёзувчи бўлгим келаверди. Яна ёздим. Яна бўлмади. Индинига яна ёзувчи бўлгим келди. Бу галги қарорим қатъийроққа ўхшади. Кечаси ҳам, кундузи ҳам ёзавердим. Беш ўн кун машқ қилгандан кейин, энди ёзувчи бўлдим, деб «Ишқивоз» деган ҳикоямни қўлтиқлаб «Муштум» журнали редакциясига бордим. Ўша пайтларда жуда ҳам машҳур бўлган фельетончи Комил Алиев журналда ишлар экан. Ҳикоямни ўқиб туриб, тез-тез менга қараб қўярди. Охири ўқиб бўлгандан кейин папирос тутатиб, тутунини осмонга пуфлади-да, менга синовчан тикилиб қолди.

— Агар манаву иккита журнални Ғафурнинг уйига обориб берсанг, ҳикоянгни яхшилаб тузатиб бераман, — деди.

Ғафур Ғуломнинг шеър ва ҳикояларини ўқиган эдим. Хўп дейиш ўрнига, Абдулла Қаҳҳорга обориб берадиган нарсангиз йўқми, деб юборганимни ўзим ҳам билмай қопман.

— Журналнинг бу сонида Абдулланинг нарсаси йўқ. Ғафурники бор. Оборасанми?

Мен хўп дедиму иккита журнални қўлтиқлаб йўлга тушдим. Ғафур Ғуломнинг уйи қайдалигини билардим. Икки марта орқасидан эргашиб қорама-қора юриб уй-гача боргандим.

Ғафур Ғулом уйида экан. Деворга тираб қўйилган велосипедига қараб ниманидир ўйлаб турарди. Нима учун келганимни, ким юборганини айтдим-да, иккита «Муштум» ни қўлига бердим. Йўлда келаётганимда журнални варақлаб кўргандим. Унда Ғафур Ғуломнинг «Довдираш» деган қиссасининг бошланиши босилган эди. У қўлимдан журнални олдию шошиб кўз ойнагини тақаркан:

— Ҳой бола, гилдиракка иккитагина ел уриб юбор, — деб сула даҳанияга ўтириб ўқишга тушди. То гилдиракка ел бергунимча терлаб кетдим.

— Қомил ака давомини бериб юборсин, деб тайинлаган эдилар. Жуда зарур экан, — дедим юзимдан терни артарканман.

— Э, шунақа демайсанми, — деди Ғафур ака ва жадал уйга кириб арабча ҳарфда чиройли қилиб ёзилган тўрт-беш саҳифани буклаб қўлимга берди.

— Йўқотиб қўймайсанми? Эҳтиёт бўл, бола!

Қўлёмани олдиуму орқамга қайтдим. Трамвайда бир чеккада ўтириб қўлёмани ўқий бошладим. Жуда қизиқ экан. Афсуски, бошида нима бўлишини билмас эдим.

Келсам, Қомил Алиев ҳикоямни таҳрир қилиб машинкадан чиқаздириб қўйган экан. Ё тавба, ҳақиқатан ҳам шунақами ё севинганимдан шунақа туйилдими, ҳикоям Абдулла Қаҳҳорниқидан ҳам, Ғафур Ғуломниқидан ҳам зўр чиқибди.

Орадан йигирма кунлар ўтиб, журналда бир бет бўлиб ҳикоям чиқди. Қюскадан беш нусха сотиб олдим. Уртоқларимга тарқатиб, яна бешта олдим. Эртасига яна олдим. Сочларимни поправка қилиб галстук тақиб, кечаси билан тўшак тагига бостирилган шимни кийиб кўчага чиқдим. Назаримда ҳамма ана ёзувчи келяпти, деяётганга ўхшарди. Юрганда оёғим ерга тегмаётгандек. Гапларим ҳам галати. Биров бидан гаплашганимда ҳар бир сўз охирига «нинг» қўшиб гапираман. Масалан, «Овқат-

нинг едингизми?», «Товуқнинг ҳайданг», «Газитнинг ўқинг» деб гапира бошладим. Биров кулади, биров шунақа бўлса керак, деб эътибор бермайди. Илҳомим жўш уриб, ҳар кун биттадан ҳикоя ёзаман. Журналдаги ҳикоямни бошқа редакциядагилар ҳам ўқишган экан, обортган нарсамни тўхтатмай босадиган бўлиб қолишди. «Ёш ленинчи»да «Дайди ошиқ», «Чарлстон», «Муштум»да «Севинчи» деган ҳикояларим босилди. Бир-икки ой ичида китоб қилса бўладиган ҳикоя йнгилиб қолди. Тўплаб нашриётга обортдим. Ўша пайтда нашриётда китоб чиқариш имкони бор экан. Уч ой деганда «Тортиқ» деган китобим босилиб чиқди.

Ёзувчилар союзи атрофида ўралашадиган бўлиб қолдим. Одамлар билан «ёзувчи С. Аҳмад», деб кўришаман. Тошкентда нечта китоб дўкони бўлса, ҳаммасидан бешўнтадан олавердим. Тарқатдим. Ўзим дагилар эскиб қолаётгандек яна янгисини олардим. Шундай қилиб учибкўниб бирон йилни ўтказдим. Бирданига бошимга чақмоқ урилгандек гангиб қолдим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида китобим тўғрисида Абдулла Қаҳҳорнинг мақоласи босилибди. Ўқиб, кўзларим тиниб кетди! Бошим айланиб ўтириб қолдим.

Абдулла Қаҳҳор китобимдаги биронта ҳикояни кўнгил учун ҳам дуруст демаган. Ҳаммасини бракка чиқазган. Кошки эди, айтадиган гапларини илиқ-иссиқ қилиб айтган бўлса, ачитиб-ачитиб айтган.

Ҳозирги савиям билан ўқисам, у кишининг айтган гаплари юз фоиз тўғри эканига тан берардим. Аммо мен ўша пайтларда ғирт гўдак «ёзувчи» эдим. Адабиёт ҳақидаги илмим Фафур Фуломнинг тўртта; Абдулла Қаҳҳорнинг олтита ҳикояси берган илм эди. На роман ўқиганман, на адабиёт назариясини биламан. Қизиқ бир воқеани олиб охирида қизиқ қилиб тугатсам ҳикоя бўлади, деб ўйлардим. Мақолани ўқиганимдан кейин ҳар хил ўйларга бордим. «Абдулла Қаҳҳор мени кўролмайди, ўзидан ўтиб кетишимни хоҳламаяпти», «икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», деб шуни айтишади-да, деб ўйлардим.

Нашриёт кассасидан пул олгани борган эдим. Абдулла Қаҳҳор ҳам журналдаги ўша мақоласига пул олаётган экан, аччиқ-аччиқ гапириб бир аламдан чиқайми, деб ўйладим.

— Домла, — дедим. — Ўша мақолага неча пул берипти? Ўзимга айтсангиз кўпроқ берардим-ку?!

Абдулла ака менга бошдан-оёқ бир қараб чиқди, ни-

мадир демоқчи бўлиб ўйланиб қолди, кейин индамай кетаверди. Унинг жавоб бермаганидан икки хил маъно англадим. У ё «нодон» деди, ё «шу эси йўқ бола билан гап талашиб ўтираманми, садқайи гапим», дегандек эди.

Бир йилга яқин ҳеч нарса ёзолмадим. Қўлимга қалам олишим билан кўзимга домланинг чимрилган қоши кўриनावерди. Шундай алам ўтгандики, сира-сира чидаёлмасдим. Ҳатто бирон мажлисда битта-яримга ҳикоясини танқид қилсаммики, деб ҳам ўйладим. Аммо нима деб танқид қиламан. Бунга қанақа асос топаман? Домла икки ямлаб бир ютиб қўяди-ку.

Уша кезлари домлани жинимдан ҳам ёмон кўрардим. Илгарилари бўлар-бўлмасга атрофида ўралашиб, кунига етти-саккиз марта салом берардим. Энди рўпара келганда салом бермай, индамай, без бўлиб, ўтиб кетавераман.

Менинг бу қилиғимга Абдулла ака мийиғида кулибгина қўя қоларди.

Профессор Мухаммаджон Урозбоев бизга почча бўларди. Унинг тўйида Абдулла ака билан учрашиб қолдим. Домла кўк чой ичар экан. Менга чой буюрган эди суюқ қилиб фамил чой дамлаб келдим. Атайин шундай қилганимни домла сизди. Бошқа одамга айтиб кўк чой дамлатиб ича бошлади.

Абдулла ака менинг гўдакларча жириллашимга эътибор бериб юрган экан. Уша тўй кунини ёнига чақириб насухат қилди.

— Сиз ғалати одам экансиз-ку. Шу билим, шу савия билан ёзувчи бўламан деб юрибсизми? Биронта роман ўқимай, адабиёт назариясини мутлақо билмай, атрофда бўлаётган воқеаларни таҳлил қилмай ёзувчи бўлмоқчимисиз? Уқинг, кўп ўқинг. Чеховни ўқинг, Мопассанни ўқинг, Салтиков-Шчедринни ўқинг. Русча биласизми? Ана, билмайсиз. Маълумотингиз ҳам ўрта экан. Шеърда бахши бўлиб ўрта маълумот билан кун кўрса бўлар-ку, аммо прозада бахшилиқ бўлмайди. Ҳатто кўчалардаги вивескаларни, кино афишаларни ўқиб русчани ўрганса бўлади. Майли ёзинг. Аммо ўйлаб ёзинг. Ёзганларингизни менга опкелинг. Ўқиб, қўлимдан келганча тушунтириб бераман.

Уша кундан бошлаб икковимиз яна яқинлашиб қолдик. Нимаики ёзсам олиб бораман. Домла бўлмайди, деб қайтиб беради. Етти-саккиз марта шундай қилгандан кейин домладан ҳафсалам пир бўлди. Бўлмайди, деб қайтиб берган ҳамма ҳикояларни у ёқ-бу ёғини сал-пал

тузатиб газеталарга чиқазавердим. Ҳаммага ёқади. Аммо домлага ёқмайди.

Абдулла аканинг ўзи ўша кезларда гўзал ҳикоялар ёзарди. Ўқиб қойил қолардим. Қандоқ қилсам ўшанақа ҳикоя ёзаман, деб ўйлардим. Чеховнинг ҳамма китобларини йиғиб келдим. Ҳижжалаб ўқидим. Бари бир ҳеч нарсага тушунмадим. Русча билмагандан кейин нимага ҳам тушунардим.

Қирқинчи йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор Чехов ҳикояларини таржима қила бошлади. Пеш чиққанини пеш ўқийман. Ҳикоя қанақа бўлишини ўшанда билганман. Аммо меники сира уникига ўхшамасди. Чехов таъсирими ё кўп ўйлаганимданми бир зўр ҳикоя ёздим. Очиргани айтсам, жумлаларини ниҳоятда чийратма қилиб юбордим. Персонаж тили худди ўзига мос, табиат манзаралари ҳам аниқ, ҳолат худди кўз олдингизда тургандек.

Абдулла Қаҳҳорни бир қойил қолдирай, деб қўлтиқлаб журнал редакциясига бордим. Абдулла ака ишлаб ўтирган экан. Ҳикояни қўлига бердим. У қўлёзмани ва рақларкан пичинг қилди.

— Яна ўша илгаригидақа чала-чулпа ҳикоями?

Мен мақтанганнамо дедим.

— Ўқиб кўринг-чи, қойил қоласиз, домла.

— Бўлмасам бир айланиб келинг, ўқиб қўяман. Бировнинг олдида ўқиёлмайман. Айниқса, сизнинг нарсангизни ўқиётганда оғзимдан бирон ноҳўя гап чиқиб кетса, хафа бўласиз.

Ёзувчилар союзи ўша пайтда ҳозирги Сулаймонова кўчасида эди. Журнал союз биносининг икки хонасига жойлашганди. Ҳовлига чиқиб ўқиб бўлишини кута бошладим. Назаримда Абдулла Қаҳҳор ҳикоянинг ҳар бир жумласини ҳаяжон билан ўқиётганга ўхшайверди. Ҳикояда ер қимирлашидан қўрқадиган одам тасвирланган эди. У ҳаммавақт ана зилзила бўлади, мана зилзила бўлади, ҳаммани ер ютади, деб ташвишланади. Ҳикоя қаҳрамони уйланмаган, оила кўрмаган. Бари бир зилзила бўлса ҳаммаси йўқ бўлиб кетади, деб ўйлайди. Унинг эртадан умиди йўқ. Емиш-ичишни ҳам бир кунлик харид қилади. Ҳовли-жойига ҳам қарамайди. Эртага зилзила бўлса оворагарчиликнинг нима кераги бор, деб ўйлайди. Ҳикоя нима билан тугаши ҳозир эсимда йўқ. Хулласи жуда бошлаб ёзганман. Ҳозир кирсам домла бағрига босиб табриклайди. Етук ёзувчи бўлганингиз қутлуғ бўлсин, дейди. Ана шундай хаёллар билан банд эканман,

домла папирос чеккани ҳовлига чиққанини билмай қолибман.

— Шоир, ҳикоянгиз стол устида турипти. Индамай олиб кетаверинг, бўлмайди, — деди.

Ҳазиллашяпти деб ўйлаб кабинетга кириб стол устида турган ҳикояни қўлимга олдим. «Зилзила» деб сарлавҳа ёзилган жойнинг тагига, «Ҳикоя қаҳрамонни жинни. Руҳий касал одам. Адабиётга жинниларни масхара қилиш ҳуқуқи берилмаган», деб ёзиб қўйипти. Уқидиму оёқларим қалтираб кетди. Бўшашиб ҳовлига чиқдим. Домла скамейкада хотиржам ўтириб папирос чекарди. Унга нима дейишимни билмайман. Безрайиб қараб турибман.

— Домла, — дедим алам-изтироб билан. — Шуни ҳам ёмон дедингизми, а? Наҳотки бирон жойи сизга ёқмади?

— Утиринг, — деди у ёнидан жой кўрсатиб. — Ҳикоянгиз менга мутлақо ёқмади. Аммо бир нарсадан жуда хурсанд бўлдим. Ҳикоя ёзиш техникасини пухта ўрганибсиз. Жумлаларингизга, диалогларингизга, қаҳрамон портрети тасвирига қойил қолдим. Аммо нимани ёзишни ҳалиям билмайсиз. Хулосаларингиз чатоқ. Айтадиган гапингизнинг тайини йўқ. Ҳикояни нима мақсадда ёзгансиз, билиб бўлмайди. Ёзишдан аввал нима демоқчиман, деб мақсадни аниқ билиб олиш керак. Сизда мутлақо мақсад йўқ. Қани энди илмингиз бўлса, адабиётнинг буюк мақсадларидан бохабар бўлсангиз катта ёзувчи бўлиб кетардингиз. Ҳали ҳам бўлса кеч эмас, ўқинг. Олий мактабга кириг. Ёзишга қўлингиз жуда келишади. Тили биласиз. Озроқ рассом бўлганингиз иш берипти. Персонажлар портретини аниқ чизяпсиз. Тасвирларингиз рангли. Афсус, илмингиз йўқ.

Домладан аразлаб уч-тўрт ой кўринмай юрдим.

Қаттиқ хафа бўлгандим. Умуман кўришмайман, деган ниятда эдим. Бирдан «Ёш ленинчи» газетасида «Сароб» романи ҳақида икки подвал танқидий мақола босилди. Мақола автори романи мутлақо яроқсиз, ҳатто зарарли асар, деб баҳолаганди.

Гапнинг очигини айтсам, «Сароб» менинг энг севибли китобим эди. Бу китоб мени адабиётга бошлаб кирган устозим эди. Мен учун бутун дунёда «Сароб»га тенг келадиган китоб йўқ эди. Уни ёмон дейдиган одамни бўғиб ташлашга тайёр эдим!

Мақола босилгандан уч кун ўтиб СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали ҳовлисида муҳокама мажлиси бўлди. Муҳокамага жамини катта ёзувчилар,

адабиётшунос олимлар, юздаи ортиқ китобхон келган. Кўпчилик жой тегмаганидан тик туриб қолган эди.

Ҳозиргидек эсимда, ҳаво иссиқ. Муҳокама бўлаётган ҳовлининг орқасида катта дарахтзор боғ бор. (Ҳозирги Гагарин парки.) Шу пайт бирдан булбул сайраб қолди. Одамлар булбул наъмасидан завқланиш ўрнига баравар кулиб юборишди. Роман қаҳрамони Саидийнинг қайнонасини автор Булбулигўё деб тасвирлаган. Президиумда ўтирган Фафур Ғулум: «Ана, мақола Булбулгаям, Булбулигўёга ҳам ёқмаяпти», деб юборди. Яна кулги бўлди.

Бир адабиётшунос, (у кишининг номларини айтмайман, кейинчалик бу фикрларидан қайтганлар) «Абдулла Қаҳҳор миллатчи Саидий орқали ўз ўтмишини ёзган, у ўз ўтмишига тупуриши керак эди», деб даъво қилди. Бу гап ҳеч кимга ёқмади. Фафур ака, «ҳой-ҳой, оғзингга қараб гапир, ука», деб танбеҳ берди.

Сўзга чиққанларга ҳадеб луқма ташлаб ўтирган мақола автори Ҳ. Мусаевнинг қилиқларига гаши келган Фафур ака қайириб ташлади.

— Менга қара, укам. Битта саволимга жавоб бергин: сумбул деб нимани айтади?

Ҳамма жимиб қолди. У жавоб беролмасди. Билса ҳам эсанкирадимми, ё чинакамига сумбулнинг нималигини билмайдимми, ҳар қандай жавоб беролмай ўсал бир ҳолатда жойига ўтирди.

Рақибни паст келган пайтларда Фафур ака жуда бийрон бўлиб кетарди. Ўрнидан туриб энди бизга навбат, дегандек президиум столининг олдида чиқди.

— Романни мен ҳам ўқиганман. Ўқиганда ҳам маза қилиб, яйраб-яйраб ўқиганман. Битта-яримта жузъий нуқсонни бўлса бордир. Лекин халқ севиб ўқиётган яхши бир китобга сиёсий айб қўйиб ўқувчини чалғитиш яхши эмас. Бунақа танқид адабиётга фойда эмас, зарар келтиради. Ундан ташқари, укажон, сумбулнинг нималигини билмайсану романга баҳо берасанми? Бу мақола хато. Гапим тамом!

Муҳокама охирида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига сўз берилди. У айтилган гапларга ортиқча ҳаяжонланмай, босиқлик билан ўз муносабатини билдира бошлади. Аммо «Абдулла Қаҳҳор ўз ўтмишини ёзган, у ўз ўтмишига тупуриши керак эди», деган гапга жавоб қайтараётганда бир оз қизишиб кетди.

— Мен бир темирчининг ўғлиман. Болалигим дам босиш билан ўтган. Комсомол тарбиясини кўрганман.

Менинг тупурадиган ўтмишим йўқ. Қўзимда қанчаки тупук йиғилиб қолган бўлса, шу гапни айтган одамнинг башарасига тупураман!

Муҳокамада кўпчилик Абдулла ака томонига ўтди. «Сароб» яхши асар деб баҳоланди.

«Сароб»нинг оқланишига Абдулла акадан кўра мен кўпроқ севинган эдим! Орадан сал вақт ўтиб энг яхши бадий асарлар учун эълон қилинган республика конкурсида Садриддин Айнийнинг «Куллар» романи билан «Сароб»нинг мукофотга сазовор бўлиши кенг китобхоналар олдида Абдулла Қаҳҳорнинг юзини ёруғ қилди.

«Сароб»дан икки нусха сотиб олгандим. Биттасини қўлимдан қўймай ўқирдим. Бу нусхада ўзимга ёққан чиройли жумлалар, ўхшатишлар, ҳолатларнинг тагига чизиб қўйгандим.

«Мухторхондан офтобда қолган чўмичнинг ҳиди келади, у ўлганда калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган товуш чиқади», «Муродхўжа домланинг пешонаси янги мойлатилган қизил этикнинг тумшугига ўхшарди». «Сиз Москвани кўрмагансиз. У ёшлигимизда чойқутилар устида сувратини кўрганимиз Москва эмас...»

«Саидий Мунисхоннинг ёнида юриб кечаси чироғ билан юрган кишидай бўлиб қолди: у ҳеч кимни деярли кўрмайди, уни ҳамма кўради», «Муродхўжа домла ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшайди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда сузади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда ер эгаси, меҳмонхонасида гарчи ошкора бўлмаса ҳам — савдогар». «...У ўтираётиб «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ Саидийга «сиз товуқсиз», деди. Ёқубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи бўлса аввал шундай бир нотайин ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳини кечиктиради. Бунга ҳамма, жумладан Саидий ҳам билар эди. У то изоҳ бергунича Саидий товуқ бўлиб тура турди».

Бир вақтлар мен «Сароб»ни ёддан айтиб бера олардим. Сўзма-сўз, жумлама-жумла, бирон сўзини тушириб қолдирмай ёдакасига айта олардим. Мана, романни ўқиганимга қирқ тўққиз йил бўпти. Юқорида мисолга келтирганим жумлаларни китобга қарамай ёзаяпман. Баъзи жумлаларда сўзлар жойини алмаштириб юборган бўлсам, ҳурматли ўқувчилардан узр сўрайман.

Мен умуман Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотираларимни бирон ҳужжатга қарамай, мисолларни китобдан кўчирмай жонлантироқчиман.

Ўттиз беш йил орқасидан соядек эргашиб юриб, эллик йил китобини қўлдан қўймай ўқиб, сафарларда ҳамроҳ бўлиб, ҳаётида юз берган ҳам қувончли, ҳам кўнгилсиз дамларга гувоҳ бўлиб юрганимдан хотиримда ҳамма-ҳаммаси муҳрланиб қолган экан.

Хотираларимни адабиётшунос олимлар Қаҳҳор ҳақидаги илмий ишларига бир ҳужжат, деб билсалар асло хато қилмаслар.

Ушбу сатрларни унинг боғида, менга ундан мерос бўлиб қолган боғининг айвонида ўтириб ёзяман. Ҳамма воқеалар кўз олдимдан ўтяпти. Бу айвонда тонготар суҳбат қурган Ҳабиб Абдуллаев, Хадича Сулаймонова, Константин Симонов, Берди Қербобоев, Муҳаммаджон Ўрозбоев, Фафур Ғулом, Халил Раҳматуллин, Собит Муқонов, Алексей Сурков, Степан Шчипачев...

Шу топда мен ана шу буюк алломалар, адибу удаболар даврасида ўтиргандекман. Овозлари қулоғим остида жаранглаб турипти. Абдулла ака меҳмонлар билан гоҳ қизгин баҳсга киришади, гоҳ назокат билан меҳмоннавозлик қилади.

У жуда чиройли куларди. Қулгиси ҳам ҳикоялари каби қисқа ва маъноли эди.

Устозни эслаб қўлимга қалам олдим. Хотираларни ўзи ўргатгандек, ўзи таълим бергандек қисқа ва ифодали ёзишга ҳаракат қиламан.

II

Минг тўққиз юз эллик еттинчи йилнинг ёз кунларидан бирида Абдулла ака «Муштум» редакциясига кириб келди.

— Ишни вақтлироқ тугатинг, шоир, боққа кетамиз, Кибриё Самарқандга, Аний куёвиникига кетган,— деди.— Саидага бугун келмайман, деб телефон қилиб қўйинг.

Саидахон ўша пайтда «Совет Ўзбекистони маданияти» газетасида ишларди. Телефон қилиб зўрға розилигини олдим.

Абдулла аканинг бирон зарур гапи бўлса керак, деб ўйладим. У кишининг «Победа» машинасида боққа қараб йўл олдик.

Абдулла ака рудда. Мен ёнида ўтирибман. Орқа ўриндиқда Абдулла аканинг эллик йиллик юбилейига атаб чиқарилаётган уч томлик «Танланган асарлар»нинг биринчи томи.

Жуда ҳавасим келди. Қаранг, ўз машинасида ўз бо-

гига кетяпмиз. Орқада биринчи томи. Кўксида «Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати», «СССР Давлат мукофоти лауреати» деган нишонлар. Қачон мен ҳам шунақа мартабага эришарканман, деган гап кўнглимдан ўтди.

Орадан қанча йиллар ўтиб менинг ҳам бир томлик «Хазина» деган китобим босилиб чиқди. Қичикроқ бўлса ҳам «Москвич» машиналик бўлдим. Атайлаб Абдулла аканинг уйига бориб, юринг, гап бор, дедим.

Одатда нимага, қаёққа деб суриштирадиган Абдулла ака жиддий бир гап бўлди шекилли деб индамай «Москвич»га чиқиб ўтирдн. Абдулла ака ёнимда ўтирипти. Машина ўзимники. Орқа ўриндиқда бир томлик китобим.

— Домла,— дедим,— эсингиздами, эллик ёшли юбилейингиз арафасида машинангизда боғингизга борганмиз. Ушанда уч томлигингизнинг биринчи томи орқада силкиниб келган эди. Жуда-жуда ҳавасим келганди. Мен қачон шунақа бўламан, деб орзу қилган эдим. Мана бугун сизчалик бўлмасам ҳам ҳар қалай ниятимга етдим.

Абдулла ака мулойим илжайди.

— Барака топинг. Одамзод ҳасад қилмаслиги керак. Ҳавас қилиши керак. Ҳавас қилган одам муродига етади.

Абдулла ака ҳавасли, инсофли одам эди. Мол, давлат кетидан қувмасди. «Синчалак» қиссаси рус тилида Москванинг «Знамя» ҳамда республикамизнинг «Звезда Востока» журналларида босилди. Икки тилда китоб бўлиб чиқди. Аммо «Шарқ юлдузи» журнаliga бермади. Нега ундай қиласиз, деб сўраганимда, одам боласида инсоф бўлиши керак. Бу журналда асари навбат кутиб ётган қанча ёзувчилар бор. Ушаларники чиқсин, деди.

«Синчалак» фильми учун ёзган сценарийсига жуда катта пулга шартнома тузилганди. Домла пулини ҳам олди. Боққа келсам, юринг шаҳарга тушиб чиқамиз, деди. Киностудияга бордик, директордан шу пулнинг икки минг сўмини қайтариб олишларини талаб қилди. Директор договорни Москвада тасдиқлашган, қайтариб олишга ҳаққимиз йўқ, дейишига қарамай, бухгалтерияга кириб пулни топшириб кассирдан тилхат ёздириб чиқди.

Қайтиб кетаётганимизда нега ундай қилдингиз деб сўрадим.

— Бошқа авторлар билан олти минг сўмга шартнома тузишар экан. Нима учун менга саккиз минг беради? Бунақа пулга муҳтож эмасман.

Домла Москвага — Ёзувчилар союзининг пленумларига борганда албатта ўша ерда таълим олаётган аспирантларга, студентларга баҳоли қудрат моддий ёрдам кўрсатарди. Москвада ўқиб олим бўлиб келганлардан биттаси Абдулла аканинг «Синчалак» қиссасини асосиз танқид қилиб чиқди.

— Мана,— дедим Абдулла акага.— Шу нонкўрга ёрдам бергандингиз. Яхшиликка ёмонлик, деб шунни айтдилар-да.

Абдулла ака бу гапимга қўшилмади.

— Нима, ўқиб олим бўлгандан кейин мени мақтасин, деб ёрдам берибманми. Илм олсин, муҳтож бўлмасин, деб ёрдам берганман. Энди ўз ақли, илми буюрган ишни қилаверсин.

Эллигинчи йилларнинг охирларида уй-жойдан сал танқислик сезардик. Буни Абдулла ака билиб юрган экан. Бир кунни мени чақириб ер олиб берсам уй қура оласизми, деб қолди. Саидахон билан маслаҳатлашиб жавоб беришимни айтдим. Эртасига Саидахон билан икковимиз ғамхўрлиги учун Абдулла акага миннатдорчилик билдиргани уйига бордик. Устоз машинасига ўтқазиб Ишчилар шаҳарчасидаги Янги ариқ кўчасидан ер кўрсатди. Жой бизга ёқди. Кейин билсак, бу жой Абдулла акага ажратилган экан. Шаҳар советига мени етаклаб бориб номимга қарор чиқаздириб берди. Шу жойга уй қурдик. Дарахт экдик. Эккан гилосимиз нишонга биттагина ҳосил қилди. Пишганда узиб, оппоқ қоғозга ўраб Абдулла акага олиб бордим...

Нимагаки эришган бўлсам, ҳаммасига Абдулла ака сабабчи. У кишига берилган ерга уй қурдим. Меҳр қўйиб парвариш қилган боғини ҳам менга ташлаб кетди. Ҳозир шу боғда устоз чироғини ёқиб ўтирибман.

Илгаригидек, худди Абдулла Қаҳҳор ҳаёт пайтидагидек бу боғдан ижод аҳлининг қадами узилмайди. Шоирлар, ёзувчилар, артисту рассомлар келишади. Ва, албатта Абдулла ака тўғрисида, унинг ажойиб таланти тўғрисида соатлаб гап бўлади.

Бу боққа келиб у кишини ёдга оладиганларнинг ҳаммаси устоз ҳимматини кўрган ижодкорлар.

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Уткир Ҳошимов, Учқун Назаровлар эндигина қўлларига қалам олиб ижод чорраҳасида ҳардамхаёл бўлиб турганларида устоз Абдулла Қаҳҳор уларнинг қўлларидан тутиб ижоднинг нурли йўлига олиб чиққан эди. Бугун етук шоир, ёзувчи бўлиб етишган бу ижодкорлар устозни ёдлаб боққа келишади.

Абдулла Қаҳҳор чинакамига сўз заргари эди. Қичик бир ҳикояси ҳам соат механизмидек аниқ деталлардан ташкил топарди.

Кремлдаги «Оружейная палата» музейида фил суяги ва биллурдан ишланган шаршара макети бор. Битта тугмани боссангиз биллур худди шаршарадек ҳаракатга келади. Музей ходимининг айтишига қараганда, агар шу шаршара деталларидан бирини олиб қўйса, юзга яқин детал сочилиб кетар экан. Уша шаршарани кўриб Абдулла аканинг ҳикояларини эсладим. У кишининг ҳикояларидан биронта вергулми, сўзми олиб ташланса ҳикоя сочилиб кетади.

Устоз асарларида ҳар бир сўз ўз жойида. Персонаж ҳолати ҳам, тасвирланган буюм ҳам, жумлаларнинг узун ё қисқалиги ҳам асар мақсадига аниқ хизмат қилади. Асарнинг биронта сўзига тегиб бўлмайди.

Мен тажриба учун устознинг «Уғри», «Бемор», «Анор» ҳикояларидан баъзи сўзларни олиб ташлаб кўрдим. Бўлмади. Ҳикоя бир устуни олиб ташланган айвонга ўхшаб лапанглаб қолди.

Олтмишинчи йилнинг йигирма саккизинчи апрель куни Абдулла акага кўрсатиш учун «Турналар» деган ҳикоями олиб бордим. Ҳикоя у кишига жуда ёқди. Бир жумлани ўчириб ташлаб, «ана энди яхши бўлди», деди.

— Э, яхши бўлмай ўлсин. Бари бир битта бўлса ҳам ёқмайдиган жойи чиқди-ку,— дедим.

— Асарингиз бенуқсон бўлиб босилса қандоқ яхши. Битта сўз учун ҳам, битта жумла учун ҳам ёзувчи танқид бўронига учраши мумкин. «Тўлқинлар» деган ҳикоянгни эсланг. Газетага бостирмасдан олдин менга бир кўрсатиб олганингизда бунақа бўлмасди.

Дарҳақиқат, «Тўлқинлар» деган ҳикоям «Совет Ўзбекистони»да босилгандан кейин Абдулла ака ўқиб, бош чайқаган эди.

— Биттагина жумла шундоқ яхши ҳикояни хароб қилпти. Наҳотки ҳайвон учун одам ўлса. Одам одам учун ўлиши керак.

Ҳикояда колхоз раиси бир аёл селда қолган молларни қутқараман, деб дарёга чўкиб кетарди.

— Ҳикоянинг ҳамма жойи мукамал. Тили ҳам, тасвир ҳам, ҳолат ҳам ниҳоятда яхши. Манаман деган ёзувчи ҳавас қилса арзийдиган ҳикоя. Афсус, битта жумла шунча меҳнатни йўққа чиқазган.

Бари бир, устознинг бу гапидан ҳам дилим оғриди. У

кишининг ҳақ эканликларини тўрадан уч-тўрт ой ўтиб тушундим. «Литературная газета»да Чингиз Айтматовнинг «Адабиётда инсонпарварлик» деган мақоласи босилди. Унда менинг ҳикоямдаги ҳайвон учун одам ўлишини ғайриинсонпарварлик, деб баҳолаган.

Шунда зўр санъаткорлар бир хил фикрлашларига тан берганман. Абдулла ака нима деган бўлса, Чингиз ҳам худди шундай денти.

Олтмиш иккинчи йилда союз боғида «Уфқ»нинг биринчи китобини тугатиш арафасида эдим. Кунлардан бир кун Абдулла ака: шоир, нима ёзясиз, деб сўраб қолди. Мен роман ёзаётганимни, бугун-эрта тугатишимни айтдим.

Абдулла аканинг роман ёзишимга ишонмагани кўздан билиниб турарди. Унинг бу хил қарашига ғашим келди, бир кўрсатиб қўяй, деб кечаси билан ухламай романинг қолган охириги бобини ёзиб тугатдим.

Эртасига тушликдан кейин липа тагида ўтирганимизда Абдулла ака роман нима бўляпти, деб яна сўради. Тугатганимни айтдим.

— Қани, бўлмасам, юринг буёққа.

Домла кетидан эргашиб шийпонга чиқдим.

— Романда бўладиган воқеани эринмай бир айтиб беринг-чи. Чатоғи бўлса машинкага бермай тузатасиз.

Мен бир чеккадан айтиб бердим. Охирида Икромжоннинг қочоқ ўғлини тўқайда ов милтиғи билан отиб ўлдириши у кишига ёқмади.

— Зинҳор-базинҳор бундай қила кўрманг. Ўз боласини ўлдирган отани ўқувчи лаънатлайди. Одам ўлдирган киши ижобий қаҳрамон бўлолмайди. Йўқ, бошқа йўл тутинг!

Ҳайрон бўлиб қолдим. Қаёқдан ҳам домлага айтиб берибман. Ҳали битгани йўқ, деб қўяқолсам-ку, бўлар-дия. Энди қандоқ қилиб тузатаман? Роман бошидан Турсунбойнинг ўлимига тайёргарлик қилиб келганман, қанчалаб деталлар, гаплар шу мақсадга бўйсундирилган. Яна бошқатдан ёзиб чиқаманми?

Кечаси билан ўйлаб чиқдим. Тузатишнинг сира иложи йўқ. Бола ўладими, йўқми, отаси отиши шарт. Отмаса бўлмайди, роман бузилади. Тонготар пайти калламга ялт этиб бир фикр келди. Юзлаб саҳифаларни тузатмай, сўнгги саҳифаларни бошқатдан ёзмай, бир оғиз сўз билан устоз айтган гапни қилиш мумкин экан. Икромжон ўғлини отади. Аммо ўқ тегмайди. Шунда у, «хайрият тегмади», дейди. Вассалом.

Абдулла акани эрталаб йўқлаб чиқсам шаҳарга тушиб кетган экан. Кечгача кутдим. Уша куни боққа қайтиб келмади. Эртасига келиши билан романни қандай қилиб тузатганимни шошиб-шошиб гапириб бердим.

— Мана бу бошқа гап. Иккита сўз билан бир дунё иш қилибсиз! Энди сизга оқ фотиҳа бердим. Романни биратула босилиб чиққанда ўқийман.

Юриб эмас учиб шаҳарга жўнадим.

«Шарқ юлдузи» журналида роман босилиб чиққанда анча вақтгача Абдулла акага кўринмай юрдим. Бу инжиқ одам яна албатта битта-иккита хато топади, деб рўпара келгани юрагим дов бермасди.

Абдулла ака «Муштум»га телефон қилиб, Саид Аҳмад келса, албатта менга учрашсин, деб тайинлаган экан. Бормай иложим қолмади. Шелковичная кўчасига бурилганимда юрагимни ваҳм боса бошлади. Эшик ёнбошидаги қўнғироқ тугмасини журъатсизлик билан босарканман, Абдулла аканинг чимирилган қошлари кўзимга кўриниб кетди.

Хайрият, устоз яхши кутиб олди.

— Кўрқманг, романингиз жуда яхши. Ҳатто аъло деса ҳам бўлади. Менга жуда ёқди. Кўпдан бери бунақа роман ўқимаган эдим. Утиринг, шоир. Гаплашамиз!

Оббо, дедим ичимда. Еққан бўлса бўпти-да, яна нимасини гаплашарканмиз?

Чой устида романинг фазилатлари тўғрисида узоқ гапирди. Бу гаплар қулоғимга кирмасди. Қачон ўша «гаплашамиз»ни бошларкин деб тоқатсизланаман. Асабларимни танбур симидек таранг тортиб қўйиб, ўша «гаплашамиз»ни бошлади.

— Охири чатоқ. Романда айтилган гапларнинг ҳаммаси шу боланинг ўлими билан яқунланяпти. Бундоқ бўлмаслиги керак.

— Домла, роман журналининг икки сонида босилиб, тарқаб бўлди-ку, нимасини тузатаман?

— Тузатинг дейётганим йўқ. Алоҳида китоб бўлиб чиқишга битта чиройли боб қўшинг. Икромжонни яхши кайфиятда бир кўрсатиб қўйинг. Уқувчи сал эркин нафас олсин.

Айтмоқчи бўлган гапини дарров тушундим. Дарров хўп, деб ваъда қилдим. Уйга келиб ўйлаб-ўйлаб Икромжоннинг ёғоч оёғини ечиб қўйиб Дилдорнинг ўғлини тиззасида олиб ўтирганини, болани онаси олиб кетганда тўнининг бағрида гўдак ҳиди қолганини, бу ҳиддан Икромжон гангиганини ёздим.

Союз клубида қандайдир мажлис бўлаётган эди. Абдулла ака президиумда ўтирарди. Юраги сал безовта бўлди шекилли, менга бир буклоғли қоғоз туширди. Уқисам: «Биринчи уйдаги вешалкада менинг пальтом бор. Шунинг чўнтагидан калитни олиб машинанинг кармашкасидан дорини келтириб берсангиз. Юрагим оғрияпти», деган ёзув. Дорини олиб келиб президиумга чиқиб қўлига бердим. Енидан жой кўрсатиб, ўтиринг, деди. Тилининг тагига валидол ташлаб бирпас жим ўтирди. Кейин сал чехраси ёришиб, романини нима қилдингиз, деб сўради. Ёзганимни олиб келган эдим. Қўлига бериб паствага тушиб жойимга ўтирдим. Икки кўзим домлада. Кўзойнак тақиб қўлёмани ўқияпти. Юзидан ёққан-ёқмаганини билиб бўлмасди. Ҳаммаси бўлиб машинкада тўрт саҳифа бобни Абдулла ака шошилмай ўқиди. Охири қоғоздан бош кўтариб, бирпас ўйланиб туриб қолди. Кейин залдан мени қидириб майин илжайиб қўйди. Хайрият-е, деб юборибман!

Ёнимда ўтирган танқидчи Умарали Норматов, нимага унақа деялсиз деб сўраб қолди. Кейин айтаман, деб тирсагидан босиб қўйдим.

Мажлис тугагандан кейин Абдулла ака жуда чиройли боб ёзганимни айтиб, бу китобни Ҳамза мукофотига қўйиш керак, деди.

Уша куни мен дунёдаги жамки ёзувчилар ичида энг бахтлиси эдим!

Қувончим танамга сиғмасди. Ёзувчилар союзига борганимда Абдулла ака билан учрашиб қолдим. У киши бир гап айтди. Дунё кўзимга қоронғи бўлиб кетди.

— ТошГУнинг филология факультетида романингизни муҳокама қилишмоқчи. Бир-икки қитмир олимчалар романини йўққа чиқазилмоқчи, ҳушёр бўлинг. Бунга йўл қўймаслик керак.

Нима қилишимни билмай ҳайрон бўлиб турган эдим, Абдулла аканинг ўзи менга далда берди.

— Хафа бўлманг. Муҳокамага мен ҳам бораман. Қани, улар билан бир беллашиб кўрайлик!

Муҳокама мажлисига табиатим тирриқ бўлиб бордим. Уч-тўрт кишининг романини бадном қилиш учун жиддий тайёргарлик кўргани билиниб турарди. Зал тўла одам. Студентлар ҳам, ўқитувчилар ҳам кўп. Йиғилган студентлар Абдулла акани асарлари орқали билишарди. Кўпчилиги ўзини кўрмаган, овозини эшитмаган эди. Студентлар шовқин кўтариб муҳокамани Абдулла Қаҳ-

ҳор бошлаб берсин, деган таклифлар тушди. Факультет декани Абдулла Қаҳҳорга сўз беришга мажбур бўлди.

Абдулла Қаҳҳор ўзига хос қисқа-қисқа жумлаларда, аниқ ва таъсирли қилиб ромanning фазилатларини гапирди. Роман бугунги ўзбек совет адабиётида ижобий бир воқеа, деб баҳолади. У ўз фикрини романдан мисоллар олиб, исботлаб берди.

Шундан кейин яна бир-икки одам сўзга чиқиб романга яхши баҳо берди. Китобни бадном қилишга уринганлар қиличи синиб, қалқони тешилган сарбоздек бўшашиб қолишди. Сўзга чиқишга журъат қилолмай рўйхатдан ўз номларини ўчириб қўйишни сўрашди. Аммо Озод Шарафиддинов романга бир-иккита кесак отиб қолди.

Шундай қилиб устоз адиб аралашиб «Уфқ» маломатдан қутилиб қолди.

Сал кун ўтмай, роман Ҳамза номидаги давлат мукофотига номзод қилиб кўрсатилди. Шу муносабат билан Абдулла Қаҳҳор газетага роман номзодини қувватлаб бир мақола ёзди. Мақолада айтилган гаплар ўша муҳокама мажлисидаги нутқининг тартибга келтирилган нухаси эди.

Ўша йили Ҳамза мукофоти ҳеч кимга берилмади. Бунга менинг китобим ва мақола ёзган Абдулла Қаҳҳор сабаб бўлганди.

Мақола «Яхши ёзувчиларимиздан Саид Аҳмаднинг «Уфқ» китоби тенгқурлари орасида ярқираб турибди», деб бошланарди.

Юқори лавозимда ишлайдиган бир ёзувчи ўртоғимизнинг романи ҳам «Уфқ» билан тенг ёзилган эди. Абдулла ака «тенгқурлари» деб ўша романга шама қилган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг номини ҳам эшитишни истамайдиган бу одам мукофот тақдирини ҳал қиларди. Шундай қилиб, «Уфқ» баҳона Асқад Мухтор ҳам, Шайхзода ҳам мукофотдан қолиб кетишди.

Бари бир орадан ўн тўрт йил ўтиб «Уфқ» шу мукофот билан тақдирланди. Афсуски, Абдулла ака мен лауреат унвонини олганимда оламдан ўтган эди.

Устоз адиб ўзига хиёнат қилган одамни асло кечирмасди. Улардан нафратланарди. Ўз тили билан айтганда ўшанақаларни «бошидаги шапкаси»нинг тугмасидан оёғидаги ботинкасининг учигача ёмон кўрарди. Енгил-елпи хафагарчиликларни кечириб юборарди.

Умуман, Абдулла ака тенги устозларнинг ҳар бири

Ўзига хос бир олам эди. Бирн ҳазилга мойил, бири ҳи-ҳоятда жиддий, бири бепарво, бири зукко.

Масалан, Фафур ака катта-кичikka хафа бўлмасмикин, деб ўтирмай ҳазил қилаверарди. Ҳазили оғир ботганини билса, эртасига уйига бориб бўлса ҳам узр сўраб, кўнглидан чиқазиб юборарди. Ойбек ака бачканаликни суймасди. Жиддий, доно гапларга ўч эди. Шайхзода бировдан хафа бўлганини сира сездирмай ичига ташларди. Миртемир ака олдин яхшилаб узр сўраб, кейин ҳазил қиларди.

Абдулла ака билан Фафур ака кўпинча гапи-гапига тўғри келмай «жиқиллашиб» қолишарди. Иккови ҳам пичингга уста, гапни яхши мергандек аниқ мўлжалга урадиганлардан. Фафур аканинг ҳазили меъеридан ошганда, Абдулла ака жирилларди. Абдулла аканинг ҳазили меъерига етмаёқ Фафур ака «лўлилик» қиларди. Шундай қилиб улар бир-бирлари билан тез-тез аразлашиб, маълум вақтгача ораларидан «қора мушук» ўтиб борди-келди қилмай юришарди.

Минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг тўққизинчи май куни ёзувчилар боғида маёвка бўлиши керак эди.

Фафур Гулом негадир эрталаб соат тўққизлардаёқ боққа келиб олган эди. Ижодий уй ходимлари икки туп азамат липа тагига жой қилиш билан банд эди. Боғ директори Сергей Айропетянц Фафур акага дастурхон ёзиб, бир ликопчада янги чиққан қулупнай, яна бир ликопчада эрта пишар гилос қўйди.

Уша кезларда мен боғда яшаб, Азиз Несиннинг ўзбек тилида чиқадиган ҳикоялар тўпламини таҳрир қилаётган эдим. Фафур акага чой олиб келиб ёнига ўтирдим. У мен қўйиб берган чойни истар-истамас ҳўплаб Абдулла Қаҳҳорнинг боғига ҳадеб қарайверди.

Бундан икки ой олдин Фафур ака билан Абдулла ака гап таллашиб бир-бирлари билан аразлашиб қолишган эди. Абдулла аканинг айвонидан Маъмуржон Узоқовнинг лентаси ёзиб олинган қўшиғи баралла эшитилиб турарди.

— Домланг нима иш қиляпти? — деб сўради Фафур ака ногаҳон.

Фафур акага алам қилсин, деб атайин ошириб гапира бошладим.

— Э, иш катта, домла. Маёвкага келган меҳмонлар кириб қолиши мумкин, деб дастурхонни ноз-неъматларга тўлдириб ташлашган. Қазии дейсизми, сомса дейсизми, ҳасип дейсизми, варақи дейсизми...

Ғафур ака қўл силтаб гапимни бўлди.

— Мунча эзмаланасан! Гапни чўзмай тўғрисиини айт. Мени ҳам дастурхонга чақирармикин?

— Билмасам, — дедим. — Аразлашиб қолгансизларку. Чақирмаса керак.

Ана шу кейинги гапим мўлжалга бориб тегди. Ҳаммавақт, ҳар қандай тўкин дастурхонларнинг азиз меҳмони бўлган Ғафур Фуломдек бир одам буёқда қолиб қаёқдаги «қаланғи-қасанғи ёзувчилар» меҳмон бўладими, деб ўйлаётгани шундоққина кўзидан билиниб туради.

— Чақирмайди, чақирмайди! — деди ўз гапи ўзига наша қилиб. — Минг йилги қадрдоним бўлатуриб чақирмайдимми?

— Шунақа экан, нега аразлашасиз? Уришманг эдида!

— Домлангни тили ёмон. Турган-битгани заҳар.

Ғафур ака шундай дея туриб патнисдаги ликопларни дастурхонга зарда билан тўкди-да, қани тур, ол буни, деди.

Патнисни қўлимга бериб ўрнидан турди.

— Сен буни чирманда қилиб чаласан, мен ўйинга тушиб боғига кириб кетаверамиз.

Мен патнисни черта бошладим. Ғафур ака ярим тожикча, ярми ўзбекча ашула бошлаб ўйинга тушди-да, боққа йўрғалаб кета бошлади:

Қанд есанг киссамгаё
Қандалатига қарзим бор.
Шер Абдулла жоно,
Шер Абдулла жон...

Ногаҳон ашуладан ҳайрон бўлиб ичкаридан чиққан Абдулла ака шох ташлаб ўйнаб келаётган Ғафур акани кўриб кулиб юборди. У кичкинагина пичоқча билан апельсин арчиб турган эди. Ғафур ака атайин буралиб-буралиб шох ташлаб минг хил муқомлар қиларди.

— Бўлди, бўлди, ярашдик. Уйинни тўхтат, жинни! — деди Абдулла ака.

Ғафур ака ўйинни тўхтатмай, деди.

— Кечирдим деб айт. Бўлмаса шу ўйнаганимча ўйнаб, қайтиб чиқиб кетавераман.

— Бўлди, кечирдим, — деди Абдулла ака.

Иккови қучоқлашиб кўришиб кетишди. Униси, вой соғинтирдинг-ку, деса, буниси кечадан бери тушимга ки-

раётган эдинг, деди. Ораларидан худди ҳеч гап ўтмагандек апоқ-чапоқ бўлиб шийпонга чиқишди. Айтганимча, дастурхон ниҳоятда безатилган эди, ўтиришди. Фафур ака менга имлади.

— Ҳой бола, ишинг битди, энди сен кетавур.

— Нега кетарканман, — дедим. — Бу уйда мен ҳам меҳмон, сиз ҳам меҳмон. Кетмайман!

Шийпондан Чимён тоғлари аниқ кўриниб турарди. Ҳаво тоза, заррача губор йўқ. Девор тағларига экилган смородина гуллаган. Ҳиди боғ ичида айланиб юрипти, Чирчиқ тарафдаги боғлар оппоқ гулларга бурканган. Шийпон шифтига уя қураётган икки қалдирғоч тинимсиз келиб-кетиб турипти.

Икки дўст бир-бирини жуда соғинишган экан. Гап-лашмаган гапи қолмади.

Икковининг сирлашадиган гапи бор шекилли, менинг ўтиришим малол келгандек тез-тез қараб қўйишади. Фафур ака жаҳа билан деди:

— Қанақа боласан?! Единг-ичдинг, бўлди-да. Бор, Кибриёхонга қараш. Нима қиласан ўзингдан катталарнинг гапига қулоқ солиб?!

Фафур ака, қаттиқроқ гапириб юбордим, хафа бўлди, деб ўйлаб гапининг буёғини қизиқчиликка буриб юборди.

— Сен ҳам катта ёзувчи бўлганингда ёш ёзувчи шоғирдларингга шунақа зарда қилиб хумордан чиқарсан, — деб бир қошини учуриб қўйди.

Уша куни икки дўст ҳиринг-ҳиринг кулишиб ўтиришди.

Соат ўн иккидан сал ошганда липа тагига одамлар йиғилиб бўлди. Яшин ака Фафур билан Абдуллани чақир, деб одам киритди.

Чиқиб кетишаётганда Фафур ака менга қараб: «маза қилдинг-а», деди. Мен нега маза қиларканман, ҳайрон бўлдим.

Маёвка жуда яхши ўтди. Радиодан санъаткорлар ҳам таклиф қилинган экан, қўшиқлар авжга чиқди.

Фафур ака давранинг гули бўлиб ҳаммани оғзига қаратиб ўтирди. Ашула айтди, ўйинга тушди, аскияга қўшилди. Бир қанча ёзувчиларга ҳазил шеърлар тўқиди.

Уша куни шийпонда икки дўстнинг бир-бирини ялаб-юлқаб ўтқазган дақиқаларини эсдалик учун суратга тушириб қўйдим.

Китобларда, журналларда тез-тез босилиб турадиган икковининг сувратини минг тўққиз юз олтмиш иккинчи

йили тўққизинчи май — Галаба куни плёнкага туширган эдим.

Уша куни кечқурун сувратни ишлаб қоғозга кўчириб Абдулла акага икки нусхасини бердим. Кейин шу суврат ҳақида битта китобингизни эсдаликка ёзиб беринг, деб сўрадим.

Абдулла ака китобини бермади.

— Биз ҳар куни кўришиб турадиган кишилармиз. Эсдалик ё узоқ одамга берилади, ё ўладиган одамдан олинади. Ҳозирча тирикмиз, эсдаликнинг ҳожати йўқ, — деди.

Бу гапнинг маънисига ўша вақтда тушунмаган эканман. Орадан беш йил ўтгандан кейин тушундим. Бир умр дилимда армон бўлиб қолган бу воқеани ҳаяжонсиз гапириб бўлмайди.

Кейин гаплашамиз.

III

Марҳум бўлиб кетган устозлар ҳақида хотиралар ёзарканмиз, биз ҳам шу зотлар сафида эдик, деган маънода иш тутмаслигимиз керак. Гафур Ғуломлар, Ойбеклар, Абдулла Қаҳҳорлар олдида биз қўл қовуштириб турадиган шогирдбаччалар эдик. Шу устозларнинг ҳар бир сўзи, ҳар бир сатри мўътабар дарслик бўлганини мутлақо инкор қилиб бўлмайди. Уларнинг обрўсига, тутган мавқеига шерик бўлишга асло ҳаққимиз йўқ.

Абдулла Қаҳҳор ана шунақа иш тутадиганлар тўғрисида, «ўз фойдасини кўзлаб менга меҳрибончилик қиляпти», деб айтарди.

Хотираларни бичиб-тўқимасдан, йўқ фазилатларни бор қилмасдан аниқ ва рост ёзиш керак.

Устозларимизнинг умри фақат минбарларда, олқишу тулдурас қарсақлар остидагина эмас, оддий бир инсон сифатида ғам-андух чеккан пайтлари ҳам, дилига озор берган дўстлардан ранжиган дамлари ҳам кўп бўлган.

Устоз Абдулла Қаҳҳор ўта таъсирчан одам эди. Жиндаккина илиқ гапдан кўнгли тоғдек кўтариларди. Кичкинагина ноҳақ гапдан пинҳоний азоб чекарди. Кўпинча у аламларини ичига ташларди. Шундай аламлар йиғилиб қолганда ҳаммасини жамлаб қаҳр-ғазаб билан кўпчилик ўртасида тўкиб соларди.

Абдулла ака шодлигини ҳам, аламини ҳам оддийгина қилиб айтиб қўя қолмасди. Фақат Қаҳҳоргагина хос бўлган, эшитган одам бир умр эсидан чиқазолмайдиган қилиб айтарди.

Яхшиликни билмайдиган бир ёзувчи тўғрисида бундай деган эди: «Бу одам тўнқарилиб қолган қўнғизга ўхшайди, ўнглаб қўядиганларнинг қўлини саситади». Журнал ёки газетани ўз савиясига мослаб олган редакторлар тўғрисида бундай деганди: «Редакция эшигини ўз бўйига мослаб қуриб олган, катта ёзувчилар бу эшикка сиғмайди». Талантсиз ёзувчилар тўғрисида: «Бу одам адабиётга эшикдан эмас, ўғри мушукка ўхшаб тўйнуқдан кирган», «Манавуниси кўчадан ўтиб кетатуриб оёғи тойиб союз эшигининг ичкарасига йиқилган. Ҳалигача чиқиб кетмайди», «Ўзи ёзолмайди, адабиётда мен ҳам борман, деб мажлисларда овоз чиқазиб туради» дерди. Адабиётга ҳадеб аралашаверадиган баъзи бир лавозимли кишилар тўғрисида куйиб гапирарди. «Нима учун жарроҳга беморнинг у еридан эмас, бу еридан кес, демайди. Нима учун учувчига самолётнинг у мурватини эмас, бу мурватини бура демайди, нима учун арқонда юриб дорвозга манавунақа юриш керак, деб кўрсатмайди. Адабиётни осон иш деб ўйласа керак, ҳадеб анавундоқ ёз, манавундоқ ёз деб ўргатаверади».

Баъзан мажлисларимиз эзма нотиклар ҳисобига чўзилиб кетарди. Кўпчилик чекиш баҳонасида чиқиб кетарди. Абдулла Қаҳҳорга сўз берилиши билан ҳамма гур этиб яна залга кирарди. Уша йиғинда энг керакли гапни Абдулла ака айтарди. Айтганда ҳам ўзига хос, қаҳҳорона қилиб айтарди.

Абдулла ака фикрини ҳеч ким айтолмайдиган, ҳеч кимнинг эсига келмайдиган образли қилиб айтарди.

«Толстой бобонинг асарлари қазига ўхшайди, чайнаган саринг мазаси чиқаверади», деган гап ҳам Абдулла акадан қолган.

Ҳамза номидаги академик театрида бир пьеса қўйилди. Асар ҳеч кимга ёқмади. Абдулла ака бу тўғрида шундай деди:

— Бу асар театрни бой қилиши мумкин. Томошабиндан киришига ҳам, чиқиб кетишига ҳам пул олиш керак. Айниқса томоша тугамасдан ташлаб чиқиб кетадиганлардан ҳар қанча сўрасанг беради.

Улмас Умарбеков ёшлар орасида кўзга кўриниб қолган ёзувчилардан эди. Республика газета-журналларида яхши-яхши ҳикоялари босиларди. Абдулла Қаҳҳор ҳам унинг ҳикояларини кузатиб юрган экан. Бир куни боғда айланиб юрганимизда, «шу бола анча пишиб қолди. Келгусида дурустгина ёзувчи бўлади», деди.

Союз секретариатининг навбатдаги йиғилишида бир

печа ёш ёзувчилар союз аъзолигига ўтади, деб эшитдим-да, Улмасга телефон қилиб союздан анкета олиб аъзоликка ўтиш ҳужжатларини тайёрлашини айтдим. Ўзим тавсия ёздим. Иккинчи тавсияни Абдулла акадан оламиз, деб у кишининг боғига бордик.

Абдулла ака очиқ чеҳра билан кутиб олди. Улмасга ҳикояларини ўқиганини, ўқиганлари асосан маъқул бўлганини айтди. Бир қанча маслаҳатлар берди. Қайси классикни кўпроқ ўқиш кераклигини, умуман ҳикоячи бўламан, деган ёш ёзувчи албатта ва албатта Чеховни астойдил ўрганиши кераклигини тайинлади. Кейин ҳозир қанақа ҳикоя ёзмоқчилигини сўради.

Улмас Умарбековнинг фикр доираси кенглиги, кўп ўқиганлиги, ўзини тутиши, одоби унга ёқди.

Мен домлага Улмасни союз аъзолигига ўтказсак, атайлаб сиздан тавсия олгани келдик, деб айтдим. Абдулла ака ўйланиб қолди. Унинг ҳозирги ҳолатидан тавсия ёзиб бермаслиги шундоққина билиниб турарди.

— Ҳозир ёзиб беролмайман. Майли, ўн беш кундан кейин ёзиб беришим мумкин.

Қизиқ гап бўлди-ку. Ўн беш кунда камчилиги бўлса тузалиб, таланти бўлмаса талантли бўлиб қолармиди? Гапни ҳазилга бурдим.

— Домла, ёзишга ҳозир қоғозингиз йўқмиди. Бирон жойдан ўн беш кундан кейин қоғоз берамиз, деб ваъда қилишганмиди? Агар хўп десангиз, бир-икки пачка қоғоз бериб туришим мумкин.

Абдулла ака кулиб юборди.

— Э, шоир-э, қоғоз кўплигидан ёзувчи кўпайиб кетяпти-да. Қоғоз кўп, деб ястукдек-ястукдек романлар пайдо бўляпти. Гап қоғозда эмас. Гап Улмасни эҳтиёт қилишда. Уни ёмон ёзувчилар сафига эмас, яхши ёзувчилар сафига қўшайлик.

Домланинг жумбоққа ўхшаган гапларига Улмас иккимиз тушунолмадик. Улмас эса икки қулорингача қизариб, бурнининг учи терлаб хижолатдан ўзини қаёққа қўйишини билмасди. Абдулла ака бир сўзли одам бўлганидан гапидан қайтмади. Улмас икковимиз ўсал бўлиб қайтиб-кетдик. Орадан роппа-роса ўн беш кун ўтганда Абдулла ака «Муштум»га телефон қилди:

— Улмасга айтинг, келиб тавсияномани олиб кетсин.

Абдулла Қаҳҳор: «Улмас Умарбеков етук ёзувчи бўлиб етишди, уни ёзувчилар союзи аъзолигига ишонч билан тавсия қаламан», деб ёзган эди.

Орадан бирон ойлар ўтиб Улмас союз аъзолигига

қабул қилинди. Қабул пайтида Абдулла ака сўзга чиқиб адабиётимизга пишиқ, билимли, маданиятли бир адиб кириб келганини ишонч билан айтди.

Мажлисдан кейин домла Улмасни табриклар экан, ўша кунни нима учун тавсия бермаганини айтиб берди.

— Секретариатнинг ўша йиғилишида тўртта ниҳоятда талантсиз қаламкашни союзга олишмоқчи эди. Ҳарчанд қаршилик кўрсатсам ҳам гапим ўтмади. Уларнинг бири театрда пьеса қабул қиладиган, бири грампластинка идорасида шоирларнинг овозини ёзиш бўйича редактор, яна бири нашриётда бўлим мудир, бири киностудияда ёзувчиларга таржима берадиган бошлиқ экан. Уларнинг биронтаси адабиётда из қолдирмайдиган, «ўлик жонлар» рўйхатини тўлдиришдан бошқага ярамайдиган кишилар эди. Мен «Улмас ўшалар билан союзга кирмасин. Таржимаи ҳолида шундоқ талантсиз кишилар билан союзга ўтган» деган хотира қолишини истамагандим.

Абдулла ака башорат қилган экан. Уша кишилар адабиётга иш бермади. Узидан-ўзи сирғалиб союз аъзолари сафидан чиқиб кетди.

Орадан шунча йиллар ўтса ҳам Улмас шу воқеани тез-тез эслаб туради.

Олтмиш бешинчи йил бўлса керак, Ўзбекистон радиоси Бухоро областига бағишлаб каттагина эшиттириш қилди. Бухоро радиосининг ходими ёш ёзувчи Нemat Аминов бир ҳажвий ҳикоясини ўзи ўқиди. Ҳикоя ниҳоятда пухта ёзилган. Қисқа-қисқа жумлаларга катта гапларни жойлаган. Ҳикоя қаҳрамони замондан орқада қолиб кетган, ўтмишда ҳам дурустгина иш қилмаган, лекин ўзини «ҳукумат учун катта ишлар кўрсатган», деб биледи. Унда на илм, на ҳунар бор. Қандайдир кичкинагина архив идорасида қоровуллик қилади. Ёзувчи унинг портретини ниҳоятда жонли қилиб тасвирлаган.

Абдулла ака ҳам радиодан эшитган экан. Мендак автори ким, қанақа одам деб сўради. Айтиб бердим.

— Кўп йиллардан бери Бухородан проза ёзадиган чиқмаётган эди. Энди чиқибди. Чиққанда ҳам ярқ этиб, бирдан кўпчиликнинг кўзига тушадиган бўлиб чиқибди. Ҳикояси шунчалик пишиқки, ҳар бир сўзи орасидан Бухоро кўриниб туради. Бутун бир Бухорони буклаб-буклаб битта ҳикоянинг ичига жойлаб қўяқопти. Тилини қаранг, жумлаларнинг оҳангига эътибор беринг. Бу боланинг кўзи ҳам қулоғи ҳам ўткир экан. Ўзбек-

ларнинг Зошченкоси бўлиб кетиши мумкин. Тошкентга келса, бир олиб келинг, ўзини кўрай. Билими қанақа, савияси, маданияти, одоби қанақа...

Неъмат Тошкентга келганда Абдулла ака Москвага кетган эди, кўришолмадик. Янаги келганида дам олишда эди. Хуллас, Неъмат Аминов ажойиб инсон, бетакрор санъаткор устози Абдулла Қаҳҳор билан юз кўришолмай армонда қолди.

Абдулла ака олтмиш саккизинчи йилда бизни доғи ҳасратда қолдириб ташлаб кетган эди.

Абдулла Қаҳҳор жуда яхши таржимон эди. У таржимачиликни касб деб билмасди. У рус классик ёзувчиларининг асарларини тезроқ ўзбек ўқувчисига бир бутун ҳолда етказиш учун таржималар қиларди. Гоголь, Чехов, Толстой асарларидан намуналар таржима қилганди. Абдулла ака таржима жараёнида ўзи ҳам ўрганарди. Ёш пайтларида рус совет адибларидан ҳам таржима қилганди. Бари бир у таржимон эмас, ёзувчи эди.

Олтмиш бешинчи йили боққа домладан хабар олишга келган эдим. Ўзи қаёққадир чиқиб кетган экан. Стол устида битта дафтар тўла қорақалпоқча сўзларга луғат ёзилган. Ҳайрон бўлдим. Қорақалпоқлар ҳаётидан бир нима ёзмоқчи шекилли, деб ўйладим.

Абдулла ака Қибрайдаги хозтовар магазинига лампочка олгани чиқиб кетган экан, қайтиб келди. Гапдангап чиқиб «луғат»ни кўрсатдим.

Абдулла ака бир ёш қорақалпоқ ёзувчисининг қиссаси кўлига тушиб қолганини, қисса унга жуда ёққанини айтди.

— Шунини ўзбекчага таржима қилмоқчиман. Қиссада жиддий гаплар бор. Йўлида тўсиқлар пайдо бўлиши мумкин. Кўп сўзларга тушунмаяпман. Шунга алоҳида луғат тузиб биладиганлардан сўрамоқчиман.

Бу Абдулла Қаҳҳор таржима қилиб, ўзи аралашиб нашр қилдирган Тўлапберган Қайипбергановнинг «Бир совуқ томчи» қиссаси эди. Қисса ўзбек китобхонларининг эътиборини қозонди. Адабий танқид ҳам унга юқори баҳо берди.

Абдулла Қаҳҳор баҳона бўлдию Қайипбергановнинг кўзи битиб қолган булоқдек димиқиб турган ижоди ярқ этиб юзага чиқиб олди.

Абдулла ака озиқ-овқат ва кийим-кечак магазинларига деярли кирмасди. У киши кўпинча маданий моллар магазинидан қоғоз, машинка лентаси ва авторучка харид қиларди. Ҳар кўчага чиққанда албатта темир-тер-

сак дўконига кирарди. Машинага ҳар хил ключлар, катта-кичик болгаю арралар, сув тортадиган, дарахтга дори пуркайдиган моторлар харид қиларди. Боғда шунақа насосу пуркагичларнинг аллақанчаси бузилиб ётганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳозир ҳам боғдаги гаражда Абдулла акадан қолган уч-тўртта пуркагич, учтача бузуқ насос ва аллақанча темир асбоблар бор.

— Ота касби ҳам қондан ўтади шекилли, — деди Абдулла ака, — Отам темирчи эдилар. Мен ҳам темирни кўрсам кўзларим яшнаб кетади. Уйга судраб келавераман.

Абдулла ака сира бекор турмасди. Ёзиб ёки ўқиб чарчаганда машина моторини кавлаштирарди. Уйга электр қўнғироқларини, розеткаларни ўзи ўрнатарди. Қачон боққа борсам отвертками, омбирми кўтариб юрганининг устидан чиқардим.

Бир куни борсам қоғозга аллақандай схемаларни чизиб ўтирипти. Бу нима, дегандек унга қарадим.

— Менга қаранг, битта патрондаги лампочкани иккита включатель билан ўчириб ёндирса бўладими?

Буни сира ўйлаб кўрмаган эканман. Ҳайрон бўлдим. Йўқ, дедим. Биттасида ўчирилса лампочкали патронга ток келмайди. Иккинчисини қанча бураманг узилган симдан ток ўтмайди, дедим.

— Менам шунақа деб ўйлагандим. Бир танишим-никига борганимда айвон шифтидаги лампочкани ҳам ҳовлидаги, ҳам уйдаги включателдан ёқиб-ўчирадиган қипти. Сирини сўрасам айтмади. Ҳозир шунга бош қотириб ўтирибман.

Кибриё опа гапга аралашди:

— Домлажон, бўлмаган ишга бошингизни қотириб нима қиласиз. Шунақа майда, кераги йўқ нарсаларга ўралашиб ёзишдан қолиб кетяпсиз...

Домла, сиз аралашмай туринг, дегандек бир қараб қўйдиди-да, яна гапини давом эттирди.

— Мен шу сирни билишим керак. Союзга, нашриётларга борганимда машинам соатлаб кўчада қолиб кетади. Бегона одам калит солиб юргизолмайдиган секрет ясамоқчиман.

У киши гапидан қайтмайдиган одам эди. Уша айтган «секрет»ни ясаб машинага ўрнатди. Электр токи замикани бўлиб машина мотори гур этиб ёниб кетди. Устига ёски қоп, клеёнкалар босиб, капотини ёпиб зўрға ўчириб олдик.

Мен ҳазиллашиб, яна секрет ясайсизми, деб сўрадим,

— Албатта ясайман. Машинанинг ҳаммаёғи ёниб кетса ҳам бари бир ясайман.

Абдулла ака айтганини қилди. Машина моторини ўт олдирадиган калитдан бошқа яна бир жойга включатель ўрнатди. То ўша ўрнатган нарсасини бурмасга калит солган билан мотор ўт олмайди.

Домла магнитофонга ишқивоз бўлиб эртадан-кечгача чувалашиб кетган ленталарни галтакка ўраб кунини кеч қилади. Фотографияга ишқивоз бўлиб бир дунё ашқол-дашқол сотиб олди. Икковимиз бир бўлиб кўш фотоаппарат билан кўринган нарсанинг сувратини оламиз. Суврат бузилавергандан кейин ҳеч ким бизга суврат олдирмайдиган бўлди. Қушларнинг, қўй-қўзиларнинг сувратларини олиб юрдик.

— Шунини яхши ўрганишим керак, — дерди Абдулла ака. — Узоқ-яқин юртларга, чет элларга бораман. Билиб қўйган яхши-да!

Абдулла ака фотога астойдил қизиқиб, охири ўрганиб олди.

Домла Тошкентнинг энг интизомли яхши шофёрларидан бири эди. Радиоприёмникни, қулфларни ўзи тузатарди. Фақат рўзгор ишларига қарашмасди. Нега ундай қиласиз, деб сўраганда ҳазилга оларди. «Мен қадимги замон эркаклариданман. Эркак одамнинг вазифаси топиб келиш, хотин кишининг вазифаси, куйдириб-пишириш», дерди.

Аслини олганда Кибриё опа у кишини анчагина «эрка» қилиб қўйганди. Опа ниҳоятда қўли ширин пазанда эди. Пиширган таомини еб тўймасдик. Абдулла акани чақмоқдек қилиб кийинтириб қўярди. Аммо у киши машинага уриниб кунига икки-уч марта қўйлак алмаширардилар. Опа кийимларни ювиб, дазмоллашдан сира эринмасди.

Сафарларда юрганимизда ҳам Кибриё опа бозор қилиб, «ошхона»ларнинг қозонида бирпасда бирор нима пишириб чиқарди. Боғ ишларига ҳам ўзи одам топиб келарди.

Кибриё опа Кисловодскка кетганда Абдулла ака ўт босиб кетган гулзорни кетмонлайман, деб уч-тўртта яхши атиргулнинг томирига кетмон уриб юборипти. То Кибриё опа келгунча ўша гуллар қуриб қолди.

Абдулла ака уйда ҳам, боғда ҳам меҳмонга ўхшаб юрарди. У фақат ёзарди, ўқирди, машина тузатарди.

Хотини уёқ-буёққа кетган пайтларда у киши худди етим болага ўхшаб бўйнини қисиб юрарди.

Очиғини айтганда Абдулла акага жуда рўзгорбон, уйим-жойим, дейдиган, эрини кафтида кўтариб юрадиган, пазанда хотин учраган эди. Қибриё опани мақтаб қолган пайтларимизда у тўппа-тўғри, гапинг рост, демай ўзига хос жавоб қиларди.

— Хотин олишга уста бўлиб келганмиз-да,— дерди...

Улар бир-бирига жуда меҳрибон эдилар.

Абдулла аканинг қанд касали бор эди. Кейинги пайтларда оёғи оғрий бошлади. Бир куни уйига борсам, Абдулла ака бир оёғини стулга қўйиб, креслода кўзини юмиб ўтирипти. Қибриё опа бир қўли билан унинг оғриётган оёғини силаб, бир қўли билан китоб варақлаб овоз чиқазиб ўқияпти. Ушанда Абдулла ака мендан хижолат бўлиб ҳазил қилди: «Яхши эркак хотинидан 100 процент фойдаланади». Боғдаги уйнинг орқасига икки-уч жўяк қовун экишган эди. Дурустгина ҳосил берганди. Шу қовунлар пишганда Абдулла ака мени чақириб, келинг, бир қовунхўрлик қилайлик, деб қолди.

— Эти сеники, суяги меники, деган гап бор-а. Бугун шунга амал қиламиз. Бир чеккадан қовун узиб сўяверасиз. Ширини сизники, бемазаси меники.

У кишининг бундай дейишига сабаб, қанд касали бор одам ширин нарса емаслиги керак. Уша куни тўртта қовун сўйдим. Тўрттови ҳам ширин чиқди. Абдулла акага роса алам қилди.

Ҳозир боғда тўрт туп Абдулла акадан қолган анор бор. Ҳаммаси аччиқ. Атайлаб қидирсанг ҳам бунақа аччиғини тополмайсан. Эрта баҳордан парвариш қилиб, кузда ҳар бири чойнакдек-чойнакдек келадиган анорларни узаман. Еб бўлмайди. Азбаройи Абдулла аканинг ҳурмати учун бу анорларни кавлаб олиб ташламайман.

Бу боғда ажойиб шафтолилар бўларди. Лола, нектар деган луччак шафтолилар энди пайдо бўлаётган пайтлар эди. Бу боғда етти-саккиз туп шафтоли ҳосилини кўтаролмай эгилиб ётади. Абдулла ака деярли ҳар куни шафтолихўрликка шаҳардан одам бошлаб келади. Кетишида битта пақирни тўлдириб шафтоли солиб беради.

Бир куни магазиндан янги олиб келган, зангламасин, деб салидол суртиб ташланган пақирларни бензин билан юваркан, жаҳл билан деди.

— Энди бўлди. Ҳеч кимга шафтоли бермайман. Еганча еб кетаверсин. Аммо уйига опкетишига бермайман. Шу шафтоли пишгандан бери йигирматача пақир

сотиб олиб, мана шунақа қилиб мойини тозаладим. Ҳам шафтоли бер, ҳам пақир бер. Пақирнинг ўзи-ку, майлия, арзон нарса. Тозалаши ўлгирнинг қийинлигини айтмайсизми!

Ҳар куни эрталаб тагига тўкилган шафтолиларни тоғорага териб липа тагига олчиқиб қўяман. Ижод уйида дам олувчилар нонуштадан чиқиб шафтоли ейишади. Қанчаки одам бўлса, ҳаммасининг оғзи тегади.

Абдулла Қаҳҳор «Тобутдан товуш» ҳамда «Аяжонларим» асари Ҳамза театрида қўйилганда театр ижодий коллективига шу боғда дастурхон ёзган эди.

Мен ҳам устоз анъанасини давом эттириб «Келинлар қўзғолони»нинг олтиюзинчи спектаклидан кейин худди ўша коллективга шу боғда дастурхон ёздим.

Меҳмонларнинг ҳаммаси Абдулла аканинг қадрдонлари, дўстлари эди. Улар устозни эслаб кўп гапларни айтишди.

Мухтор Авезов номидаги Қозоғистон Давлат академик театри Тошкентга гастролга келганда «Келиндер кўтерилиси»ни қўйди. Уларга ҳам шу боғда зиёфат бердим. Шунда театр бадий раҳбари, СССР халқ артисти Озарбайжон Мамбетов қадаҳ сўзи айтиб шундай деди:

— Биз биргина «Келиндер кўтерилиси» учун бу ерга келмадик. Бизнинг театримиз Абдулла Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар», «Шоҳи сўзана» пьесаларини ҳам сахнага олиб чиққан. Бугун биз икки авторнинг дастурхонида ўтирибмиз.

Кўп атоқли кишиларнинг қадами теккан бу муборак боғ ҳали ҳам гавжум. Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг дўстлари, шогирдлари, ижодини қадрлайдиган ихлосмандлари келиб-кетиб туришипти.

Бу табаррук боғда чироқ ўчмайди.

IV

«Унинг жони битта эмас, минг битта! Ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам қолган мингасини ёқиб, кейин сўнади.»

А. Қаҳҳор

Олтмиш еттинчи йилнинг сентябрь бошлари эди. Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг олтмиш йиллиги сабабли Фарғона водийси китобхонлари билан учрашувга боришимиз керак.

Эрталаб союз биноси олдига тўплана бошладик. Бу учрашувга Абдулла акага Лазиз Қажумов, Матёқуб Қўшжонов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Озод Шарафиддиновлар ҳамроҳ бўлиб борадилар.

Ёзувчилар союзи бир енгил машина ва бир микроавтобус бериши керак эди. Қимдир Абдулла аканинг гашига тегиш учун енгил машинани йўққа чиқазибди. Микроавтобуснинг ўзи келди.

Абдулла Қаҳҳор ўша кезларда қанд касалининг дардини тортарди. Оғриқ оёғига ўтган, юраги ҳам тез-тез безовта бўлиб турарди. Узоқ сафарга автобусда боришнинг сира иложи йўқ эди. Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб қолдик. Союзимиз раҳбарларидан ранжидик.

Абдулла ака индамай союз қоровули ёнида ўтириб чой ҳўпларди. Унинг кайфи жойида эмас. Бирин-кетин йиғилаётганлар билан нохушгина салом-алик қиларди. Аста ёнига бориб юпатмоқчи бўлдим.

— Домла, диққат бўлманг. Ҳозир машина топаман. Агар, майли десангиз, уйга бориб, ўзимнинг машинамининиб келаман. Шу машинада бутун водийни айлантираман.

— Чарчаб қолмасмикансиз? — деди у миннатдорлик сезилиб турган бир оҳангда.

Кичкина автобусда уйга бориб, «Волга»ни миниб келдим.

— Домла, машинага кимлар чиқсин? — деб сўрадим.

— Фақат икковимиз. Уларни бир-биридан ажратмайлик. Уйнаб-кулиб кетишсин.

Йўлга тушдик. Абдулла ака машинанинг орқа ўриндиғида мен уйдан ола келган ястукқа бошини қўйиб, индамай ўй-ўйлаб келяпти. То Оҳангарон тоғларига яқинлашгуниimizча ундан бирон оғиз гап чиқмади.

Қуёш тоғ чўққисидан ошиб машина ойнасига урилганда йўлни кўриш қийинлашди. Абдулла ака ўтириб олди-да, менга раҳми келгандек деди:

— Секинроқ ҳайданг. Йўл кўринмаяпти. Бунақа пайтда битта қора кўзойнак керак бўлади. Чарчаган бўлсангиз, бир оз дам олинг.

— Э, домла, бу йўллардан юравериб, ҳар бир сўқмоғи менга ёд бўлиб кетган. Қор босиб, машина қатнови тўхтатилган пайтларда ҳам доvon ошганман.

Баҳайбат тоғларнинг терскай томонига ҳали офтоб тушмаган. Чўққилардан ҳатлаб ўтган қуёш нурлари

тонг туманларига қоришиб водийни аллақандай сирли пардага чулғаб олган. Эрта куз нафаси теккан ўрик туллари елкасига қизил тўнани ташлаб улгурган. Улар офтоб тиғида гулхандек ял-ял ёнаётганга ўхшайди. Пастликларда нимранг туман папирос тутунидек судралади. Саҳарги шудринг намлаган сертупроқ йўлларда кетаётган пода орқасидан тўзон кўтарилмайди.

Ҳаво тоза ва тиниқ.

Ҳайратомуз бу манзаралар ҳар қандай тунд одамнинг ҳам баҳри-дилини очиб юборади. Лекин Абдулла ака очилмади.

Ойнадан жимгина қараб келаркан, ўзича гапирарди: — Урол Тансиқбоевнинг қанчалик реалист рассом эканига энди тан бердим. У чизган тоғ манзараларидан худди шунақа салқин шамол эсиб туради.

Абдулла аканинг нима учун бундай деяётганини билиб турибман. Унинг уйида Тансиқбоевнинг ўзи 1957 йили совға қилган бир пейзаж бор. Унда худди ҳозир кўриб турган жойларимизга ўхшаш кенгликлар тасвирланган. Абдулла Қаҳҳор баъзан шу сувратга узоқ тикилиб хаёлга толарди.

Санъаткор чизган суврат билан ҳақиқий манзара ўртасида деярли тафовут йўқлигидан ҳайратланаётган эди.

Устоз Абдулла ака ўз одати бўйича ҳар қандай жиддий гапни ҳам ҳазилга олиб образли қилиб айта оларди.

— Тавба! Бундоқ ўйлаб қарасам, бизнинг уйдагиларнинг ҳаммаси қарибди. Кўриб турибсиз, мен бу аҳволдаман. Кибриё операциядан кейин ҳалимдеккина бўлиб қолди. Аний судралиб юрипти. Ҳатто итимиз Жул ўлгир ҳам вовуллашга дармони келмай, нягини қимирлатиб қўя қоладиган бўпти.

Унинг гапларида қандайдир бир умидсизликка ўхшаган мунг бор эди.

— Нима бўлди, қариликни бўйинга оляпсизми? — дедим гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб.

— Рост-да. Манаву тоғларга қараб туриб, одам боласининг умри нақадар қисқа эканига ҳайрон бўлялман.

Ростини айтсам, хасталик у кишини анчагина енгиб қўйганга ўхшарди. Лекин домла ниҳоятда иродаси мустаҳкам одам эди. Ҳозирги ҳолати ўткинчи бир кайфият эканини ҳам билардим.

— Ҳали қиладиган ишларим кўп. Авжи кучга тўл-

ган пайтларимда ёзиб қолишим керак эди. Мажлисларда гап талашиб умрни ўтказиб қўйибман. Шунинг ўрнига ёзсам бўлмас эканми! Илгари ёзиб бўлгандан кейин қўлёзмани фақат қисқартирдим. Энди ёзганимни қисқартиролмапман. Қайтага гап қўшиб шишириб юборяпман. Бу қариликдан дарак. Одам қариганда эзма тортади. Менга қаранг, сиз билан танишганимизга неча йил бўлди?

— Ўттиз бир йил, — дедим орқага ўгирилиб.

— Вой-бў. Шунча йил бўптими, а? Сизни кўп хафа қилганман. Ҳаммаси эсимда. Чидадингиз. Бошқа одам бўлса ташлаб кетарди. Мана шу иродангиз учун ҳам сизни ҳурмат қиламан. Мени яккалаб қўйишганларида ҳам ёнимда бўлдингиз... Лекин ҳеч қачон сизни бекорга хафа қилган эмасман. Яхши ёзувчи бўлсин, адабиётда ўз овозини топсин, ўқувчи ордирсин, дедим.

Абдулла ака шундай деб туриб аллақандай бир гапни айтишга қийналиб бир оз жимиб қолди.

— Юбилейни ўтказиб олайлик, ундан кейин мен билан борди-келди қилманг. Уйимга ҳам келманг. Шундай қилсангиз, ўзингизга фойда. Сиз ҳали яшашингиз керак. Менинг ёнимда бўлсангиз, буёғига косангиз оқармайди. Мен кетиб қолсам, сизни турткилаб кун беришмайди...

Абдулла ака томоғига бир нима тикилиб қолгандек гапиролмай елкамга беозор уриб қўйди.

Қўнглим бузилиб кетди. Наҳотки домла рози-ризолик қиляпти? Наҳотки бу гаплари васият бўлса!

Абдулла аканинг гапида жон бор эди. Домлага кейинги пайтларда тез-тез ҳужум бўлиб турарди. Асарларига ноҳақ танқидлар босиларди. Мен у кишининг шогирди бўлганим учун танқидларнинг бир учи менга ҳам тегиб ўтарди. Ҳикояларим газета редакцияларида ойлаб туриб қолар, номим рўйхатлардан ўчириларди. Буни Абдулла ака ҳам сезиб юраркан. Ҳатто бир куни уйига борганимда, бизникига бир-икки ой келмай туринг, гап-сўзга қоласиз, деб айтган ҳам эди. Аммо у кишини ташлаб кета олармидим! Мен ҳар қандай шароитда ҳам Абдулла акани ташлаб кетмаганман.

Ўттиз бир йил ёнида юриб ҳеч қачон бунақа кайфиятда кўрмаган эдим. Бир нима қилиб алаҳситиб юбормасам бўлмайдиган эди.

— Шу дейман, домла, дарров хотинингизни соғиниб қолдингиз, шекилли.

— Гап соғинишда эмас-ку, аммо Қибриёсиз якка

Ўзим ҳеч қаёққа бормаганман. Ҳаммавақт носқовоқ-дек ёнимда олиб юрганман.

Автобус орқада қолиб кетди. Бир оз тўхтаб кутмасак бўлмасди. «Танга топди» қишлоғида бурилишда тўхтадим. Абдулла ака ҳам машинадан тушиб оёғининг чигилини ёзиш учун уёқдан-буёққа юра бошлади. Юриб туриб бояги узилиб қолган гапини давом эттирди:

— Қанд касали энг расво касаллардан. Ун беш йилдан бери кунига неча мартадан ўзимга-ўзим инсулин укол қиламан. Шу Кибриёнинг парвариши билан яшаб келаман. Толеимга яхши хотин учради. Баъзан уни бекордан-бекорга хафа қилиб қўяман. Қандоқ қилай, ҳар тўқисда бир айб, дегандек феълим шунақа.

Автобус етиб келди. Тоза ҳаводан бир оз нафас олиш учун ҳамроҳлар ҳам пастга тушишди. Мен Абдулла акага то Кемшик довонига кўтариладиган жойгача Эркин билан Абдуллани ёнимизга олсак қандоқ бўларкин, деб сўрадим.

— Қўйинг, бошқалар хафа бўлишади. Сизни зериктириб қўйдим, шекилли. Энди унақа бўлмайман. Кўнглим тўлиб турган эди, бир айтдим-қўйдим-да. Назаримда, худди бу томонларга охириги марта келаётганга ўхшайман. Шунга сал кўнглим бузилиб турганди.

Довонга кўтарилиш жойида Адҳам Ҳамдам бошчилигида фарғоналик ёзувчилар бизни кутиб туришган экан. Ҳаммамиз ўтириб Кибриё опа тугиб берган овқатларни ўртага қўйиб, баҳам кўрдик.

Йўлнинг буёғига машинага Адҳамни чиқазиб олдик. У ниҳоятда қувноқ, ўзига тортимли одам. Абдулла ака ҳам баъзи-баъзида Адҳам айтган латифаларни эслаб кулиб юрарди.

Адҳам йўл-йўлакай аллақанча латифаларни айтиб ташлади. Абдулла ака яйраб-ййраб кулади. Баъзан менга қараб:

— Шоир, кўп кулмай йўлга қаранг, пастликда ер кўринмай кетган, бошимиз булутга тегиб турипти. Эҳтиёт бўлинг, — деб таъкидлаб қўярди.

Довон ошишимиз билан худди Урол Тансиқбоев картиналарига ўхшаб хира туман пардаси ичида Фарғона водийси манзаралари кўрина бошлади.

Уқ изидек текис йўлнинг учи кўм-кўк боғлар орасига саңчилиб кўринмай кетган. Сирдарёнинг ёйилиб ўтадиган жойлари дарахтзорлар орасида ойна парчасидек ялтираб қолади.

— Дарёга етмай ГАИ пости олдида бирпас тўхтанг, — деди Абдулла ака.

Машина тезлигини пасайтира бошладим. Пост олдида келиб тўхтатдим. Абдулла ака пастга тушиб «Ашт 40 км», деб ёзилган ўнг томондаги йўл бошига бориб ўтиришга жой қидирди. Автобус бекатидаги офтобда қовжираб, қийшайиб кетган скамейкага ўтириб, атрофга гамгин назар ташлади.

Шу йўл Абдулла ака туғилган, болалиги ўтган Ашт қишлоғига олиб борар эди. Адҳам билан иккимиз унга халақит бермаслик учун машинани нарироққа обориб, гаплашиб ўтирдик. Орқада қолиб кетган автобус келганда, кетаверинглар, етиб оламиз, деб уларни ўтқазиб юбордик.

Чамаси йигирма минутча Абдулла ака скамейкада ўй-ўйлаб ўтирди. Кейин аста юриб машинага чиқаркан, мендан битта сигарета сўради. Домла чекмасди, ҳайрон бўлдим.

Йўлга чиққаннимизда Абдулла ака шивирлагандек деди:

— Мана шу йўлдан дадамга эргашиб Қўқонга кўп келганман. Онам билан аравада ўтганман. Ешлигим шу йўлларда қолиб кетган...

Кейин Абдулла ака қишлоғини эслаб яна баъзи гапларни айтиб берди:

— Ашт темирчилар қишлоғи. Бу ерда яшайдиганларнинг ҳаммаси темирчи. Болалари ҳам, неваралари ҳам темирчи бўлади. Албатта битта қишлоққа шунча темирчи кўплик қилади. Аштликлар ўғлини уйлагандан кейин темирчилик асбоблари билан бошқа шаҳарга кузатади. Бутун Фарғона водийсидаги, Тошкент, Мирзачўл тарафлардаги жамики темирчилар Ашtdан. Шу ҳунарни эгаллаган болалари бошқа юртларда дўкон очадилар. Менинг дадам ҳам отасидан ҳунар ўрганиб Бувайдага кўчиб келган экан. Ўн еттинчи йилмиди, ҳозир аниқ билмайман. Рўза айни саратон пайтига тўғри келганди. Темирчиларга бунақа пайтларда қийин бўлади. Шундай иссиқда олов олдида ишлаш осонми. Тез-тез сув ичиб турмаса бўлмайди. Рўза тутишнинг сира иложи йўқ. Дадам вужудидан тер қуйилиб дам-бадам сув ичиб турарди. Масжиднинг имоми уста Абдуқаҳҳор кофир, рўзанинг куниди сув ичяпти, деб оқсоқолга хабар берипти. Оқсоқол тўрт-беш одам билан келиб дўконимизни буздириб ташлаган эди. Ушанда онамининг овоз чиқармай йиғлагани сира кўзимдан кетмайди...

Абдулла ака сигаретни бир-икки тортиб ташқарига улоқтирди.

Қўқонда нечундир адабий кеча планлаштирилмаган экан. Абдулла ака бир-икки соат Қўқонни айланишимизни айтиб, ҳамроҳларимиздан узр сўради.

Икковимиз машинада Қўқоннинг эски маҳаллаларини айландик. Бир вақтлар яшаган уйини топдик. Нураб, қаровсиз бўлиб кетган экан. Қийшайиб қолган, гувала деворга аранг илиниб турган бир табақали эшикнинг суратини олиб қўйдим. Кейин, «Қайнарбулоқ» қабордик. Кўпдан сайил чиқмаганидан қаровсиз қолган толзор оралиғидаги сон-саоқсиз булоқлар бетида чириган хазонлар сузарди.

— Бу жойда жуда катта базмлар, сайиллар бўларди. Юсуф қизиқлар, Эрка қорилар сайилларни гуллатишарди. Манаву томонга дор тикиларди. Тонг отгунча мушакбозлик бўларди. Жой ҳам одамга ўхшаб қариб қоларкан. «Қайнарбулоқ» ҳам менга ўхшаб қариб қопти.

«Ойдинбулоқ» деган сайргоҳга ўтдик. Бу жой озода. Ҳаммаёқ супурилган. Икки-учта чойхона самоварчилари бир-бири билан бас бойлашгандек сўриларга чўғдек гиламлар, атлас якандозлар тўшашган эди. Учта чойхонада баробар учта магнитофон қўйилган. Бирида Таваккал, бирида Муроджон, бирида Маъмуржон Узоқов қўшиқ айтяпти. Уларнинг овозлари бири-бирига аралашиб кетарди.

Абдулла аканинг чеҳраси ёришди. Чой буюриб, бирпас самоварчини гапга солиб ўтирди. Мен Абдулла акага, ҳали кўп йўл юришимиз кераклигини, у ёқда ҳамроҳларимиз кутиб қолганини айтганимда, истамайроқ ўрнидан турди. Назаримда, шу жойда яна бир оз ўтиргиси бор эди.

Қайтиб келганимизда Фишткўприк ёнбошидаги чойхонада Қўқон шоирлари, артист ва созандалари Абдулла ака билан дийдор кўришгани тўпланиб туришган экан. Чархий домланинг илтимоси билан Муқимий хужрасига бордик. Домла ошга тайёрлик кўриб қўйган экан. Боришимиз билан гурунч солди. То ош дам егунча Абдулла ака ҳамроҳларимиз номидан эсдалик дафтарига истакларини ёзди. Ҳаммамиз имзо чекдик.

Шу кундан бошлаб Абдулла акани сира ғамгин ҳолатда кўрмадим. Ҳаммавақт қувноқ, ёр-дўстлар билан ҳазил қилар, ёки Қўқонда яшаган пайтларида бўлиб ўтган қизиқ воқеаларни айтиб, ҳаммани кулдирадди.

Фарғонада ҳам, Андижону Наманганда ҳам учрашув-

лар жуда самимий, жуда чиройли ўтди. Абдулла Орипов билан Эркин Воҳидовлар энди адабиёт майдонига кириб келаётган истеъдодли ёшлар эди. Улар учрашувларда шеър ўқиб, қарсақларга кўмилиб кетишарди. Шундай тантаналарнинг бирида Абдулла ака икки ёш шоирнинг шеърларидан завқланиб шундай деган эди:

— Навоий ҳам шу ёшда Эркинчалик бўлгандир-да. Пушкин ҳам Абдулланинг ёшида бундан ортиқ бўлмагандир.

Абдулла ака чарчаб қолди. Намангандан самолётда учуриб юбориб, ўзимиз яна тоғ довони орқали қайтдик.

Абдулла Қаҳҳор олтмиш йиллик юбилейи муносабати билан учинчи марта «Меҳнат Қизил байроқ» орденига сазовор бўлди. «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» деган шарафли унвон олди.

Лекин... Лекин кундан-кунга соғлиғи ёмонлашиб борарди. Олтмиш саккизинчи йилнинг мартада анча оғирлашиб қолганди. Врачларнинг маслаҳати билан Москвага даволанишга бормаса бўлмайдиган эди.

Даволангани эртага Москвага кетишини эшитиб еттичи апрель куни Ўлмас Умарбеков билан кўргани бордик. Қибриё опа йўлга у-бу харид қилиш учун кўчага чиқмоқчи, аммо Абдулла акани ёлғиз ташлаб кетолмай ҳайрон бўлиб турган экан.

Абдулла ака бизни кўриши билан:

— Қибриё, юқорига чиқиб китобни олиб тушинг, — деди.

Уша кезлари Абдулла аканинг олти томлик танланган асарлари босила бошлаган эди. Қибриё опа «Танланган асарлар»нинг биринчи жилдини олиб тушиб берди.

— Шоир, — деди Абдулла ака менга қараб. — Бундан олти йил олдин мendan, «бирон китобингизни ёзиб беринг», деб сўраган эдингиз. Ушанда бермаган эдим. Мана, энди олинг.

У шундай деб китобни қўлимга берди. Нима ёзган экан, деб дарров очиб ўқидим.

«Яхши, лекин мени кўп куйдирадиган шўх ва бевош шогирдим Саидахмадга А. Қаҳҳор».

Китобга дастхат ўтган йилнинг ўнинчи октябрида ёзилган эди. Нима учун шу пайтгача менга бермаган экан? Кунда бўлмаса ҳам кунора кўришиб турган эдикку! Шунда бирдан Абдулла аканинг бундан олти йил олдин айтган гаплари эсимга тушди. Ушанда, ҳазилми, чинми: «Уладиган, ғанимат одамдан эсдалик олинади», деган эди.

Наҳотки «соғлиғим ёмонлашса бераман, аҳволим дурустлашса бермайман», деб сақлаган бўлса?!

Қўнғлимдан ўтган гапни сездирмай китобни эҳтиёт қилиб, папкага солиб қўйдим.

Саккизинчи апрель куни Абдулла ака самолётда Москвага кетди. Уни самолётга носилкада олиб чиққан эдилар. Қибриё опа: «Домлажон, туфли олишни унутибмиз-ку», деганда Абдулла ака: «Қайтишда оёқ кийими керак бўлмас», денти.

Кейинги икки-уч ой давомида Абдулла аканинг гап-сўзлари умри тугаб бораётган одамнинг пинҳоний ви-долашишига ўхшарди.

Ўша куни Абдулла ака менга бир гап айтган эди:

— Энди сизга қийин бўлади. Мени буколмаганлар сиздан ўч олади. Минбаъд хато қила кўрманг.

Бу менга ўттиз йил таълим берган, ўттиз йил хато-ларимга куйиб, жиндаккина ютуғимга қувонган, ниҳоятда қаттиққўл устозимнинг охириги сўзлари эди.

Абдулла ака ўша сўнги учрашувда бир илтимос қилган эди. Йўқ, илтимос эмас, васият экан.

— Абдужамил аканинг ўлим олдидан қилган илти-мосини бетоб бўлиб қолганимдан бажара олмадим, шу-ни сизга топшираман.

Абдужамил ака «Қизил Ўзбекистон» колхозининг раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Абдулла ака-нинг энг қадрдон дўсти Матқобулов эди. У киши ҳам қанд касалига мубтало бўлиб, охири қорасонга айла-ниб кетганидан икки оёғи кесилган эди. Абдужамил ака ўлими олдидан Абдулла акага юз сўм пул бериб, Бе-шариққа борганингизда гўрковга беринг, дадамнинг қабрини тузаттириб қўйсин, энди мен у томонларга бо-ролмайдиган бўлиб қолдим, деб тайинлаган экан. Аб-дулла ака қиёмат қарз, бўйнимда қолиб кетмасин, деб ўша пул солинган конвертни қўлимга берди. Кон-верт устига «Абдужамил ака, 100 сўм», ёзиб қўйилган эди.

«Сиз Бешариқдан кўп ўтасиз. Энди икки киши бў-либ илтимос қиламиз, шу васиятни сиз бажаринг».

Мижжамга йиғилиб қолган кўз ёшларимни ютиб: «Хотиржам бўлинг, домла, албатта айтганингиздек қи-ламан», деб сўз бердим...

Устоз Абдулла Қаҳҳор билан қайта юз кўришиш на-сиб қилмади.

Боғу роғлар гулга бурканган, қушлар наъмаси авж

пардаларга чиққан баҳор кунларининг бирида Абдулла
акадан айрилиб қолдик.

Ўзбек насрининг отаси, зукко санъаткор, ҳақ сўз
ёзувчи, меҳрибон устоз Абдулла Қаҳҳорнинг чироғи
сўнди.

У минглаб, ўн минглаб кишиларнинг қалбига ҳаёт
чироғини ёқиб кетди. Бу чироқ унинг китоблари, ўқув-
чилари, шогирдлари, дўстлари...

Устоз ёқиб кетган чироқ ҳеч қачон ўчмайди.

*30 январь, 1986 йил
Дўрмон.*

ҚАРЗДОРЛИК

Бир ёзувчининг адабиёт даргоҳига кириб ундан ўз ўрнини олиши учун минг бир шарту шароитнинг тажас-суми керак бўлади. Уша минг бирнинг бири адабий муҳит ва бу муҳитдаги одамларнинг хайрихоҳлигидир.

Абдулла Қаҳҳор биз энди адабиётга қадам қўйган давр муҳитининг марказида турган шахс эди. Ойбек, Ғ. Ғулом, Уйғун, С. Бородин, К. Яшин, М. Шайхзода, Миртемир, Зулфиялар каби адабиётимиз биносининг зўр устунларидан бири эди ва бинобарин, бизнинг авлод адибларига шу уйнинг эшигини очганлардан бири бўлган.

Абдулла Қаҳҳор ёшларга алоҳида эътиборли, истеъдодни илғаш қобилияти бениҳоя кучли устоз эди. Саид Аҳмад, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Улмас Умарбеков, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Учқун Назаров сингари ёзувчиларнинг ижодий тақдирида Абдулла Қаҳҳорнинг устозлик ўрни бор. Улуғ адибнинг меҳр назари менга ҳам бир дафъа тушган ва устоз меҳрибонлигидан, мададидан мен баҳраманд бўлганман.

Биз дорилфунун талабалари эдик. 1 Май кўчасида Ёзувчилар союзининг биноси ёшлар билан гавжум бўлар эди. Адабий консультациялар фаол ишлар, уларда кўзга қўринган шоир ва ёзувчилар хизмат қилар эдилар. Адабий суҳбатлар, баҳслар, семинар машғулотлари жуда қизғин, ўткир мунозаралар билан ўтар эди. Айниқса Абдулла Қаҳҳорнинг чиқишлари ҳамманинг диққатини тортар, ҳатто союзнинг хўжалик ходимлари, қорувулларигача кириб эшитар эдилар.

Шу суҳбатларнинг бир нечасини мен ҳам тингланганман. Суҳбатлардан бирида ёшларнинг «Ҳозир қандай асар устида ишляяпсиз?» деган саволига ёзувчи «пора-хўрлик тўғрисида драма ёзялман», деб жавоб берган ва

порахўрлик иллатининг бор қабих кўринишларини, хилларини санаб берган эди. Абдулла Қаҳҳор ёзилажак комедияга материал йиғиш асносида бир дафтарни тўлдириб ҳар бири афоризмдай жаранглайдиган иборалар ёзиб чиққан экан. Шулардан бир нечасини бизларга ўқиб берган ва таассуф билан шундай деган эди:

— Бу гаплар ўз холича ёмон эмас. Ўзимга ҳам маъқул. Лекин драматургия шундай қайсар жанрки, бу ибораларнинг қай бирини қаҳрамоннинг оғзига солсам, тўфлаб ташлайди.

Бир оғиз сўз билан Абдулла Қаҳҳор драматургиянинг бутун мураккаб табиатини, характер мантиқи, психологик асослаш каби мушкул талабларини ифода қилган эди.

Ёзувчининг ўша дафтариди жуда ғаройиб бир саҳифа бор эди. Бу саҳифада поранинг ақл бовар қилмас кўринишлари, юзга яқин хили ёзилган эди. Масалан, пора хилларига мақтов ҳам киритилган. Ёзувчи буни шундай изоҳлаган эди:

— Маълумки амалдорни мақтаган одам бориб уни қулоғига мақтайди. Кўпчилик ўртасида мақтайди. Бу ўша амалдорга обрў келтиради. Ва у обрўни майдалаб пул қилади.

Уша дафтардан ўқилган яна бир жумла: «Халқ порахўр раҳбарнинг юзига тупуради. Лекин бу раҳбар билан халқнинг ўртасида ҳукумат столи бор. Баъзан тупук порахўрнинг юзига етиб бормай, ўша табаррук столга тушади».

«Тобутдан товуш» асари билан Абдулла Қаҳҳор кучли бонг урган эди. Нафс бандаларига, эсингизни йиғиб олинг, деган эди. Афсуски, бу асар юқори давраларда ўз қадрини топмади...

Абдулла Қаҳҳор оғзидан чиққан ҳар бир ибора чуқур мантиқий, тагдор, образли бўлар эди. Ёш ёзувчилардан ҳам шунни талаб қилар эди: «Сўзни миҳ қилиб қоқиб, қалпоғини узиб ташла, биров суғуриб ололмасин», деган эди у суҳбатлардан бирида.

Абдулла Қаҳҳорнинг А. П. Чеховга эътиқоди баланд бўлгани кўпчиликка маълум. Улуғ рус ёзувчисини суйиб, эъзозлаб, устоз билиб «Чехов домла» дея атагувчи эди. Абдулла Қаҳҳор учун унинг «Қисқалик — истеъдод синглиси» деган ибораси жуда азиз эди. Суҳбатлардан бирида у «Бемор» ҳикоясининг биринчи жумласини қандай ёзилганини, ўттизга яқин варағини қора қилиб (А. Қаҳҳор ёзилган сўзнинг устидан чизиқ тортмас эди,

жумла бузилса сўз ёки ҳарф хато бўлса, янги вараққа ёзиб чиқар эди), ниҳоят энг қисқа, энг аниқ ифода топганини айтиб берган эди: «Сотволдининг хотини оғриб қолди».

— Бу жумланинг фазилати битта,— деган эди у,— фикр тўртта сўзда баён қилинган. Қолган ҳамма вариантларда шу фикр беш, олти сўз билан айтилади. Масалан: Сотволдининг хотини касал бўлиб қолди, ёки тоби қочиб қолди, ёки мазаси кетиб қолди...

Ҳозир нашриётда хизмат талаби билан қўлёзмаларни ўқиганимда баъзан улардаги эзмалик «ўтлаб кетиш» (бу ҳам Абдулла Қаҳҳор ибораси), чучмал тасвирларни кўриб устознинг бир сўз устида чеккан заҳматлари эсимга тушади.

Олтмишинчи йилларнинг бошида хаётимда юз берган бир воқеа менинг қисматимда ўчмас из қолдирди. Ушанда мен эндигина бир китобча автори, Адабиёт нашриётига янги ишга кирган вақтим эди. Бир кун мени бош редактор ўринбосари ҳузурига чақиришди. Бу серзарда, раҳмсиз бошлиқнинг чорлаши одатда яхшилик келтирмас эди. Бунинг устига, ўша кезлари менинг баъзи шеърларим танқид қилиниб турган, матбуотда янги нарсаларим тўхтаб қолган пайт эди. Мен энди ишдан ҳам кетдим, шекилли, деб қўрқа-писа ўринбосар кабинетига кирдим. У киши мени кутилмаган тавозе билан қаршилаб, телефонга таклиф қилди: «Сизни Абдулла Қаҳҳор сўраяптилар».

Ҳаяжон титроғида телефон трубкасини қулоғимга қўйдим. Қулоғимга қўйдиму, уёғига нима қилишимни, нима дейишимни билмайман. «Алло» дейиш ҳурматсизликдек, салом бериш — томдан тараша тушгандек туюларди. Ниҳоят ўзимни қўлга олиб «Лаббай» дедим ва улуғ устознинг овозини эшитиб, салом бердим. Абдулла Қаҳҳор худди мени аввалдан таниган, суҳбатлашиб юрган одамдек жуда қисқа сўрашиб, асосий гапга ўтди, янги ҳикоя ёзганини айтиб унинг мазмунини шошмай баён қила бошлади. Мен ҳамон мақсадни тушунмай ҳайрон бўлиб, қулоғим трубкада, кўзим ўринбосарда, тинглаб турардим. Ўринбосар ҳам ҳайрон — улуғ ёзувчининг бу тирранчага айтадиган шунча узоқ нима гапи бор экан, дегандек ўқтин-ўқтин хатдан бош кўтариб қараб қўярди. Абдулла Қаҳҳор ҳикоя баёнини тугатиб, унга эпитаф ёзиб беришимни сўради. Ҳайратдан лол бўлиб қолдим. Одатда эпитаф классикларнинг асарларидан олинади ва эпитаф автори бўлган ёзувчига, шоирга

катта ҳурмат нишонаси ҳисобланади. Менга айтилган таклиф эса қонданинг тескариси эди. Хрестоматияларга кирган асарларини ўзим мактаб дарслигида ўқиган классик ёзувчи мендан — бир бошловчи ёш шоирдан эпиграф олмоқчи. Нима дейишимни билмай турар эдим. Бирор гап айтиш керак. Мен секин: «Қандоқ бўлар экан...» дедим. Абдулла Қаҳҳор менинг сўзимни эшитмагандек ўз телефони рақамини айтди. Ёзиб олишимни сўради ва тўртлик битгач, телефон қилишимни тайинлаб, трубкани қўйди.

Бир ҳафтадан кейин «Совет Ўзбекистони» газетасида Абдулла Қаҳҳорнинг «Маҳалла» деб аталган ҳикояси босилди. Ҳикояга менинг тўрт сатр шеърим эпиграф қилиб қўйилган эди.

Ўша вақтда бу ҳодисани келажак тақдиримга қандай таъсир қилишини тасаввур қилмаганман. Лекин ўша кунларда устознинг менга, сўнгра Абдулла Ориповга кўрсатган бундай хайрихоҳлиги биз учун ўзига хос яшин қайтаргичдай бўлгани сир эмас.

Халқда бир гап бор. Дейдиларки, фарзанд ота-она қарзини узолмайди. Бу қарзни у фақат ўз фарзандларига қайтариш билан узиши мумкин. Устоз ва шогирдликда ҳам шундай. Абдулла Қаҳҳор ўз ижоди, ўз умри билан ёшларга қандай муносабатда бўлиш сабоғини қолдирди.

Жуманиёз Жабборов

СУЗДА АКС ЭТГАН ОЛАМ

Абдулла Қаҳҳордай катта ёзувчи билан биринчи жиддий «учрашувим» университетнинг биринчи курсида ўқиётган кезларимда юз берган. Чоғроқ залдай келади-ган умумий хонада элликка яқин талаба яшардик. Турли областдан келган, турли факультетга оид «толиби влм»лар. Урушдан кейинги дастлабки йилларнинг барча оғирлигига қарамай, кундузлари ташналик билан таҳсил олиб... сўнг ярим кечагача ётоқни бошга кўтариб жўшқин баҳсларга шўнғиб юрган пайтларимиз.

Шундай кунларнинг бирида қўлимга «Сароб» романи тушиб қолди. Заъфар муқовали, лотин алифбосида чоп этилган, ўқилавериб, анча-мунча уриниб қолган китоб. Кечқурун ўқишга тушдим. Ҳамма ухлагач, чироқни тунда «ўғринча» ёқиб, гувиллаб ёнаётган голланд печкаси ёнига ўтириб олиб, Раҳимжон Саидийнинг барча изтироблари, кечмиш-кезмишларини эрталабки чой пайтига қадар мизғимай, мен ҳам бошдан кечирдим гўё.

Уша пайтлар, янглишмасам ҳафта-ўн кунда бир марта докторлар ётоқхоналарни айланиб, талабаларнинг соғлигини, озодаликни кўздан кечиришарди... Уларнинг нигоҳи менга узоқроқ қадалиб қолди, сабаб — кечаси билан ухламаганим, помидору қора нондан иборат ризқу рўзнинг «кучи», кўзларим киртайиб қолгани бўлса керак. «Соғман, касалим йўқ!» дейишимга қарамай, докторлар шитоб билан мени «Тез ёрдам» машинасида шифохонага жўнатишди. Билсам, терлама деб гумон қилишган экан. Ётоғимиздан ҳам каттароқ палатага ўрнашиб, умримда биринчи марта ўн икки кун мажбурий тарзда касалхона нонини еб чиққанман. Бунга Абдулла Қаҳҳор, унинг «Сароб»и боис бўлгани аниқ. Бу — 1947 йилда эди...

Анча олдиндан, яъни мактаб йиллариданоқ Абдулла Қаҳҳор ҳаммамизга яхши таниш. Унинг қизиқ-қизиқ но-

веллалари («Адабиёт ўқитувчиси», «Санъаткор», «Жон-фигон» ва бошқалар), «Дардақдан чиққан қаҳрамон», «Қизил юлдуз» қиссаларини ўқиб, бадий сўз қуввати ҳақидаги илк таассуротларимиз шакллангани сир эмас. Кейинчалик, тақдир тақозоси билан, университетни битиргач, аниқроғи, 1953 йилда «Шарқ юлдузи» журнали редакциясида ишлаш бошладим. Редакциямиз Ёзувчилар союзи биносида жойлашганлигидан (Биринчи май кўча, 20-уй) ижодий ташкилотда ўтадиган барча муҳокамалар, мажлису адабий мулоқотларда фаол қатнашардик. Роман ёки шеърӣ тўплам муҳокамаси, 50 ёшликларнинг эндигина расм-русм бўлиб келаётган юбилей кечалари ёки танқидий мулоҳазаларга тўла пленум мажлисларида Абдулла Қаҳҳорни биз ёшлар яқиндан кўрардик. У кишининг сўзга чиқишини, албатта теша тегмаган, фавқулодда бир фикр билан масалага ойдинлик киритишини ҳамма интизор кутаётганини ҳис этардик.

Баъзан редакциямизга кириб қолардилар. Урта бўй, тўлага мойил, сочлари кумушланган, назаримизда юз йиллардан бери яшаб келаётгандай кўпни кўрган донишманд бир одам. Синчков кўзлар, лаблари четида истеҳзо қимтиниб турган адиб. Уша пайтларда 46 ёшларда эди. Шу ёшда дарсликлардан жой олган адиб, икки машҳур роман муаллифи, СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган «Шоҳи сўзана» пьесасининг автори, ўзбек новелла мактабини яратган устод, моҳир таржимон, йирик жамоат арбоби сифатида танилган доврўғли ёзувчи эди.

Шундай қилиб, бора-бора шу даргоҳда Абдулла Қаҳҳорни ҳар замон-ҳар замон кўрадиган, саломлашадиган, бирор нарсани сўраб қолса, қизариб-бўзариб бўлса ҳам жавоб берадиган бўлиб қолдик. Союзимизга раис бўлиб ишлаган йилларида эса бундай учрашувлар ўз-ўзидан, табиий равишда, кўпроқ бўларди. Қайсиям бир катта қўлёзма муҳокамасида Абдулла ака гапираётиб, гапдан-гап чиқиб, менинг «Шарқ юлдузи» журналида босилган илк дostonим «Гулшан» хусусида илиқ фикрлар айтибди, «муҳим мавзуга қўл урган ва баҳоли қудрат уддалай олган», деган сўзларини эшитиб, бир неча кун ҳаяжонланиб юрганам эсимда.

Абдулла Қаҳҳор ўзининг ижодиёти билангина эмас, балки ўта талабчан адиб сифатида адабиётда борлиги билан ҳам ҳаммани ҳушёр тортириб турарди. Ешми ё катта, шоирми ё носир, танқидчими ё адабиётшунос — ким бўлмасин, нима ёзиб, нимани эълон қилишга азму

қарор этмасин, у аввало кўз олдига Абдулла Қаҳҳорни келтирар эди: ўқиб кўриб нима деркин?

Эслайман: қайсням бир йирик асарнинг (қўлёзма) муҳокамасида Абдулла Қаҳҳор хулоса қилиб: «Афсус, ёзувчи тер тўкиш ўрнига 300—400 бетга сиёҳ тўкиб чиқибди-да», — деди. Яна бир ғазал тўплами кўриб чиқиладиганда, арузни чуқур тушунадиган Абдулла ака: «Ўртоқ шоирлар, инсоф борми ўзи? «Дона қилай, хона қилай, пона қилай», деб кетаверган билан ғазал бўлар эканми? Қани фикр, қани ғазалга жо бўладиган дунё?» деб ранжиганларини ўз қулогим билан эшитганман. Ёки, шоир Мамарасул Бобоевнинг эллик йиллиги нишонланаётган кечада сўзга чиқиб: «Баъзи шоирлар ўзини кўрсатиш учун оёғининг тагига қанча ғишт қўйиб, буйинини чўзмасин, бари бир ўқувчилар оламига кўринмайди, лекин Мамарасулни, бўйи паст бўлишига қарамай, бутун республика кўриб туради», деб айтди. Қуддус Муҳаммадий юбилейида эса: Қуддусни ўйласам, бир кўча болалар чувалашиб, шеър ўқиб, уларни қаёққадир бошлаб кетаётган шоирни кўраман» деганлари асло унутилмас, ўзига хос баҳолардир.

Кейинчалик, «Совет Ўзбекистони» газетасида «Ёзувчи ижодхонасида» рубрикаси остида Абдулла Қаҳҳорга аталган саҳифа тайёрладик. Абдулла ака бу ишга катта эътибор билан қаради. Ўша кезде қўл остида бор бўлган энг яхши намуналардан бизга лутфан таклиф эди. Саҳифа тепасида редакция томонидан ёзувчи ижодиётига оид қисқача кириш сўзи ёзиларди. Икки луқма сўздан иборат шу дебочани ёзиб, Абдулла акага кўрсатдим. «Ҳар бир сўз устида узоқ, тер тўкиб ишлайди» деган характеристика у кишига маъқул бўлмади. «Гап, яъни маҳорат ҳар бир сўз устида узоқ, тер тўкиб ишлашда эмас, айнан, ўша сўзни топа билишдадир», деди.

Янги йил ё бирор байрам муносабати билан ҳамкасб дўстлар даврасида бўлганимизда баъзан Абдулла ака ҳам Кибриёхон оламиз билан келишарди. Ҳаммамиз катта ҳурмат билан у кишининг ҳозир нима дейишини мунтазирлик билан кутардик. Шундай, ўз-ўзича, бўлар бўлмасга, бирор «юки» йўқ ёки одамларни оғзига қаратиб, ўз донолигини намоён қилиш учун айтиладиган гап қаёқда дейсиз?! Ҳамма гап ўз ўрнида маъноли, вазмин, айна замонда, фақат Абдулла ака айтиши мумкин бўлган гап! Мана шундай учрашувларнинг биридан завқланиб, қуйидаги шеърни ёзганман:

Давраимизда ўтирар доно, нуроний олим,
Яхшиликиниг, ёшликнинг, эзгуликнинг чанқоғи.¹
Кўзларида ҳаётнинг фалсафаси лиммо-лим,
Сўзларида ақлнинг ялт этгувчи чақмоғи.

Зўр фикр айтмоқликка гапдонлик бўлмас сабаб,
Жимжимадор ваъзхонлик суҳбатга бўлмагай нақш.
Ўз ўрнида айтилган оддийгина битта гап
Арасту китобидай мазмун эта олур бахш...

Яна ҳаёлимга теран ўрнашиб қолган бир лавҳа: Тошкентдаги катта зилзиладан сўнг, Ёзувчилар союзимиз маълум бир муддат Навоий кўчасидаги нашриётлар биносига кўчиб ўтди... Биринчи қават, подвалга ўхшаш ноқулайроқ бир жой. 1966 йилнинг ёз ойлари эди. Шу ерда улуг шoirимиз марҳум Ғафур Ғуломнинг Ленин ва Шарқ мавзусидаги сўнгги йиллар ижодиётини Ленин мукофоти тавсия этиш мажлис-маросими бўлди. Шу мажлиснинг стенограммаси бўлиши керак, албатта. Навбати билан Абдулла Қаҳҳор сўз олиб деди: «Ғафур Ғулом жуда катта, донишманд, файласуф шоир эди. Бугунги кунда кўкрагига уриб, манман деб қариллаб юрган айрим шоирлар унинг тиззасидан ҳам келмасди. Қимматбаҳо хазина қолдирди. Лекин афсуски, мана шундай забардаст талант... кўп гапларини ўзи билан олиб кетди... Ҳали яна кўп нарсалар қилиши мумкин эди. Унинг қувваи ҳофизаси бепоён эди...»

Улкан талантларнинг бир-бирига меҳру муҳаббатини, тан беришини, ардоқлашини кўриб, қойил қолганман. Абдулла Қаҳҳор катта қалб эгаси, ўлмас асарлар яратган доно адиб, ёшларнинг мураббийси, келажакка интилган мутафаккир ёзувчи эди. У абадий барҳаёт сиймолар сирасида яшайверади.

Ғулом Қаримов

ЕЗУВЧИ БИЛАН УЧРАШУВЛАР

Езувчи Абдулла Қаҳҳор билан биринчи учрашувим 1925 йилнинг ёз ойларида Тошкентда, Оқ мачит кўчасидаги (сўнгроқ Максим Горький кўчаси, 14-тупик, 38-уй) ота-боболардан қолган ўз ҳовлимизда бўлди. Абдулла Қаҳҳорнинг бизнинг ҳовлимизга келиши тафсилоти қуйидагича:

Қатта акам Наби Қаримов 20-йилларнинг бошларидан республика газета редакцияларида журналист сифатида иш бошлади. У узоқ муддат «Туркистон», сўнгроқ «Қизил Ўзбекистон» газеталари редакцияларида адабий ходим, махсус мухбир бўлиб ишлаб келди. Шу вазифаси юзасидан Наби Қаримов редакциянинг топшириғига биноан республиканинг турли область ва шаҳарларига командировка билан бориб-келиб тургувчи эди. Фарғона водийсига бўлган шундай командировкаларнинг бирида, у киши Қўқон шаҳрида Абдулла Қаҳҳор билан учрашади. Бу вақтларда Абдулла Қаҳҳор иш жойини ўзгартириш, Тошкентга келиш мўлжали билан яшар ва бу ниятни амалга ошириш учун Тошкент редакциялари билан хат орқали алоқа қилиб, тегишли замин ҳозирлаб қўйган бўлиши ҳам керак. Тошкентлик редакция ходими билан Қўқонда дуч келиш Абдулла Қаҳҳор учун анча қулай тасодиф бўлиб, бундан у фойдаланишга қарор қилади ва акам Наби Қаримов билан биргаликда Тошкентга қараб йўл олади. Акам қўқонлик меҳмонни уйга таклиф қилади. Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор Тошкентда турар жой масаласи қал бўлгунга қадар, вақтинча, бир неча кунлар давомида бизнинг уйда яшаб туради.

Бу вақтларда мен Наримонов номидаги педтехникумда ўқир эдим. Педтехникумнинг ўқув биноси Ленин кўчасида (В. И. Ленин номидаги майдон метростанцияси жойлашган ерда) бўлиб; ётоқхонаси Ленин номидаги

майдонда, катта маъмурий бино ўрнашган жойда эди. Мен интернатда яшаб, ўқишдан бўш вақтларимда уйдагиларни кўргани ҳовлимизга тушиб турар эдим. Шундай келишлардан бирида уйдагилар Қўқондан меҳмон борлигини менга айтишди. Акам мени меҳмон билан таништирди.

— Қўқонлик меҳмон, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор!

Мен салом бериб у киши билан кўришдим. Абдулла Қаҳҳор ўрта бўйли, оқ-сарикдан келган, покиза кийинган, ёқимли йигит эди. Соч қўйган, икки тугмали бўлма англи кўйлак кийган, кўйлагининг енги устидан, ўша замон модасига мувофиқ катта соатни тақиб олган эди. Мен бир оз тўхтаб унга разм солиб турганимни фаҳмлади шекилли, мени гапга солди ва ўртамизда қисқагина суҳбат бўлиб ўтди.

Абдулла Қаҳҳор менинг ўқишимдан баҳс очиб, адабиётдан ким дарс беришини сўради. Мен «адабиёт муаллимимиз домла Шорасул Зуннун» эканлигини айтдим.

— Яхши экан, — деди ва мамнун эканлигини билдириш учун калласини қимирлатиб қўйди ва давом этиб: — мен у кишининг таърифини илгари ҳам эшитган эдим, — деди.

Мен катталар суҳбатига халал бермаслик учун ўз ишим билан кетдим.

Абдулла Қаҳҳор бир неча кун бизнинг уйда яшаб, сўнгра донмий турар жойига кўчиб ўтди.

Шу кунлардан хотира сифатида Абдулла Қаҳҳор билан Наби Қаримовнинг Тошкентнинг машҳур фотографи Қапустянский устахонасида биргаликда тушган расмлари сақланиб қолган. Наби Қаримов архивида бўлган бу расм ҳозир менда сақланади.

* * *

1928 йилнинг ёз ойлари... Наримонов техникумидаги ўқишлар тугаб, ёз таътили бошлангандан сўнг, райком комсомол топшириғига биноан Эски шаҳар марказий клуби қошидаги кутубхона ишларига ёрдам қилиш учун 2—3 ой мобайнида жамоатчилик йўли билан у ерда ишлаб бердим.

Марказий клуб ҳозирги Эскижўвада бўлиб, Эски шаҳардаги бирдан-бир йнрик маданий оқартув муассасаси эди.

Менга топширилган вазифа тақозосига кўра, мен ҳар куни марказий клуб кутубхонасига келар ва бу ердаги китобхонларга хизмат кўрсатиш билан шуғулланар эдим. Абдулла Қаҳҳор ҳам марказий клубга қатнашишни яхши кўрар ва кутубхона бойликларидан фойдаланишга одатланган эди.

Абдулла Қаҳҳор жиддий, ўйчан ва кузатувчан йигит эди. Кўп мутолаа қилар, менга китоб тўғрисида тез-тез муурожаат қилиб турарди. Кўпроқ рус классиклари асарларини, хусусан, А. П. Чехов асарларини сўрарди. У вақтларда Чехов асарлари ҳали ўзбек тилига таржима қилинмаган, қилинган бўлса ҳам бир-икки ҳикояси вақтли матбуот — газета, журнал саҳифаларида босилган бўлиб, асосан, улуғ рус ёзувчиси асарларини Абдулла Қаҳҳор рус тилида ўқир эди.

Абдулла Қаҳҳор Тошкентга келгандан сўнг, газета редакцияларида журналист сифатида ишлаши билан бирга ёзувчилик фаолиятини ҳам бошлади ва тез орада ҳикоянавис сифатида кенг китобхонлар орасида шуҳрат қозонди.

* * *

Абдулла Қаҳҳор билан менинг эсда қоладиган сўнги учрашувим 1959 йил июль ойида Москвада бўлди.

Москвага илмий командировка билан бориб, «Большая поляна» кўчасидаги Ўзбекистон ваколатхонасининг ётоқхонасида яшаб турар эдим. Кунларнинг бирида, одатдаги кундузги ишлардан қутилиб, кечқурун ётоқхонага қайтдим. Коридорда эски танишлардан Абдуманнон Эгамбердиевга дуч келиб қолдим. Бу йигит 1951 йилда Ўрта Осиё давлат университетини битиргандан сўнг республика халқ хўжалигининг турли участкаларида муваффақият билан ишлаб, яхшигина кадр бўлиб етишган ва кейинги вақтларда (1959) Андижон обком партиясидан пропаганда бўлими мудири вазифасини бажариб келар эди. Салом-алик қилиб, ҳол-аҳвол сўрашганда маълум бўлдики, бир гуруҳ ўртоқлар, шу жумладан, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор рафиқаси Кибриёхоним Қаҳҳорова билан биргаликда июль бошларида Европа бўйлаб туристик саёҳатга чиқишган, саёҳат муддати тугаб, мана шу бугун Москвага қайтишибди. Машҳур ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг дарагини эшитиб, биргалашиб атоқли адиб олдига кирдик. Абдулла Қаҳҳор рафиқаси Кибриёхоним билан бирга хонада чой ичишиб ўтириш-

ган эдилар. Салом-аликдан сўнг, ҳол-аҳвол сўрадим, «саёҳат кўнгилли ўтдим, тинч, хурсанд қайтдингларми?» дедим. Абдулла Қаҳҳор менинг сўроқларимга очиқ чеҳра билан жавоб бериб, миннатдорчилик изҳор этди. Шу қисқа учрашувдан кейин, кечқурун яна учрашишга ва шунда бафуржа суҳбатлашишга ваъдалашиб, улар олдидан чиқдик.

Кечқурун А. Эгамбердиев билан бирга яна Абдулла Қаҳҳордан хабар олдик. Маслаҳат билан Москвани томоша қилиб қайтишга қарор қилдик. Кибриёхоним чарчаганлиги сабабли кўчага чиқмаслигини билдириб, узр айтди, биз учовлси Москвани томоша қилиш учун кўчага чиқдик ва аста-секин пиёда юриб, Эски Арбат томонга қараб йўл олдик. Йўлда гап қўзғаш ниятида мен:

— Шундай қилиб Европани ҳам кўриб қайтдинглар, катта саёҳат бўлиб, кўп нарсаларни кўрган бўлсаларинг керак, таассуротлар ҳам оз эмасдир,— деб қўйдим.

— Нимасини айтасиз,— деб гап бошлади Абдулла Қаҳҳор ва давом этди:— инсон ҳамма ерда улуғ экан. Унинг улуғлиги қўлидан келган ишларда, яратувчилигида кўриниб туради. «Европа маданияти» деган нарса ҳазил гап эмас. Бунинг тагида олам-олам маъно бор. Лекин шуниси ачинарлики, қудратли шу инсон ҳамма-вақт ҳам ўз қадр-қимматига яраша ҳақ-ҳуқуққа эга эмас, ўз меҳнати самарасидан тўлиқ баҳраманд бўла олмайди!..

Шу вазмин мулоҳазалар билан кинотеатр биноси олдига бориб қолганимизни ўзимиз ҳам сезмай қолдик. А. Эгамбердиев хушчақчақ табиатини ишга солиб: «Келинг, Абдулла ака, бир кино кўрайлик!» деб билет касаси томонига кетди...

Кинодан чиқиб ҳалиги йўл билан пиёда «Большая поляна»га қайтдик.

Турсуной Каримова

ҚУТЛУҒ ДАҚИҚАЛАР

Агар кунлар келиб, Абдулла Қаҳҳор ҳақида хотира ёзишимни билганимда, унинг ҳамма гапларини оқ қоғозга садафдай тизиб олмасмидим!.. У кишининг ҳар гапидан давра бир тебранишга келар, анча вақтгача бу суҳбатлар таъсиридан чиқолмай юрардик.

Утган дамларни эслаб туриб, бир нарсадан ғоят афсусландим: инсоннинг иродаси эскирмас экану, аммо хотира чарчаб қоларкан. Мана, олтмишга кирдим, ҳануз эл-юрт юмушидаман, аммо не-не нодир инсонларнинг фаройиб суҳбатлари хаёлимдан бирмунча фаромуш бўлибди... Усмон Юсупов, Ойбек, Константин Симонов, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳорлар билан суҳбатлашган ўша дамларим умримнинг энг қутлуғ дақиқалари бўлганини энди билипман...

Абдулла Қаҳҳорни дастлаб 1944 йилда кўрганман. У пайтлар мен Ленин районидаги Сталин номли колхозда раис эдим. Ушанда у қирққа етган-етмаган, кўркамгина киши эди. Унда биз яқин мулоқотда бўлолмадик, бир тўп шериклари билан шитоб келишдию кетишди. 1955 йилдан бошлаб Абдулла Қаҳҳорлар оиласи билан мустаҳкам «борди-келди»ларимиз бошланди. Улар, Қибриё опа иккаласи, йилда бир, икки йилда бир Андижонга келишар, кези билан мен ҳам Тошкентга меҳмон бўлиб борар эдим.

Абдулла ака ҳеч қачон Қибриё опасиз юрмас, аския қилсак ҳам, пичинг қилсак ҳам опани бир қадам ўзидан нари қилмас эди. Улар келгани заҳоти мен ҳамроҳ бўлардим... Хўжабод қишлоқларини роса айлантирганим ҳали-ҳали эсимда (бу пайтлар шу район партия комитетининг биринчи секретари эдим). Бир шийпонга дам олмоққа қўндик. Абдулла акадан қайси таомга истаклари борлигини сўрадим. «Деҳқонлар нима еса, шунга еймиз», — дедилар. Деҳқончасига овқатландик. У киши

жуда ёзилиб ўтирдилар. Кетар пайти мени бир четга имлаб, секин: «Анави патирлардан иккитасини ўтирласак бўлармикин?» деган эдилар ўшанда.

Улар бизнинг шаҳар ҳовлимизга ҳам бир неча бор келишган. Биринчи келишганида Абдулла ака: «Катакдеккина ҳовли экан-у, файзи иссиқ», дедилар. Бизникида бир кеча тунашди-ю, кейин кўнмай қўйишди. Уйимиз колхоз бозорининг рўпарасида, катта йўлнинг бўйида жойлашган. У киши эрталабгача кўчанинг шовқинидан ухлай олмабди. Кейинчалик ҳам бир умр шу ерда яшаб ўтаётганимиз учун тез-тез бизни олқишлаб юрдилар.

Эллик еттинчи йил — меҳнатнинг орқасидан қувган, ҳориш нималигини билмаган пайтларим. Дала чарчарди биздан, биз чарчамасдик. Ҳеч нарсадан тоймас важоҳатимга ишора қилибми, Абдулла ака менга кўпинча «Турсун полвон» дея мурожаат этардилар.

Мен далада ҳамиша эркакча этикда, ишбоп уст-бошда юрар эдим. Нима бўлди-ю, шаҳардаги қайсидир йиғилишда Абдулла ака ҳам бирга бўлиб қолди. У киши биринчи марта мени шаҳар кийимида кўриши экан. Мийиғида кулиб туриб: «Этик қурсин, этик. Аёлликнинг бор ҳуснини ўғирлаган шу баттол экан-да», дея бизни кулдирдилар.

У кишининг суҳбатларида бўларканман, ҳар сафар билимдонлигига тан берардим. Халқаро аҳвол, партиямизнинг сиёсати, қишлоғу шаҳар ҳақидаги мулоҳазаларини салмоқлаб туриб, қаршимда буюк давлат арбоби ўтиргандай, унинг зукколигидан ўзимни тобора кичрайиб бораётгандай ҳис этардим. У киши одатда бизнинг ишимиз ҳақида биздан кўра яхшироқ, фикр юри тардилар.

Абдулла аканинг аёллар ҳақида кўп ғамхўр фикрлари бор эди. Айниқса, колхозчи аёлларни алоҳида меҳр билан тилга олардилар: «Иссиқ демаса, совуқ демаса, тракторда силкинса, комбайнда силкинса, уйга келиб бола боқса, бешик қучоқласа, тасанно, тасанно бу зотга», дер эдилар.

У кишининг зийраклиги одамни ҳамиша ҳушёр торттирар эди. 30—35 ёшли пайтларим мен доим оқнар ироқи дўппи кийиб, сочимни чамбар қилиб юрардим. Биргал Абдулла ака дабдурустан: «Турсуной, сиз ҳар сафар шу қадар чиройли дўппилар киясизки, тикканинг қўли дард кўрмасин-да», дедилар. Қарасам, у кишининг чеҳрасида гурурланиш, бир олам завқланиш балқиб ту-

рибди. Ўша аснода шунча дўппи кийиб, унинг тикили-
шию заҳматкаш чевари ҳақида бирон марта ўйлаб қўй-
маганимдан хижолат чекдим...

1961—62-йиллар эди. Абдулла ака билан Қибриё
опани Олтинкўлдаги «Тошкент» колхозига бошлаб бор-
дим. У ерда Мамажон Қаримов раислик қиларди. Суҳ-
бат жараёнида бу раиснинг жуда дилкашлиги, китобпа-
растлиги маълум бўлди. У бадий адабиётни гоаят қадр-
лар, Абдулла аканинг ҳамма асарлари билан таниш
экан. Бу одам Абдулла акага жуда ёқиб қолди. Кейин
Андижонга келганда, шу раис билан кўришмасдан кет-
масдилар.

Бу колхознинг боғи гоаят сўлим, боғ ўртасида чирой-
ли ҳовузи бор эди. Ҳовузнинг шундоққина бўйида бир
туп олма бўларди. Меваси қип-қизил, кўзингни олади-
ган бўлиб пишарди. Баъзан Абдулла ака оёқларини сув-
га осилтириб ўтирарди-да, олмани силкитишни илтимос
қиларди. Олмалар тапир-тупур сувга тушиб берар, Аб-
дулла ака бу «олма ўйини»дан маст бўлиб ўтирар эди.
У қайта-қайта олма қоқтирар, бир чўкиб, бир қалқиб-
қалқиб чиқаётган қирмизи олмаларни узоқ-узоқ томоша
қилардилар.

Бир куни Тошкент аэропортида уйга қайтмоқчи бў-
либ турган эдим. Не кўз билан кўрайки, Абдулла акага
хўп ёққан ўша Мамажон раис шундоққина ёнимдан
ўтиб кетяпти. Отини айтиб чақирдим. «Ие», деб қайтдию
ҳаяжонининг боисини тушунтира кетди: раис Абдулла
акага Андижондан ўша қирмизи олма кўчатидан олиб
келибди. Абдулла ака бундан шу қадар хурсанд бў-
либдики, асти қўйинг! Унга роса меҳмоннавозлик кўр-
сатибди. Раис қурмағур, ўша хушнуд кайфиятда босар-
тусарини билмай, бизни ҳам танимай ўтиб бораётган
жойи экан...

1966 йилнинг кузида юбилей олди китобхонлар кон-
ференцияси муносабати билан Абдулла Қаҳҳор Анди-
жонга охириги марта келди. Унга Саид Аҳмад, Лазиз
Қаюмов, Озод Шарафиддинов, Эркин Воҳидов, Абдулла
Ориповлар ҳамроҳ эдилар. Китобхонлар билан учра-
шувлардан сўнг, мен область ижроия комитети раисининг
муовини сифатида, шаҳар чеккасидаги сўлим боғда улар-
нинг дам олишларини ташкил этишим керак эди. Таом-
дан сўнг, шеърхонлик бўлди. Кейин эса Абдулла Қаҳ-
ҳорнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида киножурнал кўрсатилди.
Кадрларда Абдулла аканинг йигитлик пайтидаги су-
ратлари ўта бошлади. «Вой-бўй, ёшлигингизда жуда

бошқача экансиз-ку!» дея ҳазил қилдим мен. Шу пайт аста ўрнидан турди-да, қоматини ростлади, елкаларини ғоз кериб: «Дурустроқ қаранг, ҳозир ҳам чакана эмас-миз», деди урғу билан. Яна кулишдик...

...Абдулла ака оламдан ўтди, кетидан йиллар ҳам ўтди. Унинг асл қадди-бастини мана энди кўриб турибман — нечоғлик улкан экан у зот.

У кишининг суҳбатига сазовор бўлган дамларим умримнинг энг қутлуғ дақиқаларидир.

Низом Комилов

ТЕМИРЧИНИНГ ЗАРГАР УҒЛИ

Улуғ шахслар тўғрисида хотира ёзиш учун кишида маънавий ҳуқуқ бўлиши керак. Абдулла Қаҳҳор ҳам ана шундай сиймолардан. Бинобарин, бу ишга қўл уришим ўзимга андак ғайритабiiий туюлади. Шунга қарамай, у кишини аввалига сиртдан кузатган, кейинчалик эса кўп мартаба суҳбатларини тинглаш (ҳа, фақат тинглаш) бахтига муяссар бўлган бир китобхон сифатида шу мавриддан фойдаланмоқчиман.

Эллигинчи йилларнинг ўрталари... Пединститутнинг филология факультетига ўқишга кирган кезларим эди. Биз бир гуруҳ студентлар дарсдан бўшадик дегунча «ов»га жўнардик, яъни Ёзувчилар союзи биносининг атрофида ўралашганимиз ўралашган эди. Ниятимиз: бирорта «тирик» ёзувчини кўриб қолиш! Ҳа, худди шундай. Ёшлиги урушдан кейинги йилларда кечган, бунинг устига, қишлоқда ўсган болаларнинг аҳволини тушуниш керак. У пайтларда телевизор у ёқда турсин, ҳатто радио билан электр ҳам ҳамма қишлоқда бўлганмас. Масалан, ўзим ўрта мактабни тугатаётганимда керосин чироқ шуъласида ўтириб имтиҳонларга тайёрланганман.

Биз ёзувчиларнинг фақат суратларини кўриб ўсганимиз. У пайтларда «фалон жойда фалон ёзувчи билан учрашув бўлди» деган гаплар йўқ эди. Адабиёт муаллимимиз бизни баҳоли қудрат аллақандай сеҳрли оламга етакламоқчи бўлар ва биз дарслигу китобларни варақлаб, ростдан ҳам ҳайратга тушардик: Ҳамза... Ойбек... Гафур Ғулом... Ҳамид Олимжон... Абдулла Қаҳҳор...

Боя «ов»га жўнардик, деганимнинг боиси шу.

Ёзувчилар союзи Первомайская кўчасидаги икки қавағли бинога жойлашганди. Бино кўримсизгина эди-ю, лекин доимо гавжум бўларди. Биз, уч-тўртта

курсдош, юбилей кечасими, мушоирами, бирор асарнинг муҳокамасими, ҳамisha ҳозир нозир эдик. Бу ҳам майли, ҳар қандай йигин бошланишидан бир соатлар чамаси олдинроқ келиб, йўл пойлардик. Бир маҳал биз китобларда суратини кўриб юрган Ойбек машинадан тўшарди... Сўнг Ғафур Ғулом... Абдулла Қаҳҳор... Мақсуд Шайхода... Бу пайтда йигилганларнинг қарийб ярми тротуарга тизилган бўларди. Ҳамма «оқсоқоллар»нинг келишини кутарди. Тўполонда мен ҳам бир марта Ойбек домлага, бир марта Ғафур акага қўл бериб қолганман. Уша пайтдаги ҳолатимни тасвирлаш қийин. Бир неча кун уйқум қочиб, унча-мунча одамни писанд қилмай юрганман...

Ёзувчилар союзида қандай йигин бўлмасин, залга одам сизмай кетарди. Ҳамма интиқлик билан устоз адибларнинг сўзга чиқишини кутарди. Айниқса, Абдулла Қаҳҳорнинг чиқишларини тўпланганлар жон қулоғи билан тинглашарди. Бунинг сабаби бор. Абдулла ака ҳаммавақт ҳалоллик ҳақида, адабиётимизнинг бугуни ва келажаги ҳақида куйиниб гапирар, бадий асарлардаги сохталик ва жимжимадорликни қаттиқ қораларди. Нўноқ, «бисотида бир ҳовучгина сўзи бор» қаламкашларни сира аяб ўтирмасди.

1960 йилнинг ёз ойлари эди чамаси. Ёзувчилар союзининг биносида Миртемир домланинг 50 ёшга тўлганлиги муносабати билан юбилей кечаси бўлди. Абдулла ака ҳам табрик сўзи айтди. У киши Миртемир шеърятининг салмоғи, шоир тилининг бой ва бетакрорлиги ҳақида гапира туриб: «Шундоқ катта шоирнинг юбилейини ўтказишга кенгроқ жой топилмабди-да!» деб қолдилар. Ростдан ҳам, залга одам сизмай кетган, кўпчилик иккинчи қаватдаги мазкур залга туташ энсизгина равонда уймаланишарди. Биз бунга қадар ҳам Миртемир шеърларини ўқиб юардик, албатта. Аммо ўша кечадан кейин шоир шеърларига бутунлай бошқача назар билан қарай бошладик ва у кишининг эллик ёшидаёқ «устоз» деб атамоққа муносиб улкан шоир даражасига кўтарилганига иқрор бўлдик. Кўпчилигимизнинг адабиётга муносабатимиз ана шу тариқа шакллана борган.

Институтни тугатиб, янги ташкил этилган «Ёш гвардия» нашриётида ишлай бошладим. Энди адабий йигинларга бориш эҳтиёждан ташқари хизмат тақозосига айланди. Дарвоқе, ўша кезлари мен ҳам ғарибгина шеърлар ёзиб, матбуотда эълон қилиб юардим. Кунлардан

бир кун бу «майдон»да ғолиб чиқолмаслигимга кўзим етди-ю, шеър ёзишни тўхтатдим. Бунинг устига, 60-йилларнинг бошида адабиётимизга юлдуздай чақнаб бир гуруҳ ёш шоир ва прозаиклар кириб келишди. Уларнинг кўплари ҳозир элликни қоралаб қолишган ва эл суйган ижодкорлар бўлиб етишишган. Эркин Воҳидов билан Абдулла Ориповларнинг «оёғи остида» қолиб кетмасимдан, вақтида ўзимни четга олганим — менинг бахтим. Шеър ёзишни ташладим-у, бироқ шеърга шай-долик қолди, адабиётга бир умрлик ошнолик қолди. Бу ҳам менинг бахтим. Бунда Абдулла Қаҳҳор шахсиятининг ҳам бевосита таъсири бор.

Бир кунни Учқун Назаров мени Дўрмонга, Абдулла аканикига олиб борди. Уша кезлари унинг «Одамлар» деган ҳикояси талабчан устознинг назарига тушган, «Шарқ юлдузи» журналида босилиб чиқиб, катта шовшувга сабаб бўлган эди. Учқун олдин ҳам бу хонадонга бир неча марта келган ва анча таптортмас бўлиб қолган экан. Айвонга қўйилган стол атрофида Абдулла ака билан у пайтда менга нотаниш учта олим ўтиришарди. Адабиёт ва санъат ҳақида, фан оламидаги муаммолар ҳақида мароқли суҳбат кетди. Мен бир четда жимгина кулоқ солиб ўтирдим. Биз Дўрмондан кечга яқин қайтдик. Қалбим аллақандай сурурга тўла, тамоман бошқа одам бўлиб қолгандай эдим назаримда...

Шундан кейин бу қутлуғ даргоҳда бир неча марта бўлдим. Абдулла аканинг бирор марта ҳам ёлғиз ўтирганини кўрмаганман. Ҳар гал ё олимлар, ё ёзувчилар, ё адабиётшунослар билан бўлаётган антиқа гурунг устидан чиқардик. Ўзим у киши билан ҳеч қачон яккама-якка суҳбатлашмаганман. Ичим тўла гап бўлса ҳам, бирор нарсани сўрашга ёки луқма ташлашга журъат қилолмасдим. Хом гапириб қўйиб, мулзам бўлиб қолишдан қўрқардим.

Абдулла ака одатда шошмасдан, сўзларни териб, наст товуш билан гапирарди. У кишининг қаттиқ гапирганини ёки хахолаб кулганини сира эшитган эмасман. Аммо кўзларида дунёнинг «тағига етган» одамларникига хос аллақандай бир сермаъно табассум ҳамиша жилава қилиб турарди.

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 60 йиллиги муносабати билан Навоий театрида ўтказилган юбилей кечаси, сўнг Дўрмонда дўстлар жам бўлган илиқ куз оқшоми сира кўз олдимдан кетмайди. Ушанда адибнинг энг яқин биродарлари ва жуда кўп ёшлар тўпланган эдик...

Орадан кўп ўтмай, Абдулла аканинг соғлиги ёмонлашди. 1968 йилнинг эрта кўклами эди. Учқун Назаров билан у кишини кўргани касалхонага бордик. Қибриё опа, одатдагидай, палатада ҳам бирга эдилар. Гапдан гап чиқиб, опа соҳамизга алоқадор ташкилотнинг ўша пайтдаги раҳбарларидан бўлган бир одамни сўраб қолдилар. Учқун унинг Болтиқ бўйига, аллақандай йиғилишга кетганини айтди. Қаравотда оппоқ пар болишга суяниб ўтирган Абдулла ака: «Хумга йўталиб келар экан-да», деб қўйди. Биз бемор ҳузурда эканлигимизни ҳам унутиб, хахолаб кулиб юбордик. Чунки бу ибора ўша одамга, узукка кўз қўйгандай, ниҳоятда мос тўшар эди. Адиб асарларининг тили нечоғлик маҳорат билан ишлангани ҳақида-ку, гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бу барчага маълум ҳақиқат. Аммо биз шу тобда оддий темирчининг сўз заргари даражасига кўтарилган фарзанди кундалик ҳаётда — оддий муомалада ҳам, воқеа-ҳодисаларга муносабатда ҳам нақадар тоққир, зукко эканлигига яна бир карра шоҳид бўлиб турган эдик.

Ўшанда адабиётимизнинг фахри бўлган беназир бу санъаткорни сўнгги бор кўриб турганимиз кимнинг ҳаёлига келибди дейсиз! Салдан кейин, муолажани давом эттириш учун улар Москвага кетишди...

Шу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг фақат адабиётнинг жонкуяри эмас, балки турмушимиздаги жамики нуқсонлар — ёлғончилик, кўзбўямачилик, порахўрлик, даб-дабабозлик ва ўринсиз қарсақбозликнинг ашаддий думани бўлганлигини эслаб ўтиш жоиздир. Мен бундан қарийб чорак асрлар бурун адибнинг порахўрликини аёвсиз фош этувчи «Тобутдан товуш» пьесаси асосида Ҳамза театри тайёрлаган спектакль премьерасини кўрганман. Спектакль бир неча маротаба қўйилди, холос. Унинг шундан кейинги қисмати кўпчиликка маълум. Бинобарин, бу ҳақда батафсил тўхталиб ўтирмайман. Ҳамма нарсанинг олий ҳаками — вақт, дейишади. Вақт эса умр бўйи эл-юрт дарди билан яшаган адибнинг ҳақлигини рўй-рост исбот этди.

Абдулла Қаҳҳор ана шундоқ — улкан ёзувчи, эътиқоди пок коммунист, номусли ва ориятли Инсон сифатида хотирамизга абадий муҳрланиб қолган.

Салоҳиддин Мамажонов

ҲАҚИҚАТГУЙ ЁЗУВЧИ

Гапни Фафур Гулом билан Абдулла Қаҳҳор муносабатига доир бир кичик манзарадан бошламоқчиман. Мен 1954 йилда аспирантурага кирганимда Фафур Гуломни менга устоз — илмий раҳбар қилиб белгилашган эди. Кандидатлик ишини ҳимоя қилгандан кейин бевосита Фафур Гулом ижоди билан шуғулландим, бир қанча мақолалар, «Шоир ва замонавийлик», «Фафур Гулом прозаси» каби монографияларни, «Услуб жилолари» деган тўпламни эълон қилдим. Сўнгги китоб «Фафур Гулом маҳорати» мавзусидаги докторлик диссертациямнинг бир қисми эди. Фафур ака унинг қўлэзмаси билан таниш эди. Шундай қилиб, 1954 йилдан то Фафур аканинг охиригача у киши билан мунтазам учрашиб туриш бахтига муяссар бўлган эдим. Фафур ака уйдаги бирор гурунгда ёки иккимиз холи суҳбатлашганимизда унинг Абдулла Қаҳҳор тўғрисида ёмон сўз айтганини эшитмаганман. Шунинг учун қуйидаги воқеа муносабати билан Фафур акага ўз фикримни айтишга журъат этган эдим.

Гоголь кўчасида Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг президиуми ва бир қанча илмий-текшириш институтлари, жумладан, А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти ҳам жойлашган эди. Бир куни катта залда улкан йиғин бўлди. Мажлисда республикамизнинг йирик олимлари, партия ва давлат раҳбарлари иштирок этишди, ҳайъатда республика ҳукумати бошлиқлари ҳам бор эди. Мажлисда Абдулла Қаҳҳор қаттиқ танқид қилинди, тўғрироғи, унинг шаънига адолатсиз сўзлар айтилди. Мажлис тугагач, Фафур ака билан учрашиб қолдим. Бевозта, ичида ким биландир мунозара қилаётгандек. Салом-аликсиз ва гўё иккимиз шу мавзуда сўзлашиб келаётгандек гап қотдим:

— Максим Горький айтганидек, таёқ новча одамнинг бошига тушар экан-да...

— Аралашма бу ишларга, сенинг ақлинг етмайди,— дедилар зарда билан шу оннинг ўзида ўйлаб-нетиб ўтирмай. Кейин менинг ҳанг-манг бўлиб қолганимни сездим, ё сезмасданми худди ўзига-ўзи гапиргандай:— эл ардоқлаган ёзувчига жин урмайди,— деди.

Бу сўзлар, энди ўйласам, ҳам ўша нопок вазият таъсирига берилганининг, ҳам юрагининг туб-тубидан Абдулла Қаҳҳорга хайрихоҳлигининг ифодаси эди.

Бу борада Фафур ака билан ўртамизда бошқа гап бўлмади. Мен Фафур ака тўғрисидаги тадқиқотларимда Абдулла Қаҳҳорнинг унга бағишлаб ёзган ажойиб самимий сўзлари — юксак баҳосидан кўчирмалар келтирганимда ҳам устоз бирор оғиз эътироз билдирмади. Аксинча, монографиям босилиб чиққанда устоз мени равонинг бу чеккасига тикка турғизиб, ўзлари нариги чеккасига бориб икки қўлларини кўкракларига қўйиб, мен томонга юриб келдилар-да, бир оз эгилиб:

— Менинг ижодимга бағишланган тадқиқотларинг учун миннатдорман, укам. Унгин, ўсгин! Кел, ўз қўлим билан бир пиёла чой қўйиб берай,— деб бозиллаб қайнаб турган самовар ёнидаги стулга таклиф этди.

Фафур Фулом ва Абдулла Қаҳҳор муносабати масаласига эътибор беришимнинг бошқа сабаби ҳам бор. Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» комедиясини халқ самимий кутиб олган эди. Бироқ конфликтсизлик назариясининг оқаваси, дабдабозлик ва «яшасин»чилик иллатлари мазкур асарни одил баҳолашга монелик қилди. Шундай ўткир ва зарур асардан катта қусур «топилиб», яроқсизга чиқарилди. Уша даврда Абдулла Қаҳҳор ижодига нисбатан юз берган бир ёқлама муносабат таъсирида Фафур ака ҳам мазкур асарни ёқламади. Мана шу воқеалар юз бериб турган пайтда мен «Адабиётнинг партиявийлиги ва халқчиллиги» (1964) деган китоб ёздим. Унда «Тобутдан товуш»ни ўзимча бир қадар бўлса-да, ҳимоя қилишга уриндим. Каминанинг сўзларида ҳам ўша вазиятнинг тазйиқи сезилиб турса-да, ҳақиқатнинг бир учини айтишга журъат топилганини таъкидламоқчимиз.

Бир кунни Фафур аканинг ҳузурига борсам, иш столи устида мазкур китобим турибди. Беихтиёр юзимдан тер чиқиб кетди, домла уришиб берсалар керак деб ўзимни тайёрлаб турдим. Иккинчи томондан, унинг фикрини билгим ҳам келди.

— Қилар ишни қилиб қўйиб мулойим бўлиб турибсиз,— деб гап бошладилар домла. Кесатмоқчи бўлганда сизлар эдилар.— Бошингни кўтариб ўтир, бошини ҳам қилиб юрган одамни жиним суймайди. Бу гапларга аралашма деганимда сенларни эҳтиёт қилиб айтган эдим. Сих ҳам, кавоб ҳам куймайдиган қилиб ёзибсан. Билиб қўй, менинг унга шахсий хусуматим йўқ, унга ўхшаган ёзувчи бошқа туғилмайди. Адабий жараёнда нималар бўлмайди. Уткинчи гаплар бўлиб туради...

Мен Абдулла Қаҳҳорнинг мазкур китобимга муносабатини билгим келар эди, бироқ ҳузурига махсус боргани истиҳола қилдим. Бир куни Ёзувчилар союзи биносидан чиқиб келаётганида учратиб қолдим. Мени танимасалар керак деб ўйладим. Саломимга жавоб бериб, кўришиб бўлгач:

— Бировнинг ашуласини айтган танқидчи ўсмайди. Лой чаплаган асар тўғрисида бир оғиз бўлса-да, ҳақиқатни айтишга журъат этибсиз. Бахиллар, ҳасадгўйлардан эҳтиёт бўлинглар. Кейин бафуржа гапиришармиз сизлар билан,— деб хайрлашдилар.

Кейинчалик билсам, Абдулла Қаҳҳор ёш ёзувчилар билан учрашган ва уларнинг ижоди, келажаги хусусида умидли фикрларни, орзуларини айтган эканлар. Мен бу учрашув-суҳбатдан беҳабар қолибман. Абдулла Қаҳҳорнинг ёшларга ўғити «Суҳбат» сарлавҳасида босилиб чиқди. Унда ёш шоирлар, прозаниклар қаторида ёш танқидчилар тўғрисида ҳам дил сўзларини айтган экан:

«Ҳозирги ёш танқидчилардан қайси бирини буларга қиёс қилиб бўлади, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажоновни, Норбой Худойбергановними?.. Ҳозирги ёшларнинг билимли, маданиятли экани, адабиётнинг моҳияти ва вазифасини чуқур билганлиги устига-устак яна учта олтин фазилати бор», дейди Абдулла Қаҳҳор. Санаб ўтилган фазилатларни ихчамлаштириб, тўғрироғи, ўз сўзимиз билан айтсак (Абдулла Қаҳҳордек ихчам, лўнда ва теран ёзувчининг ўзи жуда камёб), бу ёшлар дилининг поклиги, камтарлиги, ўзига талабчанлиги ва энг муҳими, талантлилиги, катта тилаклар билан қалам тебратаётганлигидир. У ишонч билан «эртанги буюк адабиётни ҳозирги ёшлар ярата олишига бунчалик аминман», дейди. Бу оталарча ғамхўрлик ва буюк тилак билан айтилган сўзлар ёш ёзувчиларгагина эмас, балки айни чоқда бизга ўхшаган ёш танқидчиларга ҳам далда берди, ўз соҳамизга бўлган ҳурмат ва эътиқодимизни

оширди, масъулият ва ишонч билан қалам тебратишга ундади.

Баъзи ёзувчилар бор — улар фақат ўзи тўғрисида ёзган ва уни мақтаган танқидчинигина тан олади, ҳатто мақтайди. Яна бошқа бир тури борки, булар танқидчиларни ўзига ўхшаган ёзувчиларни мақташ учун яратилган зот, уларнинг бурчи, иши шу деб билади. Борди-ю, унинг бирор асаридаги заиф жиҳатларни танқид қилиб қўйилса, тамом, мазкур ёзувчи бундай танқидчига маломат тошини ота бошлайди, «илгари дуруст эди, энди айниб қолди», дейди. Яна бир бошқаси эса, таланти, келажаги бор ёшларнинг адабиётга кириб келаётганини кўрса, дарров оёғидан чалишга ва бурнини ерга ишқаб қўйишга уринади. Талантсиз, ўз кучига ишонмаган ёзувчинигина шундай қилади. Абдулла Қаҳҳорнинг ниҳоятда бағри кенг эди, ёш талантларни ҳаммадан аввал илғаб олиш ва уни астойдил ҳимоя қилиш фазилатига молик эди. У ёзувчига ҳам, танқидчига ҳам ҳақиқатни нечоғлик фаол ҳимоя қилишига, халқ ва жамият манфаати тўғрисида нечоғлик астойдил қайғуришига ва орзу-армонларининг нечоғлик улуғлигига, ва энг аввало, ижодкорлик таланти бор-йўқлигига қараб баҳо берар эди. Шу туфайли ёшлар унга меҳрибон устоз, деб қарар ва унга жавоб қилар эди.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи биносида Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» повести қўлёзмаси муҳокама қилинмоқда. Ёзувчи ва олимлар, танқидчилар йиғилишган. Бироқ шундай эшикдан киргандан кейин чап томондаги диванда қора чопон кийган икки нотаниш кекса деҳқон ўтирибди. Ҳаммамиз тез-тез уларга назар ташлаб қўямиз-у, аммо кимлигини ва тор мутахассислар иши бўлмиш бу муҳокамага нима учун қатнашаётганининг сирини тушунмаймиз. Бунинг боиси муҳокама охирида Абдулла Қаҳҳор жавоб сўзини бошлаганда маълум бўлди.

Муҳокама жараёнида сўзга чиққан ўртоқларнинг бир нечаси: «Абдулла ака, отангизга доир баъзи ўринсиз деталлар бор экан, шуларни олиб ташланса, асарга сира зиён етмайди», деган фикрни айтишди. Бу — повестининг «Бир палла тарвузнинг пўчоғи» бобидаги «чилтонхона» тасвирига доир жойлар эди. Абдулла Қаҳҳор яқунловчи сўзида шу эътирозга тўхталар экан:

— Мен бу жойларни қандай олиб ташлай. Ахир, бўлган воқеа, ҳамма билади. Мана, бизнинг даврамизда икки киши ўтирибди, — деб ҳалиги диванда ўтиришган

Қўқон томондан келган икки меҳмонни кўрсатди.— Булар шу асарда тасвирланган ҳамма воқеани яхши билишади. Булар нима дейди, бошқалар-чи? Асарда тасвирланган воқеаларга шубҳа билан қаровчилар чиқиб қолса, гувоҳликка ўтказаман деб бу меҳмонларни олиб келганман,— деди. Улар бошларини эгиб ёзувчининг сўзларини тасдиқлагандай бўлишди. Китоб наърида Абдулла Қаҳҳор ўша ўринни олиб ташлаб, фақат ишора билан ўз ниятини ифодалаган.

Абдулла Қаҳҳор мазкур фикри ва ижодий принцинга тўхталишимизнинг яна бошқа сабаблари ҳам бор. У тиш-тирноғи билан сохталик, сунъийлик, уйдирмаликка қарши эди. Бироқ баъзи китобхонлар ёзувчининг ўтмиш ҳақидаги ҳикояларида тасвирлангани даҳшатли ҳаёт манзарасини ва ғоят аянч тақдирли одамларни кўрганда уларнинг ҳаққонийлиги, ростлигига бир оз шубҳа билан қарайдилар ва ёзувчига юборган мактубларида ҳатто: «Сиз ўтмишни қаламга олганингизда баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз» дейдилар. (Ёзувчининг «Даҳшат» ҳикояси муносабати билан.) «Ўтмишдан эртақ»ларда даҳшатли воқеалар ва фожиаги тақдирли кишилар тасвири асарнинг асосий қисмини ташкил этади. Муҳокамада шу хусусда ҳам гап бўлди. Абдулла ака ўз сўзида бу масалага тўхталиб ўтди.

Муҳокамадаги мен учун ҳозир ҳам муҳим ва қизиқарли бўлган яна бир гап асарнинг жанри хусусида эди.

Асар муҳокамасида сўзга чиққан барча ўртоқлар: «Мана, Лев Толстойнинг «Болалик», Максим Горькийнинг «Болалик» ва «Одамлар орасида», Ойбекнинг «Болалик» асарлари қаторига яна битта шундай асар қўшилди», деган фикрни айтдилар. Мен бу фикрларга қўшилгим келмади. Сўзга чиқишга ёзилган эдим. Асар тўғрисида бошқа нима деганимни аниқ эслолмайман, бироқ унинг жанри хусусида айтган мулоҳазаларим аниқ эсимда.

Мен «Ўтмишдан эртақлар» асари муҳокамасида сўзга чиққан ўртоқлар санаб ўтган «Болалик» асарларига унча ўхшамайди, унда Абдулланинг ҳаёт йўлига, болалар дунёсига кам ўрин берилган. Асар воқеаси «Мен» номидан ҳикоя қилинса-да, бу жуда шартли, уни осонгина учинчи шахсга айлантириш мумкин. Яна, билмадим...», деб ўз фикримни ишончсизроқ, қўрқиброқ айтдим.

Абдулла ака охириги сўзида шу масалага ҳам тўхтадилар:

— Бу асар Лев Толстойнинг «Болалиги»га ҳам, Ойбекнинг «Болалиги»га ҳам ўхшамайди. Мен Абдулланинг болалиги ҳақида бирор асар ёзаманми-ёзмайманми — бу ҳали номаълум. Устига «Ўтмишдан эртақлар», деб ёзиб қўйибман! — дедилар кескин.

Мен тахминининг тўғри чиққанидан қувондим. Бу воқеани айтишимдан яна бошқа мақсад ҳам бор: шў асар нашр этилгандан буён кўп мақолалар, тадқиқотлар ёзилди. Барчасида у «Болалик» типдаги асар деб талқин қилинади-ю, ёзувчининг бу жанрнинг бутунлай янги қиррасини кашф этганига эътибор берилмайди. Ёзувчининг юқоридаги эътирози ва эътирофига суяниб туриб, мазкур асарнинг жанр табиатини чуқур илмий асосда очиш зарур. Ҳақиқатгўй ва ўткир реалист ёзувчи Абдулла Қаҳҳор мавжуд жанрларни ҳам бетакрор янги қирраларини кашф эта олган.

Муроджон Мансуров

БИР УМР ЕДИМДА

Биринчи асаринг биринчи муҳаббатга ўхшайди. Кечиб кечолмайсан! Етиб етолмайсан! У ўзи алоҳида туғилади шекилли. Тақдири ҳам биринчи муҳаббат сингари баъзан бахтли, баъзан бахтсиз кечади. Уни ҳам ким армон, ким қониқиш билан эсга олади. Лекин у қандай тақдир топмасин, қандай баҳо олмасин, ёзувчи биринчи китобини, ўзини адабиётнинг сирли оламига олиб кирган асарини унута олмас экан. Шахсан ўзим... Яхшиси, бир бошдан айтиб бера қолай...

Баъзан шундай бўладики, бир асар бошингда айла-ниб юриб-юриб эртақдек, бир ўтиришда қоғозга тушиб қўя қоларкан. Уттиз беш қоғозга етиб-етмаган «Азиз инсон» қиссам шундай туғилган эди. Уни бир кечада, Янги йил кечасида ёзганман. У пайтда лойиҳа институтида инженер эдим. Кейин «Қизил Ўзбекистон» газетасига ишга ўтдим. Қиссани «Шарқ юлдузи»га қабул қилиб олишди. «Ўзбекистон маданияти» газетасида эса, «Оқ йўл» билан парча эълон қилинди. Аммо журнал редакцияси асарни эълон қилишга шошилмади. Қайси бир номерга планлаштирилган жойида... қолиб кетди. Урнига дўстим Уткир Ҳошимовнинг «Чўл ҳавоси» қиссаси босилиб чиқди.

«Азиз инсон» эса, талай баҳслардан кейин устоз Абдулла Қаҳҳорнинг ҳукмига ҳавола қилинди. Кечагидек эсимда, тизза бўйи қор кечиб, Абдулла аканинг Шелковичная кўчасидаги уйларига борганим. Домла илиқ кутиб олдилар, юзларидан фариштали одамларда бўладиган бир нур ёғилиб турарди. Меҳмонхонадаги столга таклиф қилдилар. Мен қисиниб-қимтиниб стулга чўкдим. Кибриё опа чой келтирдилар. Қани энди асаримдан гап очолсам, ҳатто чой ҳўплашга журъат эта олмаёй ўтирибман.

Домла аҳволимни тушундилар шекилли:

— Қаердансиз, йигит?— дея гапга тортдилар. Отаонамни, кимлигимни суриштирдилар.

Мен айтдим. Тошкентнинг биқинидаги Чўлпонота деган жойда туришимиз, кичкиналигимда отадан етим қолиб, ҳозир она-бола ёлғиз яшашимизгача. Ундан кейин инженерликка ўқиб, ҳеч қанча ишламай газетага ўтганимгача. Лекин асарим хусусида оғиз очишга тилим бормасди. Тўғриси, юрагим бетламай турибди. Бекор келдим шекилли, дейман нуқул ўзимга-ўзим.

У киши ҳамма гапдан хабарлари бор экан, «ташлаб кетинг, кейинги ҳафтага хабар оларсиз», дедилар. Лекин орадан бир кун ўтмай ишхонадан хабар келди. Домла йўқлаган эмишлар. Борарканман.

Мен учиб бордим.

— Аввал Кибриё опангиз ўқиб чиқди. У кишига ёқибди. Мен ҳам ўқидим,— дедилар домла ўзларининг фикрларини айтишга шошилмай.— Қўлингиз келиб қолган. Асар ўқилади. Лекин уни биринчи шахс тилидан ёзиб, ўзингизни анча чеклаб қўйибсиз. Ҳар ким ҳам она ҳақида ёза олиши мумкин. Езувчилик эса, бундан баландроқ иш. Кейин мен сизга айтсам, ҳақиқий Турсунойлар ўша уруш йилларида чиққан. Трактор рулига ўтириб, эркакларнинг ўрнини босган. Сиз ана шуни кўрсатиб берсангиз бўлармиди. Бир ишлаб кўрмайсизми?

— Майли,— дедим мен у кишининг фикрларидан руҳланиб.

Домла уч ой муҳлат бердилар. Лекин мен қиссани бутунлай қайта ёзиб чиққан бўлсам-да, икки ой деганда битирдим. Қолган бир ой олиб борсамми, бормасамми деган таҳликада ўтди. Мен унинг қандай чиққанини ҳеч билолмасдим.

Ниҳоят, қўнғироқ қилиб, қиссани ташлаб келдим. Чақиргунларича ўтган кунларни қандай ўтказганимни, қандай ётиб, қандай турганимни ҳали-ҳали эслай олмаيمان. Домланинг ҳукмларидан биз шунчалик ҳайиқардик.

— Қаттиқ меҳнат қилибсиз,— дедилар у киши келаси гал борганимда.— Лекин мен сизга учинчи шахс тилидан ёзинг демаган эдим, шекилли?

Абдулла ака нима демоқчи эканликларини тушундим у юзларим ловуллаб кетди. Лабимни тишлаб қолдим.

— Майли,— дедилар ниҳоят қиссани очиб,— асарнинг бошидан уч бобини олиб қўйинг-да, чиқаришга бера қолинг. Мен «Ёш гвардия» нашриётига айтиб қўя-

ман.— Кейин кутилмаганда таклиф қилиб қолдилар.—
Дарвоқе, қиссани «Шиша кўз» деб атасак-чи?

Мен дарҳол кўзи ногирон бўлиб қоладиган қаҳра-
монимни ўйлаб:

— Сал совуқроқмасми, домла? — дедим.

— Ўзингиз биласиз, — дедилар у киши. Бошқа ҳеч
нарсa демадилар.

Орадан йиллар ўтиб, энди билсам, устоз рамзий
маънода шундай сарлавҳа таклиф этган эканлар. Юрт
бошига иш тушганда жони ширин кўриниб, ота-онасию
яқинларидан, ҳатто муҳаббатидан юз ўгириб қочган
Раҳим тақдирига ишора қилган эканлар. Устознинг бир
огиз сўзлари замирида ётган улкан маънони энди ан-
лаб тургандайман. Лекин кеч.

Қисса келгуси йили «Садарайҳон» номи билан «Ёш
гвардия» нашриёти чоп этган «Гунафша» тўпламида
чиқди. Бу қисса менинг кўзимни очди десам муболаға
бўлмас. Уни қайта ишлаш жараёнида бир нарсани — ҳа-
ли ҳаётни, одамларни яхши билмаслигимни сезиб қол-
дим. Уз ихтиёрим билан «Совет Ўзбекистони» газетаси-
нинг область мухбири бўлиб Фарғонага кетганим шун-
дан эди...

Сайдулла Мирзаев

ХАЛҚ СЕВГАН АДИБ

Мен ўзининг бебаҳо дурдона асарлари билан ўзбек совет адабиётини юксалтириш ва жаҳонга танитишда алоҳида хизмат кўрсатган буюк ёзувчи Абдулла Қаҳҳор билан учрашиш, бир неча бор суҳбатлашиш, адиб маҳорати «сир»ларини баҳоли қудрат ўрганиш, тадқиқ қилиш, устоз ижоди ҳақида «Қўшчинор чироқлари» романининг стили» (1953 йил, Х. Дониёров билан бирга), «Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг баъзи хусусиятлари» (1958), «Заргар санъаткор» (1967) каби мақолалар, хусусан, «Халқ севган адиб» номли рисола ёзиш бахтига муяссар бўлганман. Ана шу ишларни тайёрлаш жараёнида бу машҳур адибнинг ижодкор сифатидаги хислатларини ҳам, инсон сифатидаги ўзига хос фазилатларини ҳам кўриб-билиб, унга қойил қолганман.

У ҳаётда камдан-кам учрайдиган фавқуллода талант, ноёб санъаткор. Адиб ижодиётининг ранго-ранг фазилатлари, хусусан, ёш ёзувчиларга намуна бўладиган ибратли томонлари кўп. Ёзганда наридан-бери қилиб эмас, балки катта-кичик ҳаммани қойил қолдириб, тақорланмас даражада оригинал этиб, юксак савияда ёзади: сўз воситасида «қўриқ»лар очиб, адабиётда кашфиётлар яратади. Адабиётда ҳали ҳеч ким томонидан айтилмаган, лекин айтилиши шарт бўлган янги гапларни синчковлик билан топиб айтади. Айтганда ҳам, Ғафур Ғулом қайд этганидек, «бошқалар бир саҳифада айтадиган гапни битта гапда айтиб қўя қолади».

Абдулла Қаҳҳор чуқур мазмунли катта фикрларни содда, сиқик ва жозибадор қилиб ифодалар экан, халқ жонли тили бойликларидан унумли фойдаланади: сўзларни доимо тежаб-тергаб, ортиқча исроф қилмасдан ўз ўрнида ишлатади. Шу билан бирга, унинг ўзи ҳам ҳикматли сўз, афоризм даражасига кўтарилган сермазмун, чиройли жумлалар яратадики, уларни кўпинча

халқ мақол ва ибораларидан асло ажратиб, фарқ қилиб бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор яратган: «Очлик бўлганда деҳқон келисининг кири, тегирмончи дўписининг чанги билан бўлса ҳам, нарироққа бориб олади, лекин косибга қийин» («Ўтмишдан эртақлар»), «Одамнинг чиқити бўлмайди», «Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди», «Биров гапни ёглаб гапиради, биров тиконак боғлаб гапиради» («Синчалак»), «Ҳозирги замонда сичқон тутмайдиган мушук ҳам одамнинг кўзига хунук кўринади» («Оғриқ тишлар») сингари чуқур мазмунли, қуйма образли жумлалар бунга мисол бўла олади.

Абдулла Қаҳҳор ёш адабиётчиларни тарбиялаб ўстиришни давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим партиявий иш деб билар ҳамда ёш ижодкорларни доимо қўллаб-қувватлар, лозим бўлганда уларни қатъиятлик билан ҳимоя қилар эди. Битта факт. Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 50 йиллиги ҳам, 60 йиллиги ҳам республикамизнинг бошқа жойларида бўлганидек, Самарқанд шаҳрида ҳам юксак савияда нишонланган эди. Ҳар иккала марта ҳам тантанали йиғилишда юбиляр ҳақида доклад қилиш менга ишониб топширилган эди. Айниқса, 1957 йил 19 сентябрда Ҳамид Олимжон номидаги область театри биносида шаҳар жамоатчилиги томонидан ўтказилган юбилей кечаси менда унутилмас таассурот қолдирди. Зал лиқ тўла одам. Тантанали йиғилишда Абдулла Қаҳҳор бошлиқ Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Александр Удалов каби таниқли ёзувчилар билан бирга, область партия ва совет ташкилотларининг раҳбарлари, олимлар, илғор ишчилар, машҳур пахтакорлар, донгдор чорвадорлар, оловқалб ёшлар — қисқаси, шаҳар ва область активи иштирок этди. Ҳамма шодхурсанд, ҳамма кўтаринки руҳда.

«Докладим тингловчиларга, хусусан, кўпни кўрган доно юбиларимизга маъқул бўладими, маъқул бўлмайдимми?» деган фикр менга тинчлик бермас эди. Нима бўлса ҳам доклад ўқилди.

Бу юбилей кечасидан сўнг, эртасига Абдулла Қаҳҳор самарқандлик ижодкорлар билан учрашиб, суҳбатлашди. Жумладан, меннинг ниятларим, илмий изланишларим билан қизиқди, йўл-йўриқлар берди. Шундан сўнг мен Абдулла Қаҳҳорни Тошкентда турли анжуманларда, Ўзбекистон ёзувчиларининг съезд ва пленумларида, Ёзувчилар союзининг йиллик йиғилишларида, ҳар хил баҳс ва илмий конференцияларда кўп учратганман.

Бир неча марта бу улуг инсон ҳузурда бўлиб, устоздан яхши маслаҳатлар олганман.

Шуниси қувончлики, Абдулла Қаҳҳор союзимизнинг раҳбарлик вазифалари ва ижодий иш билан қаттиқ банд бўлишига қарамай, кундалик адабий ҳаётини синчковлик билан кузатар, ҳар бир ёзувчининг нима билан машғул эканини яқиндан билар эди. Жумладан, ёшлар ижодидан, ҳатто областлардаги адабиётчилар фаолиятидан ҳам яхши хабардор эди. Абдулла Қаҳҳор 50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг бошларида Ўзбекистон Ёзувчилари союзига янги аъзолар қабул қилиш комиссиясининг расми вазифасини бажараётган вақтларида мен бунга яна бир бор қатъий ишонч ҳосил қилдим. Чунинчи, Абдулла Қаҳҳор 1961 йил май ойида союзга аъзо бўлиш учун Самарқанддан пойтахтга келган бешта номзоднинг ҳар бири ҳақида, уларнинг асарлари тўғрисида ўзининг конкрет танқидий фикр-мулоҳазаларини билдириб, уларга оқ йўл тилаган эди.

Менда севимли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳордан фақат битта ашён далил эсдалик қолган: буюк адиб 1967 йил 28 августда ўзининг олти томлик «Асарлари»ни автограф ёзиб, менга тақдим этган эди. Мен бу эсдаликни энг қимматли бойлик, табаррук совға сифатида авайлаб-асраб келмоқдаман ҳамда бу жавоҳирларга қайта-қайта мурожаат қилиб, улардан ҳар сафар янги маъно, завқ-шавқ олмақдаман.

ХАЛҚ ДИЛИНИНГ КЎЗГУСИ

Ёзувчи зиммасига ҳамма даврлар, ҳамма замонлар ҳам оғир ва жавобгарлик бурч юклаб келди. Мен том маъносидаги ёзувчи тўғрисида гапирялман. Тарихимизда тилга олгулик қаламкаш борки, ҳаммаси чин маъноси билан давр фарзанди, халқ ўғли, халқ дилининг кўзгуси ва жарчисидир. Абдулла Қаҳҳор ўшандек қалам эгалари сирасидан ўрин олган ёзувчи.

Муҳандис — ўз ишига етукли, жамиятда ардоқли киши, кимёгар ҳам, ўқитувчи ҳам, дурадгор ҳам, чилангар ҳам, наққош ҳам, гулчи ҳам... Ҳаммаси ўз ишига етук, ўзга билан иши йўқ. Ёзувчи-чи? Ҳа, ёзувчи деярли ҳаммасининг дилини, дидини, орзусини, характерини билмоғи шарт. Акс ҳолда, сохта, чалакам ва умри калта гап бўлади. Абдулла Қаҳҳор қаламга олган ҳаёт лавҳалари, характерлар, тимсоллар, тўқнашувлар, айниқса, тил ишонгулик, реал ва ибрат олгулик, эсда қолгулик, чинакам санъат асарларидир. Шу жиҳатдан оғиз тўлдириб айтсак ярашгулик, заргар, пурҳикмат, билгич ёзувчилардан бири Абдулла Қаҳҳор, фахрлансак бўлади!

✓ Абдулла Қаҳҳор ҳикоянавис, қиссанавис, романчи, драматург сифатида донгдор. Лекин мен уни шоир ҳам дердим. У танлаган мавзулар, уларнинг ижроси, яхлит ва хилма-хил одамлар, уларнинг ички дунёси, табиат манзаралари, ўринли романтик оҳанглар, ранглар — шеърдир. «Ўтмишдан эртақлар»идаги Умаралининг ўлимини эсланг: отанинг бир зумлик телбаланиш моменти, исён, томир-томирларидан титраб кўтарилган наъра, она мусибати — бу парчанинг ўзи тугал бир дoston. Вазнисиз, қофиясиз, лекин юксак шеърдир. Даҳшат бу! Ўтмиш нечоғлик қора ва шаддод экан-а! Қайтиб келмасин ўшандоқ кунлар! — дейди ҳар китобхон. Бу кунларимиз қадрига етадиган бўлади китобхон. Санъат бу! Чинакам усталик ва устозлик...

Абдулла Қаҳҳор устоз сифатида талай асл наср ёзувчи ёшларга етакчи. Лекин мен, ундан ҳам кўпроқ шоирларга устозлигини биламан ва бу қаттиққўл ёш адабиётчиларимизнинг чинакам устози билан фахрланаман...

ҲАССОС АДИЕ

Улкан адибга боқиб, унинг ҳаёти ва ижоди қирраларидан икки муҳим нарсани кўриб турганим хусусида бир неча сўз айтмоқчиман: бири ва энг муҳими — унинг беназир сўз устаси, янгича тилда айтганда стилист адиб деб атаймиз, бу ҳам маҳорат бўстониинг энг ноёб гуллариандир. Гап қўлёзма устида қайта-қайта ишлашдагина эмас, билиб ёзиш, маҳорат билан ифодалаш, бўёқларни усталик билан ишлатиш, шошмаслик, сўз бойлиги, ҳаётни кузатиш, айниқса номақбул ишлар, юрт таъбини тирриқ қилаётган, олдинга боришда халақит бераётган — йўлга тушиб қолган тошлар адибни тинч қўймасди. У дарҳол иллатга қарши ўт очарди. Бу яхши ва ноёб фазилат ҳажвиётимизнинг юксалишида катта хизмат қилади. Яъни, мен, адибнинг уста ва билиб ёздиған, ижоди ноёблигини, кўп қирралик томонини айтмоқчи бўламан. Давр синовидан ўтган унинг яна бир фазилати бор, бу фазилатни ҳам унутсак гуноҳ бўлади — бу дўстларига, айниқса, ёшларга меҳрибонлик, зукколик эди. Унинг камгап, «заҳарроқ» бўлишига қарамай, юраги ниҳоятда пок, бўстон ва меҳрибон эканини биламиз. Мен билган, ўқиган буюк мутафаккирлар — ўзимизнинг Навоий-ю, ал-Хоразмийдан тортиб, Толстой-ю, Тургеневгача, бошқа юртнинг Тағору Мирзо Ғолиби, Вальтеру Бальзақлари ҳам бирмунча «заҳарроқ» кимса бўлган. Кўп ишлаган, кўпни кўрган, риёзат чекканлар асаби чарчайди, ахир, инсон темир эмас-ку!

1935 йили Тошкентдаги Карл Маркс кўчасидаги китоб магазинида айланиб юриб, витринада Абдулла Қаҳҳорнинг «Олам яшаради» ҳикоялар тўпламига кўзим тушиб, сотиб олган эдим. У лотин алифбосида босилган. Шу китобчага кирган ҳикояларни ўқиб, анча таъсирланганман. Бу ҳақда Абдулла акага: «Сизнинг ижодингиз билан жуда қадимдан танишман», деб қўйил қолдирмоқчи бўлганимда, у ҳазил қилмоқчи бўлдию аммо бу гап самимийлиги, ўз атрофидан қаламкашларни қочирмаслигини ўйлаб, мулойимгина жавоб қилган. Адабиётшунос олим Абдураҳмон Алимӯхамедов: «А. Қаҳҳор асарларидаги психологизм» ва каминанинг «Уста Ғиёс» поэмаси ҳақидаги мақолалари орқали адиб

билан менинг орамни (албатта, ёш қаламқаш, шогирд сифатида) яқинлаштирган. Умуман, Абдулла ака А. Алимухамедов тадқиқотлари ҳақида менга яхши фикрлар айтган эди. 1949 йили Ўзбекистон Езувчилар союзига секретарь этилиб, Бюродан ўтганим, Ўсмон Юсуповни кўрганим, М. Ғ. Ваҳобов қабулида бўлганим ҳақида Абдулла ака уйига кириб, хурсанд бўлиб гапириб берганман... Бошқа оқсоқоллар қатори, Абдулла ака билан жуда яқинлигимизни кўрсатадиган воқеалар жуда кўп. Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон радиосида хизмат қилганимизда, Абдулла ака ҳикояларини тез-тез радио орқали бериб турардик ва авторнинг ўзи ҳам радиого келиб турарди. «Сеп» ҳикоясини биз учун ёзганини, Ойдин опа йўқлигида камина билан узоқ суҳбатлашиб ўтиргани ҳамон ёдимда. «Муштум» кутубхонасида чиққан ҳажвий ҳикояларим, «Араб ҳикоялари» ҳақида фикри яхши бўлганини айтган. Ҳамма асарлар ва адиблар ҳақида ҳам унинг фикри яхши бўлабермаслиги менга маълум бўлганлиги сабабли «Араб ҳикоялари» ҳақидаги яхши истаклари камина учун жуда қимматли бўлган. Маълум йилларда бизнинг ўртамизга совуқлик ҳам тушган, бу — баъзи майдагап кимсаларнинг «хизмати» бўлган, албатта. Аммо оқсоқолнинг 60 йиллигида ўзи, анча йиллар сомон сувоқда қолиб кетгани туфайли «колхоз раислари уйига ўхшайди» деган участка — ҳовлимга Қибриёхоним билан бирга келиб, Мунаввархон билан мени Дўрмондаги ўз боғига — зиёфатга таклиф этди. Мен зиёфатда қадаҳ кўтардим, Абдулла ака билан қучоқлашиб, ўпишганим ҳамон ёдимда.

Буюк адиб оғир хасталаниб, стационарда ётганида оқсоқол Уйғун, дўстларим Саид Аҳмад, Зоҳиджонлар билан уни кўргани бордик. Адиб ҳам, рафиқаси ҳам энг яқин дўстларидек биз билан очилиб-сочилиб суҳбатлашди. Ўзи оғир бетобу олижанобликни қаранг, шу кунни у хотини Қибриёхонимни бизга қўшиб, қазо этган академик Отахонов ҳовлисига, таъзияга юборди... Катта одамлар ҳеч қачон ўлимдан қўрққан эмас, бундай жасорат адибга ҳам хос эди. У зотни сўнгги кўрганим шу эди. Каравотда, оёғи устига патнусми, тахтами, биринча қўйиб, «Муҳаббат» қиссасини ёзарди. Ҳамон кўз олдимда қўлда қалам, тахта қоғоз устида ишлаётган Абдулла Қаҳҳор...

Зикир Муҳаммаджонов

САНЪАТИМИЗ ФИДОЙИСИ

Абдулла Қаҳҳор бир мақоласида А. П. Чехов асарларидан сабоқ олганини эътироф этган эди. Мен бир санъаткор сифатида Қаҳҳор домла драматик асарларини яратишда ҳам буюк рус ёзувчисига хос иш тутганларини таъкидламоқчиман. Маълумки, А. П. Чехов МХАТ театри коллективи билан бир умр ижодий ҳамкорлик қилган. Унинг деярли ҳамма пьесалари шу театрда пишиб етилди, сахналаштирилди. Ҳатто Чеховнинг «Чайка»си шу отахон театрнинг эмблемасига айланиб қолди.

Менимча, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳамма пьесалари: «Шоҳи сўзана», «Тобутдан товуш», «Оғриқ тишлар», «Аяжонларим» бизнинг коллективимизда пишиб етилган, десам муболага бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор драматик асар ёзишни тўсатдан бошлаган эмас эди. Машҳур роману қиссалар, ҳикоялар яратиб, ўқувчиларнинг меҳрини қозонгандан кейин ҳам дафъатан сахна асарига қўл урмаган эдилар. Шунга қарамай у киши бир умр театрда бўлардилар, ҳамма устозларимиз билан мулоқотда бўлганлар десам янглишмайман. Назаримда, энг яқин дўстлари ҳам бизнинг театримиз коллективи орасида бўлса керак.

Шу ўринда кичик бир эпизодни эсласам гапимга исбот бўлар балки. Уруш йиллари Ҳамза театри яқинида — Эски шаҳар бозорида адабиёт ва санъат ходимларининг ёпиқ магазини бўлар эди. Озиқ-овқат талонига олинган маҳсулотни Ўзбекистон халқ артисти Шариф Қаюмов билан Абдулла Қаҳҳор биргалашиб баҳам кўришар эди. Бир куни гўшт ўрнига Америкадан келтирилган тухум порошогидан 4 кг. яъни, икки ҳисса ошиқча олишибди-да, Шариф аканинг уйига боришибди. Ҳаммасини катта тоғорада обдан қоришибди... Уч кечаю уч кундуз есалар ҳам ҳеч тамом бўлмас эмиш! Охири маҳалла чойхонасига эълон ёпиштирибдилар:

«Болалар, ким қўймоқ ёмоқчи бўлса Шариф Қаюмов-
никига кирсин». Бу — ҳазил эмас, бўлган гап.

Абдулла Қаҳҳор бизнинг театримизда бир неча йил
адабий эмакдош бўлиб ишлаганлар. У кишининг дра-
матурглар билан тенгма-тенг янги асарлар устида тер
тўкканлари, пьесаларни, таржима асарларни таҳрир қил-
ганлари, режиссёр билан стол атрофига ўтириб олиб,
саҳнабоп сўзларни қидириб топишу актёрларнинг сўз
талаффузига қанчалик эътибор беришлари ҳамон кўз
ўнгимда турибди. Лекин негадир ўзлари саҳна асари
ёзишга журъат этмасдилар. Драматургия қондаларини
билибгина қолмай, саҳнанинг икир-чикирларигача билиб
олишга ҳаракат этдилар чоғи. Ўзбек адабиётида актёр-
ларга мослаб асар ёзишни шу киши бошладилар деб
биламиз. У кишининг пьесаси ўқилгандаёқ қайси актёр
қайси ролни ижро этиши лозимлигини билиб турарди.
Мен «А. П. Чехов Л. Н. Толстой ҳузурида» деган фото-
сурат остида «камтарлик» деган сўзларни ўқиганман.
Абдулла Қаҳҳор биринчи бор «Шоҳи сўзана» пьесала-
рини олиб келганларида: «Мени ўргамчикка ёзган пье-
самни ўқишга рухсат берсанглар», деганлари ҳам устоз
ҳузуридаги ўша «камтарлик»ни эслатар эди.

«Шоҳи сўзана» биринчи ўқилгандаёқ жуда катта та-
ассурот қолдирган эди. Асар мукамал ёзилганига қа-
рамай, режиссёр ёнига ўтириб олиб, «актёр ижросида
қандай чиқаркин», деб кузатар эдилар. Ҳатто репетиция
жараёнида актёрларга ўзларидан сўз қўшишга ҳам рух-
сат этардилар. Бу усулни буюк новатор режиссёр
К. С. Станиславский кўп қўллаган. «Шоҳи сўзана» ре-
петициясида импровизация йўли билан ажойиб эпизод
юзага келганини кўрганман: 3-кўринишда асарнинг
кульминацияси — Мавлон билан ёш комсомоллар ўрта-
сида кескин тортишув бўлади. Асар комедия жанрида
ёзилгани учун шу эпизод бошлангунга қадар томоша-
бин руҳини кўтарадиган кулгили бир воқеа керак бўлиб
қолди. Пьесада овқатланиш саҳнаси бор эди... Актёрлар
саҳнада, залда постановкачи режиссёрлар: Александр
Гинзбург, Тошхўжа Хўжаев ва Абдулла Қаҳҳор ўтири-
шибди. Одатда, театрнинг кундузги иши 11 да бошла-
чиб, соат 14 да тугаши керак. Лекин соат 15 бўляпти-
ки, жавоб бўлмапти, сабаби — овқатланиш саҳнаси
кўнгилдагидек чиқмади. Ҳамманинг боши қотган. Мав-
лон ролида Обид Жалилов, Кўзиев — Наби Раҳимов,
Салтанат — Икром Болтаева, раис — Лутфулла Наз-
руллаев, партком Одилов — Шариф Қаюмов, Ҳафиза —

Яйра Абдуллаева, мен Деҳқонбой ролида эдим. Тўсатдан Назруллаев: «Қорин пиёзни пўсти бўлиб кетди-ю», деб юборди. Яйра ҳазиллашиб ўртага қуруқ лаганни қўйди-да, «Олинглар, чучварани енглар», деди. Лутфулла ака: «Менга докторлар хамир овқат ема, деб буюрган», деди-да, ўрнидан туриб кетди. Наби ака уни жиғига тегиш учун: «Қани, қатиқдан сол», дедию лаганга қўл узатди. Оғзини сўлаги келган Назруллаев: «Қатигиям бор эканми?» деб уёқдан-буёққа юра бошлади. Мен: «Кўк пиёз сепайми?» дегандим, Назруллаев: «Кўк пиёз зўр бўлади», деб қўйди. Шу топда Яйра: «Мурч сепаврайми?» деб сўради. Қимдир: «Ке, яна ярим кило семирсам семира қолай», деб даврага қўшилган эди, гурр кулги кўтарилди. Залда ўтирганлар бизнинг бу «этиюд»имизни кузатиб туришган экан. Завқлари келиб кетиб «Стоп!» деб юборишди. Эртасига Абдулла Қаҳҳор шу импровизация асосида ниҳоятда гўзал саҳна яратиб келдилар.

Абдулла Қаҳҳор драматургияда халқ тилидан усталик билан фойдаланади. Образлар ўз касб-коридан келиб чиқиб гапирди. Роль характерини персонаж гапларидан аниқлаб олиш мумкин. «Тобутдан товуш» асаридаги Сухсуров образини, ўзи айтадиган сўзлардан аниқлаб олганман,— дейди шу ролни ижро этган Ўзбекистон халқ артисти Саъдихон Табибуллаев:— «Мен қаерим қичишини олдиндан билиб қашиб қўяман», «сен шохиди юрсанг, мен баргида юраман». Яна: «Мен мушукман, мени орқамни пайғамбарлар силаган, осмондан ташлаб юборсалар оёғим билан тушаман». Сухсуровнинг порахўрлиги ҳақида бир персонаж шундай дейди: «У шайтондан етти кун олдин туғилган. Жонини олгани келган Азроилдан ҳам пора сўрайди». Актёр ижро этиши лозим бўлган образни рассом каби кўз олдимизга келтириб қўярдилар.

«Той ирғишлайди-ю, аравани эт тортади». «Шоҳи сўзана» ёзилган йилларда ҳали адабиётимизда раҳбар ходимлар образини схематик тасвирлаш ҳукм сурарди. Лекин Абдулла Қаҳҳор колхоз парткоми Одиловни жонли образга айлантирди. Биргина Мавлонга айтадиган ушбу сўзларини мисолга келтирсам сўзимни исботларман деб ўйлайман. «Ёлғиз отни чанги чиқсаям донғи чиқмайди. Раҳбарки томоғига зўр бердим, обрўдан пуртур кетгани бўлади. Трактор ҳам керасини тамом бўлса «пақ-пуқ» қиладию тўхтайти-қолади».

Бундай мисоллардан жуда кўплаб келтириш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор ҳозиржавоб драматург эдилар. «Шоҳи сўзана» 50-йилларда қанча-қанча комсомол-ёшларни янги ерларни ўзлаштиришга отлантирган. Бу спектаклни республикамизнинг ҳамма бурчакларида, колхоз-совхоз клубларида, ҳатто дала шийпонлари, чойхоналарда ҳам ижро этганмиз. Янги ерларни ўзлаштиришга отланган комсомол-ёшлар йиғилишлари шу спектаклсиз ўтмас эди.

«Тобутдан товуш»ни ҳам халқимиз севиб томоша қилар эди. Лекин баъзи танқидчилар асарга расмана «хужум» қилишган эди. Муаллиф ҳам, коллективимиз ҳам у муҳим мавзу бўлганидан, моҳирона ёзилганидан «Тобутдан товуш»ни ҳимоя қилишга ҳаракат этган эдик. Масалан, бир танқидчи: «Тобутдан товуш» хунук ном», деган. Шунда Абдулла Қаҳҳор: «Адабиётда бундай номлар бор, масалан, Гоголнинг «Улик жонлар»и, деб жавоб қилдилар. Яна қўшимча ҳам қилгандилар ўшанда: «Порахўрлар жамиятимизда тобутга тушган, ҳали қабристонга элтилгунча ҳам овоз чиқаради...»

Мен бир санъаткор сифатида шуни айта оламанки, ўлмас асарлар ҳеч қачон ўз актуаллигини йўқотмайди. Улар театрларимиз репертуаридан яна ўрин эгаллаши керак.

Хибзиддин Муҳаммадхонов

ҲАҚҒУЙЛИҚ ВА ТЕРАНЛИҚ

Мен кўп йиллар давомида Ўзбекистон радиокомитетида, нашриётларда, «Ўзбекистон маданияти» газетаси редакциясида, қолаверса, «Ўзбекистон коммунисти» журналыда масъул лавозимларда ишлаб, ўзбек маданиятининг атоқли намояндалари, шу жумладан, машҳур ёзувчилар ва шоирлар билан кўп марта учрашганман, улар билан яқиндан мулоқотда бўлганман. Шундай сиймолар ичида мен алоҳида ихлос қўйган ва тез-тез суҳбатлашиб турган кишилардан бири Абдулла ака эди. Бу улкан зот билан ҳар бир мулоқот мен учун алоҳида қимматга эга бўлиб, ижтимоий ҳаётимизнинг турли муаммолари, адабий фактлар, ўтмиш ва ҳозирги маданиятимиз тўғрисидаги менинг тасаввуримни бойитар, бу тасаввурларимнинг хира томонларига нур бағишлар, уларни равшанлаштириб юборар эди. Мен у кишининг Герман Лопатин кўчасидаги шаҳар уйида, Дўрмондаги боғида (баъзан рафикам билан бирга) кўп марта бўлиб, Қибриё опанинг меҳмоннавозлигини кўрганман. Абдулла ака ҳам Қибриёхоним билан бизнинг хонадонимиздаги каттаю кичик маросимларда қатнашар эдилар. Қолаверса, умумий йиғинлардаги учрашувлардан ташқари, Абдулла ака мен хизмат қилаётган идораларга йўллари тушиб келиб турардилар. Қуйида Абдулла ака билан мулоқотларимдан айрим лавҳаларинигина хотирам етганча баён қилмоқчиман.

1958 йил «Синчалак» повестига эндигина нуқта қўйилган кезлар. Асар 1959 йил бошида Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати декадасига олиб борилиши керак. Шунинг олдида «Ўзбекистон маданияти» газетасида «Синчалак» повестидан бир қанча парчалар босмоқчи бўлди. Бир куни асардан олинган парча газетага саҳифалаштирилганида Абдулла аканинг уйига телефон қилдим. У киши, ҳозир бориб корректурасини

Ўзим ўқиб бераман, деб қолдилар. Мен хурсанд бўлдим. Абдулла аканинг ҳар бир сўзини уста заргарлик, моҳир наққошдек эринмай сайқаллашини, айрим чаламулла муҳаррирларнинг палапартиш тузатишларига сира тоқат қилмаслигини билардим.

Абдулла ака узоқ куттирмай, редакцияга кириб келдилар. Шу заҳоти газета корректурасини тутқазиб, ўтиришга жой кўрсатдим. Абдулла ака дам у чўнтақларини, дам бу чўнтақларини кавлаштирдилар.

— Аттанг, кўзойнагим уйда қолипти-ку... — дедилар.

— Болаларни юбора қолай.

— Йўқ, овора қилманг. Ўзингиз ўқий қолинг. Мен эшитиб тураман.

Парча асарнинг кириш қисмидан олинган эди. Унда райком секретари Носиров Саидага Арслонбек Қаландаров кўча ҳаракати қондасини бузганини гапириб беради:

«— Кўчада кетаётган автомобиль бировни босса ёки туртибми, йиқитибми озор берса, нима бўлади?»

Саида чўчиб тушди.

— Нима бўлди, машинангиз бировни урдими?»

— Йў... йўқ, менинг машинам ҳеч кимга озор бергани йўқ. Ҳўш, нима бўлади?»

Саида нима дейишини билмай:

— Милиция тўхтатади... — деди.

— Бордию машинани тўхтатадиган, шофёрни жавобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини уриб, йиқитиб кетса-чи, унда нима бўлади?»

Мана шу сўнгги жумлани ўқиганимда Абдулла ака ҳушёр тортиб, мени тўхтатдилар.

— Қани, шу жумлани бошқатдан ўқинг-чи.

Мен қайта ўқидим.

— «... милиционернинг ўзини... уриб», деганда «қасддан» сўзи тушиб қолибди, шу ерга «қасддан» сўзини қўшиб қўйинг.

Мен у кишининг айтганини қилиб, яна ўқий бошладим.

— Йўқ, сабр қилинг, «...йиқитиб кетса-чи» эмас, йиқитиб ўтса-чи».

Бу тузатишни ҳам қилиб, ўқишда давом этдим.

«...Қаландаров... ҳали ғубор қўнмаган ям-яшил машинани айланиб кўздан кечирди, капотини очиб, моторини кўрди...»

— Йўқ, тўхтанг. Капотни Қаландаровнинг ўзи очмайди, бировга очтиради. Бунинг фарқи бор. Албатта тузатиш керак. Энди шошмасдан ўқинг.

Мен ўқишни давом эттирдим.

«Демак, Қаландаров районнинг баъзи раҳбар ходимларига орқа қилиб...»

— Яна тўхтанг. Бошқатдан ўқинг... «*ходимларига*» эмас, «*ходимларини орқа қилиб*», деб тузатинг.

Хуллас, корректурани ўқиб бўлдик. Юқоридагига ўхшаш тузатишлар яна бўлди.

Абдулла аканинг ўз сафдошлари, хусусан, адабиёти-миз ёш авлодининг ижодини доимо кузатиб боргани, уларнинг муваффақиятларидан нақадар қувонгани, қурсурларидан ачингани, уларга бепарқ бўлмаганини яхши биламиз.

Абдулла аканинг назари тушган ижодкорлардан яна бири менинг азалий дўстим ва оғам Ҳаким Назир эди. А. Қаҳҳор бу ёзувчи асарлари тўғрисида кўп марта фикрлар айтган. У фикрларнинг айримлари А. Қаҳҳор ўзи дасталаган олти томликнинг сўнгги китобидан ўрин олган.

1965 йилда Ҳаким Назирнинг эллик йиллиги нишонланди. Шу муносабат билан Ёзувчилар союзи ўша вақтда жойлашган Тошкент шаҳар Советининг собиқ биноси залида йиғилиш бўлган эди. А. Қаҳҳор жиддийгина бетоблигига ва шифокорларнинг тақиқларига қарамай, Қибриёхоним ҳамроҳлигида бир амаллаб йиғилишга келган эди. Бу ташриф Ҳаким Назирнинг шунчаки кўнглини кўтариш учун эмас, балки ўзбек болалар адабиётига ҳурматни билдириш, болалар ёзувчиси юбилейининг аҳамияти ва салмоғини ошириш учун ҳам бўлганини тушунган эдик. Абдулла ака ўша йиғилишда сўзга чиқиб, тахминан қуйидагиларни айтгани эсимда:

— Болалар ёзувчиси бўлиш учун, аввало, яхши одам бўлиш лозим. Негаки, болалар яхши одамдан таълим олиши керак. Ҳакимжон баайни шунақа яхши одам. Мабодо болалар ёзувчилари депутатларимизга ўхшаб овоз бериб сайланганида, мен аминманки, ҳамма ота-оналар Ҳакимжонни бир овоздан болалар ёзувчиси қилиб сайлашган бўлишарди. Ҳакимжон союзимизнинг ҳавони янгилаб турадиган туйнукчаси. Шунинг учун биз уни, мана бир неча йилдирки, қўярда-қўймай союзимиз партия ташкилотининг котиби қилиб сайлаб келаемиз. Мана шу туйнукчадан кирган мусаффо ҳаво союзимизнинг об-ҳавосини янгилаб, тозалаб туради. Ҳакимжоннинг ижодига

келганда, шу гапни айтишим керакки, унинг асарлари тараша ёки пайраханинг ўтига ўхшаб ловуллаб ёниб бир зумда ўчмайди, балки саксовулнинг чўғига ўхшаб тутаб, суст ёнади, лекин ҳарорати зўр бўлади, анча фурсат ўчмай туради...

А. Қаҳҳор тахминан шу гапларни айтиб, мажлиснинг охиригача турмай, йиғилганлардан узр сўраб, залдан чиқиб кетди...

Абдулла ака адабиёт оламидаги ҳар қандай адолатсизлик, ҳайбаракачилик, юзакичилик, хусусан, офаринчиликнинг муросасиз душмани эди. Айниқса, адабиётнинг сифати устида гап борганида уни сира ҳам «инсофга» чақириб бўлмасди. Шундай қилишга уриниб кўрган одамнинг беаёв дилини сиёҳ қиларди.

1965 йил бўлса керак, Ўзбекистон ижодий союзларининг қўшма пленуми ўтадиган бўлди. Пленумда республика ижодкор зиёлиларининг Улуғ Октябрнинг 50 йиллиги ҳамда В. И. Ленин таваллудининг 100 йиллигига тайёргарлиги масаласи муҳокама қилинадиган эди. Шундан бир кун олдин Абдулла ака менинг ишхонамга — «Ўзбекистон коммунисти» журнали редакциясига кириб келиб қолдилар. Қайфиятлари бошқачароқ, бир нимадан ранжиган кўринардилар.

— Хўш, тинчликми, Абдулла ака? Чарчаганроқ кўринасиз?

— Йўқ, ўзим шундай. Бир маслаҳатли гап бор.

Маълум бўлдики, шу яқин кунларда катта бир мансабдор ёзувчининг ижоди, унинг сўнгги бир асари тўғрисида офаринчилардан бирининг нуқул мақтовдан иборат мақоласи матбуотда босилган экан.

— На ёзувчига, на умуман адабиётимизга тариқча наф келтирмайдиган, китобхонни эса йўлдан уриб, чалғитадиган бундай ҳамду саноларга қачон чек қўйилади?! Менга сўз беришса, эртанги пленумда шу гапни айтмоқчиман. Ҳай, мабодо сўз беришмаса, бу гапни яқинда бўладиган йиллик проза муҳокамасида айтар эканмиз-да...

Сўнгра, Абдулла ака бир нарса эсига тушгандек бўлиб, блокнотни олдилар, телефон рақамларини тера бошладилар.

— Алло, Сизмисиз, салом, мен Қаҳҳорман, салом алайкум. Қайси кунги масала нима бўлди?

— ...

— Раҳмат, хўп. Омон бўлинг.

Кейинчалик менга маълум бўлдики, Абдулла ака бўлажак олтмиш ёшли тўйлари муносабати билан нашр

этилажак кўп томлик асарлар тўплами хусусида ўша вақтда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Раисининг ўринбосари лавозимидаги бир ўртоқ билан гаплашган эканлар. Абдулла аканинг катта лавозимидаги бир шахс билан жуда оддий, оҳанжамосиз ва жуда қисқагина гаплашганлари менда ёқимли бир таассурот қолдирди. Сўнгра, Абдулла ака ёнларидан кичик бир қоғоз олиб, ундаги бир сатр устидан чиқиқ тортиб қўйдилар. У киши уйдан чиқиш олдидан қаерларга боришлари, кимлар билан учрашишлари, кимлар билан телефонда гаплашишларини ёзиб келган эканлар.

— Бу иш битди. Буни ўчириб қўймасам, адашиб у кишига ҳали яна телефон қилиб юришим ҳам мумкин, — деб кулдилар.

1962 йилнинг августи. Авжи пишиқчилик. Абдулла аканинг боғидаги шафтолилар фарқ пишган. Абдулла ака тарих фанлари доктори, профессор М. Ғ. Ваҳобов билан мени боғларига шафтоли сайлига таклиф қилдилар. Шундан бирмунча вақт илгари М. Ғ. Ваҳобов «Ўзбекистон Коммунистик партияси тарихи очерклари» қўлёзмасини таҳрир қилишга, мен эса Г. Серебрякованинг «Прометей» трилогияси таржимаси устидаги ишни давом эттиришга ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижодхонасига борган ва ўша ерда бир неча ҳафта яшаган эдик. Бу вақтда Абдулла ака боғда бўлмай, Қибриё опа билан бирга Фарғона сафарида эканлар. Сафардан қайтгач, бизни рафиқаларимиз билан боғларига меҳмонга чорладилар. Қайфиятлари жуда яхши. Фарғона сафарида кўрган-кечирганлари, учрашган одамлари, пахтанинг аҳволи устида гаплашиб ўтирилди. Қибриё опа лаганларда хилма-хил шафтолилар келтирди. Улар бир-биридан мазали, бир-биридан чиройли эди, еган сари одамнинг егиси келарди. Абдулла ака ўзлари емай, бизни ейишга қистардилар. У киши қанд касали билан оғриганлари учун ширин мевадан ўзларини тияр эдилар.

Фарғона сафари таассуротларини гапириб бўлгач, Абдулла ака бир нима эсларига тушгандек, М. Ваҳобовга юзланиб янги мавзуда гап очдилар:

— Ҳа, айтгандек, сизнинг «Ўзбек социалистик миллати» китобингиз билан танишиб чиқдим. Жуда жиддий, салмоқли китоб. Кўп меҳнат қилгансиз. Лекин унда баҳсли ўринлар бор. Мен тарихчи эмасман, шунинг учун ундаги айрим фикрларингизнинг тўғри-нотўғрилиги тўғрисида бир нима дейишга тортинаман. Лекин бир масала устидаги фикрингизга асло қўшила олмайман. Гап

Боту устида. Боту шахсга сиғиниш даврининг қурбони, сиз бўлсангиз унинг бутун жўшқин ижтимоий фаолияти ва гражданлик руҳидаги шеъриятидан кўз юмиб, ижоди учун характерли бўлмаган биргина «Сўрма» деган шеърини асос қилиб, уни миллатчи, пессимист шоир деб қоралабсиз.

Шу ўринда Абдулла ака ёшлигида Ботунинг айрим шеърларини ёд олгани, ёшларнинг йиғилишларида уларни ўқиб берганини эсладилар. Жумладан, Ботунинг «Бизнинг товуш», «Менинг кундузим», «Севинч куйлари», «Умид сўзлари» каби шеърларини тилга олдилар.

— Йигирманчи йилларнинг бошидаёқ шундай шеърларни битган шоирни эъозламай бўладими?! Биз йигирманчи йилларда яшаб, ижод қилган илғор ўзбек зиёлларининг фаолиятига, ижодига баҳо беришда кўп хатоларга йўл қўйяпмиз. Бундай хатолар бошқаларнинг асарларида ҳам учрайди. Мен шулар тўғрисида кўп ўйлайман, диққат бўламан. Биз хатоларни қанча тез тузатсак, ўтмиш маданиятимиз учун ҳам, келгуси тараққиётимиз учун ҳам шунчалик катта савоб иш қилган бўламиз...

Абдулла ака табиатан собитқадам, изчил киши эди. Бирон масалада чала-чулпа, юзаки фикр юритганини, далил-исботсиз гапирганини билмайсиз. Унинг Ўзбекистон Ёзувчилари съездлари, пленумлари, ижодий муҳокама-лар вақтида сўзлаган нутқлари нақадар теран, мароқли экани, улар қизгин акс садо берганининг кўп марта гувоҳи бўлганмиз. Ёзувчилар пленумлари мажлисларида А. Қаҳҳор сўзлайдиган куни залга одам сиғмай кетар, эшикларни очиб қўйиб коридорларда тик туриб унинг гапини эшитишар эди. У киши ҳар бир нутқида муҳим бир янги гапни айтар, айтганда ҳам ҳеч ким айта олмайдиган тарзда — қаҳҳорона қилиб айтар эди.

А. Қаҳҳор Боту тўғрисида 1962 йилда ўз боғида меҳмони билан тор доирада баҳслашган бўлса, 1964 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт институтининг Ёзувчилар союзи билан биргаликда А. Қодирий туғилган кунига 70 йил тўлиши муносабати билан ўтказган йиғилишида, юбилей баҳонасида Боту ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида, унинг адабиётимиз тарихидаги ўрни ҳақида меҳр билан гапирган эди. Бу йиғилишда иштирок этган Ойбек, Гафур Ғулом, Шайхзода ва бошқалар А. Қаҳҳорнинг Боту ҳақидаги фикрларини мамнуният билан маъқуллаган эдилар.

А. Қаҳҳор нафақат адабиёт аҳли билан, балкѐ, фан, маданиятимизнинг кўп сўхаларига мансуб атоқли ар-боблар билан яқиндан алоқа қилиб, тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турарди. Машҳур академиклар Ҳ. М. Абдуллаев, М. Т. Урозбоев, М. Муҳаммаджонов, Ж. Саидовлар, тиббиёт илмининг таниқли намояндалари, профессорлар Эргаш Отахонов, Шабот Хўжаев ва бошқалар унинг дўстлари, суҳбатдошлари эдилар.

1967 йил бўлса керак, Абдулла аканинг бетоб ётганларини эшитиб, кўргани уйларига бордим. Келган-кетганларни хобгоҳда қабул қилишни ноқулай билиб, залдаги диванда ётган эканлар. Ёнларида телефон. Ҳол-аҳвол сўрашиб, уёқдан-буёқдан гаплашиб ўтирдик. Шу орада Абдулла аканинг жонажон дўсти Муҳаммаджон Урозбоев кириб келди. У киши даволангани Москвага кетиш олдидан Абдулла акани кўргани ва у киши билан хайрлашгани келган эканлар. Икки оғайни Қўқонда ўтган ёшлик йилларини, ўша вақтдаги босмачиларнинг кирдикорларини, Муҳаммаджон аканинг дадаси — машҳур инқилобчи Урозбой отани эслашди. Қибриё опа дамлаган самарқандча палов келди.

Танаввул тугаб, чой ичишиб ўтирганимизда Муҳаммаджон ака чўнтагидан конверт олиб, унинг ичидаги узундан-узоқ ёзилган «касаллик тарихи»ни бирма-бир ўқий бошлади. У бир неча йиллик узун «тарих» экан. Муҳаммаджон ака тутилиб-тутилиб, жуда секин ўқирди, айрим сўзларни талаффуз қилгани тили келишмасди (хасталик асорати туфайли). Абдулла ака зерикиб кетиб, ҳазиллашдилар:

— Бас, ҳали-вери тугамайдиганга ўхшайди. Сиз-ку, бу ёруғ дунёда тирик юрибсиз, марҳум тўғрисида ҳам бунчалик кўп гап ёзишмас эди, докторлар.

Шундан кейин Муҳаммаджон ака ўқишни тўхтатиб, буёғини оғзаки айтиб қўя қолдилар.

Сўнгра икки дўст бир-бирларига яхши тилаклар тилашиб хайрлашишди, Қибриё опа иккаламиз бирга М. Т. Урозбоевни эшикка кузатиб қўйдик.

1968 йилнинг 7 апрели. Эртага Абдулла ака Қибриё опа билан Москвага, даволангани жўнайдилар. Мен хайрлашгани кечга томон уйларига бордим. Келди-кетди бўлиб турибди. Келганларнинг бари у кишининг кўнглини кўтариб, яхши тилаклар билдиради. Минг афсуски, Абдулла ака билан бу дийдор кўришувимиз аслида видолашув бўлган экан...

ИИҒЛАТИБ КЕТГАН ИНСОН

Абдулла Қаҳҳор бугун қаторимизда бўлганида катта адабиётимизнинг дастурхони атрофида нур тўкиб ўтирарди.. Начора! Мавлоно Жомий айтмоқчи, йиғлаб дунёга келган инсон тириклигида яхши ном қолдирган бўлса, дунёдан ўтганда ҳам йиғлатиб кетар экан...

Абдулла Қаҳҳор ана шу тоифадаги, халқона сўз санъаткори, эл-юртнинг туз-намагини оқлаган ажойиб фарзандлардан эди. Мен аллома билан сўнги 50 йил мобайнида бир неча бор мулоқот қилиш, устоз ёнида уч маротаба уч жойда бирга ишлаш шарафига нойил бўлганман. Уларнинг ҳар они мен учун лаззатли бадний идрок, ёруғ тафаккур сабоқлари бўлганлиги шубҳасиз.

Биринчи маротаба «Муштум» журналида ийманибгина кўришгандим. У вақтлар — 30-йиллар бошлари редакцияларда ҳозиргидай хилма-хил кабинет ва хоналар, ўн саккиз қаватли осмонўпар муҳташам бинолар йўқ, жиҳозлар ҳам ғариб эди. Редакциямиз «Ер юзи» (ҳозирги «Гулистон»), «Ёрқин ҳаёт» («Саодат»), «Мухбирлар йўлдоши» («Мухбир») журналлари билан ёнма-ён хоналардан бирига жойлашган эди.

Хонанинг ўнг томонида журналнинг бош муҳаррири, драматург, публицист Зиё Саид, редакциянинг масъул котиби Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ўтирарди. Чап томонда адабий ҳодим ва бўлим мудирларидан Собир Абдулла, Акрам Қодирий (Боборавшан), Жалол Машрабий, Маҳмуд Раҳмон (Ажам), Фулом Ғафуров, Ҳожикалим Қобилий (Ҳазилкаш), хонага кираверишдаги йўлакда эса Мақсуд Шайхзода билан Абдулла Қаҳҳор ўрнашган эдилар.

Йўлакдаги иккала алломанинг ўзларига хос иш услуби, тартиби бор. Шайхзода куноралаб ишга келар, Қаҳҳор эса кунбўйи қимирламай, қалам тебратарди. Аммо улар ҳамма нарсани олдиндан режалаштириб, бамасла-

ҳат, ижодий ҳамкорликда ҳал қилишарди. Икковлар ҳам асосан рус юмор-сатирасининг отахонлари Салтиков-Шчедрин, Чехов, Криловларнинг катта-кичик ҳикоя, масал, латифаларини ўзбек тилига ағдариб, «Муштум» саҳифаларида эълон қилишарди.

Биз, юмор-сатира дунёсининг тажриба мактабининг ўтаётган йигитлар, редакцияга деярли ҳар куни кўрсатилган соатда келиб-кетадиган Абдулла Қаҳҳорнинг жону дилидан ишлашига ҳавасимиз келарди. Ҳатто Қаҳҳорнинг ишлашидан бизгина эмас, журналимизнинг асосчиси, унинг пойдеворига биринчи гишт қўйган Абдулла Қодирий ҳам мамнун эди. Негаки, раҳматли домламининг ўзлари ҳам шунақа, А. Қаҳҳордан баттар индамас, ичимдагини топ, дейдиган, кўрс, «заҳар» эдилар. А. Қаҳҳор ҳам камгап, мингта тап-тапдан битта чап-чап яхши дейдиган хилидан эди. Уларни қандайдир бир нарса кўринмас ришталар билан боғлаб, қовуштириб турарди.

Уша кезлари редакцияларда, хусусан «Муштум»да қизиқ таомил бор эди. Ишга кирмоқчи бўлганлар, ҳаттоки, ёзувчи ва журналистлар ҳам бўш ўрин бўлиш-бўлмасидан қатъи назар оширилган қалам ҳақи (гонорар) тўлаш ҳисобига бир-икки ой синаб кўриш шарт билан қабул қилинар, мабодо маъқул бўлса олиб қолишар, номаъқул бўлса, жавоб бериларди. Мана шу синов, ҳакам комиссиясига бош муҳаррир томонидан беиллат, беминнат деб баҳоланган Абдулла Қаҳҳор раҳбарлик қиларди. Синовдан ўтган ходим ёнбошга келмайдиган бўлса; «Муштум»да ишлашни чидаганга чиқарган, ука, ҳа, «Муштум»га жойлашволиб қўл қовуштириб ўтирганлар орамизда кўп!» деб нигоҳини соқолига ўралишиб қолган носвойларни битталаб териб олаётган Ҳожиолим Қобилийга ташлаб, жўртгага гашига тегарди...

* * *

Фронтга жўнашдан бир кун олдин шаҳар гарнизони соқчиси сифатида кўчаларни айланиб юрардик. Абдулла Қаҳҳор билан Ҳамза театри олдида учрашиб қолдик. У қош-кўзлари қоп-қора, буғдойранг, ҳарбий формаси ва бошидаги пилоткаси қадди-қоматига ярашган жувон билан чақчақлашиб турарди...

Бу — ўша узоқ йиллар Абдулла Қаҳҳорнинг жонига, ижодига ором бағишлаган Кибриёхоним эдилар...

Учинчи бор Абдулла Қаҳҳор билан мулоқотда бўли-

шимга сабаб **Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1954 йилги IV съезди.**

Урушдан кейинги оғир, беором йилларда ўтган съезда Абдулла Қаҳҳор правление раиси, Вячеслав Костиря ўринбосари, мен эса правление секретари этиб сайлангандик.

—...Мана энди, ўртоқлар, бел боғлаб ишлаш чоғи келди! — деди съезддан кейинги правление йиғилишида Абдулла Қаҳҳор. Сўнг сўзини яқунлар экан, қўшиб қўйди: — Шунини ҳам айтиб қўяй, урушдан тутдек тўкилиб чиққан адабий рўзгорини тиклашнинг ўзи бўлмайди. Бинобарин, ҳаммамиз бир жон, бир тан бўлиб ишламоғимиз керак!

Ойлар ўтди. Тошкентнинг 1-Май кўчасида жойлашган Союзимизнинг икки қаватли биноси гавжумлашиб қолди. Ёзувчилар сафи ҳам уруш йиллари, урушдан кейинги йиллари етилган умидбахш шоир ва прозаиклар ҳисобига кенгая бошлади. Ҳатто ўзларини осмон ҳисоблаб юрган баъзи калондимоғ ёзувчилар ҳам союзни тан оладиган бўлиб қолишди. «Шарқ Юлдузи», «Звезда Востока» журналлари, «Ўзбекистон маданияти» газетаси атрофида ивирсиб, хом-хатала асар ёзадиганларнинг эса оёғи тортилиб қолди. Бундайларни Абдулла Қаҳҳор адабий нишхўрдлар, деб ходимларни қаттиқ огоҳлантирарди.

— Журнал, газета, — дерди у, — ёзувчилар ижодини музайян қилиб, китобхонлар олдига ёзиладиган дастурхон. Бас, шундай экан, бу дастурхон ҳалол ва пок бўлмоғи керак!

Абдулла Қаҳҳор Союзга қачон, қайси маҳал келмасин, раис кабинетига кириб серрайиб ўтирмас, ишни Союзнинг проза, поэзия, драматургия масалалари билан шуғулланадиган консультантлар кабинетларини айланишдан бошларди. Уларга, «Раис мен эмасман, асосий раис сизлар, жон куйдириб ишласанглар, сизга ҳам, менга ҳам гап тегмайди», деб берган топшириқларининг бажарилганини текширар, «Бугун нима билан шуғулланмоқчилар, эртанги планлар қанақа? Қўлёмалар тахланиб ётмаяптими, нашриётларга тавсия этилган асарлар қай аҳволда?» деб, ҳаммасини суриштириб чиқарди. Ҳатто қўлёмаларни ўзи бевосита олиб ўқирди. Пичоққа илинадиганига «бўлади», илинмайдиганига «бўлмайди», деб очиқ ёзиб қўярди.

Кунларнинг бирида ўзимча қизиқ иш қилганим ҳаммоғ эсимда. Ҳарбий ватанпарварлик мавзуида битган

«Кичик гарнизон» повестим бор эди. Повесть биз Союзга ишга келганга қадар ёзилиб, калондимоғ ёзувчилардан биттасининг қўлида туриб қолди. Ярим йилдан ортиқроқ вақт ўтгач, повестни олиб, исм ва фамилиямни ўчириб, бошқа қўлёзмалар билан бирга Абдулла Қаҳҳорнинг қўлига тутдим.

Орадан ўн-ўн беш кун ўтгач, қўлёзмаларни «бўлади-бўлмади»га ажратиб консультантларга топширибди. Менинг қиссамга «тавба, «думалоқ хат» ёзадиганларни билардим, энди имзосиз повесть ёзадиганлар ҳам чиқибди!» деб қўл қўйибди. Аммо «бўлади» деган сўзнинг ёнига савол аломати қўйилган эди. Хайрон бўлиб консультантдан сўрадим. У «билмадим» дегандай елкасини қисди. Шу пайтда А. Қаҳҳорнинг ўзи кйриб қолди. Консультант ийманибгина сўради: «Кечирасиз, мана бу повестни «бўлади» дегансиз, савол аломатига тушунолмадик?»

Қарасам, гап айланадиган. Дарҳол ҳаққи ҳалолини айтдим. Повесть меники. Фалончини... биласиз, нимагадир унга ёқмасмиш.

— Унга нима ёқувдики, бу повесть ёқсин! Йиқилган қоқилганга кулибди дегандай, у одам асарга муҳаббат кўзи билан эмас, инкор кўзи билан қарабди, — деди. — Озодбошнинг ҳиди кеп турганидан сеники бўлса керак деб ўйловдим, негаки, ҳар бир асар бамисоли гулга ўхшайди. Гулнинг бир хили яхши ҳид берса, баъзиси қўланса бўлади. Ёзувчи ҳам шундай, яхши бўй таратадиган бўлиши керак.

Сўнгида илова қилиб қўйди:

— Бутун бир маккор қўшинни зирқиратиб турган кичик гарнизон чинакам топилдиқ. Ҳарбий ватанпарварлик намунаси худди шунақа кичик гарнизон солдатларининг мислсиз жасоратидан бошланади. Бизга айни зарур мавзу. Қиссани тез чоп этиш даркор.

* * *

Бадий мулкимизда Абдулла Қаҳҳор сиймосининг етишмаслиги ҳануз очиқ-ойдин сезилиб турибди. Биз фавқулодда даҳони йўқотдик.

Омон Мухторов

МИНБАР

Абдулла Қаҳҳор айрим нотикларга истехзоли қарарди. У бир ҳикоясида Чеховнинг «Улимдан қўрқмайман, қабрим устида фалончи гапиришидан қўрқаман!» деган сўзларини эслайди. Бошқа ҳикоясида бир нотикнинг, оила қуришганига йил тўлганини нишонлаб, рафиқасига нутқ сўзлаганидан кулади, нотикнинг чойнагимиз қопқоғи йўқолди, шу нуқсонга сиз ҳам, мен ҳам бефарқ қарадик, деб эзмаланиб гапирганини мазах қилади. Қаҳҳор ўзининг кичик ҳикояларидан тартиб сўнгги комедияси «Аяжонларим»га қадар совуққон нотик қиёфасини эътибор бериб чизиб боради ва у қаламга олган нотик худди китобдан-китобга ўтган ҳолатлари, сўзлари ўзгарса ҳамки, қиёфаси ўзгармаган битта одамга ўхшайди. Сирасини айтганда, бу «битта одам»га Абдулла Қаҳҳордан бурун Чехов эътибор берган эди. У бир асарида тасвирлаган география муаллими, масалан, бундай дейди: «Қишда ҳаво совуқ, ёзда иссиқ, қишда печка қуриш керак, ёзда печкасиз ҳам ўтираверса бўлади!» География муаллими, албатта, нотик эмас! Бироқ бунинг ҳам, Абдулла Қаҳҳор қаламидаги нотикнинг ҳам иллоти битта — сўзнинг обрўйини тўкиш!

Чехов ўша одам қиёфасини бекорга кўрсатгани йўқ, Абдулла Қаҳҳор ҳам бекорга кўрсатмайди. Ўзининг сўзга хасислиги, ҳурмати билан шуҳрат топган икки адиб «ўлик сўзни» — эзмаликни бирдай ёмон кўрарди. Ёзиш бобида икки адибни «ўхшаш» дейишади, бу мисол уларда шахсий феъл-атвор бобида ҳам ўхшашликлар бўлганидан далолат беради.

Нутқ, минбар, нотиклар ҳақида сўзламоқчиман. Бироқ, икки адиб ўртасидаги муносабатдан гап бошландими, аввал шу гапни ниҳоясига етказмасак, тўғри бўлмас.

Қаҳҳорни кўп бора Гоголга ўхшатишган.

Гоголга қандай шогирд тутиганини Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳаммадан бурун айтган эди. У ўз мақола-лариди рус адибидан киноялар, қочирриқларни қандай ўргангани тўғрисида батафсил гапирган.

Абдулла Қаҳҳорни Чеховга ўхшатишни айниқса ёқтиришади.

Чеховга астойдил шогирд тушганини ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳаммадан бурун айтган. У Чеховнинг «кўзойнаги»дан гапиришни яхши кўрар, Чеховни ўзига устоз деб билганидан бир умр ич-ичидан шодланиб юрар эди.

Ўзбек адиби икки рус адибидан, айниқса, иккинчисидан кўп нарсани ўргангани рост! Бироқ дунёда ҳар кимнинг ўз шахсий «кўзойнаги» бор ва ўзбек адибидан Чеховга ўхшайдиган қанча белги топилса, бундан кўпроқ фарқли белгиларини ҳам топиш мумкин. Шахсий ҳаёт ва феъл-атвор бобида икки адиб, аслида, икки олам эди. Чехов қисқа умр кўрди, Абдулла Қаҳҳор ўртача одам ҳаётини яшади. Чехов: «Икки юз йилдан кейин балки инсонлар гўзалроқ яшар», деб умид қилди. Рус адиби эндигина дунёдан ўтган бир даврда тутилган Абдулла Қаҳҳор эса «дунё яшараётгани»дан сўзлади. Чехов фақат ёруғ умидлар билангина умр ўтказган, ўша ёруғ умидлар ҳаққи барҳаёт бўлган адибдир. Абдулла Қаҳҳор эса, умидлар рўёбга чиқаётган кунларда умр ўтказган, ёруғликка тугал ишонган, шу ишонч ҳаққи барҳаёт бўлган адибдир. Чехов ўз ҳаётини: «Менинг болалигимда болалик йўқ эди» деган ўқинч билан бошлади ва ҳаёти сўнгида «Ижод лаззатини билган кишига бошқа лаззатлар излашнинг эҳтиёжи қолмайди!» — деди. Абдулла Қаҳҳор эса, аксинча: «Портлаган мушакнинг гўзаллиги совуқ, юлдузнинг гўзаллиги илиқ», деган нозикликкача етиб борди ва ҳаётда ўзини ҳар қандай гўзалликдан лаззатланишга ҳақли деб билди.

Гапни икки адибнинг ёзиш бобида ҳам, шахсий феъл-атвор бобида ҳам ўхшашлигидан бошлаб, бу қадар кўп фарқли белгиларини топишдан муддао нима?!

Абдулла Қаҳҳорнинг ўз шахсий «кўзойнаги» бўлмаганида, у ҳеч қачон «Қаҳҳор» бўлмасди, деяпмиз, холос!

Икки адиб ўртасидаги муносабатга келсак, уларни ижодкорнинг халқ олдидидаги масъулияти ҳисси бир йўлга солган, шунингдек, А. Қаҳҳор Чеховнинг маҳо-

рат мактабида ўқиниши, одамиятда ҳам, ижодий услубда ҳам буюк бу инсоннинг изидан боришни маъқул кўрган эди. Икки адибнинг сўзга бирдай хасислиги, ҳурмати ҳам «бир йўлни танлаш» натижасидир!

Абдулла Қаҳҳор баъзи нотиқларга чиндан ҳам истеҳзоли қарарди. Бу тўғри, аммо бунини, у ҳар қандай нутқни ва ҳар қандай нотиқни яхши кўрмасди, деган маънода тушуниш ярамайди. Адиб нимадан кулиш, нимага қўллашни биларди. Унинг кимнингдир нутқини яйраб эшитган, завқ билан қарсак чалгани ёки илиқ сўз билан эркалаган пайтлари ҳам кўп бўлган. Адиб, дунёда тирик эҳтирос ва тирик сўзли нотиқлар кам ўтмаганию кам эмаслигини ҳис этар, ҳамма нотиқлардан ўшандай эҳтирос ва сўзни кутар эди.

Абдулла Қаҳҳор минбарда...

Ажаб! Уни уйда, редакцияларда, кўча-кўйда эмас, минбарда кўрганим кўпроқ, теранроқ хотирамга ўрнашган.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи яхши нотиқ эди. Унинг сўзларини ҳамма худди бир даста ҳикоя эшитаётгандек, завқ билан эшитар эди.

Фақат ўз асарлари билангина эмас, ҳаттоки Қаҳҳор деган номи билан ҳам «қаҳри борлиги»ни билдириб турган бу кишида на қаҳру ғазаб, на ортиқча салобат, на шоир-адиблар ҳақидаги оддий тасаввурга мос келган виқор кўзга ташланарди. У гавдаси ўртача, бир қарашда ниҳоятда мулоийм одам бўлиб кўринар, асарлари билан ҳаёт учун курашгану, мардона курашга ўргатган ўктам, шиддатли одамга сира ўхшамас эди. Юзи ҳам мулоийм, кўзлари ўта мулоийм эди. У оҳиста, сўзларни чертиб-чертиб гапирар, унинг гап оҳангида ҳам одамий илиқ-мулоиймлиқ сезилар эди. Адиб эҳтиросли кишига хос бўлган жўшқинлик билан эмас, товушида сокин оққан ички ҳарорат, сўзларидаги кучли мантиқ, сўз услубининг ранг-баранглиги ва нутқиде кулгию алам қоришиб ётгани билан тингловчиларни ўзига боғлаб қўярди...

Қаҳҳор нутқ ўртасида баъзан пича-пича сукут сақлаган пайтлар ҳам бўларди. Аммо бундай сукутлардан унинг нутқини қизиқиб тинглаётган одамларнинг ҳеч қачон юраги сиқилмас, аксинча, одамлар унинг бундай сукутларига ҳам жон, деб «қулоқ тутиншар» эди.

Абдулла Қаҳҳор ҳақида ўйларканман, унинг қови-жонида бир-бирига тамомила зид хислатлар қандай жо бўлгани устида кўпинча бош қотираман. Унинг

биргина вужудида куйдирувчи қаҳр ўти билан муло-
йимлик қандай жо бўлди экан?! Дунёдаги жамики қу-
сур-иллатларга аёвсиз нафрат билан кишиларга илиқ
муҳаббат унинг биргина вужудида қандай жо бўлди?!

Мен, ниҳоят, бунини ўзимча тушунгандек бўлдим.

Абдулла Қаҳҳорнинг одамларга буюк муҳаббати
бор эди. Бироқ адиб ёруғ дунёда инсоннинг гўзаллиги-
ни ўғирлаб, қудратини ўғирлаб уни заиф қилиб қўяди-
ган қусур-иллатлар ҳам умр йўлида учраб туришини
жуда эрта англаган. Юрагида инсонга эмас, йўқ, мана
шу қусур-иллатларга қарши нафрат туғилиб, бу наф-
рат куйдирувчи қаҳр ўтига айланди. Абдулла Қаҳҳор
Чехов сингари ёруғ дунёда инсоннинг фақат гўзал, фа-
қат қудратли бўлишини орзу қилган, шундай инсон-
ларга рўпара келганида эса, уларни тўлиб-тошиб улуғ-
лаган эди.

Абдулла Қаҳҳор худди шунинг учун минбарга яра-
шарди!

Ҳаким Назир

НЕҚБИНЛИК

Абдулла Қаҳҳор ҳақида сўз айтиш ҳам шарафли, ҳам жуда мушкул иш. Чунки у, назаримда, одам зоти эгаллаши ва сир-асрорига етиши осон бўлмаган баланд чўққига ўхшайди. Шундай бўлса-да, бу улкан шахс хусусида баъзи хотираларимни қоғозга туширишга журъат этаман.

Абдулла Қаҳҳорнинг урушдан олдинги ҳикояларидан ҳар бирини алоҳида қизиқиб кутган ва ўқиган бўлсам-да, адиб билан шахсий танишувим уруш йилларига тўғри келди. Мен республика Радиокомитетида ишлардим. Радиокомитет уруш йилларида энг йирик, энг ҳозиржавоб оммавий ахборот воситасигина бўлиб қолмай, балки у маданият маркази ҳам эди. Санъат ва адабиёт аҳиллари шу даргоҳда тез-тез тўпланишар, фронт нафасини, мамлакат томирининг уришини шу ерда аниқроқ билиб олишар эди, радио тўлқинлари орқали ўз ижодий куч-ғайратларини Ватан ҳимоясига сарф этишарди. Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Уйғун ва бошқа адибларнинг теран ватанпарварлик туйғулари билан суғорилган, меҳнаткашларни ёвуз душман устидан ғалабага ундовчи ёниқ ижод сатрлари қоғоз бетига тушибоқ, ҳали сиёҳи қуримасдан республика бўйлаб тараларди. Абдулла Қаҳҳор ҳам шулар қатори радио келлективи билан яқиндан ижодий ҳамкорлик қилиб турарди. Ҳар келишида ўз ижодий маҳсулини редакция ходимлари билан баҳам кўрар, шунингдек, янги асарининг мавзуи, руҳини белгилашда энг сўнги ахборотлардан фойдаланар эди.

Фашист босқинчиларига қаҳр-ғазаб билан тўлган «Барон Фон Ринг», «Бос тепкини», «Иккиннинг бири» каби фелъетонлари ана шундай ижодий ҳамкорлик самараларидан бўлди. Редакция бу фелъетонларни эшиттиришга режалаштирди. Эфирга кетish олдиндан Абдулла ака-

нинг илтимосига кўра текстлар дикторга қайта-қайта ўқитиб кўрилди. Абдулла ака ўзига хос синчковлик билан ҳар ибора, сўзининг талаффузи, оҳанги ва урғусига айрича эътибор бериб, тегишли тузатишлар қилгандан сўнггина тинчланди.

Қирқ учинчи йил бўлса керак, Совинформбюросидан Қизил Армиямизнинг ғолибона юришларида алоҳида жасорат кўрсатиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлганлар ҳақида янги маълумотлар таралди. Бундай ғолиблар орасида Аҳмаджон Шукуров ҳам бор эди. Ўзбекистон халқи бу мард ўғлонни зўр қувонч билан кутиб олди. Биринчи галда унинг сўзи радио орқали эшиттирилди. Бу аснода Радиокомитет йўлагига одамлар тирбанд бўлиб тўпланиб қолишган, каттаю кичик қаҳрамоннинг чиқишини пойлаб туришар эди. Солдат кийимида, кўкрагида Олтин юлдуз порлаб турган бақувват, фарғоналикларга хос хушчақчақ йигит шахдам қадам ташлаб студиядан чиқаркан, ҳамма унга гур этиб ёпирилди. Ортиқ ҳаяжондан терлаб-пишиб кетган қаҳрамонни оломон оғушидан аранг қутқариб, энди редакция кабинетига бошлаб кирилган, чой билан меҳмон қилинаётган эдики, эшикдан Абдулла ака кириб келди ва Аҳмаджон билан худди қариндошлардай қучоқлашиб кўришди.

— Номингизни радиодан эшитгандан буён кўришга муштоқ эдим, — деди ва қаҳрамон билан яқиндан танишиш учун бемалол суҳбатлашиш истаги борлигини билдирди.

Аҳмаджон ўзининг ёнида ўтирган партия Марказий Комитети ходими Йўлдош Шамшаровга имо қилди-да: — Менинг ихтиёрим шу кишида, — деди мийғида кулиб.

Йўлдош Шамшаров, бу кунлари кўп жойда Аҳмаджонни кутиб туришгани, учрашувлар сал босилгандан сўнг бафуржа сўзлашиш имкони туғилажагини айтди.

Ёзувчи билан Қаҳрамон гоҳ бизнинг редакцияда, гоҳ яқинимиздаги Аҳмаджон ўқишга кирган партия мактаби ётоқхонасида бот-бот кўришиб, соатларча суҳбатлашиб туришди. Дўстлик шу даражада қалинлашдики, Аҳмаджоннинг ўзи янги дўстини кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Кейин Абдулла ака қаҳрамон билан бирга унинг туғилган қишлоғига ҳам бориб келди.

Адиб янги асарини ёзувчилар ва муҳаррирларга кўрсатишдан олдин Аҳмаджонга бобма-боб ўқитди, унинг фикрлари асосида асарга сайқал бера борди.

«Олтин юлдуз» асари шу тариқа майдонга келган эди...

Кези келганда, Абдулла акани Радиокомитет билан боғлаган иплардан бирини алоҳида айтиб ўтгим келади. Бу ип бир умрга боғланган бўлиб, Абдулла аканинг ёзувчилик тақдирида катта роль ўйнаган эди. Бу — Абдулла ака билан Кибриёхоним ўрталарида бошланган ижодий, ҳам шахсий ҳамкорлик эди. Кибриёхоним «Фрунзевец» газетасида, сўнг Радиокомитетда ишлаганлар. Таҳрир, таржима ишларида Абдулла акадан кўмак олиб турардилар. Уша вақтлардан бошлаб Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий ёрдамидан баҳраманд бўлган ёзувчилар қаторида Кибриёхон сингари таржимонлар ҳам анчагина. Хибзиддин Муҳаммадхонов, Ваҳоб Рўзиматов, Маъруф Ҳаким кабилар шулар жумласидандир.

Биз ёшлар Абдулла акадан кўп нарсада, аввало, ҳаёт билан яқиндан алоқа боғлашда ибрат олардик. Уша кезлари ёзувчи «Қўшчинор» романи устидаги оғир меҳнатга шўнғиб кетганди. Шундай бўлса-да, бу иш орасида даврнинг долзарб масалаларига зийраклик билан қулоқ солиб, бирон шаклда жавоб бериб туришни ўз гражданлик бурчи ҳисобларди. Корхоналар, ўқув юртлари, колхозларга бориб турарди. Унинг Янгийўл районидаги Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Абдулла Ортиқов раис бўлган «Леннизм», Саттор Қаюмов раис бўлган Сталин номидаги, Дўрмондаги Абдужамил Матқобилов раис бўлган «Қизил Ўзбекистон» колхозлари билан қанчалик яқин алоқада бўлганига гувоҳмиз. Шулардан яхши эсимда қолган бир воқеани келтирай.

Ширинсухан, дилкаш киши бўлган Саттор Қаюмов билимдон агроном ҳам эди. Деҳқончиликнинг муҳим масалаларига оид оммабоп суҳбатлари билан радиода тез-тез чиқиб турарди. Абдулла ака билан ҳам яхши танишиб олган, кўпни кўрганлиги, адабиётга ихлосмандлиги ва ҳозиржавоблиги билан у кишига ёқиб қолган эди. Абдулла акани ҳар кўрганида колхозга тақлиф этарди. Сўнгги гал Радиокомитетда учрашганида гина оҳангида:

— Ҳадеб Мастонойларни мақтайвераркансиз-да, домла. Бизда ҳам ўшаларга тенг келадиган гўзаллар топилиб қолар, — деди.

Шундан сал ўтгач, Абдулла ака (роман билан қаттиқ банд бўлишига қарамай) колхозга чиққиси келиб қолди. Мен ҳамроҳ бўлдим.

Тирик жонки бор, кўкрагига шамол, елкасига офтоб

тегиб, улуғ Галабанинг нашидасини сура бошлаган кунлар. Ёз келиб одам дала сайрига майл сезади. Абдулла акада ҳам шу кайфият. Аммо у кишини далага бошлаган бошқа жиддий сабаб ҳам пайдо бўлганки, буни мен кейин сездим.

Биз колхозга кириб борганда, Саттор Қаюмовнинг боши осмонга етди. Мезбонларнинг қўллари-қўлларига тегмай қолди. Қуюқ зиёфат, кети узилмас суҳбатлар, қиёмига етган ҳазил-мутоиба, аския... Абдулла ака бор жойда бусиз мумкинмас, албатта.

— Раис бува, — деди Абдулла ака ярим ҳазил оҳангида, — маишат шундай бораверса, планни ким бажаради?

— Ахир, тўрт йил дала тупроғини ялаб, энди бир карра битимиз тўкилса нима қипти, домла! — деб қўйди раис.

«— Парвоям қилманг, бепарвоям бўлманг», денг! — деди Абдулла ака, Саттор Қаюмовнинг кўп қайтарадиган иборасини эслатиб.

От устида дала сайри гаштли бўлди. Раис меҳмонга пахта майдонлари, мева боғлари, полизлар, молхоналаргача кўрсатиб бўлгач:

— Агар чарчамаган бўлсангиз, энди сизга Мاستон-ойнинг эгачиларини кўрсатардим? — деди.

— Гўзалларни ким кўргиси келмасакан, — деди Абдулла ака ҳам пайров оҳангида.

Раис меҳмонни дала чеккасидаги қўрғончалар томон бошлади. Галвир тахлит шох-шабба деворли бир қўрғончага худди тўйхонадай хотин-халаж, бола-чақа кириб-чиқиб турар, баъзилари саватлар кўтариб олган эди. Саватларда эса таван ўрнида оқариб, саргайиб пиллалар ялтирарди. Бу ерда қуртхона бўлиб, шу кунда дастлабки ҳосил терила бошлаган экан. Худди тўй-ҳашамдагидай ҳаммаларининг вақтичоқлиги шундан экан. Раис аёлларни ўз олдига таклиф этди, улар бегонасираб, рўмоллари учини лабларига текизиб туришди.

— Пойтахтдан шундоқ ёзувчи сизларни зиёрат қилгани келсалар-у, бунақа ноз-карашмаларингиз ҳам борми, онажонларим! — деб раис уларни кулдириб юборди.

Орадаги бегонасираш йўқолди. Шундагина Абдулла ака яқин келиб саломлашганларни аниқ кўрди: бири букчайган, иккинчиси тиши дув тўкилиб «ассалом»ни «ашшалом» дейдиган, бошқалари юзи буришиб қуришган, ёшлари етмишлардан ошиб кетган кампирлар экан.

Абдулла ака раисга маъноли қараб қўйди. «Гўзаллар» ҳақидаги сўзи эсига тушган раис кулгидан ўзини аранг тийиб, гапни бошқа ёққа бурди: дастлаб пиллачи кампирларнинг ишбошисини, кейин бошқаларини номма-ном айтиб, таърифлашга тушди. Айниқса, бу «онахонлар»нинг оғир уруш йиллари колхозни тебратиб, фидоий-жонлик билан кўрсатган ғайрат-ҳимматларини сўзлаганда, булбулигўё бўлиб кетди. Кейин ҳазил-ҳузул билан кампирларнинг ўзларини гапга аралаштирди. Онабоши очилиб кетиб, пайтдан фойдаланди: раиснинг икки йил бурун «Бу кампирлар ҳаммаси йиғилганда битта шафтолига тиши ўтмайди-ю, шунча қути уруғ тутишармиш!» деган таънасини юзига солди. Раис: «Ушанда янглишган эканман!» деб тавба қилишга мажбур бўлди.

Абдулла ака бу сўзларни диққат билан тингларкан, ёдида сақлаб қолишга интиларди. У, беихтиёр кичкина ён дафтарини қўлга олди-ю, яна чўнтагига солиб қўйди. Кампирларни сўздан чалғитгиси келмади, шекилли. Аммо суҳбат тугаб изимизга қайтарканмиз, Абдулла ака йўл-йўлакай ҳалиги сўзларни блокнотига ёзиб қўйди, баъзи нарсаларни раисдан сўраб, аниқлаб олди. Узимча: «Бирон мақолами, очеркми, ёзмоқчилар, шекилли», деб ўйладим, аммо сўрамадим. Абдулла аканинг олдиндан: «Палон нарса ёзмоқчиман», деб айтиш одати йўқ эди.

Биз шу кунни кечқурун шаҳарга қайтмоқчи эдик. Раис: «Бу кеча қола қолинглар», деб илтимос қилганда, Абдулла ака йўқ демади. Эрта билан эса кўздан ғойиб бўлиб қолди. У ёқ-бу ёқни ахтариб турсак, Абдулла ака пиллачилар қўрғончаси томондан келяпти. Қайфияти жуда баланд эди. Қандайдир бир шодликни олдиндан сезган одамга ўхшаб кўринади. Шу чоғ мен унинг бир суҳбатда айтган сўзини эсладим: «Ижод нима?» деган саволга: «Ижод — илҳом келиши, ёзувчининг мувозанатдан чиқиши», деганди. Абдулла акада ҳозир шу ҳолат юз бергандек...

Кўп ўтмай матбуотда «Кампирлар сим қоқди» деган ажойиб ҳикоя пайдо бўлди. Уни ўқирканман, ўша саёҳатимиз, унда бўлган суҳбатлар, одамлар қиёфасининг айрим қирралари кўз олдимда жонланади. Жонланганда ҳам ажойиб маънолари, жилolari, қайтарилмас ёрқин характер, деталлари билан бойиб, гўзал бир картина шаклида жонланади.

Абдулла Қаҳҳор ҳикоячиликда катта устоз даражасига кўтарилиб, бутун бир мактаб яратди.

Менинг дастлабки ҳикояларим урушдан олдин болалар матбуотида эълон этилган бўлса-да, улар ҳали илҳаваскорлик машқларим эди. 1947 йилга келиб битта ҳикоямга Абдулла аканинг назари тушди. «Салим отанинг гинаси» деган ҳикоям «Қизил Ўзбекистон» газетаси эълон қилган ёпиқ конкурсда мукофотланди. Сўнг, конкурсда мукофотланган ҳикоя ва очерклар «Тортиқ» номида китоб бўлиб чиқди. Китоб союзда муҳокамага қўйилиб, Абдулла Қаҳҳор доклад қилди. Унинг ҳикояга берган баҳоси менинг ёзувчиликка ишонч билан киришимга далда бўлган эди. Биринчи тўпламим — «Қишлоқдаги жиянларим»ни чиқаришда ҳам Абдулла аканинг маслаҳатларига таянганман. Шундан кейин анча руҳланиб ижодий ишга жиддий киришдим. Абдулла ака тавсияси билан қатор ҳикояларим катта матбуот — «Шарқ юлдузи», «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларида бошилди.

Кези келганда шуни ҳам айтай: мен хизмат қиладиган Радиокомитет билан Ёзувчилар союзи оралиғи икки чақиримча келмасди-ю, шу адресга ҳикояларимни почта орқали юборардим. Очиғи, назаримда союз бениҳоят улуғ, муқаддас даргоҳ эди. Унинг эшигига ёзувчиликни даъво қилиб боришга, айниқса, проза раҳбари Абдулла Қаҳҳордан истиҳола қилардим. (Фақат мен эмас, бир қатор ўртоқлар ҳам бу гоят талабчан, қаттиққўл устоздан ҳайиқиб туришарди.)

«Шарқ юлдузи» журнаliga юборган навбатдаги ҳикоям негадир тугилиб қолди. Сабабини билолмай юрүвдим, журнал масъул секретари Маъруф Ҳаким телефонда: «Сизни Абдулла ака чақиряптилар», деди. Борсам, Абдулла ака очиқ юз билан кутиб олиб: «Энди союздан четлашмасдан келиб тулинг,— деди. Кейин редакцияда тўхтаб қолган ҳикояни қўлимга тутқизди-да: — Буни гўнгдан тозаласангиз, тузук ҳикоя чиқади», — деди.

Бу икки оғиз сўз мени анча ўйлатиб қўйди. Чиндан ҳам бу ҳикояда агротехникага онд гаплар, урушдан сўнгги деҳқончиликда жуда танқис бўлган ўғит муаммоси ошиб кетиб, одамлар қиёфаси яхши очилмай қолган экан.

Бу воқеа мен учун биринчи жиддий сабоқ, огоҳлантириш бўлди. Аниқроғи, иккинчиси, юқорида эслатган

ним «Тортиқ»нинг муҳокамасида Абдулла Қаҳҳор ҳикоянинг муваффақиятини кўрсатиб бўлгач, бундай деган: «Бу муваффақиятга, бу образга соя солиб турган бир нарса бор: ҳосилот кенгашининг раиси чолни «зараркунанда» дейди. Бу сўз бошқа сўз ўрнига ишлатилган, мутлақо тасодифий, янглиш ишлатилган. Агар бу сўзни автор янглиш ишлатмаганида воқеанинг қадр, образнинг қиммати ортган бўларди. «Зараркунанда» деган сўз ҳалол одамнигина эмас, ҳаром одамни ҳам ғалаёнга келтиради. Салим ота «зараркунанда» деган сўзни эшитиб жим қолиши мумкин эмас. Ҳамма гап шундаки, унча-мунча одамга ҳақорат бўлиб тушмайдиган сўз Салим отага ҳақорат бўлиб тушади. Ҳикояда гап мана шу тўғрида боряпти. Демак, бу сўз «зараркунанда» эмас, «колхознинг нафани кўзламайсан...» деган маънони ифода қиладиган бошқа бир сўз бўлиши керак».

Абдулла акани «жуда қаттиққўлли эди» дейишади. Тўғри. Унинг «қаттиққўлли»лиги адабиёт ишига муҳим халқ иши, партия иши деб бениҳоя масъулият билан қараганидан, адабиётнинг ғоявий софлиги, бадий етуклиги учун азбаройи жон куйдирганидан.

Абдулла ака китобхонга алоҳида эҳтиром билан қарарди, унинг дилидагини топиб, очиб, ҳалол, самимий сўзлашарди. Ҳаёт тасвирида ғоят чинлик, аниқлик ва табиийликка эришарди. «Ёзадиган одамнингнинг афт-башараси, қилиқларигина эмас, адреси, юрган йўллари ҳам билиб ёзсанг, дуруст. Агар тусмол билан ёзсанг, ўқувчини ҳам доводиратиб қўясан», дерди у. Турмушдаги каби асарларида ҳам тахминийлик, ясамалик, кучаниқ, сохталикка йўл қўймасди. Образлари ниҳоятда яққол ва тирик. Абдулла ака яхши иш қилганларни ҳам ортиқча мақтаб юбормай, янада унумлироқ меҳнат қилишга, муттасил ўқиш, ўрганиш ва изланишга йўналтира борарди. Гўё бургут ўз боласини учирма қилганда осмони фалакка олиб чиқиб ҳеч тушиб кетишга йўл қўймасдан, бетиним машқ қилдирганидай...

Шу билан бирга Абдулла ака, тузук ёзиш қўлидан келгани ҳолда, кучини аяб, ёмон ёзганлар билан чиқишолмасди, айниқса адабиётга ғаразли мақсадни кўзлаб, сабаби тирикчилик деб кирганларга нисбатан беаёв эди.

Бир ёзувчи қўлидан келмаса-да, роман ёзган, қанча одамни овора қилиб қўлёзма икки дафъа ўқитилган, икки дафъа муҳокама қилинган. Ҳар сафар ҳам роман-

нинг ёмон ёзилгани айтилиб, қайтариб берилган. Нашриёт тақризлари ҳам салбий. Асарнинг эгаси эса кўрсатилган қусурларни ҳеч тан олмасди, романининг ўтмаётгани учун айбни секция раҳбари Абдулла Қаҳҳорга тўнкарди. Союзда бўлган бир мажлисда ўша ёзувчи сўзга чиқди. Кўкрагига мушт уриб, ўзининг «пролетардан чиққани», «ҳақиқий совет граждани» эканини писанда қилиб романини чиқаришга «йўл берилмаётгани»дан шикоят қилди. Шунда Абдулла Қаҳҳор унга: «Хақиқий совет граждани ёмон китоб ёзсин, деб ҳеч қаерда айтилган эмас!» деб жавоб берган эди. «Ёзувчи союз эшигини болта билан бузибмас, қалами билан очиб кириши керак», деганди бир жанжалчи қаламкашга. Бошқа бир ёзувчи ўз ишەқмаслигини яшириб «шароит йўқлиги»дан нолиганда, «Ойбек «Навой» романини патир нонни қаймоққа ботириб еб ўтириб ёзганмас!» дегани эсимдан чиқмайди.

АДАБИЙ ТАНҚИД ЖОНҚУЯРИ

Кўплар қатори эсимни таниб, хат-савод чиқариб дунёдаги етти хазинанинг бири саналмиш сўз санъати намуналари билан таниша бошлаган пайтдан бошлабоқ бу ҳайратомуз мўъжизаларнинг ижодкорлари, улар яратган қаҳрамонлар аслида қанақа одамлар экан, дея ўй суриб, ёзувчи-адибларнинг китоблардаги суратларига термилиб, узоқ хаёлларга толардим... Шу орада илк бор, ҳам тирик ёзувчини, ҳам тирик ҳаёт қаҳрамонини кўриш шарафига муяссар бўлдим.

Улуғ Ватан уруши йиллари эди. Қўшни қишлоқдан чиққан, ўша кезлари номи тилларда дoston бўлиб кетган Совет Иттифоқи Қаҳрамони Аҳмаджон Шукуров жангдан қисқа муддатли отпускага келиб бир гуруҳ ҳамроҳлари билан қишлоғимизга ташриф буюрди. Аввал қишлоқ гузарида қаҳрамон шарафига катта учрашув тантанаси — митинг ўтказилди, сўнг бизникида зиёфат берилди, ўша даврга хос камтарона дастурхон ёзилди. Ўспирин мезбон сифатида хизмат юзасидан меҳмонхонага кириб-чиқиб турардим, фурсат келиши билан ноқ пойгаҳроқда дадам ёнига чўкка тушиб уй тўрида ўтирган, кўксига Олтин юлдуз медали ярақлаб турган Аҳмаджон акагаю тирик ёзувчи — чарм куртка кийган, миқтидан келган, истараси иссиққина одам — Абдулла Қаҳҳорга ҳайрат ва ҳаяжон билан тикилардим. Аҳмаджон ака жангдаги саргузаштлари, гоҳ даҳшатли ҳодисалар, гоҳ ғаройиб, бир оз кулгили воқеалар ҳақида берилиб гапирар, гоҳ қишлоқдаги таниш-билишлари, жангга кетганлар, уларнинг бевалари, бола-чақалари ҳол-аҳволини суриштирар, гоҳ давр ташвишларидан андак узоқ кетиб, урушдан бурунги, хусусан Катта Фарғона канали қурилиши даври хотираларини эсга олар, болаликда Рапқонга келганда ўзи гувоҳ бўлган қизиқ-қизиқ ҳангомалардан сўзлар эди. Гоҳ гапга чечан ҳам-қишлоқларимиз ҳам суҳбатга қўшилиб, даврада аския, кулги-қийқириқ янграрди. Хуллас, Аҳмаджон ака тун ярмидан оққунга қадар даврани тўлдириб, бир уй одамини оғзига қаратиб ўтирди. Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор эса ўзига ярашадиган бир сиполик билан суҳбатга қўшилмай, аммо ичдан яйраб-ёзрилиб, даврадагиларнинг ҳар

бир гапига қулоқ тутиб, хатти-ҳаракатига зимдан рази солиб, хаёлга толиб ўтирарди: даврада аския, кулги-қийқириқ янграган пайтларда эса хиёл жилмайиб қўярди...

Меҳмонларни кузатдик. Эртаси дадам: «Ёзувчи — шоир дегани гапга чечан одам бўлади, деб юрардим. Болалигимда қишлоғимизга шоир Муқимий келган эди, гузардаги чойхонада қизиқ хангомалар айтиб, шеър ўқиб тонггача ҳаммани ўзига ром этган эди... Бу Абдулла Қаҳҳор бўлса, шунча ўтириб бир оғиз гапирмаса-я!» деб қолдилар. Орадан кўп ўтмай Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз» повести чиқди, дадам уни ўқиб: «Буни қаранг-а, нега ўшанда Абдулла Қаҳҳор сира гапга аралашмади, десам, нуқул гап териб ўтирган экан-да... Ҳамма ёзганлари шундоққина одамларнинг оғзидан олингандек! Аҳмаджон ҳам қуйиб қўйгандек ўзгинаси... Қойил!» дедилар.

Дадам ўша кезлари қишлоқдаги «Совет» колхозига раислик қилар эдилар... Аҳмаджон ака отпускага келганида уйига атай бориб, уруш жабрини чекавериб паймонаси тўлган қишлоқ аҳлини жанг қаҳрамони билан таништириш, одамларнинг руҳини кўтариш ниятида уни ҳамда у ҳақда асар ёзиш пайида ҳамроҳ бўлиб юрган Абдулла Қаҳҳорни қишлоғимизга таклиф этиб келган эканлар...

Уйимизда бир бор меҳмон бўлган бу ёзувчи ўша-ўша бир умр уйимизнинг энг азиз кишисига, ўз одамига айланди. Ўшанда даврада сўзи билан эмас, кейинроқ ёзган асари, асаридаги сўзлари, санъати билан фақат даданигина эмас, кўпларни қойил қолдирган Абдулла Қаҳҳорнинг ҳар бир янги асарини интизорлик билан кутиб, иштиёқ билан ўқиб, у ҳақда газета-журналларда нимаки чиқса, барчасини кузатиб борадиган бўлдим...

Орадан йиллар ўтди. Тошкент университетининг филология факультетида ўқиш, сўнгра аспирантурада таълим олиш насиб этди. Университетда, Ёзувчилар союзида Абдулла Қаҳҳор иштирок этган учрашувлару ҳар хил адабий анжуманларга қанда қилмай боргим, бу аллома адибнинг тўла мағизли, ниҳоятда зарур ва нишонга беҳато урадиган, гоҳо омбурдек узиб оладиган, даврани тўлқинлантириб юборадиган нутқларини мароқ билан эшитар эдим. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳар бир чиқиши шаҳар адабий жамоатчилиги оғзига тушиб, яхши маънодаги шов-шувларга сабаб бўларди... Бу одамга бутун вужудим билан талпинсам ҳам, бошлаган илмий

яшим — ҳикоячилик масалалари бўйича Қаҳҳордек ҳикоя устасидан баъзи нарсаларни сўраб олиш, у билан маслаҳатлашишни кўнгилга тугиб юрсам ҳам, унинг яқинига боришга, ҳатто хат ёзиб вақтини олишга журъат ётолмас эдим.

Матбуотда баъзи танқидий машқларим, ҳикоя ҳақидаги мақолаларим чиқиб, ўзимча қувониб, ўзгалар, хусусан, ёзувчилар бу ҳақда нима дер экан, дея ҳадиксираб юрган пайтларим — 1960 йили кутилмаганда Абдулла Қаҳҳордан мактуб келиб қолса бўладими!.. Хат қисқа ва лўнда эди: «Ўзбекистон маданияти»да чиққан ҳикоя ҳақидаги бир мақолам, айниқса, ундаги айрим бўш ҳикоялар хусусида билдирилган танқидий мулоҳазалар маъқул бўлгани айтилган эди...

Шундан кейин дадилроқ бўлибми ёки бир оз ҳовлиқибми, кетма-кет мақолаларни қалаштириб ташлай бошладим; танқид тингани хийла кескинлаштириб, кўпроқ беозор ёшларга қаратар эдим. Бу орада Ёзувчилар союзида қандайдир адабий йнгин бўлдию Абдулла Қаҳҳор сўз олди; жумладан, ёшлар ижоди ва адабий танқидчилик хусусида тўхталиб, кутилмаганда: «Менинг ёш танқидчи Умарали Норматовдан умидим катта эди, мен уни ҳалол, объектив мунаққид деб билардим... «Маданият»даги кейинги мақоласини ўқиб қаттиқ ранжидим. Умарали худди цирк паҳлавонлари каби енг шимариб майдонга тушибди-да, иккита улугга таъзим қилиб, сўнг кучи етадиган ёшларни роса дўппослабди...», деса бўладими!..

Бу сўзларни эшитиб баданимдан совуқ тер чиқиб кетди. Абдулла Қаҳҳор ҳақ: ўша мақоламда иккита мансабдор ёзувчининг ўртачароқ асарлари кўкларга кўтариб мақталган, беозор ёшларнинг ҳикоялари эса хийла қаттиқ танқид қилинган эди. Бу дакки менга унутилмас сабоқ бўлди.

Сал фурсат ўтмай, Абдулла Қаҳҳор мени устозим Озод Шарафиддинов орқали уйига — Дўрмондаги боғига таклиф этди. Мен у кишига рўпара келишим биланоқ Озод акага қараб: «Умарали шуми, ўзим ҳам шундоқ бўлса керак, деб юрардим», деди, сўнг бизни айвонга чорлади. Стол теварагида узоқ суҳбат бошланди. Озод ака ўзига хос одамшавандалик, чечалик, бир оз эркалик билан гапни-гапга улаб турди... Билдимки, Абдулла Қаҳҳор даврада мен илк бор уйимизда кўрганымдагидек ўта «индамас» одам эмас экан; эммо гурунгда узундан-узоқ сўзлаш, ҳикоя қилишни эмас, суҳбатдошла-

рини гапга солишни, кўпроқ уларни тинглашни хуш кўрар экан. Ўзига гап келганда лўнда, жонли, образли қилиб гапирар, гап-сўзлари ҳамиша тўла мағизли, ҳикматларга бой, лекин панд-насиҳатлардан холи бўлар ва, албатта, юмор, пичинг, киноя-кесатиқлар билан йўғрилиб кетар, гапирганда ҳеч қачон овозини баланд кўтармас, эҳтиросга берилмас, энг кескин, жиддий ҳодисалар ҳақида ҳам осойишта сўзлар, бироқ кўнглидаги эҳтирос, ҳис-ҳаяжонларни суҳбатдошига тўла етказа олар экан.

Ушанда Абдулла ака ўзбек адабий танқидчилиги чинакамига оёққа туриб келаётгани, Матёқуб Қўшженов, Лазиз Қаюмов, Озод Шарафиддинов, Салоҳиддин Мамажонов, Норбой Худойбергенов мақолалари, уларнинг яхши фазилятлари хусусида гапирди. Танқидчи учун энг муҳими — истеъдод, катта билим, шу билан баробар ҳалоллик ва объективлик эканини алоҳида таъкидлади.

Уша даврда Абдулла ака айтган яна бир гап ёдимда қолган. Уша кезлари танқидчиликдан жавлон урган, деярли ҳар куни газеталарда қулоч-қулоч мақолалари билан чиқиб турадиган, адабий мажлисларда албатта сўзга чиқиб узоқ гапирадиган, нуқул аравани қуруқ олиб қочадиган бир мунаққид ҳақида сўз очиб бундай деган эди: «Бу одам танқидчилик ҳунарини нуқул ёзиш-чизиш, газета-журналларда мақола чиқаришу минбарда булбулигўё бўлиб сайраш, деб билади шекилли... Мажлисларда унга разм солсам, гапирмаган пайтлари ҳам оғзи очилиб-ёпилиб турар экан, ичида тинмай сайраса керак... Ҳолбуки танқидчи ҳам худди ёзувчи, шоир каби кўнглида айтадиган зарур гапи, кўпчиликка керакли фикри бўлса, кўнгил дардини ёрмаса туролмайдиган ҳолга тушсагина гапириши, қўлига қалам олиши керак-ку, ахир! Белинский билан Добролюбов мақолаларини ўқиб кўринг! Улардаги гапларни айтмаслик, ёзмаслик мумкинмиди?! Асло! Қандай ҳолда ва нима мақсадда ёзиш, гапириш кераклигини ана ўша алломалардан ўрганиш лозим!».

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи танқидчилик фаолиятида шу принципларга риоя этишнинг яхши намунасини кўрсатган. Унинг марказий матбуотда, хусусан «Литературная гезата»да, қолаверса, ўзимизда босилган қатор мақолалари, адабий анжуманларда сўзлаган нутқлари, ҳамкасб дўстлар даврасида айтган гаплари бунга ёрқин далил.

Ҳар гал унинг хонадонига борганимда адибнинг умр

Йўлдоши Кибриё опа эшик очар, очиқ юз билан қарши олар, Абдулла ака ҳузурига бошлаб кирар, ниҳоятда дид билан дастурхоң тузаб, сўнг суҳбатга халақит бермаслик учун бўлса керак, бизни холи қўяр эди.

Абдулла аканинг ҳар бир адиб — ўзига тенгдош ёзувчилар, шогирдлари, истеъдодли ёшлар ҳақида аниқравшан қараши бор эди. Айниқса, у ўзига тенгдош улкан талантларни ниҳоятда юксак қадрлар эди. Бир гал Ойбек ҳақида сўз очиб шундай деган: «У ўзбек адабиётида бамисоли ҳамма томондан барчанинг кўзига ташланиб турадиган улкан, салобатли қоя. Булутли кунлар довуллари ҳам, серғалва давр зилзилалари ҳам бу қояни қулата олмади. Аммо, афсус, ўша довулу зилзилалар пайтида унга дарз кетди. Шунга қарамай у ҳамон қоядай бардам туриб, тинмай ижод қиляпти».

Ғафур Ғулом вафотидан сўнг ҳам афсус, ҳам ғурур билан: «У мислсиз истеъдод эгаси эди,— деган эди.— Афсуски ўзидаги шу улкан истеъдоднинг ҳаммасини тўла ишга сололмай, тўқсон фойизини ўзи билан олиб кетди. Аммо шу ишга солинган истеъдоди маҳсули билан ҳам у адабиётимизда классик бўлиб қолавереди».

Мақсуд Шайхзоданинг дафн маросимидан қайтаётганимизда бир гуруҳ адабиётшуносларга қараб: «Мақсуднинг шоирлигию драматурглигини бир ёққа қўйиб турганда ҳам, адабиётшунос-танқидчи сифатида ўзбек адабиётшунослигининг ярмини ташкил этарди. Афсус, шундай одам кетди. Энди қолган ярмини ўзаро бўлишиб оласизлар», деган.

Абдулла Қаҳҳор адабиётдаги янгиликларни, ҳар бир ёзувчи ижодини синчиклаб кузатиб борар, улар истеъдоди, ижодига хос бош хусусиятларни, уларнинг ютуқ ҳамда камчиликларини аксари бехато белгилаб олар, ютуқлари ҳақида қувониб, камчиликлари тўғрисида эса куюниб гапирар эди. Мабодо асарида жиддий хато, камчилик кўрса, ким бўлишидан қатъи назар, бор гапни хоҳ юзига, хоҳ мақола ёзиб, хоҳ минбарда туриб дангал айтаверар эди.

У Саид Аҳмадни ўзига ниҳоятда яқин олар, асарларидаги миллий руҳни, халқчил юмор ва жўшқин эҳтиросни хуш кўрар, шу билан баробар: «Бир оз шошилди, керакли ўринларда эҳтиросини жиловлай билмайди; гоҳо китобхон кулавермаса қитиқлаб кулдиришга, йиғлайвермаса кўзига пиёз суртиб йиғлатишга уринади», деб койирди. «Уфқ» романи, «Турналар» ҳикояси ўзбек адабиётининг юзини, бугунги бўй-бастини кўрсатадиган,

жиддий таҳлилларга арзийдиган асарлар, деб айтганини ва ўша ўзи ардоқлайдиган адибнинг матбуотда бўш ҳикояси ёки ҳажвияси чиқиб қолганида эса қаттиқ ранжиганини кўп кўрганман. «Саид Аҳмаднинг «Микроб»ини ўқидингизми?» — деб сўраб қолди бир куни. — Ҳар нарсадан жирканавериб асаб касалига мубтало бўлиб қолган одам устидан кулиб ёзибди. Қасал одамни ҳажв қилиб бўладими? Ҳажвчи тан, асаб касали эмас, социал жароҳатлар устидан кулиши керак-ку!.. Сиз — танқидчилар бунақа ҳолларга бефарқ қарамасликларинг лозим...».

Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодировни у янги типдаги билимдон, ҳозирги рус ва жаҳон тараққийпарвар адабиётидан чуқур хабардор, чинакамига русча таълим кўрган ёзувчилар деб биларди. Аммо уларнинг тил ва ифодаларида бир оз шира, ўзбекона руҳ етишмайди... Улар гоҳо русча ўйлаб, ўзбекча ёзишади, дерди. «Газетада Одилнинг янги романидан парча ўқидим, — деди у бир гал. — Одил роман қўлёзмасини кўриб беринг деб тиқилинч қияпти. «Ўтмишдан эртақлар»ни ниҳоясига етказиш билан овораман... Қўлёзмасини ўқишга сира фурсат тополмаяпман... Газетада чиққан парчадан ҳам кўриниб турибдики, асар ёшлик эҳтироси билан ёниб ёзилибди. Бироқ Одил эҳтиросга берилиб гоҳо шеър тилида гапиришга уринибди. Мана бу гапларни қаранг... — Газетада чиққан парчадан икки-уч жумла ўқиб, сўзида давом этди: — Жумлаларнинг охири чаённинг думидек гажжак қилиб ташланган. Тилдаги инверсия шеърда ўзини оқласа ҳам прозада унча кетмайди. Бунақа тил — ифода Туроб Тўлага ярашади, Одилга сира ўтиришмайди... Бунини ҳозироқ унга айтиш керак».

Абдулла ака О. Ёқубовга бунини айтган бўлса керак, ёзувчи устоз маслаҳатини олиб, асар тилини тагин ҳам ишлагани аниқ, роман, яъни «Эр бошига иш тушса...» журналда тўла чиққанида Абдулла Қаҳҳор айтган ўша камчиликлар тузатилган эди.

«Эркин Воҳидовни шахсан танийсизми? — деб сўради бир куни. — Жуда ақлли, билимдон, ўта серандиша, етти ўлчаб бир кесадиغان йигит кўринади. Бунини шеърларидан ҳам билса бўлади... Лекин шеърятда, ижодда ўта эҳтиёткорлик ҳар доим ҳам ўзини оқлайвермайди... Бунини Эркинга тушунтириш керак».

Адибнинг Абдулла Ориповга айниқса ихлоси баланд эди. Шоирнинг «Муножот»ни тинглаб шеърини ўқиб, узоқ хаёлга толиб, сўнг шундай деган эди: «Ўзи боладай масъум, беозор, осойишта кўринса ҳам юрагида галаён

жўш уриб туради. Замонлар драмасини, одамларнинг дардию ғамини бутун вужуди билан ҳис этади... Ҳис-ҳаяжонлари, айтмоқчи бўлган гаплари кўнглидан шаршарадек шитоб билан отилиб чиқса керак, уларни қоғозга туширишда қўли шошилиб қолар-ов дейман... Бунақа ноёб истеъдодни ёмон кўздан асраш лозим».

«Ўткир куйиб-ёниб, ўртаниб, шавқ билан ёзади... Қани энди шундай ёниқ истеъдод тезроқ кенгроқ уфққа, Иттифоқ минбарига чиқиб олса!» дея гап бошлади у Дўрмондаги учрашувларимиздан бирида ва «Муҳаббат» ҳикоясининг фазилатлари ҳақида гапириб, у ҳақда маҳсус мақола ёзишни менга маслаҳат берди.

Абдулла ака ўзи танқид қилган ёзувчининг яхши асари чиққанида қувона билар эди. Чунончи Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Адиба» романи тўғрисида анча кескин салбий фикр билдирган адиб бир суҳбатда унинг «Араб ҳикоялари» туркуми, аниқроғи, шу туркумдаги «Йўқолган жавоҳир» ва «Искандария кўрфази» ҳақида мамнуният билан: «Буларни асар деса бўлади. Уларда ҳаёт бор, қалб қўри бор, дард, одам боласининг ташвишига ҳамдардлик бор», деган эди.

Абдулла Қаҳҳор ўз ижоди ҳақида ёзилган илмий ишлар, мақолалар устида ҳам одилона фикр юритар эди. У ўзининг инсонлик, ёзувчилик шаънини юксак қадрлар, керак бўлганида қаттиқ туриб ҳимоя қила олар, шу билан бирга ўз ижодидаги яхши ва заиф асарларни фарқлай билар, асарларидаги кам-кўстларни мардона туриб тан олар эди.

У афсус-надомат билан бир гал бундай деган: «Лазизхоннинг 1957 йили «Ўзбекистон маданияти»да чиққан мақоласига қадар «Сароб» йигирма йил танқид таъқибда бўлди. «Сароб» илк бор босилганида сочимда бирорта ҳам оқ тола йўқ эди. «Сароб» туфайли йигирма йил бошимда танқид таёғи синавериб сочимнинг бирорта ҳам қора толаси қолмади... «Сароб» теварагидаги жанжаллардан бирида туппа-тузук танқидчи мени муросага чақириб; «Туфлаб ташланган нарсани қайта онизга олмай қўя қолинг энди», деганида ўзимни тутолмай: «Авалло «Сароб» ҳечам туфлашга лойиқ асар эмас. Агар туфлаш керак бўлса «Сароб»ни тан олмайдиган, тушунмайдиган, жоҳил, нодон, чаласавод демагог танқидчиларнинг юзига туфлайман!» деб юборибман... Замон «Сароб» халққа, жамиятга керакли асар эканни тасдиқлади. Танқидчилар эътироф этганидек, бу типдаги асарлар социалистик реализмга ёғ эмас экан-ку!»

Бадий адабиёт нашриёти Абдулла Қаҳҳор туғилган кунининг олтмиш йиллигига бағишлаб унинг ижоди ҳақида монография тайёрлайдиган бўлди. Монографияни ёзиш танқидчи Матёқуб Қўшжоновга топширилган эди. Матёқуб ака менга китобнинг ҳикоячиликка оид қисмини ёзишни таклиф этди. Китоб дастлаб «Тасдиқ ва инкор устаси», деб аталган эди. Матёқуб ака Абдулла Қаҳҳордан китоб номи хусусида фикрини сўраганида бундай ном унга маъқул тушмади. Сўнг китобни «Маҳорат сирлари» деб аташга қарор қилдик. Бунга эшитиб Абдулла Қаҳҳор: «Яхши ном, аммо бундай ном Навоий, Толстой, Чехов ҳақидаги китобларга ярашади. Уларнинг ижоди маҳорат сирларига тўла... Менда «сир» нима қилсин... Иложи борича бошқа одмироқ ном топинглар», деб илтимос қилди. Бошқа «одмироқ» ном топилмади, китоб «Маҳорат сирлари» номи остида чиқди, аммо уни ёзувчининг ўзи кўрмай кетди. Агар ҳаёт бўлганида, китоб шу ном билан чиққани учун ранжирмиди...

«Ўтмишдан эртақлар» университет студентлари даврасида муҳокама этилганида нотиклардан бири асарнинг охириги қисмлари, хусусан «Қўқон харобалари орасида» боби бошқа бобларга нисбатан бир оз бўш ёзилгани, тасвир суръати жуда тезлашиб кетгани, бу ерда аввалги бобларга хос жонли, лўнда лавҳалар, ёрқин, тугал характерлар йўқлиги ҳақида тортинмай гапирди. Шунда Абдулла ака қулоғимга: «Бу бола бало экан-ку! «Эртақлар»нинг заиф жойини топиб танқид ўқини нишонга бехато урди-я!» деб шивирлади.

Ҳамиша ҳақ гапни айтгани, ҳақиқат олдида ҳеч кимни, ҳатто ўзини ҳам аямагани учун бўлса керак, ҳақиқий истецдод эгалари, гарчи ундан қаттиқ дакки эшитсалар-да, бари бир унга талпинаверардилар. Истецдоддан маҳрум шуҳратпараст қаламкашлар эса унинг ҳақ сўзига, аччиқ танқидига дош беролмай устидан иғво, фисқу фасод тарқатиб юрар, ҳар хил йўллар билан пайт топиб ундан ўч олишга ҳаракат қилар эдилар.

Бир йиғинда шундай кимсалар Абдулла ака айтган ҳақ ва аччиқ гап учун унга қаттиқ ташланганларини эшитиб, кечқурун кўнгил сўраш учун уйига бордик. Даврада ўтирган ўта андишали, мулоҳазакор ёзувчи — шоғирдларидан бири Абдулла ака кўнглини кўтарадиган кўп яхши сўзлар айтди, пировардида, умуман олганда катта ёзувчи бунақа жанжаллардан узоқроқ юргани, тинчгина ижод билан машғул бўлгани маъқул, деган маънода гап қилди. Абдулла ака унинг сўзларини жимгина

тинглаб бўлиб, осойишталик билан Нозим Ҳикматнинг инсон ёнмоғи кераклиги ҳақидаги машҳур сатрларини туркча ёд айтди. Сўнг: «Эс-ҳуши жойида ҳар бир одам кўриб-билиб турган ҳақиқатни мен айтмасам, сиз айтмасангиз, бошқа биров айтмаса, ким айтади»,— дея илова қилди. Адиб яна сўзида давом этиб,— «Мен уларнинг ҳамласидан асло хафа эмасман, қайтага ҳақ гапни айтиб уларни талвасага солиб қўйганимдан хурсандман. Кўпдан бери кўнглимда тош бўлиб ётган дардни тўкиб енгил бўлиб олдим», деганида унинг ҳузурига кўнгили сўраш, унга далда бериш учун келганлар бир оз ноқулай ҳолатга тушиб қолган эдик.

Адиб хуш кўрадиган жанговар танқидчилардан бири ўз мақоласида номдор бир шоирнинг бўш шеърларини танқид қилгани учун сиқувга олиниб, руҳи тушиб юрганда Абдулла ака унга далда берган: «Бардам бўл, ўзини шоир-ёзувчи деб санайдиган одамда агар озгина истеъдод ва инсоф бўлса, эртами-кечми ҳақ гапга, адолатли танқидга тан беради. Агар унда иккиси ҳам бўлмаса, ҳақ гапинг учун кетингдан болта олиб югуради... Шунанга кимсаларнинг болтасидан кўрқсанг, яхшиси, танқидчилик дастгоҳини йиғиштир-да, вақтида бошқа бирор тинчроқ, ёғлироқ касбнинг этагидан тут!»

Абдулла Қаҳҳор бевосита адабиёт назарияси билан махсус шуғулланганми, йўқми — билмайман, аммо адабиёт, танқид табиати, қонуниятлари, принциплари хусусида айтган пишиқ-пухта гапларини кўп эшитганман. Бир гал социалистик реализм ҳақида гап кетганда шундай деган эди: «Яқинда Польшадан келган адабиётчилар мендан шу хусусдаги фикримни сўрашди. Мен уларга: «Социалистик реализм кўча ҳаракати, қондалари йиғиндиси эмас. У ёзувчи йўлини, чин ҳақиқатга элтадиган йўлни ёритиб турувчи маёқ!» деб жавоб қилган эдим, маъқул бўлди шекилли, ён дафтарларига шу сўзларимни ёзиб олишди».

«Танқиднинг энг асосий вазифаси — истеъдод билан ёзилган асарларни кашф этиш» деган сўзларни кўп такрорларди ва танқидчи дўстларини, шогирдларини шунга даъват этарди у.

Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги йилларида Ёзувчилар союзидagi шоир Миртемир бош бўлган ёшлар семинари машғулотларига мунтазам қатнашар, муҳокама, мунозара қатнашчилари, айниқса ёшларнинг сўзларини эътибор билан тинглаб, ён дафтарига доимо нималаринидир қайд қилиб ўтирар, аммо ҳар қанча қистовга

олишса ҳам бу йиғинларда сўзга чиқмас, гапирмас эди. Мен бунинг сабабини сўраганимда: «Ешлар ҳаётидан асарлар ёзиш ниятидаман. Ҳозирги ёшлар дили, тили, кайфиятини бизлардан кўра ёш ижодкорлар яхшироқ билади, нозик ҳис этади... Ёшлар олдида гапириш, уларга ўргатиш учун эмас, улардан ўрганиш учун бу ерларда юрибман», деб жавоб қилган эди.

Қаранг, Қаҳҳордай устоз санъаткор ёшларга ўргатибгина қолмай, улардан ўрганар ҳам экан. Дарҳақиқат, унинг сўнги йилларда яратган ёшлар ҳаётидан олинган «Нурли чўққилар», «Муҳаббат» асарларида ўша кезлардаги истеъдодли ёшлар ижоди билан муштарак жиҳатлар кўп.

Булар саккиз йил давомида Абдулла Қаҳҳор билан бўлган мулоқотлар, шахсан ўзим гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисалар, ўз оғзидан эшитган гапларининг бир қисми, холос. Афсуски, мен ўз вақтида кундаликлар тутиб, уларни ёзиб қўймаган эканман. Менинг хотирамда қолган ва юқорида келтирилган унинг гаплари, эҳтимол, айнан унинг ўзи айтгандай эмасдир. Аслида улар мен келтиригандан кўра лўнда, образли, ширали, таъсирчанроқ экани шубҳасиз. Мен унинг сўзларини ҳамиша ҳам айнан ўзиникидай қилиб келтиролмаган бўлсам, устоз руҳи олдида узр сўрайман.

Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳорнинг кўп ёшлар қатори менга кўрсатган шахсий ғамхўрлигидан, жонкуярлигидан, маслаҳат ва мададларидан беҳад миннатдор эканимни ҳам айтиб ўтишим керак. У менинг оилавий, моддий аҳволим, яшаш, ишлаш шароитим, ўқишим ҳақида доимо суриштириб турар эди. Мени Ёзувчилар союзига ўтишга илк бор маслаҳат берган, бировнинг уйини ижарага олиб ночор туришимни билиб Ёзувчилар союзидаги масъул шахсларни хабардор этган, туриш-турмушимизни билиб келиш учун биз яшайдиган уйга ўша пайтлари республикамизда яшаб-ижод этаётган ёзувчи, Совет Иттифоқи Қаҳҳорони В. Карповни юборган, оғир хасталикка дучор бўлганда ўзига таниш бир тажрибали врачга кўрсатган ва яна кўп ғамхўрликлар қилган бу табаррук зот олдида мен бир умр маънавий қарздорман.

Мен устоз Абдулла Қаҳҳор ҳақида ўйлаганимда ёш бир шоирнинг: «Адиблар панд-насиҳатлари билан эмас, ижоди, шахсий ибрати, кўрсатган жасоратлари билан устозга айланадилар», деган сатрлари ёдимга тушади.

Дадахон Нурий

УСТОЗНИНГ СЎНГГИ СУРАТИ

Ҳаммаси филология факультетида таҳсил кўрувчи ҳамхоналаримдан бирининг шунчаки қоралаб қўйган қўлёзмамни қандайдир конкурсга элтиб беришидан бошланган. Ўзим бу конкурс қатнашчиси ва голиби эканлигимни кейинроқ, Ёзувчилар союзига чақирришгандан сўнг билдим.

Таниқли адиблар Саида Зуннунова, Носир Фозилов мени табриклаб, асарни чоп этиш кафолатини олдилар.

«Оқшом қўшиқлари» китоб дўконлари пештахтасида пайдо бўлганида ўз кўзларимга ишонмадим. Чунки мен пионерлар саройининг адабиёт тўғарагига қатнай-қатнай қаламкашликни эплолмаслигимга ишонч ҳосил қилгач, ўзимни тасвирий санъатга урган, машҳур мўйқалам усталари Абдулҳақ Абдуллаев, Чингиз Аҳмаров устахоналарининг мўътабар тупроғини ялагундай бўлиб, мусавирлик сирларини ўрганишга бел боғлагандим-да!

Китобни ўқиб кўришгач, (маълумки, асарим рассом ҳақида эди) иккала мусаввир ҳам ёзувчиликка уқувим устунроқ эканини айтиб, қиссани мақташди. Ижодкорлар ҳақида, хусусан рассом «халқи» тўғрисида бундай асарлар деярли йўқлиги, кўпроқ шу мавзуда ёзишим кераклигини маслаҳат беришди.

Устозлар гапи шогирд учун қонун! Демак, ёзишим керак. Рассомлар ҳақида!

Бир йилга етар-етмас муддат ичида яна бош қаҳрамони рассом бўлган «Бегона» номли қиссани қоғозга туширдим. Унинг кетидан «Оқпадар» («Осмон устунининг хомаки варианты»), деган роман ҳам ёзиб юбордим.

Қайта-қайта ёзиб кўчиравериб, ниҳоят икки йил деганда бир жуфт асарни сал эпақага келтириб, олдинги китобим — «Оқшом қўшиқлари»га таҳсинлар айтган кишиларга ўқишга бердим. Бироқ уларнинг биронтаси илиқ гап айтмади. Чизиб ташланган саҳифаларни кўр-

гач, баттар жаҳлим чиқди. Айниқса, «бегона» деб мажруҳлар устидан кулибсан, бу — ижтимоий хато!» деган танбеҳ суяк-суякларимдан ўтиб кетди. «Оқпадар»ни-ку, ўта бемазалигини ўзим ҳам билардим!

Рассомликни аллақачон ташлаб юборгандим... Аро йўлда қолган чаламулла деб менга ўхшаганларни айтсалар керак.

Тинчгина муаллимликни қилиб юргандим, бир куни домлам, адабиётшунос олим Саттор Ҳайдаров янги қисса ёзибсан, деб сўраб қолди. Чайналиб, ҳа, ёзгандим дедим-у, кейин... танқидга учраб, ёзувчиликни ташлаганлигимни айтдим!

Шунда у киши калта қўлларини силтаб, ундай қилма, Абдулла Қаҳҳорга учраш деди, сўнг ғалатироқ қилиб қўшиб қўйди: «У одам сени ё адабиётга олиб киради, ё ҳайдаб чиқаради».

Абдулла Қаҳҳор! Унга учрашиш?! Мен бу ёзувчининг «важоҳати», қаттиққўллиги ҳақида кўп эшитганман. Ҳатто, манман деган адиблар ҳам палапартишроқ асарни билан унинг «назари»га тушиб қолишдан ҳуркиб туриши ҳақидаги гаплар бир неча бор қулоғимга чалинган. Деярли ҳаммаси бўлажак адабиётшунослардан иборат ҳамхоналаримнинг баъзан ярим кечагача чўзиладиган даҳанаки тортишувларида Абдулла Қаҳҳор номи тез-тез тилга олинар, уни қайси йиғилишда қайси асарни «тутаётган латтанинг ҳиди келади» деб баҳолаганию янги мақоласида кимни аямай дўппослагани ҳақида қизғин баҳслар бўларди.

Энди келиб-келиб шу одамга рўпара бўламанми! Катта гурзининг зарби ёмон бўлади. Шу орада мактабга телефон қилиб, янги нашр қилина бошлаган «Гулистон» журнаliga чақириб қолишди. Адабий ходим бўлиб ишга келдим.

Кўп ўтмай редакция бошлиқларимиздан бири:

— Абдулла Қаҳҳор журналимиз учун янги қиссасидан парча тақдим этмоқчи. Дўрмонга бориб олиб келсан. Қўлёзма бугун қўлимизда бўлиши керак, — деб қолди.

Мен унда Дўрмон нима-ю, адиб унинг қаерида яшайди — билмасдим. Истаб-сўраб топиб бордим.

Анҳор бўйлатиб узоқда кўриниб турган ҳовли яланглигига қадар ўтқазилган анвойи гуллар акси тиниқ сув юзида Марғилон атласи мисол ранго-ранг жилоланади.

Ишқом адоғидаги икки туп сада орасига қўйилган ихчам ёғоч каравотда сув юзида тўлқин ураётган гуллар

аксига ҳамоҳанг атлас кўрначалар ёзуғлик. Уртада хонтахта, унинг устидаги кўкиш «Спидола»дан ёқимли куй таралиб турибди.

Мен ҳовли рўясига яқинроқ бориб, қаршидаги айвон тарафга кўз ташладим-у, четан ўриндиқда ручка банди-ни нягига босганича хаёлга чўмиб ўтирган Абдулла Қаҳҳорни кўрдим. Адиб «банд» экан, халақит бергим келмади. Орқамга қайтдим. Ихчам темир дарвоза ёнбошидаги бетон супачага ўтириб улгурмаган эдим, орқадан салмоқли овоз эшитилди:

— Нега қайтдингиз. Қелавермайсизми, у ер жуда иссиқ-ку!

Ўгирилиб, Абдулла акага кўзим тушди. Бир оз ҳаяжонландим. Чунки шу пайтгача менга фақат китоблардаги сурати орқали ғойибона таниш бўлган улкан ёзувчи билан рўбарў турардим.

У киши барваста қаддига ярашган одмигина енги калта кўйлак кийиб, оёғига ихчам шиппак илиб олган, оппоқ сочлари хийла тароқ измига тушмаган бўлса ҳам ўзига жуда ярашиб турар — қарашларида донишмандона нигоҳ, босиқ синчковлик бор эди.

Муддаомни эшитгач:

— Қани, юринг-чи,— деб Абдулла ака айвон тарафга бошлади.

Айвонга чиқдик. Абдулла ака стол устидаги қўлёзмаларни четга йиғиштириб, қия очиқ турган эшик томон ўтирилди:

— Меҳмон келди, бизга қаранглар!

Хижолат тортдим:

— Овора бўлишмаса. Сизни ишдан қолдирмоқчи эмасман.

— Овораси борми, — адиб столдаги қоғозларга ишора қилиб қўйди.— Бу сизнинг ҳам ишингиз. Энди биргаликда ҳал қиламиз! Ахир харидор сиз. Танлаб, ёққангани олишингиз мумкин!

Абдулла аканинг жиддий ҳамда бир оз жилмайиб айтган бу сўзларига нима деб жавоб қайтаришни билмай қолдим. Аммо менга шу нарса маълум эдики, шундоқ қаршимда адибнинг яқинда ёзиб тугатилган «Муҳаббат» қиссаси турар, ундан икки-уч боб алоҳида-алоҳида қилиб ажратиб қўйилганди.

Чой устида қиссанинг «Етим» деган қисмига «харидор» бўлдим. Тўғрироғи, эгасининг ўзи, шу жойини олсангиз зиён қилмайсиз, раҳбарларингиз ҳам шунга рози бўлишган, деди.

Бироқ ўша куни «Етим» қўлимга тегмади.

— Лаб-лунжини сал тўғрилаганим, энди бу аҳволда сизга бериб юборсам бўлмас. Машинкадан чиқартириб қўяман, яхшиси эртагамас, индинга олиб кетасиз, — деб қолди Абдулла ака.

Бежиримгина қилиб машинкада кўчирилган ўн бетлар ҳажмидаги қўлёманинг тўрт-беш жойига қалам урилгани боис у кишининг кўнгли тўлмаётгани сезилиб турарди.

Кейинчалик нозиктаб қалам соҳибининг бу хислати редакция ходимларига нисбатан ўта ҳурмат белгиси эканлигини сезиб қолдим. Устоз «бепардоз» тақдим этилган асарни жуда «қийналиб» ўқирди. Бир куни саҳифаларини нуқул «сўғал босиб кетган» ўртамиёна адибнинг қўлёмасини кўздан кечириб ўтириб «мол эгасига ўхшабди» дегани қулоғимда қолган...

Ниҳоят гап айланиб, Абдулла ака, хизматингиз адабиёт бўлимида бўлса, ёзиб турсангиз керак, қоралаган нарсаларингиз борми, деб сўраб қолди.

— Ҳа, битта қиссам бор.

Бу сўзларни қандай журъат билан айтиб юбордим, ўзим ҳам сезмай қолибман.

— Олиб келинг, кўрайлик-чи.

Абдулла ака мени дарвоза олдиғача кузатиб чиқаркан, яна такрорлади:

— Ҳалиги ваъдани унутманг.

«Ана холос, бир оғиз «ҳа» деб қўлга тушдим шекилли!» Минг хаёл билан редакцияга келсам, иш вақти тугаб, қўлёмани кутиб ўтирганлар уй-уйларига кетиб бўлишган экан.

Демак, эртага шанба. Индинга Дўрмонга борсам, журналнинг топшириғини бажарган бўламан. Энди ўзимнинг ишим-чи... Яхшиси, обрўнинг борида баланд дорга осилмай қўя қолай!

Бироқ эрталаб бу фикрдан қайтдим. Таваккал деб кунбўйи ўтириб, асаримни ўқишли бўлсин учун тўрт-беш расм билан «пардозлаб» янги папкага жойладим. Унинг устига бир нусха «Оқшом қўшиқлари»дан қўйдим. Кўзни чирт юмиб, ёнига «роман»ни тиркаб сумкага солдим...

Абдулла ака қисса китобимни қўлига олиб, уёқ-бугунини ўгириб кўрди. Кейин, қўлбола муқовасига киноафишаларига ўхшатиб сурат ишлаб, «Бегона» ёзуви битилган папкани кўздан кечираркан:

— Ҳафсалангиз зўр-ку! — деб қўйди.

Мен унгача адиб суратини бир вараққа қоралама қилиб олишга улгурган, яна иккинчисини чиза бошлаган эдим.

Абдулла ака четан креслога ёнбошлаб ўтирган жойдан қаддини тикроқ тутиб, мен томонга қизиқсиниб қаради. Суратга кўзи тушгач:

— Ҳа,— деди жилмайиб,— ҳунарингиз чакки эмасга ўхшайди!

Салмоқдор қилиб айтилган бу сўзларда «энди шу ҳунардан қолма, орқасидан туш» деган маъно англаб, адабий иқтидорим тақдири узил-кесил ҳал бўлди, деб тургандим, адиб қўлёзмалар солинган папка устига кафти билан уриб:

— Қани кўрамиз, ҳунарингизнинг қай бири зўрлик қилиб, сизни тортиб кетаркин! — деди.

Мен «Гулистон» учун бекаму кўст қилиб тайёрлаб қўйилган «парча»ни олдим-да, яқин дақиқалар ичида устимдан ҳукм чиқиб қоладигандай, тезроқ бу ердан жўнаб қолиш тараддудига тушдим. Чунки «ё уёқли, ё буёқли» бўлганинг ҳақидаги хабарни бошқалар оғзидан эшитсанг, алам қилмайди.

Лекин мен учун бугунги куннинг энг қувончли воқеаси шу эдики, папкада Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига қараб туриб чизган сурати бор. Унинг кўнгилдагидай чиққанидан хурсанд эдим.

Орадан икки ҳафталар чамаси вақт ўтгач, Ёзувчилар союзи биноси олдида биринчи қиссамни босилиб чиқишида кўп хизматлари сингган ношир, ҳам ёзувчи Носир Фозиловни учратиб қолдим.

— Қаерларда юрибсан?

— Сурхондарёга командировкага кетгандим. Кеча қайтдим.

— Абдулла аканинг суратини ишлабсан?

— Ҳа, ишладим. Мана,— папкадан авайлаб икки варақ қоғозларни олиб, ундаги расмларни кўрсатдим.

Носир ака кўча ўртасида туриб олганича кўзларини қисиб суратларни узоқ вақт томоша қилди. Кейин:

— Биттасини эсдалик учун менга совға қилсанг, бир янгилик айтаман,— деди.

— Майли, икковини ола қолинг,— у кишининг илтимосига жон-дилдан рози бўлдим.

Носир ака суратлардан бирини танлаб олди-да:

— Анавуни эса эҳтиётлаб сақлаб қўй, ўзингга кейинроқ керак бўлади,— деди.

— Нима янгилик? — безовталаниб сўрадим у кишидан.

— Ҳа, дарвоқе, сени Абдулла Қаҳҳор излаб юрибди. Гаплашмоқчи шекилли, Дўрмонга ўтиб бор.

...Редакцияга киришим билан мени излаб Абдулла Қаҳҳор келгани, ҳатто кечагина телефон қилиб йўқлаганини айтишди.

Уша куниеқ бир оз ҳайқиш, бир оз дадиллик билан ёзувчи ҳузурига йўлга тушдим.

Мана, у кишининг олдида худди кечирилмас гуноҳ қилиб қўйган мактаб ўқувчисидай шумшайиб ўтирибман. Жазога мунтазир одам каби тик қарашга ҳайқаман, лекин қулоқларим динг.

Аммо ёзувчидан бирон садо чиқса-чи! Жим, бепарво.

— Биласизми, — ниҳоят варақлаб ўтирган қўлёмалардан аста бошини кўтариб, мен томонга қаради Абдулла ака, — «Оқпадар»ингиз қинғир-қийшиқ қилиб чала чизилган суратга ўхшайди. Яъни хом! Яхши дам едирилмаган палов одамни бўктиради, ўлдириши ҳам мумкин!

«Роман»им қиличдай урилган мана шу ўн-ўн беш сўзнинг қурбони бўлди.

Навбат қўлбола муқовали «Бегона»га келгач, гап бундан ҳам жиддийроқ айтилса керак, деб тургандим, хайрият, Абдулла аканинг чеҳраси сал ёришди, папкани баландроқ кўтарди:

— Бу дуруст. Бир нарсани англаса бўлади. Рассомлик дардини билиб, кўриб туриб ёзгансиз, камчилигини биргалашиб кўриб чиқамиз, қиртишлаймиз...

Шундан кейин адабиётимизда ўзига хос мактаб яратгани тан олинган, ўнлаб қаламкашларни атрофига чорлаб, уларга талабчанлик билан устозлик қилган адибнинг, баъзан хусумат тош босиб, ҳақиқатнинг залварли палласи ердан узилиб қолган дамларда ҳам матонат билан расо қаддини букмаган, қадр-қиммат, ростгўйликнинг барқарорлиги ҳар қандай тубан фисқу фасодлардан устун эканлигини ўзининг покиза эътиқоди, маънавий теранлиги билан кўз-кўз этолган матонатли Инсоннинг қутлуғ даргоҳига кенжа шогирд сифатида аъзо бўлиб қолдим ва икки йилга яқин адабий сабоқ олдим.

Бир кун устоз Чингиз Аҳмаров «Сароб» романининг биринчи нашрига иллюстрациялар ишлаш жараёнида, ёзувчи ҳузурда бир неча маротаба бўлганлиги ҳақида

гапириб ўтирди-да, сўзининг охирида афсусланиброқ шундай деди:

— Ёшлик қилган эканман. Асар қаҳрамонларининг қиёфаси қандай бўлишлиги билан овора бўлиб, адибнинг ўша пайтдаги суратини чизиб олиш хаёлимга келмабди. Ҳатто, кундалик ҳам тутмаган эканман. Энди, сен шу иккисини қилишинг керак. Имкониятнинг бор, қўлингдан келади! Ҳар учрашганингда қораламалар чиз, кундалик ёзиб бор!

Афсус, биз ёшлар устоз Аҳмаров айтмоқчи «ўйинқароқлик»ка берилиб кетамизми, кўпни кўрган мураббийларимиз ўғитига ҳар доим ҳам амал қилавермаймиз.

Бу гап ўзимга ҳам тегишли бўлганлиги учун шундай деяпман. Бироқ Чингиз ака олдида батамом гуноҳкор эмасман, Абдулла Қаҳҳор билан бўлган кўплаб учрашувларда қисман у ёки бу «имконият»дан фойдаланиб қолганман.

Мана, энди орадан йиллар ўтиб, хотирамда ўчмас из қолдирган ўша воқеаларни эсласам, шошиб қоғоз юзига тушириб олган, замирида олам-жаҳон мазмун ётадиган жумлаларни ўқисам, ярқ этиб озгина жиддий, озгина табассум билан боқиб турган нуроний қиёфа — устоз сиймоси кўз ўнгимда гавдаланиб кетади.

Мен шу сиймони таъриф этишга кўп ҳаракат қилдим, уддасидан чиқолмадим. Кейин билсам, Абдулла Қаҳҳорни тасвирлаш — қофиявоз шоирнинг мадҳиягўйлигидай гап экан. Бу одамни фақат ўқиб, уқиб, тинглаб ўрганиш мумкин экан.

Айтмоқчи, сураткашликни ҳам ишга солиб кўрганман-у, кўп чизганларим ўша даставвалги сурат даражасида бўлмай, кўнглим тўлмаган. Шунинг учун кўпларини ташлаб юборганман.

Бироқ охирги суратни ундай қилмадим. Бунга устознинг икки оғизгина сўзи сабаб бўлган...

Мен кўпинча мактабдан қайтатуриб, Абдулла ака ҳузурига кирар, у киши:

— Қалай, ҳинди болаларнинг саводини чиқаряпсизми?— дея қарши оларди. (Мен ўшанда яна махсус мактабга ишга ўтган, ҳиндий тилидан дарс берардим.)

Кейин Абдулла ака Ҳиндистон адабиёти, у мамлакатда икки марта бўлиб кўрган-кечирганларидан, Туркия хотираларидан сўзлар, қиш тезроқ ўтиб, баҳор кела қолишию сўнг Дўрмонга чиқиб кетиш орзуси ҳақида гапирарди.

Бир куни ёшлар ҳақида гапириб қолди:

— Хў, бирда, боққа бошлаб келган йигитларингиз кўринмай қолишдими? Гаплари пухта, пишиқ, фикрлари теран. Улардан яхши ёзувчилар чиқади.

Абдулла ака эслаётган ёшлар менинг катта-кичик тенгдошларим эди.

Ўтган йили ёзда, суҳбатлардан бирида устоз: «Эндиги эстафета кимларнинг қўлида бўлади, тенгдошларингиздан борми?» деб сўраган, ўшанда мен ҳали олий ўқув юртларининг бошланғич курс талабалари бўлган Ҳожиакбар Шайхов, Эркин Аъзамов, Усмон Азимов, Муҳаммаджон Раҳмонларни у киши ҳузурига бошлаб келгандим. Ўртада узоқ давом этган қизгин адабий мулоқот бўлганди.

Мен ўша «йигитларим»ни яна устоз ҳузурига бошлаб келиш ниятида излаб кетдим. Бироқ талабалар учун қишки таътил бўлганлиги сабаб, улардан биронтасини тополмадим...

Айниқса ўша кунги устоз қиёфаси ҳали-ҳали кўз ўнгимдан нари кетмайди: эшик ёнбошидаги тугмачани икки-уч бор босдим. Анчагача ҳеч кимдан дарак бўлмади. Бир пайт коридорда оёқ шарпаси эшитилиб, аста занжир шиқирлади. Эшик қаноти қия очилди: рўпарамда Абдулла ака турарди. Биргалашиб ичкарига кирдик. Шунда у кишининг ўнг оёғига ўраб олган қалин жигарранг жун рўмолга кўзим тушди. Авваллари ҳам кўрганман. Иссиқ тутиш учунми, шундай қилиб олардилар. Аммо ҳозир бир оз қийналиб қадам босаётганликларидан яна кўнглим гаш тортиди. Негадир шу топда кузда Дўрмондан қайтатуриб, машина газини оёқлари билан қаттиқ босиб, Кибриё опага ҳазил аралаш! «Қаранг, бинойидек! Ҳали хизмат қилади шекилли!» деганлари эсимга тушиб кетди...

— Яхши келдингиз, — деди Абдулла ака устига оппоқ жилдли кўрпа тўшалган диван-каравотга омонатгина ўтираркан, — опангиз касалхонага тушиб қолди. Қампирни ҳам мазаси қочган шекилли, дараги йўқ. Тушликни бирга қиламиз.

Чой дамлаб каравотга шундоқ рўбарў қилиб қўйилган столга дастурхон ёзарканман, бир даста газета-журналлар орасида турган қора муқовали адиб «Танланган асарлар»ининг биринчи жилдига кўзим тушди. Аста қўлимга олдим.

Одатда бундай тўёна мажмуалар юбилейдан сал аввалроқ босиларди. Аммо Абдулла аканинг олтмиш йиллиги аллақачон нишонланган бўлса-да, ҳали «асарлар»-

дан дарак йўқ эди. Бир-икки бор қачон чиқади деб сўраганимда, «чиқмай қайга борарди, бир кунмас-бир кун чиқади-да» дегандилар хотиржамлик билан.

Мана, ниҳоят китобнинг биринчи томи босилибди. Лекин унинг салмоғидан ҳафсалам пир бўлди: ҳар жилдини кўтарганда кафт тўлиб турадиган, «семиз» бўлиб чиқишини кутгандим.

— Ана, ниҳоят босишибди ҳам, — деди Абдулла ака менга мамнун жилмайиб. — Энди бу қолганларининг қулоғидан тортиб чиқаришса ажаб эмас. Қалай, рафтори дурустми?

— Ҳа, яхшику-я, — дедим, сўнгра норози оҳангда, кўшиб қўйдим. — Мен эса қалин бўлиб чиқади деб ўйлагандим!

— Қозонда бори шу-да! Семизликни қўй кўтаради. Уқувчига китобни «ориғи» маъқул.

Уша куни алламаҳалгача Абдулла ака олдида қолиб кетдим. Тагор ижоди, унинг ўткир социал публицистикаси ҳақида гурунглашиб ўтирдик.

Кейин, ҳиндий тилига таржима қилиниб «Совет Шарқи ёзувчиларининг турфа ҳикоялари» китобидан ўрин олган адибнинг машҳур «Кўр кўзнинг очилиши» асарини ўзбекча шарҳ билан ўқиб бергандим, у киши таажжуб дегандай жилмайди:

— Қаранг: «Шояд», «Зиёда», «Вафодор», «Мадаккор», «Дўзах-жаннат», «Дўст-душман», «Ғайр одами шайтон», «Жаллод». Ахир бу сўзларнинг ҳаммаси ўзимизга тушунарли-ку! Ҳа, Мирзо Бобурнинг қони бор-да! Ажаб, «Ғаддор» уларда ҳам «Ғаддор» экан! — Абдулла ака хаёлга ботгандай, девордаги Рабиндранат Тагор суратига тикилиб қолди. («Сажда» деб номланган бу суратни ўтган йили юбилей муносабати билан чизиб, устозга тақдим этгандим. У меҳмонхонанинг шундоқ рўпара жойига илиб қўйилганди.)

Разм солиб билдимки, Абдулла аканинг қошлари чимирилган, юзидаги одатий хотиржамлик ўрнини шиддат, шу билан бирга андак ташвиш аломати эгаллаганди. Мен у кишининг бундай «ҳаяжонли» қиёфасини биринчи кўришим. Беихтиёр қилқаламни қўлимга олдим....

Устоз шу алпозда ўзини қанча дақиқа ушлаб турди, аниқ билмайман. Лекин унинг қиёфасидаги «чизгилар» ни имкониятим даражасида қоғоз юзига тушириб улгургандим.

— Илҳом кеп қопти-ку! — Бир пайт Абдулла ака чиройли жилмайиб мен томон ўгирилди. Ҳали сергиб ул-

гўрмаган қораламани кўрсатдим. Суратни аввал кўзига яқинроқ олиб кўрди, сўнг нарироқдаги чойнак қорнига тираб қўйиб, узоқ тикилди.

Шу дақиқаларда портрет расмлар устаси Абулҳақ аканинг қачонлардир «Қаҳҳор тасвирий санъатни жуда яхши тушунади. Унинг портретини шунчаки ишлаш амримаҳол. Расмини тугатгунча роса қийналдим», деб айтган гаплари қулоғим олдида қайта жеранглаб кетгандай бўлди. «Мана, шу Сиз бўласиз» дегандай ҳил-вираган қоғоздаги қора-қура суратини пеш қилганимдан ичимда афсусланиб тургандим, Абдулла ака нигоҳини менга қадади:

— Бу суратга Чингиз Аҳмаров қандай баҳо қўяди, билмайман-у, менга қолса дуруст. Бироқ, қиёфамдаги қора бўёқлар кўпайиб кетмаганмикан?

Бу гаплардан «асарим»га хайрихоҳлик аломатини сезгач, ўзимни бардамроқ тутдим. Ундаги «маъни»ни устозга баён этдим:

— Йўқ, кўпайиб кетмаган. Юзингиз ёруғ, Абдулла ака!

Худди шу пайт эшик очилиб, коридордан оёқ товушлари эшитилди. Ичкарига ёзувчи Учқун Назаров, у кишининг рафиқаси Дилбар опа кириб келишди. Хона ичи чарақлаб кетгандай бўлди.

Бир лаҳзада Дилбар опа ўзига хос чаққонлик билан ҳаммаёқни саранжом-саришта қилди. Қайтадан дастурхон ёзиб, ўртага гулдон қўйди. Унда барқ уриб турган янги узилган турфа гуллар хона ичига тароватли баҳор нафасини уфуриб юборгандай бўлди. Абдулла аканинг чиройли, оппоқ сочларига оро кирди.

Устоз Дилбар опага бир кўз ташлаб олди-да, Учқун акага қараб деди:

— Ана, аёл бари бир аёл-да! Буларсиз бизнинг аҳволимизга маймунлар йиғлаши аниқ!

Гапнинг яқуни менга тегишли бўлди:

— Қиссангиздаги Наргизани анча-мунча гуноҳдан соқит этиб, тўғри қилган эканмиз!

Ўртада кулги кўтарилди.

Абдулла ака камдан-кам куларди. Кулганда ҳам сипо, юзларидан нур ёғилиб куларди. Мана шу беғубор кулгуни суратга тушириб олишни кўпдан бери орзу қилиб юрардим. Бироқ, улгуролмадим. Устознинг «сўнгги сурат»игина менга эсдалик бўлиб қолди. Бу сурат мен учун жуда қимматли. Уни асраб-авайлаб, ижодхонамининг тўрига илиб қўйганман.

СУНМАС БЕШ ЛАВҲА

Мен Абдулла Қаҳҳор билан тўрт-беш бор мулоқотда бўлиш бахтига мушарраф бўлганларданман. Кундалик тутмаганимга жуда-жуда ачиняпман. Кундалигим бўлганида, олтмишинчи йиллардаги мен учун мароқли, ниҳояси изтиробли бўлган учрашувлар тафсили қоғозга рангинроқ, ҳаяжонлироқ тушармиди?! Университетни битириб, «Ўзбекистон хотин-қизлари» (ҳозирги «Саодат») журналида ишлаб юрган кезларим эди. «Абдулла ака ёшлар билан суратга тушишлари керак экан. Сизни ҳам таклиф этишяпти», — деб қолишди. Энтикиб кетдим. Абдулла Қаҳҳордай буюк сиймо қаёқдаю мен қаёқда... У кезлари менга ўхшаган ёшлар Абдулла акадан бирон теша тегмаган гап эшитиш иштиёқида юришарди. Устоз озу соз сўзлардилар. Айтадиган гаплари шундоққина нишонга тегарди. Дарров оғизма-оғиз бўлиб кетарди. Кейин биз: «Абдулла ака айтибдиларки...» — деб юрардик.

Мен устоз билан суратга тушиш қувончидан ҳаяжонланиб, қимтиниб, (жуда салобатли эдилар) «Ёш гвардия» нашриётининг хоналаридан бирига кириб бордим. Устоз Эркин Воҳидов, Хайриддин Салоҳ, Абдулла Орипов, Уткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Норбой Худойбергенов каби ёшлар қуршовида эдилар. Қизлардан менадан бўлак ҳеч ким йўқ. Салом бердим у тортиниб, ўзимни четга олдим. Абдулла ака жуда сезгир эдилар. Мени дарҳол ўз ёнларига таклиф қилдилар. Суратга олиш тараддуди бошланди.

— Бир-бирингизга қараб, кулишиб-гаплашиб турсангизлар, — дея илтимос қилди фотограф. Устоз менга ўгирдилар.

— Гулчеҳранинг лайлак уя причёскасига қарасаммикин? — дедилар. Уялиб кетдим. Уша кезлари сочи шундай турмаклаш урф эди.

Абдулла ака ўта синчков эдилар. Йирик демай, майда демай, ҳар бир кўзга эриш туюладиган нарсага бирор йўсинда муносабат билдирардилар. «Аяжонларим» номли комедиялари ўша кезлари эл оғзига тушган, театрларда қўйилаётган пайтлар эди. Уша пьесада «ярим кило қўй юнгини бошига қўндириб...» қабилида лайлак уя причёскалардан кулиб ҳам ўтгандилар.

Орадан кўп фурсат ўтмай Абдулла ака билан бирга бир гуруҳ ёшлар ҳужжатли кинога тушдик. Бу — устознинг Дўрмондаги боғ ҳовлиларида бўлди. Кино чинор тагида, сув устига қўйилган каравотларда ўтирганимизда олинди.

Икки минутлик лента яратиш учун бутун бир кун кетишини кўпчилик билмаса керак. Биз ҳам кино баҳонаси, Дўрмонда кун бўйи қолиб кетдик. Ёзувчилар союзининг поликлиникасидан ҳамшира келиб, устозга укол қилганини эслайман. «Инсулин» сўзи қулоғимда қолган. Кейин билсам, устоз қанд касаллиги билан хасталанган эканлар. Тушлик бўлиб қолганди. Абдулла ака бизни боғ ҳовли айвонида Кибриё опа қўллари билан тузалган столга таклиф қилдилар. Менинг даврага аралаша олмай, кетишга рухсат сўролмай турганимни кўриб, Кибриё опага дедилар:

— Майли, Гулчеҳрага ўзингиз қарай қолинг.

Устознинг салобатларидан ўзимни йўқотиб, ариқ бўйидаги ёзлик ошхонага ўзимни урганам эсимда...

Яна бир лавҳа. Братск кўчасидаги Ёзувчилар союзининг биносида Абдулла ака билан учрашув бўлди. Унда устоз тинмай ўқиш, меҳнат қилиш хусусида, рус тилини мукаммал эгаллаш, у орқали жаҳон классикаси дурдоналарини ўрганиш хусусида гапирдилар.

— Агар бирон-бир мўъжиза бўлиб, 18—20 ёшингизга қайтиб қолсангиз, нима қилар эдингиз? — деб сўрашди ёшлар ўшанда Абдулла акадан.

— Уқиган қанчадан-қанча ёмон китобларимни ўқиб ўтирмасдим, — дедилар ўзларига хос лўнда жавоб бериб.

Абдулла аканинг кўп ўқинг, рус тилини ўрганинг, дейишлари юрагимга ўрнашиб қолганди. Лекин мен қишлоқ мактабида ўқиганим учун рус тилини деярли билмасдим. Университетни битиргач, менда Москвага бериб ўқиш истаги пайдо бўлди. Бу истакни ўша кезлари М. Горький номли Адабиёт институти қошидаги Олий адабиёт курсини битириб келган, Ёзувчилар союзида адабий консультант бўлиб ишлаётган шоир Мавлон Икром қалбимга солган эди.

— Сиз ҳам боринг, — дедилар у киши.

— Мен Ёзувчилар союзининг аъзоси бўлмасам...

— Абдулла акага айтинг. Ёрдам берадилар. У киши союзда қачон бўлишларини мен сизга айтаман.

Зилзиладан кейинги йил эди. Союз биноси шикастланиб, бир-икки кабинет бино подвалига кўчганди. Мен

Мавлон ака айтганлари бўйича бориб, Абдулла Қаҳҳор ҳузурларига кирдим. Бир амаллаб истагимни айтдим.

— Ҳқимоқчимисиз? — сўрадилар устоз. — Ундан кўра эрга тегинг.

Ер ёрилмадию ерга кириб кетмадим. Уялганимдан икки қўлимни икки юзимга босдим. Шундай қилмасам, гўё юзимдаги қон отилиб кетадигандай... Озгина шундай турдимю кейин югуриб ташқарига чиқиб кетдим. «Тамом, шармандалик! — деб ўйладим. — Сен учун Москвада ўқишга йўл бўлсин!»

Лекин кўп ўтмай Мавлон Икром менинг союзга киришим учун ҳужжатларни расмийлаштиришга киришди. Англадимки, бу Абдулла аканинг кўмаги. Устознинг одамга ана шундай беписанда, орқаворатдан ёрдам берадиганлар тоифасидан эканликларини шунда билгандим.

Қанотланиб Москвага ўқишга кетдим. Лекин Москва мен учун устоз билан видолашадиган жой бўлиши мумкинлигини қайдан билибман.

Уша кезлари киноценарийчилар Олий курсида ўқиётган Фарҳод Мусажонов бир куни ташвишланиб келиб қолди.

— Абдулла ака бетобланиб, даволаниш учун Москвага келтирилибди. Юринг, кўргани борамиз.

Мен кутган олди касалхонага эмас, одмигина касалхонага бордик. Абдулла ака кираверишда, эшик олдида қўйилган каравотда ётардилар. Ёнларидаги стулда Кибриё опа. Устознинг қулоқларида наушник. (Кибриё опанинг кейинчалик айтишларича, устоз палатадаги беморлар оҳ-воҳини эшитмаслик учун наушник тақиб олган эканлар.)

Саломлашдик. Ҳол-аҳволимизни, ўқишларимизни сўрадилар. Фарҳод ака жавоб қайтардилар. Мен эса, негадир, Абдулла аканинг саккиз кишилиқ умумий палатада ётганларидан оғриниб, жимгина турардим. Хайрлашар эканмиз:

— Тезроқ тузалиб кетинг, домла, — дедим.

— Сизнинг тўйингизгача албатта тузалишга ҳаракат қиламан, — зўрма-зўраки табассум билан жавоб бердилар Абдулла ака. Афсус... Орадан бирон ҳафта ўтмай «Абдулла ака вафот этибдилар», деган шум хабарни эшитдим. Менга қўшилиб, Москванинг осмони ҳам йиғлади...

Ойбек

* * *

Абдулла Қаҳҳор бой тажрибали, бадний сўз санъатини пухта эгаллаган ёзувчидир. Унинг барча асарларини китобхонлар катта эътибор билан севиб ўқийдилар. Унинг тили ва услуби катта мастерлар даражасида. Хarakterлари аниқ, бир-биридан кескин ажралиб туради.

* * *

Абдулла Қаҳҳор... Чехов ижодиёти учун характерли ва биз учун айниқса қимматли бўлган маҳорат сирларини ўрганди, форманинг мукамаллигига эришди. Бу — кичик ҳикоя ярата билиш, тугал композиция ярата билиш, мухтасарлик, аниқлик ва тилнинг соддалиги, образлар, картиналарнинг ҳайрон қоларли даражада характерли ва ифодали бўлиши, ҳаётни чинакамига реалистик акс эттириш билан боғлиқ эди.

Абдулла Орипов

ҲАМ МЕҲРИБОН, ҲАМ ТАЛАБЧАН

Устоз Абдулла Қаҳҳор прозамизнинг энг бақувват чинорларидан бири эди. Лекин айни вақтда у зот шеърятни ҳам гоят нозик тушунарди. Абдулла ака ёшлигида кўплаб, аксар ҳажвий мухаммаслар ёзиб, эълон қилганлигини мен кейинчалик билганман. Мен насрда бирор нарса ёзмаган бўлсам-да, доимо Абдулла Қаҳҳорнинг шогирди саналардим. Демак, устоз ва шогирдлик ижодий сабоқлардан ташқари дунёқарашлар ҳамонаглиги билан ҳам белгиланар экан. Абдулла ака кўпинча ўзига маъқул бўлган шоирлар ижоди ҳақида гапирганда:

— У билмаган нарсасини ёзмайди, фалончининг шеъри тарновдан тушаётган томчидай, агар салмоғи тўлмаса томмайди, — дерди.

Абдулла аканинг ўзи юқоридаги талабларига тамомила риоя қилиб яшади. Унинг ҳар бир асари, ҳар бир мақоласи дунёда лоф айтиб умр кўраётганлар учун кескин зарба бўлар эди. Биргина «Тобутдан товуш» пьесасини эсланг. Порахўрликни қаттиқ қоралаган бу асар ўз вақтида айрим одамлар томонидан сал бўлмаса жамиятга туҳматдай қабул қилинди. Орадан йиллар ўтиб, Абдулла Қаҳҳорнинг мутлақ ҳақлиги аён бўлди. Демокриманки, Абдулла Қаҳҳор доимо ҳақиқатга, ҳаётга таянар, бошқалардан ҳам шуни талаб қилар эди. Баъзи бировлар Абдулла Қаҳҳорни қора бўёқларга кўпроқ мойил ёзувчи деб ҳисоблардилар. Бу — асоссиз, уйдирма фикр дир. Мен бир танишимнинг қафасдан қочиб чиқиб яна қайта қафасга қайтиб келган саъва қуши ҳақида шеър ёзиб, эълон қилгандим. Шеърдан ўзим ҳам етти ухлаб тушимга кирмайдиган мужмал хулоса чиқиб қолибди. Буни Абдулла ака пайқаб, атайлаб мени ахтариб топди-да, «Ҳа, шоир, гонорар керак бўлиб қолдим, иккинчи бунақа шеър ёзмам», деб қаттиқ танбеҳ берди.

Абдулла Қаҳҳор том маънода имони, эътиқоди мустаҳкам коммунист адиб эди. У кишининг турли асъасая дабдабаларга, баландпарвоз гапларга сираям тоқати йўқ эди. Эсимда, кейинги йилларда Абдулла ака радио, телевидение, баъзи матбуот органларида кучайиб кетган жимжимадор гап услубларига ғаш келиб қарай бошлади, ўзлари ҳам бир учрашувда бу ҳақда кескин гаплар айтганди. Уша йиллари юқоридаги каби алмойи-жалмойи услубларни масхара қилувчи ҳикоялар, шеърлар, баъзи пьесалар ёзилганди. Буларнинг барчасидан хулоса чиқариб Абдулла ака айтганди:

— Бир нарса ҳақида биргина одам гапирса балки ҳали ҳеч нима юз бермагандир. Лекин бошқалар ҳам гапира бошладими, демак, бир гап бор, бу ишга энди диққат қилмоқ лозим.

Абдулла ака доимо тutilмаган гапларни топиб айтгувчи эди. У кишининг қоғозга тушмаган қанотли қочиримларини йиғса ҳам бир китоб бўлар. Бир кун нашриёт ходимлари тушликка чиқиб, лағмонхўрлик қилдик. Ишга қайтиб кирсам, Ёзувчилар союзининг масъул кишиларидан бири мени чақириб, куппа-кундузи улфатчилик қилиб ўлтирибсан, деб айблаётди. Бу, албатта, ошқора туҳмат эди. Менинг виждоним чидамай, бу ҳақда Абдулла акага бор гапни айтдим. Абдулла ака бир оз ўйлаб туриб:

— Уша одамга, «энди нима қилай, сенинг уйингга бориб тушлик қилайми», демабсиз-да,— деди. Агар менинг юқоридаги мурожаатим шикоят ҳисобланса, ҳаётимда биринчи ва охири марта Абдулла акага дардимни ёриб, шикоят қилган эканман...

60-йилларнинг охирида адабиёт дунёсида ёш шоирларни ўзига хос тарбиялаш мавсуми бўлиб ўтди. Ўзбекистонда бу «шарафли» қисмат менга ёр бўлди, тўғри танқидлар билан бир қаторда атайлаб ғашга тегишлар, яккалашга уринишлар бўлди. Шундай бир вақтда Абдулла Қаҳҳордай атоқли зот бизнинг ҳимоямизга киришиб, асарларига шеърларимиздан эпиграфлар олиб қўя бошлади. «Маҳалла» номли ҳикояси учун Эркин Воҳидов, «Нурли чўққилар» ҳикояси учун мен тўрт қатордан шеърлар ёзиб берганмиз. Абдулла ака «Ўтмишдан эртақлар» асарига ҳам менинг «Муножотни тинглаб...» шеъримни эпиграф қилиб олганди. Улкан адабимиз ушбу хатти-ҳаракати билан гўё, «ҳой, биродарлар, бу болаларни қаровсиз деб ўйламанглар», деган эди. Ҳар ҳолда, Абдулла Қаҳҳорнинг бизга кўрсатган ўша

эътиборини мен шундоқ тушундим. Устоз Абдулла Қаҳҳор ҳақида кўплаб хотиралар ёзилиши тайин. Чунки у тўла маънода йирик шахс эди. Йирик шахсларнинг бутун маънавий оламини мукамал биламан дейиш хато бўлади.

Мен шу ўринда зукко таржимон адибамиз Қибриё Қаҳҳорованинг устоз билан бирга кечирган мазмундор умр йўлларида ғоят фидойи бўлганлигини эслаб ўтмоқчиман.

Абдулла аканинг лафзидан учган сўзлар нечоғли шафқатсиз бўлмасин, унинг кўзларида доимо қандайдир бир мунг яшириниб ётарди. Устозимизнинг хотирамда муҳрланиб қолган муҳим томонларидан бири мана шу...

УНУТИЛМАС УЧРАШУВЛАР

Куз ўзининг дилбар туйғуларини инъом этиб турган кунларнинг бирида атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор университетга келадиган бўлиб қолди. Бошимиз осмонда. Ўша кезлар эндигина ТошДУнинг журналистика факультетига қабул қилиниб, илк студент бўлган мўнғ тўққиз юз олтинчи бешинчи йил эди-да. Абдулла Қаҳҳорни ошиқиб кутаётганлар орасида домлалар, бўлғуси журналистлар, филологлар, ижод дарвозасини истиҳола билан тақиллатиб турган ёш ҳаваскорлар...

Маълумки, зилзиладан илгари ТошДУ Инқилоб хиёбонидаги гиштин бинода жойлашган эди. Мана, бинонинг учинчи қаватдаги катта аудиториялардан бири талабалар билан тирбанд. Тик туришга жой йўқ. Айниқса, биз ёшлар ҳаёжонда. Китобларига сиғиниб юрганимиз — Ойбек, Фафур Фулом, Уйғун, Шайхзода, Миртемир, Файратий, Собир Абдулла сингари жуда кўп сиймоларни бир неча бор яқиндан кўриб, улар иштирок этган учрашувларда қатнашиш суруридан ўзимизни қаерга қўйишни билмай юрган кезларимиз у пайтлар..

— Келишди, келишди!.. — деган сирли бир говур билан тебранган аудиториядагилар гўё ғойибдан ҳарбий буйруқ берилгандай бирдан эшик томон бурилди.

Аммо келаётганларни кўриб бўлмасди. Тик туриб чапак чалаётганлар ўтиргандан кейингина гулдасталар билан безатилган стол атрофидагилар кўзга кўринди. «Ана, униси Абдулла Қаҳҳор!..»

Кўнгилга илиқ ва сипо бир чеҳра суврати кўчди. Сал қисик, аммо офтобий бир покиза маънода боқувчи кўзлари, қимтинган лаблари қандайдир яширин бир сирни тутиб турган каби... Қимдир сўзлаётганда жуда чиройли ва қисқа жилмайиб қўйди. Негадир бу жилмайиш менга аввалдан яқиндай, танишдай туюлди. Нотиқнинг сўзларини эшитмас, хаёлда нега шундай ҳолга тушаётганим-

нинг боисини ахтарар эдим. Бирдан ётоқхонамда илиғлик турган улуғлар суврати кўзимда жонланди. Уларнинг қаторида Шолоховнинг сигарет тутатиб, жилмайиб турган суврати ҳам бор эди. «Э, ҳа... Бўлди, бўлди... Худди Шолоховнинг ўзи, ўзгинаси: беғубор жилмайиб туриши, қисилган кўзлари, чеҳраси биланоқ гўё нимадир деяётгандек. Фақат Абдулла Қаҳҳорда мўйлов йўқ экан, холос...»

Ўзимга келиб, бундоқ қарасам, босиқ ва фикрчан, машқлари анчагина дуруст бир прозаик курсдошимиз сўздаяпти.

— Бугун Абдулла Қаҳҳор домланинг «Ўтмишдан эртақлар»и ҳақида анча қизиқарли тортишувлар, баҳслар бўлди. Бўлмасдан иложи ҳам йўқ эди. Чунки шираси кўп гулнинг атрофида асаларилар кўпроқ гўнғиллайди...

Қарсак бўлиб кетди. Абдулла Қаҳҳор эса учрашув бошланганидан буён биринчи бор минбар томонга қараб турарди. Шу туришда, боягидай қисқа ва маъноли жилмайиб қўйганидан, студентнинг лўнда, образли гапириши ёққанини уқиш мумкин эди.

Ҳадемай, савол-жавоб бошланиб кетди. Саволларнинг аксарияти проза қолиб шеърият муаммолари ҳақида бериларди. Боиси шу кун кўпроқ баҳсга сабаб бўлган «Ўтмишдан эртақлар»га ҳам адиб Абдулла Ориповнинг «Муножот» шеъридан эпиграф олганию бошқа асарларида ҳам шеърий бандлардан фойдалангани, шеърият ҳақида ибратли гапларни кўп келтиргани эди.

— Қалам — ижодкор қўлида бамисоли қилч, — деди Абдулла Қаҳҳор, — уни қандай ўйната билиш қаламни тутган кишигагина боғлиқ. Шеъриятми, прозами, драматургиями... бунинг аҳамияти йўқ. Ҳамма гап танланган мавзу, йиғилган омил, яъни ҳар бир масаллиғнинг қопқоғи лойиқ келган ўз қозонида димланган-димланмаганида...

Уша кун бу гапларга унчалик тушуниб етмаган бўлсам, мана орадан йигирма йилдан кўпроқ вақт ўтиб, адиб асарларидаги қуйидаги сўзларни ҳамон ёдимдан ўтказиб ўтирибман: «Шеър — ошиқнинг охи, мусибат — дийданинг кўз ёши, саодат ва сурур ифодаси бўлган қаҳқаҳа товуши...»

Уша учрашувда қай бир саволга Абдулла Қаҳҳор шундай жавоб қилганди:

— Совет ҳукумати ва партиянинг бутун фазилатларидан фойдаланиш учун ҳам катта қобилият, кўп меҳнат керак. Чунки Навоий айтмоқчи, офтоб бутун оламга ба-

равар нур сочса ҳам, саҳрода янтоғу бўстонда гул битади.

Кейинчалик адибнинг асарларини варақлар эканман, А. Қаҳҳор ўзининг бу сўзларга нақадар риоя қилганлигининг шоҳиди бўлдим.

— Очерк ҳақида ҳам талай савол тушибди, — деган эди Абдулла Қаҳҳор ўша учрашувда, — бу ҳақда илгариларни ҳам кўп тўхталганман. Яқинда радиода бир ёзувчининг очеркидан тахминан қуйидаги сатрларни эшитиб қолдим: «Мана, биз фалон область, фалон район, фалон колхоз йўлидан елиб кетаяпмиз. Кенг, равон асфальт йўл машинамиз тагидан сувдек оқиб ўтар эди. Қулф урган далаларга, қийғос гуллаган гўзаларга қараб, колхоз аҳлининг бу йил пахтадан мўл ҳосил олишига имон келтирдик...» Гўё у бу манзарага боқиб, имон келтирмаса колхоз плани тўлмай қоладигандек!.. Энг муҳими, шу текис ва равон йўл бунёд бўлганча, шу гуллаган далалар ҳосилга киргунча қанчадан-қанча машаққат чекилмаган, қанчадан-қанча муаммолар ҳал этилмаган, табиат ва инсон ўжарлиги неча бор юзма-юз келмаган?..

Ҳа, ҳаёт — турли хил курашлар, тўқнашувлар майдони. Ҳар бир кишининг хулқи, дунёқараши, инсоний фазилатлари шу майдонда шаклланади. Сиз ана шуни кўрсатишга урининг.

Мана, сиз қаламкашлар ҳам билим билан тажрибани ҳаминиша бирга олиб боринг. Ахир, азалдан гап борку: ўз илмини амалда тадбиқ этмаган одам ер ҳайдагану, аммо уруғ сочмаган деҳқонга ўхшаб қолади. Маҳмуд Қошғарий меҳнат билан гердайдик, дейди. Мен сизларнинг келгусида ҳалол меҳнат орқасидан обрў топишингларни истар эдим.

Тик турганлардан бири қўл кўтариб, савол берди:

— Қасбнинг катта-кичиги бўладими?

— Йўқ, — деди Абдулла Қаҳҳор, — тинмай қоққан эшик очилади. Ғойибдан қандайдир илоҳий бир куч кутиб яшаш — сувга суянгандай гап.

Келинг, сиз оддий деб ўйлаган фаррошни олайлик. У кўча ва йўлакларни одамлар тўзғитган чиқиндилардан, куз хазонларидан, қишнинг лойу қорларидан, баҳорнинг тўкилмиш гулларидан, ёз саратони индирмиш чангу ғубордан фориг этади. Теварагидагиларни озодаликка, тартибга чорлайди. Тонгни биринчи бўлиб кутиб олади. Одамлар ва табиат тонгдан шомгача замин ҳусини турли доғлар билан бежаб ташлайди. Фаррош эса

ҳар тонг уларни супургисига илаштириб, узлатга иргитади...

Хўш, нега энди унинг касби сизу бизнинг касбимиздан тубанда экан! Ёки нега энди оддий сартарошсиз арчилган тухумдай бўлиб йиғинга ёки севгилимиз билан учрашувга боролмасангу, бу касбни менсимасак! Ё бўлмаса оддий машинисткасиз энг буюк иш ва ихтироларимиз, ижод ва сафарларимиз, буйруқ ва табриklarимиз илгари силжимаса-ю, биз унинг ҳатто туғилган кунда ҳам шунчаки қутлаб қўяолмасак! Оддий телефонистка орқали минг-минг километр наридаги ишимиз бир зумда битса-ю, алоқа йўлида ишқал чиқиб, ишимиз бирор лаҳза кейинга сурилса, айттайлик, уни болохонадор қилиб сўксак?!. Шофёр-чи! Шофёрсиз энди турмушни тасаввур қилиб кўринг-чи?! Шаҳарда йўл ҳаракатини лоақал беш дақиқа тўхтатиб қўйинг, нима бўлади? Шу кунги ҳамма режаларингиз барбод бўлади! Биз-чи, шофёр ёнида кетатуриб, ҳатто унинг кундалик, ҳаётий сўзларини тинглашга оғринамиз...

Мен сизга айтсам, дунёдаги ҳар бир катта-кичик касбнинг фазилатларини айтиб ўтиш учунгина ҳам биттадан роман яратса бўлади...

Учрашув охирида борар, аммо аудиториядагилар буни тан олгиси келмас, савол устига савол ёғдиришар эди. Уша кунги суҳбат сўнгида талабалардан яна бири эпчиллик қилди.

— Домла, қўлингизда варақлаб ўтирган Абдулла Орипов китобчаси хусусидаги фикрингизни билмоқчийдик.

Уша пайтлар Абдулла Орипов эндигина чарақлаб чиққан, эндигина тўнғич «Митти юлдуз» номли жажжи тўнлаб чоп эттирган кезлари эди.

— Мен Абдуллани анчадан буён кузатаман, — деди Абдулла Қаҳҳор. — Шоирликни фақат шараф ё илоҳий бир куч деб билмагувчи, ҳар бир мисрасини юрак чўғи билан алангалатувчи шоир. Унинг шеърлари бўғотдаги сумалакка ўхшайди — тўлмаса томчиламайди. Сумалак тўлиб-тўлиб томчилагани каби унинг шеърлари ҳам юрагидан тўлиб, етилиб томчиланган...

Абдулла Қаҳҳорнинг ўшанда айтган образли таъбири ҳамон қулоғимда жаранглаб тургандай...

Ҳа, гаврон чўпонга қанчалик ярашиб турса, сўзга оҳорли тўн кийгизиб гапириш ҳам атоқли Абдулла Қаҳҳорга шунчалик ярашиб, улугворлик касб этиб тургувчи эди.

Шу тариқа, ўша унутилмас учрашувдан кейин устозлар иштирок этган бирорта ҳам учрашув ё адабий тадбир назаримдан қочмасди. У вақтда Ёзувчилар союзи ҳам дорулфунунимизга яқин — Хадича Сулаймонова кўчасида, Навоий кутубхонасининг шундоқ қаршисида эди. Ўша бинода ўтган учрашувларда Абдулла Қаҳҳор айтган гаплардан баъзилари ҳамон ёдимда: «Мамарасул, ўзинг яхши шоирсанку-я, лекин биронтаям шогирдинг йўқлиги ёмон...», «Кўзинг очиқ бўлсаям, кўролмасанг қийин экан», «Пахта оқ, пахтани оққўнгил кишилар етиштиради» деб оғиз кўпиртирганинг кўпиртирган. Ахир пахта оқлигини, муҳимлигини ҳамма билади, пахта юмшоқ бўлса ҳам меҳнати қаттиқлигидан гапир...», «Хукуматники деган сўз халқники деган сўз, тўғри айтдинг. Шунга ақлинг етганининг ўзи катта гап...»

Шундай қилиб, биз ёшлар Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Ғайратий, Миртемир, Собир Абдулла, Саида Зуннунова каби атоқли устозларнинг суҳбатларидан, учрашувларидан эндигина баҳраманд бўлиб юргандик, кўп ўтмай улар бизларни бўтадай бўзлатиб мангу сарғарга кетишди-қолишди. Уларнинг биз ёшлар билан қилган суҳбатлари эса умрбод ёдимиздан кўтарилмайди.

Миркарим Осим

ОТАХОН АДИБ

1940 йилнинг бошларида мен «Дарвишалининг фитнаси» деган тарихий ҳикоямни «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналі редакциясига олиб бордим. Уша вақтда журналга келиб тушадиган барча прозаик асарларни ёзувчи Абдулла Қаҳҳор таҳрир қилар эди. Ҳикоямни ўқиб чиқиб, у менга қисқартиришни тавсия этди. «Ортиқча эпизодларни киритиб нима қилар эдингиз,— деди у кўзимга қараб.— Керакли нарсани айтингу кераксизни ўчириб ташланг. Сиз ҳикоянинг бошида Навоийнинг иниси Дарвишалининг Балхда подшога қарши исён кўтарганини тасвир этибсиз, китобхон энди буёғи нима бўларкин, деб кутиб турганида «Боғи зоғон»да паҳлавонларнинг курашини батафсил тасвир этибсиз, кейин подшонинг Балх устига юришини баён қилишга ўтибсиз. Китобхоннинг қизиққанидан фойдаланиб, унга «хамир» едирмоқчимисиз?»

Абдулла Қаҳҳорнинг сўзи ҳақ бўлгани учун мен хафа бўлмадим. Унинг айтганини қилиб, ҳикояни қисқартирдим. Ҳикоя ўша йили журналда босилиб чиқди.

Менинг дастлабки ҳикоя ва повестларим ҳаммаси Абдулла Қаҳҳор таҳриридан ўтгани учун силлиқ чиққан.

У ҳозир олтмишга қадам қўйиб, сочи оқарган бўлсада, аввалгидан тетик, фикри равшан, ёш ёзувчиларга мەҳрибон, талабчандир. Яқинда Ўзбекистон ёзувчилар союзида бўлган бир муҳокамада бунга қаноат ҳосил қилдим. Бир ёш ёзувчининг колхоз турмушидан олинган повести союзда муҳокама қилинаётган эди. Навбат Абдулла Қаҳҳорга етганда у ўз фикрини баён этиб, асарнинг камчилигини тузатиш йўлини кўрсатиб ўтди:

— Дуторнинг икки тори бор, бири ингичка, бири йўғон овоз беради,— деди у ўз фикрини яққол тушунтириш учун бу асарни дуторга ўхшатиб,— Созанда чалиш-

дан олдин дуторни аста чертиб созлайди, яъни бу икки торнинг овозини бир-бирига мослаштиради. Бу асарда ҳам бир-бирига мувозий бўлган икки чизиқ бор. Бири — эр билан хотин ўртасидаги келишмовчилик, иккинчиси ўша йигит билан раис ва унинг ҳомийлари ўртасидаги зиддият. Ёзувчи бир-бирига мувозий бу икки чизиқни бирлаштира олмаган, — деди ва бу камчиликни қандай бартараф қилиш йўлини кўрсатиб берди. Автор унинг маслаҳатидан жуда мамнун бўлди.

Абдулла Қаҳҳор қаттиққўл, талабчан бўлса ҳам, ёзувчиларни ноҳақ танқид қилиш, «уриб юбориш»га қарши тиш-тирноғи билан курашади. У ўзбек ёш ёзувчиларини тўғри тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшган отахон муаллифларимиздан биридир.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР БОҒИДА БИР КУН

Машҳур кишилар билан бўладиган учрашув олди-дан юракда ҳаяжон, ўй-хаёлларда тўлқинланиш, ҳис-туйғуларда қимтиниб-тортиниш каби руҳий ҳолатлар сезамиз. Мен биринчи марта атоқли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор билан учрашишга боришимни эшитганим-да шундай ҳаяжонга тушгандим. Бундан олдинлари ҳам кўп учрашув-йиғинларда Абдулла аканинг ўткир нутқларини эшитган эдим, бироқ бу сафар у киши билан юзма-юз, ёнма-ён ўтириб суҳбатлашиш бахти мени гоят тўлқинлантирарди.

Воқеа бундай бўлган эди.

1967 йилнинг ёзи охирлаб, куз бошланиши арафаси эди. Шу кезлари республикамиз жамоатчилиги Абдулла Қаҳҳорнинг олтмиш йиллик тўйини нишонлашга тайёр-гарлик кўрарди. Мен, «Ўқитувчилар газетаси»нинг адабиёт бўлимида ишлардим. Редакция топшириғига кўра фотомухбир Незмат Аъзамов билан бирга Абдулла аканинг Дўрмондаги боғига йўл олдик. Йигирма олтинчи август кuni эди. Абдулла аканинг боғ ҳовлиси ёзнинг анвойи мевалари, турфа гуллари, ўт-ғиёҳларнинг ҳиди билан муаттар бўлиб кетганди. Биз ҳадик билан боғ ўртасидаги олди очиқ пешайвонли уйга яқинлашдик. Кибриё опа ошхона томонда эканлар шекилли, бизни кўриб саломлашдилар, «хуш келибсизлар», деб очиқ чехра билан қарши олиб: «Абдулла акангиз ҳозир чиқадилар», дедилар.

Бир неча дақиқа ўтиб пешайвонга очиқ турган эшикдан енгил қадам босиб Абдулла ака чиқиб келдилар. Мен севимли ёзувчимизни биринчи марта жуда яқиндан кўриб турардим. Енги қайтарилган оппоқ кўйлаги сийрак оппоқ сочларига ярашиб, ёқимли чехраларидан нур таралаётганига маҳлиё бўлиб қолдим, синчков, ўткир кўзларига бир қарадим у салобатидан гўдак боладек

довдирадим. Абдулла ака мулойим жилмайиб Неймат ака билан, кейин мен билан сўрашдилар.

— Яхши келдингларми? — деб ҳол сўрадилар. — Хавонинг эрталабдан тафти зўр, бугун ҳам кун қизийди шекилли... Богда салқинлаб кетасизлар... Қани, буёққа чиқинглар, нафас ростлаб олиш керак.

Пешайвондаги стол атрофига қўйилган чипта креслоларга ўтиришимиз билан Кибриё опа дастурхон ёзиб, пахта гулли чойнакда чой, қанддонда ширинлик келтирдилар. Абдулла ака синчков назар билан Неймат аканинг қўлидаги фотоаппаратларга қараб сўрадилар:

— Бу касб билан қачондан бери шугулланасиз?

— Ўттиз йилдан ошди.

— Яхши... Дунёда касб-ҳунарнинг ёмони бўлмайди. Севиб, эътиқод қўйиб бажарилган касб-ҳунар эгасини ҳам шарафга кўмади.

Неймат ака бу гапдан руҳланиб: «Ўттизинчи йилларда сизни бир саҳнада суратга олганман, уни уйимда авайлаб сақлаяпман», дедилар. Шу пайт Абдулла ака у кишига нимтабассум билан нигоҳ ташлаб, дедилар:

— Нега ўша суратдан ўзимга бир нусха бермаганиз?.. — дея жавоб кутмай, яна ўзлари гапирдилар: — Ё ўлганимдан кейин бирор газета-журналда бостирмоқчимисиз?..

Неймат ака кўзойнагини қўлига олиб, самимий кулди:

— Умрингиз узоқ бўлади... Уша суратни тез кунда олиб келиб бераман.

Гап мазмуни умр, ҳаёт, яшашдан мақсад, одамийлик, тўғрилиқ, поклик, ҳаётда ҳар ким ўзидан из қолдириши ҳақида борди. Абдулла аканинг сўзлари доим таъсирли, тигдек кескин бўлса ҳам, суҳбат-муомалала майин, мулойим, лекин етти ўйлаб бир сўз айтадиган, камтар, тўғрисўз инсон эканликларига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

Енгил тановулдан кейин Неймат ака фотоаппаратларини созлаб, сурат олишга киришдилар.

— Бирорта газета ўқиб ўтирсангиз, яхши кадр бўлармиди? — таклиф қилди Неймат ака.

Стол чеккасида турган бир газетани Абдулла ака қўлга олиб кўз югуртирдилар-да:

— Қайси маънода ўтирсаммикин, — дедилар истехзо билан, — бирор мантиқсиз жумлани ўқиб, «шу ҳам гапми?» деган ҳолатда ўтирайми?

Неймат ака кулиб тез-тез суратга олар, атоқли сўз

устаси эса назаримда суратга тушмаётгандек, ўзининг коинотдек чексиз хаёллари билан банд эди.

Абдулла ака билан ўзлари парваришлаган турли-туман гуллар, мевали дарахтлар, новвотранг узумлар пишиб етилган ишкомлар оралаб сайр қилдик. Неъмат ака ҳар қадамда ноёб ҳолатларни суратга олдилар.

Суҳбатимиз охирлаб қолганда мен Абдулла акадан бир дастхат ёзиб беришларини илтимос қилдим. Мана ўша тилак айтилган дастхат:

«Одам ҳаётда из қолдириб олтмишга кирса, ёшликдаги кайфият, ғайрат тураверар экан. Сизларга тўқсон йилдан умр тилайман. Тўқсонга ҳозирги қувват, ғайрат билан кириб боринглар. А. Қаҳҳор. 26 VIII.67».

Абдулла аканинг Дўрмондаги боғ ҳовлисида ўтган ўша завқли, мазмунли ва ҳаяжонли бир кун ҳеч хотирамдан чиқмайди.

Иброҳим Раҳим

УСТОЗ ИБРАТИ

Атоқли ёзувчи, бадий сўз устаси устоз Абдулла Қаҳҳор тўғрисида айтмоқчи бўлган гапларим жуда кўп, аммо улуғ адибнинг ўзи табиатан кўп гапни, айниқса, мақтовни хуш кўрмайдиган одам бўлгани учун унинг тўғрисидаги хотира ҳам қисқа бўлгани маъқул, деб билдим-да, санъаткорнинг айрим хислатларинигина эслаб ўтгим келди.

Абдулла Қаҳҳор бадий сўз қадрини яхши билган сўз зарғари эди. Шунданмикинки, у сўз ишлатишида жуда-жуда хасис эди. Бисотидаги бениҳоя, беҳисоб сўз бойлигини ниҳоятда хасислик билан сарфларди—чертиб-чертиб, қониққан сўзнигина қоғозга битарди. Мулоқотда ҳам устоз Абдулла Қаҳҳор ниҳоятда масъулият билан гапирар эдики, ҳар бир сўзи гўё аввалдан ўйлаб қўйилгандай пухта ва бир дунё маъно билдирарди. У билан ҳамсуҳбат бўлган ҳар қандай одам Абдулла аканинг бу хусусиятига таҳсин ўқирди. Бу маҳорат — унинг хислати эди. «Қизил Ўзбекистон» редакциясида, Ёзувчилар союзида, киностудияда, ўтиришлардаги суҳбатларимизда Абдулла Қаҳҳор менда ана шундай таассурот қолдирган эди, мен ҳозир ҳам шу таассурот билан яшайман.

Улуғ Ватан уруши вақтида Абдулла Қаҳҳорнинг бадий сўзи солдатларимизнинг иккинчи қуроли бўлиб хизмат қилди. Фронтда ўзбек аскар ва командирлари ўзбек ёзувчилари асарларини, шу жумладан Абдулла Қаҳҳор китобларини қопчиқларида «НЗ» нон, «НЗ» патрон қаторида кўтариб юрарди. Газеталарда Абдулла Қаҳҳорнинг публицистикаси босилиб қолса, уни оқопларда баланд овоз билан ўқирдик. «Гитлерни тириклайин ушлаб олсанг нима қилардинг?» деб сўрайди аскар аскардан. «Оғзидан фонар ёғи қўйиб, бурнига гугурт чақиб юборардим» дейди А. Қаҳҳор қаҳрамони. Аскар-

ларнинг жанговар яроғига айланган бундай мисоллар анчагина эди.

Абдулла Қаҳҳор бирон ёзувчининг асарини мақташни ёмон кўрарди. Мақтаса ҳам камдан-кам мақтарди, шукрки, менинг «Ҳилола» повестим уч марта унинг мақтовини эшитганди. Аввало у Ҳамза театри фойесида мени учратиб «Ҳилола»дан ниҳоятда мамнуи бўлгани, унинг тилидан, қаҳрамонларнинг жонли одамлар эканидан хурсандлигини айтди. Кейин бу қиссага республика мукофоти бериш кераклиги ҳақида тавсия қилиб, яхши гаплар айтибди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи жуда меҳмондўст одам эди. Бўш вақти бўлса меҳмон чақирарди. Уйдан меҳмон аримасди, республиканинг атоқли одамлари қаторида шоғирдлари ҳам доимо унинг меҳмони эдилар. Унинг меҳмондўстлигига хотини Кибриё Қаҳҳорованинг ўта пазандалиги ҳам сабаб эди. Кибриё опани «Ўзбек таомларининг устаси» дер эдик-да, унинг мазали дастурхонини кўришга баҳона қидирардик.

1963 йили, у вақтда мен «Ўзбекфильм»да ишлардим, қор ёққан куни Абдулла акага «қорхат» ташладим. Абдулла ака ўзбекларнинг бу қадимий одатини яхши биларди. Шунинг учун «қорхат» олиб борган шофёрим Исоқжонга тайинладим: «Эҳтиёт бўлинг, у одам биринчи қор ёққан куни ниҳоятда ҳушёр туради, қўлга тушиб қолманг, машинангизнинг моторини юргизиб, кабина эшигини очиб қўйиб, «қорхат»ни тутқазинг-да, қочинг», дедим. Исоқжон Абдулла аканинг Шелковичная кўчасидаги уйига борса, унинг машинаси ҳам очиқ дарвозадан ташқарига чиқарилиб, мотори аста гуриллаб турганмиш, кабина эшиги очиқ, ўтирса кино, ҳар қандай машинани қувлаб етадиган ҳолатда тайёр турганмиш. Исоқжон ҳушёр тортибди-да, ҳийла ишлатибди. Уни кўриб Абдулла ака ҳар ишга тайёр пешвоз чиқибди. Конвертни олишдан аввал унинг қўлини ушлаб олибди. «Нима бу? дебди кўзига тикилиб». «Договор, студия бухгалтерига тез қўл қўйиб бераркансиз», дебди-да, унинг ҳушёрлигини пасайтириб, қўлидан чиқиб, машинага минибди-да, «қорхат» бу! деб қочибди. Абдулла Қаҳҳор, «қорхат» ташлашнинг шунақа формаси ҳам чиқибдими!» деганича қолаверибди.

Уша куни Абдулла ака менга телефон қоқиб: «Ютқиздим, шартингизни бажараман, шанба куни келавринглар», деди. Шанба куни бир неча дўстларни бошлаб уйларига бордим. Зиёфат, ноз-неъматдан стол чирсил-

лаб турибди. Эр-хотин бизни қўл қовуштириб кутиб олди.

— Қойилман. Умримда биринчи марта қўлга тушдим,— деди Абдулла ака. Зиёфат адабиёт тўғрисида баҳс билан бошланиб, то охиригача стол атрофида шу ҳақда суҳбат борди.

Абдулла Қаҳҳор туғма талант. Ўз истеъдодини бўлар-бўлмасга ишлатмаслиги ҳамиша бизларга ибрат эди. У ҳаётдан асарга объект ва субъект танлай оларди, ноёб характерларни усталик билан тўқнаштира биларди. Айниқса, у зўр тактик бўлиб, кимни ким билан қачон, қандай қилиб тўқнаштириш тактикаси ва стратегиясини ҳам яхши эгаллаганди. Шунинг учун унинг қаҳрамонлари ҳамиша хизматда. Борис Полевой тўғри айтган: «Абдулла Қаҳҳор — бизнинг классигимиз, бизнинг устозимиз».

Улмас Умарбеков

ХАЛҚ ВИЖДОНИ

Абдулла Қаҳҳор ҳақида гапириш ҳам осон, ҳам ниҳоятда мураккаб. Осонлиги шуки, у доим мен билан, деярли ҳамма асарлари хотирамда, менинг учун ўрناق туюлганлари ёзув столим ёнида, қўл узатсам етади, Мунисхон, Урмонжон, Асрорбобо ва Саидалар атрофимда, оғир дамларда ҳам, шод пайтларимда ҳам. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи эса шундай рўпарамда, ўйчан, маъюс, аммо ўткир кўзларини босган қадамимга, ёзувларимга тикиб туради.

Мураккаблиги унинг катта санъаткорлигида. Катта, мутафаккир санъаткорнинг ҳар бир асари чуқур ўйга солади, яшаб турган даврингни ўтмиш билан чоғиштиради, келажакка эътиборингни қаратади, ақлинг, тасаввуринг етмаган масалалар, воқеалар ҳақида баҳс юртади. Шунинг учун ҳам катта санъаткорлар асарлари туғилиши билан ҳаммада бирдек фикр, таассурот уйғотмайди, ачинарлиги шуки, эътирозга дуч келади, тўғрироғи, уларнинг ҳақиқий санъат асари эканлигини тан олиш муддати кечириб бўлмайдиган даражада чўзилиб кетади. Жаҳон адабиёти тарихида бунга мисоллар талай. Кўп миллатли совет адабиётида ҳам мисоллар оз эмас. М. А. Шолохов «Тинч оқар Дон»и дастлаб қандай қийинчиликларга дуч келганини биламиз. А. Толстойнинг трилогияси ҳам шундай бўлган. А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар»и ҳақидаги қарама-қарши фикрлар яқин-яқингача давом этди.

А. Қаҳҳор фақат ўзи эмас, асарларининг тақдири ҳам мураккаб бўлган ёзувчи. Менга шунинг учун ҳам у ниҳоятда қадрли. Ҳозир ким, қайси адабий танқидчи ёки ўқувчи «Синчалак» воқеаларини ёлғон, воқелигимизни камситиш, деб айта олади? Қайси театршунос ёки томошабин «Тобутдан товуш» уйдирма, воқеалигимизга бўҳтон, дея олади? Афсуски, маълум бир давр шундай де-

йилди. Аммо ҳақиқий китобхон, ҳақиқий томошабин уларни яратилиши биланоқ самимий завқ-шавқ билан кутиб олди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг (1984 йил) XVI пленумидан кейин республикамиз маънавий ҳаётида муҳим воқеа бўлган сатира театри ўз биографиясини А. Қаҳҳор ижодига мурожаат билан бошлаши ана шу самимий завқ-шавқнинг объектив давоми.

Абдулла Қаҳҳор ҳаёт пайти баъзи танқидчилар унга ёқиш ниятида, «Абдулла Қаҳҳор бировларнинг топшириғи билан асар ёзмайди, социал заказни тан олмайди», деб мақтадилар ва уни шундай заказларни қабул қилган, шогирдлари ҳисобланган адилларга қарама-қарши қўймоқчи бўлдилар, қўйдилар ҳам. Аммо бағри кенг, оқил устоз бу ўйинни тушунди, гуноҳсиз танқидга учраган шогирдларини янада яқинроқ қаноти остига тортди. Чунки у жамиятдан, даврдан йироқ адиб кимлигини, соф адабиёт нималигини жуда яхши билар эди. Гап заказ, топшириқ ёки тавсияни кўр-кўрона қабул қилишда эмас, уларни ёзувчининг истаги, режаларига тўғри келишида, ёзувчи уларни бутун вужуди, дили билан қабул қилишида. Бальзак, Гоголь қаламлари остидан чиққан шоҳ асарлар бунинг исботи. Шолохов-чи? «Ғарбда бизни партия кўрсатмаси билан ёзишади, деб танқид қилишади. Биз юрагимиз буюргангани ёзамиз. Юрагимиз эса партияникидир!» Унинг бу гаплари социал заказга алоқадор гаплар эмасми?

Абдулла Қаҳҳор давр, халқ талаби ва истагини чуқур ҳис қилган, социал заказлар, топшириқ ва тавсияларга дили тўла ҳозиржавоб ёзувчи эди. «Шоҳи сўзана», «Минг бир жон», яна «Синчалак»... Студентмиз, республикамиз ҳаётида муҳим бир воқеа юз берса, биз сабрсизлик билан Абдулла Қаҳҳор нима дер экан, деб кутардик, устоз ёзувчи албатта ҳаммани ҳайратга соладиган, кўпчиликка маъқул бўладиган бир гапни айтарди.

Ана шундай табаррук ёзувчи билан шахсан учрашиш шарафига мен «Синчалак» бир неча кун давомида кескин муҳокама қилинаётганда муяссар бўлганман. Севимли ёзувчим, ҳикоячиликка олиб кирган биринчи устозим ва танқидчим Саид Аҳмад унинг уйига мени етаклаб борган. Шодлигимнинг ўшанда чеки йўқ эди. Абдулла Қаҳҳор мени билар экан, ҳар бир ҳикоямини ўқир экан! Танишганимиздан кейин эса, ёзган нарсаларимни иложим борича унга кўрсатадиган, унинг фикрини олади-

тан бўлдим. Ростини айтишим керак, ёзишдан кўра менга унинг аёвсиз, ҳақгўйлик билан айтадиган мулоҳазаларини кутиш азоблироқ эди. Гап унинг узоқ ўқишида эмас, йўқ, сира куттириб қўймас эди, гап нима дейишида эди. Ҳеч эсимдан чиқмайди, «Кимнинг ташвиши йўқ» номли қиссамни ёзиб олиб бордим. Абдулла Қаҳҳор шунда шаҳар уйида эди. Топширдим. Ўзимча бир ойлардан сўнг чақирарлар, деб мўлжаллаб қўйдим. Ниятим у айтадиган фикрларни иложи борича кечроқ эшитиш. Йўқ, уч кун ўтмасданоқ чақирдилар. Югуриб бордим. Абдулла Қаҳҳор одатдагидек, хотиржамлик билан кутиб олди. Узоқ чой ичдик. Кейин ош келди. Юрагим ҳаприқиб кетяпти. Чой пайти ҳам, ош пайти ҳам қисса ҳақида гап йўқ, мутлақо бошқа гаплар. Ошдан кейин яна хотиржамлик билан шошмасдан чой ичилди. Бетоқатман, ёрилиб кетай деяпман, фикр сўрагани эса уяламан. Яна қанча вақт ўтди, билмайман, минутлар соатдек туюляпти менга. Бир маҳал сўраб қолдилар:

— Отангиз йўқмилар?

Айтиб бердим.

— Нега чоллар ҳақида гап ёзасиз, десам, отангизни қўмсар экансиз. Бу яхши. Чолларингиз ҳам яхши.

Абдулла Қаҳҳор шундан кейин қиссага ўтди. Уни асосан маъқуллаб, якунини олиб ташлашни маслаҳат берди.

Қиссанинг у кўрган вариантыда бош қаҳрамон — Назир ота ўғлининг ихтиросини ўғирлаган одам билан учрашарди ва олишарди. Менга финал ниҳоят маъқул эди, бошқа бобларни уришсалар ҳам, бу бобни мақтасалар керак, деб кутган эдим. Шунинг учун:

— Нега?— деб сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Асар қариганида ўзига яхши бир иш топган одам ҳақида. Уни шу иши, орзусидан бенасиб қилманг. Қиссангиз авантюрани кўтармайди,— дедилар.— Яна ўзингиз биласиз...

Узоқ ўйлаб, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳақлигига ишондим ва сўнгги бобни олиб ташладим. Қисса «Шарқ юлдузи»да чиқди. Журналдаги ўртоқлар номини ўзгартиришди, «Одамда ташвиш бўлгани яхши», деб босилди. Орадан бир қанча вақт ўтди. Нима иш биландир Абдулла Қаҳҳорнинг уйига бордим.

— Муборак бўлсин, қисса чиқибди,— дедилар Абдулла ака.— Номини бекор ўзгартирибсизлар. Кимнинг

ташвиши йўқ, деган гапда дард бор эди, энди шиор бўлибди-қўйибди.

Босилса бўлди, деб, кўнгил бўшлик қилганимдан уялиб кетдим.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабиёт ҳақидаги фикрлари кўпчилик ёзувчилар учун, шу жумладан мен учун ҳам мезон эди. С. Аҳмад, Л. Қаюмов, С. Зуннунова янги асаримни ўқиб маъқуллашса ҳам гап охирида: «Энди бир Қаҳҳорга кўрсатиб ол», дейишарди. Ўзлари ҳам билишимча шундай қилишарди.

Сўнги марта Абдулла Қаҳҳор билан Москвага даволанишга кетаётган пайтлари учрашдим. Уч-тўрт киши бўлиб борган эдик. Оғир бетоблиги сезилиб турса ҳам бизни қўйиб юбормадилар. Узоқ гаплашдик. Хайр-лашаётганимизда мени олиб қолдилар. Каравотлари ёнига ўтирдим. Ишлаётган жойимдаги аҳволдан, ижодий режаларимдан гаплашдик. Ҳали-ҳали шу гаплар, у кишининг ҳар бир сўзи, бир оз бўғиқ, сокин, қуюқ овози қулоғимда, дилимда.

Абдулла Қаҳҳор Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари халқимизнинг суюкли фарзанди, виждони эди. Шундай бўлиб қолганини мана, усиз ўтаётган йиллар яна кўрсатяпти.

Латиф Файзиев

УЛУҒ ҲАҚИҚАТГУИ

Бир кишини туғилиб, ўсиб, униб, санъаткор бўлиб етишиши учун неча-неча инсонларнинг меҳнати сингади, вақти кетади, меҳри тушади. Кинорежиссёр бўлиб етишишимга сабабчи бўлган муътабар адибларни хотирлар эканман, энг аввало, улкан ёзувчи ва инсон Абдулла Қаҳҳор сиймоси кўз олдимга келади.

Мен негадир Абдулла Қаҳҳорга ҳаммавақт «домла» деб мурожаат қилардим. Киногруппамиз аъзолари — «домла айтдилар», «домланикига борамиз», «домла рози бўлиптилар», деганларида, хуллас, «домла» сўзи тилга олинганда, дарҳол гап Абдулла Қаҳҳор устида кетаётгани маълум бўларди. Ваҳолонки, ўша даврда ҳам киночилар ичига суқилиб кириб, «домла» деб аталишга орзиқиб юрган ёзувчилар ва киносанъатининг ном чиқарган оғзи катталари ҳам йўқ эмас эди. Лекин «домла» бўлиб тилимизда ҳам, дилимизда ҳам Абдулла Қаҳҳор қолди. Санъат аҳли ичида ариза бериб, хурмат ва иззатга сазовор бўлишнинг иложи йўқ.

Абдулла ака фақат менгагина эмас, балки катта бир авлодга устоз. Ўзбек совет прозасининг тарихи Абдулла Қодирийдан бошланади. Биринчи беш йиллик, алангали уруш йилларида, ғалабадан кейинги ўн йиллик ичида вояга етган ўзбек авлоди кўз очиб Ойбек ва Қаҳҳор прозасини кўрганмиз ва шулар кўзи билан ҳаётга қараганмиз.

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг қўлидан чиқиб, ўзбек тилига дубляж қилинган фильмлар таржимон маҳорати дарслиги даражасига етган асарлар. Шу ўринда бир сўзнинг излаб топилишини эслатмоқчиман. Николай Погдиннинг «Милтиқли киши» фильмида Шчадрин Петроградга

фронтдаги аскарлардан хат олиб келади. У Смольнийда мис чойнакни кўтариб, қайноқ сув излаётганида Ленинга дуч келади ва доҳийни танймайди. Бошқа революционерларга ўхшаб шинель ёки чарм куртка киймаган, кўринишидан зиёлига ўхшаган одамга «ўртоқ», деб мурожаат қилишдан тортинади. Салобат босади. Шчадрин «уважаемый», деб Ленинга мурожаат этади...

Дубляжга таржимон бўлган адиб репликаларнинг маъносигина эмас, балки актёрнинг лаб ҳаракатларига ҳам мос келадиган сўзларни излаши керак. «Уважаемый»ни «Ҳурматли» ва бошқа синонимлар билан таржима қилса бўлади. Лекин бу сўзлар чаласавод деҳқондан чиққан солдатнинг характерига тўғри келмайди. Иккинчидан, «уважаемый» сўзининг охириги бўғини — «мый»да лаблар бир-бирига жипслашган бўғинга мос тушадиган сўз лозим. Домланинг таржимасида Шчадрин «барака топкур» деб Ленинга мурожаат қилади. Менинг фикримча, «барака топкур» шу саҳнага, Шчадрин характерига ва «уважаемый» сўзига мос келадиган якка-ягона синонимдир. «Барака топкур»нинг охириги бўғинида лаблар жипслашади ҳам.

Абдулла Қаҳҳор мана шундай, ҳар бир сўзни синчиклаб танлаб, сценарийнинг таржимаси устида бир неча ой тер тўккан.

* * *

«Иккинчи баҳор» ва «Наташахоним» фильмларининг ўзбек тилидаги нусхаси бошқа тилдаги нусхалардан ўз бадийлиги билан кескин ажралиб туради. Мен бу билан ўзбек тилини бошқа тиллардан баледроқ қўймоқчи эмасман. Гап шундаки, марказдан келган кино ходимлари ёзган асарлар кинодраматургия жиҳатидан мукамал бўлсалар-да, лекин ўзбек тилига Абдулла Қаҳҳор таржима қилгани учун сценарийларга ўзбек турмушига тааллуқли чуқур мазмунли, халқимиз характерига мос ҳаққоний репликалар топилган.

Абдулла ака қоғозга тушган ҳар бир сўзни қайта-қайта кўздан кечирарди. Уша даврда газеталар ва радиода дала ишлари ҳақида гап кетса «суръат» сўзи кўп учрайдиган бўлди. «Синчалак» сценарийсида ҳам шу сўз ишлатилди. «Бу сўзнинг маъносини аниқлаб бермасангиз томошабин тушунмас» деган бўлдим. Эртасига, домла мени чақириб: «Кечаги гапингизни ўйлаб кўрдим... нима учун «суръат» деймиз. Суръат сўзи омма

ичида кишининг расмига тааллуқли сўздай жаранглайди. Машинисткага айтинг, ҳамма ерда «иш суръати», деб ёзсин», деди.

Абдулла Қаҳҳор таржимасида ўзбек тилида съёмка қилинган фильмларда устоз актёрларимиз Шукр Бурҳонов, Сора Эшонтўраева, Наби Раҳимов, Олим Хўжаев, Зикир Муҳаммаджонов, Раззоқ Ҳамроев, Раҳим Пирмуҳамедовлар мароқ билан ролларни ижро этиб, ўзлари гапирётган сўзлардан роҳатланардилар, моҳирлик билан сўзларга ранг-баранг оҳанг бериб, серқирра образ яратишга интилишарди. Мабодо, Абдулла ака таржимасидаги фильмлар телевидениеда қайта кўрсатилса, ҳозир ҳам кишини ҳайратда қолдирадиган, чертиб-чертиб танланган репликаларни эшитамиз.

Саҳналаримизда, шу кунда ўйналаётган кўп пьесаларнинг асосий натижаси қаҳрамонлар бир-бирлари билан сўзлашаётганда асосан сюжетнинг ҳаракатига боғлиқ сўзларни гапиршади.

«Синчалак»даги райком секретари билан колхоз раиси Арслон Қаландаров саҳнасини эслайлик: «Қолхозда ишни яхши йўлга қўйилганлигини қайд қилиб, худди ғилдираги мойлайган аравага ўхшатиб, Қаландаров иш «пуф дейишга муҳтож», дейди. Райком секретари: «Ҳа, ўша пуф дейдиган одам ҳам керак-да» деб жавоб беради. Шунақанги текстлар актёрга ролни минг хил оҳанг ва маъно билан ижро этишга, ҳаттоки аскияга айлантиришга имкон беради. Гап ёзувчининг фақат сўз бойлигида эмас, шу бойликдан фойдалана билишида, характер яратишида, характерларнинг бир-бирларига бўлган муносабатидан асарнинг конфликтини чизиб келиши ва тараққиётида. Бундай сўз ўйинларини таржима қилмоқ учун таржимон ҳам Абдулла Қаҳҳор бўлиши керак. Улкан совет ёзувчиси Константин Симонов таржимасида «Синчалак» рус ўқувчисига ва томошабинларга маъқул бўлган. Симонов Абдулла аканинг оригиналига жуда яқин ва домланинг юморини, киноясини, сатирасини, образларга бўлган муносабатини, ўзбек турмушига хос деталларни тўғри таърифлаб, экзотикадан узоқ, ҳаққоний асар яратган.

* * *

«Синчалак»дан сўнг Мақсуд Шайхзода билан «Улугбек юлдузи» сценарийси устида ишлаётганимизда домла ҳам ёнимизда эдилар.

«Улуғбек» сценарийсининг биринчи ўқувчиси ва унга оқ фотиҳа берган ҳам Абдулла Қаҳҳор эди. Улар бир-бирларини юксак қадрлардилар. Ҳамкасблар шу улуғ устозларимиздек бир-бирларига меҳрибон ва талабчан бўлишлари керак. Рақобат фақат истеъдодсиз ҳамкасблар орасида кўпроқ учрайди. Катта истеъдод эгалари ўзгаларнинг маҳораатларига тўғри баҳо берадилар.

«Улуғбек юлдузи» сценарийсини ўқиб бўлгандан сўнг, домла Қаҳҳор Шайхзодага қараб «маъқул», бир оз сукут қилгандан сўнг «жуда маъқул» дедилар. Икки оғиз сўз билан асарнинг асосий ғоясини очиб ташладилар. Бир оздан сўнг, бошини чап елкасига хиёл эгиб, шўхлик қилмоқчи бўлган боладек, Шайхзодага мурожаат қилди: «Бу режиссёрни уйлантириб қўйсам ҳам ҳеч ақли кирмади-да. Менинг «Синчалаг»имни қўйиб анча назардан қолган эди. Сенинг «Улуғбек»ингни қўйиб кинодан ҳайдалиб кетар-ов... Бу йигит Қаҳҳорнинг, Шайхнинг асарини қўйгандан кўра фойдаси тегадиган ёзувчиларнинг ишини қилиб, дўпписини яримта қилиб юрса бўлмайдими?»

Шайхзода хахолаб кулиб ўзига хос, «наст», бўғиқ овоз билан нимадир деди.

Мен ўзбекнинг икки улуғ ёзувчиси билан бирга ишлаб, уларнинг суҳбатини олиб, сценарий ёзилаётганда, жойи келганда фикримни ўтказиб, уларнинг оқ фотиҳасини олганимдан бахтиёрман.

* * *

...Абдулла Қаҳҳорни мен шоҳлари кенг ёйилган, соясидан барча баҳраманд бўладиган, сермева дарахт билан таққослайман.

Африкада бўлганимда кенг қулоч ёйган баҳайбат дарахтлар соясида йўловчиларнинг дам олиши, атторларнинг тирикчилик қилиши, кўпчиликнинг суҳбатлашиб ўтириши, сиёсий митинглар ўтказилиши мени ҳайратда қолдирган эди. Оддий халқнинг ижтимоий ҳаёти шу дарахтлар тагида ўтади... Абдулла Қаҳҳор ҳам ана шундай роҳатбахш дарахтга ўхшайди. Унинг ёнида ҳаммавақт ёш авлод вакиллари тўпланиб туради.

Домла ҳаммавақт ёшларни қўллаб-қувватларди. Адиб ва кинорежиссёр Учқун Назаровнинг биринчи ҳи-

кояларини ўқиб, оқ йўл бериб нашр этилишига ташаббус кўрсатган одам ҳам Абдулла Қаҳҳор эди. Бунақанги мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Абдулла Қаҳҳор меҳри тушган кишига фақатгина устозлик вази-фасини ўтамай, инсонийлик нуқтаи назаридан ҳам сидқидил кўмаклашарди.

Менга аёнки, шу кунларда номлари ҳурмат билан тилга олинаётган ёзувчиларимиз ва танқидчиларимизнинг кўплари Абдулла Қаҳҳорнинг таъсирида камолотга етишган. Шулар орасида Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Матёқуб Қўшжонов ҳам бор.

Мен санъат даргоҳида қирқ йилдан буён юрган бўлсам, доимо истеъдоди хира тортмаган, фақатгина бир маҳаллар яратиб қўйган асарининг шуҳрати билан кун кечирмай, умрининг охиригача сермазмун асар яратишга қурби етган устозларнинггина бағри кенг бўлишига, ўз ҳамкасбларини қўллаб-қувватлашга, вақти келса тан беришга қодир ва ёшларга ғамхўр эканликларига амин бўлдим. Мен шундай одамлар сафига Шукур Бурҳонов, Олим Хўжаев, Мирзо Турсунзода, Шайхзода, Малик Қаюмов, Мухтор Ашрафий билан бир қаторда Абдулла Қаҳҳорни ҳам қўшиб қўйганман. Домла ҳаётининг охири дақиқасига қадар қаламни қўлдан туширмай, замонанинг энг етук адиблари билан бемалол беллашадиган ёзувчи сифатида тарихда қолдилар.

«Синчалак» сценарийси устида ишлаётган пайтимиз бўлса керак, Абдулла Қаҳҳор Тошкент шаҳар партия комитети Пленумидан келдилар. Домлани анчагина ҳаяжонда кўрдик. Биз: «Хўш, ўзи тинчликми ёки Пленумда сизга гап тегдими?» деб сўрадик. Янглишмасам, домла шундай жавоб берган эдилар:

— Пленум жанговар вазиятда ўтди... Шунақанги танқидлар бўлдики, агар мен шу эшитган танқидларнинг ўндан бирини сатирик асар қилиб бостирсам, ҳойнаҳой, ҳаётимизни атайлаб, қоралаб кўрсатяпти, дейдиганлар топилади. Пленум хирург пичоғи билан ярани ёриб ташлаганидек, шаҳардаги бутун камчиликларни очиб ташлади. Ва чора кўришни талаб қилди. Мабодо, кейинги Пленумгача шу айтилган нуқсонларнинг ярми йўқотилса, иш анча олдинга кетади... Ҳаётни билмоқчи бўлган ёш ёзувчилар мана шунақанги мажлисларда қатнашиб туриши зарур. Умуман, Ёзувчилар союзи партия ташкилоти ҳисобида турганларни корхонама-корхона бўлиб юбориш керак. Ҳаётни ўрганишсин... Ёзувчилар, санъаткорлар, шу охириги вақтда, ўз ёрига

ўзи қоврилиб қоляпти-да... Бу яхшиликка олиб бормаиди... Ҳиндистоннинг секталарига ўхшаб, ҳаётдан узоқлашиб, халқдан узилиб қолмасак гўрга.

* * *

«Ўзбекфильм» сценарий бўлимининг бошлиғи Туроб Тўла ва таржимон Одил Раҳим менга «Синчалак»нинг қўлёмасини ва рус тилидаги сўзма-сўз таржимасини топиб беришди. Бир кечада ўқиб чиқдим-у, фильм яратишга қарор қилдим. Қисса қаҳрамонларининг характерлари шундай яққол ёзилганки, бу асарни кинолаштириш учун мутахассис кинодраматургнинг зарури йўқ эди. Абдулла Қаҳҳорга сценарийда қайси эпизодларни сақлаб қолиш ҳақидаги таклифларимизни айтиб бердик. Маъқул бўлди.

Агар «Синчалак» повести билан киносценарийни таққослаб кўрилса, икки асар орасида фарқ борлигини кўрамиз. Қаландаров, Саида, Эшон ва бошқа қаҳрамонлар сақланиб, сценарийда янги эпизодлар, янги муносабатлар, оригиналда йўқ сюжет йўллари киритилган. Кўпинча адабий асарлар экранлаштирилганда, унинг бадиий сифати анча пасайиб кетади, керакли саҳналарнинг тушиб қолганини кўрамиз. Чунки бир неча юз саҳифалик китоб асосида атиги 60 варақлик сценарий ёзилади. Шунинг учун кўпгина воқеа-эпизодларнинг тушиб қолиши табиий. Абдулла Қаҳҳор повестининг руҳини, стилини, сатирик комедия жанрига хос талқинини сақлаб қолиб, кино эстетикасининг талабларига мос янги асар яратилган. Масалан, повестда Саида қишлоқни ташлаб кетмоқчи бўлган саҳна йўқ. Лекин конфликтни кучайтириш учун бош қаҳрамоннинг иккиланишини кўрсатадиган янги саҳна қўшилган. Повестда сўз воситаси билан тасвирланган эпизодлар ва ҳаракатлар актёрлар ижросида бошқача тус олади. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳор, ўз ҳамнафаслари Қибриё опа билан сьёмкада кўп қатнашардилар.

* * *

Киносценарийнинг биринчи варианты битганда, бизга Марказий Комитет раҳбарларининг фикри етиб келди. Сценарий умуман тасдиқланиб, пахта териш машиналарини колхозда ишга тушириш масаласини кўтариб бериш кераклиги ўртага ташланди. Уша вақтларда,

МТСлар тарқатилиб, баъзи колхоз раислари терим машиналарини сотиб олсалар-да, ишлатмай, пахтазорга туширмай, худди музейдаги кўрғазмадек соябон тагида сақлашар эди.

Юқоридаги таклифни эшитгандан сўнг, А. Қаҳҳор: «Биз сценарийни батамом ўзгартирмаймиз. Соатнинг мураккаб организмни юритадиган пружинани алмаштиришса, соат илгаригидек юриб кетавергани каби биз ҳам асаримиз сюжетини ҳаракатга келтираётган пружиналардан битта кичкинасини алмаштирамиз. Лекин соатнинг мураккаб ва нозик механизмига йўғон мих тиқиб тузатиб бўлмаганидек, биз ҳам қош қўяман деб, не машаққатлар билан ёзилган туппа-тузук асарларимизни кўзини чиқармайлик»,— деди.

Қаландаров ва Саида ўртасидаги конфликтга пахта териш машинасини ишлатиш масаласи ҳам қўшилди. Лекин колхоз раиси Қаландаров нутқида «Машина пахтанинг сортини бузади» деган репликани албатта қўллаш зарурлигини Абдулла Қаҳҳор бир неча бор қайд қилди ва экранда сақлаб қолинди.

Биз киноходимлари Абдулла Қаҳҳор ёнида бир неча йил юриб, кўп нарсани ўргандик. Гап фақат асар қўйиш хусусида бўлмади. Домланинг характери, коммунистик ҳаққонийлиги, дунёқараши менинг кейинги йиллардаги хатти-ҳаракатимга, кишиларга муносабатларимга таъсир қилди.

* * *

Мабодо, мендан бирор киши: «Дунёда одамгарчилик нима?» деб сўраса, мен унга «Абдулла Қаҳҳорнинг меҳри тушган инсонга бўлган муносабати, содиқлиги, ғам-хўрлиги!» деган жавобни айтардим.

Мабодо мендан: «Ҳаётда принципиаллик қандай бўлади ва оқибати нимага олиб келади?» деб сўралса, мен: «Абдулла аканинг ҳамкасбларига бўлган талабчанлиги ва уларнинг Қаҳҳорга нисбатан бўлган хурмати»,— деган бўлардим.

Агар мен: «Ижодкорни энг юқори чўққига етганининг ифодаси нимада?» деган савол тушса, «Ўзбекистон эълиларининг Абдулла Қаҳҳорга қўйган меҳри!»— деган бўлардим.

«Абдулла Қаҳҳорнинг ўзбек адабиётида тугган ўрнига муносиб ёдинома нима?» деган савол берилса, мен қуйидаги таклифимни баралла овоз билан изҳор қилардим:

— Аввало адабиёт музейи рўпарасидаги аллеяда, Алишер Навоий ҳайкаlining этагида, Ҳамза, Ҳамид Олимжон, Фафур Гулом, Ойбек қаторида Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам бюстини ўрнатиш зарур!

* * *

Домла тавваллудининг 60 йиллигига бағишланган юбилей кечасига тайёргарчилик қизиб кетди. Шаҳарда Абдулла Қаҳҳорга «Меҳнат Қизил байроқ» ордени берилибди, деган хушxabар тарқалди. Боққа бориб, домлани «Навоий» театрида очиладиган кечага олиб келишга ваъда берган эдим. Боғда меҳмонларни кутишга тайёргарчилик авжига чиққан. Фақат домла бу бўлаётган тараддудлар у кишига мутлақ алоқаси йўқдек, дарахтлар орасида юардилар...

Абдулла Қаҳҳор принципиал коммунист, улуғ ёзувчи, пок инсон, истейдод ва ҳаётини партиявий гоьларни бадний образларда ифодалашга йўналтирган моҳир устоз эди. Теракнинг баландлиги йиқилганида билинади. Биз Абдулла Қаҳҳорни халқимизнинг нақадар буюк фарзанди эканлигини йиллар ўтган сари англамоқдамиз.

ТАНИШУВ

Устоз Абдулла Қаҳҳорга

Сумбула тушиб, сув совиган, мактабга ана борамиз, жана борамиз, деб юрган маҳалимиз эди. Бу вақтларда биз болаларнинг кўча чагитишдан, қишлоғимиз чегидаги Қарсақли сойига калла ташлашдан қўлимиз бўшамасди. Шундай кунлардан бирида кимдир: «Мактабга китоб олиб келишибди!»— деб қолди. Бу янгиликни эшитиб, ҳовлиқиб қолдим.

— Қанақа китоблар экан?

— Уқиш китоблари шекилли...

— Тағин?

— Тағин... ишқилиб, кўп китоблар!...— Ҳалиги бола олиб келинган китобларни номма-ном айтолмади.

Шу дақиқадан бошлаб, қанақа китоблар олиб келинганини билишга қизиқиб қолдим. Нега деганингизда, дала жой. Уйнайдиган дўстларим кўп бўлса ҳам, ўйинларнинг бир хиллигидан жуда зерикар эдик. Пионер лагери бўлмаса! Катталарнинг ишларига қарашиб юборишга ё кучимиз етмас, ё бўйнимиз ёр бермас эди... Китобларимиз йўқ эмас, бор эди: улар «Гўрўғли», «Равшанхон», «Авазхон»... Буларни қайта-қайта ўқийвериш, ёд бўлиб кетган.

Мактабга китоб олиб келишгани тўғри бўлиб чиқди. Завхозимиз Абдурасул ака таниш эди, атрофида хира пашшадек айланиб, китоб сўрадим.

— Э, қизиқ экансан-ку, тишинг ўтмайди бу китобларга,— деб у яқинига йўлатмади.

— Жон амаки, биттасини бера қолинг, тишим ўткир... У сал юмшагандай бўлди.

— Тишингнинг ўткирлигини биламан,— деди у мийиғида кулиб.— Ахир, бу китоблар сенга оғирлик қилади.

— Булар оғир бўлса, юпқароғидан беринг,— дедим бурнимни тортиб.— Юпқароғи енгил бўлади...

Абдурасул ака бир ўқрайиб қаради-да, қўймадинг-

қўймадинг-да, дегандай тахланиб турган китоблардан битта юпқасини олиб берди. Кейин орқамга — юмшоқ жойимга бир урди:

— Бор энди, Жўна! Хира пашша!..

— Раҳмат, амаки!

Китобни бағримга босиб кўчага отилдим. Нарироққа бориб, бундоқ қарасам, дағал, кўк муқовали юпқа китобча экан. Устига: «Абдулла Қаҳҳор», ундан пастроғига «Қанотсиз читтак», муқованинг қуйи томонига эса «Уздавнашр» деб ёзиб қўйилган эди. Шу кетганимча Қарсақли сойнинг бўйига бориб, мукка тушиб ўқий бошладим. Менга алам қилган жойи шу бўлдики, китобни бирпасда ўқиб, тугатиб қўйибман. Қайта ўқий бошладим...

Кечқурун сандал атрофига жам бўлиб, овқатдан сўнг, чой ичиб ўтирганимизда ҳар галгидек амаким:

— Қани, мулла Носирбек, бир китоб ўқиб бермайсанми? — деб қолди.

— Хўп.

Ўрнимдан учиб турдим. Амаким ҳайрон, мени таъқиб қилиб турар эди. Нега деганингизда, одатда у киши илтимос қилганда мен ўрнимдан эриниброқ турар эдим. Китоб ўқишни истамас эдим. Таниш дostonларни ўқийвериш жонимга тегиб кетган эди-да. Амакимнинг уларни эшитиб, зерикиб кетгани-чи! Ҳар кунни эшитса ҳам энгашиб олиб, бошини чайқаб тинглагани-тинглаган. Мен бояги китобни олиб келиб, сандал четига ўтириб олдим-да, ўқий бошладим. Амакимнинг қулоғи:

Қуён юрмас жойлардан қувалаб ўтиб боради.

Тувалоқ юрмас жойлардан тумалаб ўтиб боради...

каби сўзларга ўрганиб қолган эмасми, бир оз кўзларини катта-катта очиб, бўйинини чўзиб ҳайрон бўлиб қараб турди-да, юзига илиқ бир табассум ёйилди. Мен ўқишда давом этдим. Аввал сой бўйида икки марта ўқиб, баъзи жумлалар ёд бўлиб кетгани учунми, бу гал қоқинмай-суқинмай, ҳатто баъзи жумлаларни алоҳида таъкидлаб, урғу бериб ўқирдим. Амаким аввалларидек бошини қуйи солиб, худди бир мунгли куй эшитаётгандек чайқалиб ўтириб эмас, бошини кўтариб, мийиғида кулиб, баъзи жойларига келганда: «Ҳим-м. Об-бо хумпарэй!» — деб, бу ёнбошидаги ёстиғини у ёнбошига алмаштириб, хурсанд бўлиб тинглар эди. Ҳикоя ўқилиб бўлгандан сўнг, амаким:

— Бу китобни қаёқдан топдинг? — деб сўраб қолди.

— Абдурасул акам берди.

— Анави зовхозми?

— Ҳа-да.

Амаким бирдан бор овозда кулиб юборди. Нима учун кулганини амаким ҳам айтмади, мен ҳам сўрамадим. Китобни эҳтиётлаб жойига олиб бориб қўйдим...

Эртаси куни оқшомда мени қўшнимиз Маткарим аканинг кичкина ўғли йўқлаб келди. Кечаги ўқиган китобимни бериб турармишман. Китобни уларникига олиб чиқсам, сандал атрофида етти-саккизтача киши чақчақлашиб ўтиришар, уларнинг орасида менга китоб берган Абдурасул ака ҳам бор эди.

— Келинг, кичкина мулла, — деди уй эгаси Маткарим ака кулиб.

— Бизнинг Носирбек бир ажойиб китоб топибди-да, — деди мийиғида кулиб амаким.

— Ўзимиз топиб бердик-да, — деди ўтирганлардан бири.

Бу гаплардан, умуман, китоб ўқиб, одамларни хурсанд қиладиган бўлиб қолганимдан оғзим қулоғимда. Сандал устида ўнинчи лампа хира нур таратиб турар эди. Мен мук тушиб, китоб ўқишга тушиб кетдим. Ўтирганлар қиқир-қиқир кула бошлашди. Мен, боплаяпман шекилли, деб ўқишда давом этавердим. Китоб ўрталашиб қолганда:

— Тўхта! Бу китобни ким ёзган? — деб сўраб қолди Абдурасул ака.

Бундай қарасам, аввал атрофдагилар билан баб-баравар кулишиб ўтирган Абдурасул аканинг рангида қон қолмабди, мен ҳайрон бўлиб амакимга қараган эдим, у, ўқийвер, деган ишорани қилди. Абдурасул акага тағин бир қараб олиб, ўқишда давом этдим. Яна тинглаб ўтирганлар: «Вой, азамат-эй!» «Жуда учар эканми-а?» «Анойилигини қаранг-а!» деган сўзларни айтиб, кўзларининг ёши чиққунча кулар эдилар. Бироқ негадир Абдурасул аканинг авзойи бузуқ, нимадандир шубҳада ўтирар эди. Ҳикояда Набигулнинг: «Албатта, мен бунга яхши демайман», — деб такрор айтадиган гапи бор. Бу гапни у гўё ўз қилмишларини биледи-ю, бироқ бу ишларни ноилжликдан қилинишини, қилаётган ишларининг ёмон эканлигини ўзи ҳам тушунган, билган бўлиб айтади. Шу жойга келганда ўтирганлардан бири ўзини тутолмади:

— Худди ўзи-я, вей... — деб Абдурасул ака томон имо қилди. Мен ҳам ўқишдан тўхтаб, анграйиб қолдим.

— Нега анграйиб қолдинг, ўқи! — деди амаким кўзларининг намини артиб.

Яна ўқий бошладим. Ҳикоя қаҳрамони Набигулнинг винони таърифлаган жойига келганда ўтирганлар тагин қийқириб кулишди-ю, унинг амакиси, ҳикоянинг иккинчи қаҳрамони Қодирга попоп машина билан тикилган қора бахмал рўйжани алдаб пуллаган жойига келганда Абдурасул ака: «Э, бўлди-да!..» — деб ўрнидан шиддат билан турди-да, эгагини бир силкиб чиқиб кетди. У чиқиб кетганидан кейин шундай кулги портладики, худди уй деворлари ларзага келаёзди. Мен ҳеч нарсага тушунмас эдим. Хуллас, ҳикоя тугади. Уқиганим учун ҳаммаси раҳмат айтишди, қанд-қурс сийлов қилишди.

Чиқиб кетдим-у, нима учун улар қотиб-қотиб кулишди? Нима учун Абдурасул ака зарда билан чиқиб кетди? Бу гаплар кўнглимда тугун бўлиб қолди. Охири амаким уйга қайтиб кирганида сўраб, билиб олдим: ҳикоядаги Набигул худди Абдурасул акага ўхшар экан. Езувчи уни қаердадир кўриб, билиб ёзган эмиш. Бу ҳам худди Набигулга ўхшаб, бир ишни охиригача қилолмас экан. У қишлоқда табелчи ҳам, бригадир ҳам, омборчи ҳам, дўкончи ҳам бўлиб ишлаган экан. Охири шаҳарга тушиб, шаҳар билан қишлоқ ўртасида чайқовчилик ҳам қилиб кўрибди. Бари бир омади юришмай, қишлоққа қайтиб, мактабимизда завхоз бўлиб ишлаб юрган пайти экан. Амакимнинг айтишига қараганда, йиғилганлар китобни менга атайлаб уқиттиришибди.

Бу гапларни эшитиб: «Езувчи Абдурасул акани қаерда кўрган экан? Ё бизнинг қишлоққа келганмикан?» — деган хаёлга ҳам борган эдим.

Эртаси куни қишлоғимизга кираверишдаги катта кўлда ўртоқларим билан ўйнаб юрган эдим, бизларга қараб қишлоқ тарафдан бир эшаклик йўловчи кела бошлади. Яқинлашгандан танидик: Маткарим ака экан.

— Ҳе, болакайлар, нима қиялпанлар? — деб сўради у эшак устида туриб.

— Ким ўзишмоққа ўйнаяпмиз.

— Ким ўзди?

— Салоҳ ўзди, Салоҳ! — деб чувалашдик ҳаммамиз.

Орамизда бир синфда икки йил ўқиган найнов бола бор эди. У ўз тенгилари билан сира ўйнамас, тенгқурлари орасида боқим бўлиб юргандан биздақа кичкиналар ўртасида ҳоким бўлиб юришни афзал кўрар эди. Ҳалиги гапимиздан сўнг унинг қулоғи оғзида, бурнини кир-чир бўлиб кетган чит кўйлагининг енги билан артиб, Маткарим акага қараб тиржайди. Маткарим ака бир кўзини қисиб, Салоҳга аянч билан қараб турди-да:

— Ораларингда энг чопағони мана бу!— деб мени кўрсатди.

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди.

— Бу чопгани йўқ-ку,— деди Қарим деган бола.

— Чопмаса ҳам шу ўзади,— деди Маткарим ака.

— Қандай қилиб?!

— Сенлар китоб ўқишни биласанларми? Носирбек китобни шариллатиб ўқийди. Китобни яхши ўқийдиган бола бўлмади, бир синфда икки йил қолган бола ўзади-ми?!

Шу гапдан кейин Салоҳнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди. Маткарим ака бошқа ҳеч нарса демай, эшагини ниқтаб қолди. Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим.

Афсуски, хурсандчилигим узоққа бормади. Орадан ярим соатлар ўтар-ўтмас шаҳар томондан бир отлиқ йўловчининг қораси кўринди. Бундай қарасак, завхоз акамиз! У бизларнинг олдимизга яқинлашганда негадир отининг жиловини тортиб, қўлини пешонасига соябон қилиб, бир оз қараб турди-да:

— Ҳо, қори, бери кел!— деди.

Мен чопиб унинг олдига бордим. Юзлари бир оз қизарган, ичиб олгандек кўринди менга.

— Тағин китоб ўқийсанми?— деб сўради у паст овозда.

Мен тағин шаҳардан китоб олиб келяпти шекилли, деб хуржунига тикилдим.

— Уқийман.

— Мана ўқийсан!!!

Орқамни бир нарса чақиб олгандай жиз этиб кетди. Довдираб қолдим. Ўзимни ўнглаб олиб қочаман дегунимча яна бир марта қамчи шарт этиб урилди. Довлаб, болалар томонга қараб қочдим. Абдурасул ака отда қувлаб юриб урарди:

— Ҳали мен ҳақимда китоб ўқийдиган бўлдингми сен тирранча! Ҳе, сенга китоб ўқишни ўргатгани.. Тўхта! Мана!.. Ҳў, лаънати!..

Мен болаларнинг орқасига яширинган бўлиб:

— Узингиз бердингиз-ку!..— дердим қўрқувдан қалт-қалт титраб.

Болалар ҳам довдираб қолишган. Фақат Салоҳ бир чеккада, хўп бўлди, ажаб бўлди, дегандек илжайиб турар эди. Абдурасул ака шу гапимдан кейин отининг бошини ўнгга бурганча жўнаб қолди.

Унинг қораси кўринмай кетганида мен ҳам алам би-

лан ортидан, қараб тур ҳали, дегандай муштимни кўрсатдим-у, уйга қараб кетдим...

* * *

Устоз Абдулла Қаҳҳор билан биринчи марта мана шундай ғойибона танишган эдим.

Устознинг китобларини ўқиганимда, у киши билан учрашганларимда ўша кўнгилсиз воқеа эсимга тушарди. Эсга тушганида аста кулиб қўярдим-у, ўзимча Абдурасул аканинг бу қилмишини кечиролмасам керак, деб юрардим. Тошкентга келиб ўқиб юрган кезларимда, бир ношуд танқидчи газетада устозни қайсидир асари учун «дўлпослаб» қолди. Шундан кейин, Абдулла аканинг менга ўхшаган ташвиқотчиларигина, мухлисларигина эмас, баъзан ўзлари ҳам калтак еб турар эканлар, деган хаёлга бориб, Абдурасул аканинг гуноҳидан ўтдим.

Ёзган асари билан кимнидир қувонтириб, кимнидир ташвишга соломлаган ёзувчи — ёзувчи бўлибдими?!

ХАРИД

1967 йил, 16 май.

Уша кун, унутмасам, шанба эди. Бунчалик аниқ айтаётганимнинг сабаби: бир кун олдин Уйғун аканинг туғилган кун бўлиб, у кишиникига ёри-биродарлари тўпланишган эди. Уша оқшом Назир ака ҳам, Мирмуҳсин ака ҳам, Зоҳиджон ака ҳам... хуллас, кўпчилик хотинлари билан Уйғун аканикига муборакбод қилгани тўпланишган эди. Уларнинг орасида мен ҳам, Азиз Абдураззоқ ҳам бор эдик. Кеча жуда файзли ва шукуҳли ўтаётган эди. Нима ҳам бўлиб, фалокат-да, Зоҳиджон ака...

Ҳай, майли, буни ўрни билан айтармиз. Ҳозир гап бу ҳақда эмас.

Уша куннинг эртасига, соат тўққиз-ўнлар чамасида, телефон жиринглаб қолди.

— Шоир, бўшмисиз бугун? Бир иш бор эди...

Қарасам, Абдулла ака! Шошиб қолдим. У киши камдан-кам кўнғироқ қилар эдилар. Бирон жўяли гап қайтарганимни ҳам билмайман.

Абдулла аканинг қизиқ одати бор эди: «бир иш бор».

баҳонаси билан ўзига яқин одамларни чақирар ва шу баҳонада улар билан дийдорлашар, адабиёт ҳақида, баъзан бир китоб ҳақида гурунг қилар эди. Баҳор кезлари бизни «ҳашар»га деб таклиф қиларди. Иш бор экан, деб ҳовлиқиб чиқсак, айтгани арзимаган бир иш бўлиб чиқарди. Бир гал ҳашарга чиқсак, тандир ўчоқ қуриш учун чақирибдилар. Абдулла ака айтаётган ўчоқни Кибриё опанинг ўзи ҳам ўйнаб юриб қазиб олса бўларди. Умуман Кибриё опа бунақа ишларга устаси фаранг. Овқат пишириш масаласида унга етадигани кам. Ҳақиқатан ҳам ўчоқни Кибриё опанинг ўзлари қурар эди-ю, бизлар эсак, боғда мазза қилиб дам олардик, зиёфат ердик, шу аллозда кунни кеч қилиб шаҳарга қайтиб келардик. Бу «иш»дан Абдулла аканинг ўзи ҳам, бизлар ҳам хурсанд бўлар, ростакамига ҳордиқ чиқариб қайтар эдик. Мен бу гал ҳам ўшанақа иши бўлса керак, деб ўйлаб соат ўн бирлар чамасида у кишиникига етиб бордим.

Чой ҳозиргина ичиб бўлинган экан. Энди столга ўтириб, қўлимга бир пиёла чой олган ҳам эдимки, ҳовлидан Абдулла ака кириб келди.

— Келдингизми, шoir?— деди салом-аликдан сўнг столга ўтираётиб.— Қани, чойга қаранг...

Стол устида турли ноз-неъмат тўлиб турар, аммо чой сал совиброқ қолган эди. Кибриё опа шуни сездим чоғи, чойнак устидаги қизил бахмалдан тикилган гилофни олиб бир четга қўйди-ю, чойнакни кўтариб, ошхона томонга юзланди.

— Аний...

Аний ошхонадан чиқиб Кибриё опанинг қўлидан чойнакни олди. У анчадан бери Абдулла аканикида уй ишларига қарашар, ўта камгап, меҳнаткаш кампир эди.

— Қани, чой киргунча дастурхонга қаранг,— деди Абдулла ака нон ушатиб.— Дунёда нима гаплар, шoir?

Мен нима ишлари бор экан, тезроқ айтақолсайди, деб ўтирардим. Бунақа пайтда катта одамга гап топиб бериш ҳам мушкул. У кишининг гапига гап топиб бериш қийин, индамаслик ундан ҳам қийин эди. Нима десам экан, деб турганимда лоп этиб кечаги Уйғун аканинг туғилган кунда бўлган воқеа эсимга тушиб қолса бўладими? Ўзимам севиниб кетдим.

— Кеча Уйғун аканинг туғилган кунни бўлди...— дедим.

— Ҳа, айтгандай, кеча телефонда муборакбод қилган эдик,— дедилар.— Одам кўп бўлдими?

— Анчагина...— Кимлар келганини батафсил айтдим.

— Тўзук бўпти...

— Бироқ... Шу, Зоҳиджон аканинг қўли сал...

— Ие, нима бўлди?!

— Синди...

— Ие... Қандоқ қилиб?!

— Шу, чой охирлаб қолган эди... Зоҳиджон аканинг қарта ўйнагиси келиб қолиб, қўлида бир пиёла чой, қўлтиқтаёғини ҳам олмай, диконглаб балконга чиқиб кетаётган эди, мувозанатини йўқотиб қўйиб денг... Уйғун аканинг пахта гуллик чиройли пиёласини эҳтиёт қиламан, деб балконда цементга йиқилса бўладими!

— Ие!

— Войвойлади-қолди. Унг қўли синибди чоғи. Кейин Азиз иккаламиз синиқчи топиб келиб солдирган бўлдик. Бари бир вой-войини қўймади. Сўнг бир амаллаб, опичиб уйларига олиб чиқиб қўйдик.

— Тавба! Ҳозир уйидами?

— Уйда бўлса керак. Агар касалхонага олиб кетмаган бўлса...

Бу маҳалда Кибриё опа чойни янгилаб кириб, гапларимизга ҳайрат билан қулоқ солиб турар эди.

— Телефонини биласизми? Теринг-чи, бир кўнгил сўраб қўяйлик,— деди Абдулла ака астойдил ачиниб.— Чатоқ бўпти-ку, а?

Мен дарҳол Зоҳиджон аканинг телефонини териб, трубкани Абдулла акага узатдим. Абдулла ака саломаликдан сўнг:

— Ҳа, шоир, нима бўлди?— деб сўрадилар.

Трубкадан Зоҳиджон аканинг овози бемалол шангиллаб эшитилиб турар эди:

— Шу, қўл синиб...

— Э, чатоқ бўпти-ку, а?— деди Абдулла ака афсус билдириб. Сўнг негадир жилмайди.— Нима бало, ёмон шеър ёзгандингизми?

Бирдан трубкадан Зоҳиджон аканинг «афғ-ф-ф...» деган кулгуси жаранглаб эшитилди. Унинг кулгисини одамнинг кулгисини қўзғатарди: худди машинани ўт олдириш учун калитни бураганда стартёрдан чиқадиган товушга ўхшарди. Телефон орқали бўлаётган бу суҳбатни Кибриё опа ҳам эшитиб турган эди. Иккаламиз ҳам кулиб юбордик.

— Қаранг энди, шу ҳам кўнгил сўраш бўлди-ю, азбаройи худо... — деди кулги аралаш норози бўлиб Кибриё опа.

Абдулла аканинг қаҳ-қаҳ уриб ё қийқириб кулганларини сира ҳам эслаёлмайман. У киши кулардилар, аммо, қоринларини силкитиб, кулгичларини ўйнатиб, мириқиб, маза қилиб кулардилар. Бу гал ҳам ўзининг иқин одамига қилган ҳазилидан роҳат қилиб, қоринларини силкитиб кулдилар.

Абдулла ака трубкани жойига қўйгач ҳам бир оз ҳозиргина бўлиб ўтган суҳбат таъсирида жилмайиб ўтирдилар-да:

— Қаранг, фалокат-да,— деб қўйдилар.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, мен Абдулла акага: «Бизга нима хизмат бор?» деган маънода қарадим. У киши ҳам буни сизди-да:

— Ҳа, айтгандай, сизни чақиришимдан мурод, бизга бир ёзув машинкаси зарур бўлиб қолди,— дедилар жиддий тортиб.— Ҳар ҳолда сиз темир-терсақка яқинроқсиз, тилини биласиз, биргалашиб бориб олсак, девдим.

— Машинкангиз бор эмасиди?— дедим мен ҳайрон бўлиб. Ҳар келганимда Кибриё опа чиқиллатиб ўтирганига кўзим тушар эди.

— Бор, ана турибди,— деди Абдулла ака бурчакка ишора қилиб,— олганимизга анча бўлган, ўзиям ёши Аний билан тенг... туёқлари ҳам шиқиллаб қолган.

Абдулла ака оғзини очса бўлди, теша тегмаган галати гаплар чиқаверар эди. «Ёши Аний билан тенг...» деган гапидан дарров кўз олдимга ошхонада бир сиқимгина бўлиб, куйманиб юрган Аний келиб, кулгим қистади.

Абдулла ака олмоқчи бўлаётган машинка немисларники, яқинда келгану зудлик билан сотилган, одамлар талашиб-тортишиб харид қилишган эди. Бир ҳафта илгари ЦУМга келиб Уйғун акага иккита олиб кетган эди: бири русча, иккинчиси инглизча ҳарфда. Уғли Алишер инглизча ўқиб, инглизча ёза олар эди... Энди топиладими, йўқми билмадим. Мен мана шу мулоҳазаларимни Абдулла акага айтган эдим:

— Бир амаллармиз,— деб қўяқолдилар.

Бундан кейинги гап ортиқчалигини билиб, индамай у кишига эргашиб ҳовлига чиқдим. Абдулла аканинг кўҳнагина, ранги ҳам сурга мойил ГАЗ — 21 «Волга»си бор эди. Ушани юиб-тараб қўйган экан. Машинага ўтириб иккаламиз ЦУМга қараб кетдик. Тўхташ жойига

етиб, машинани қўйганимиздан сўнг ЦУМнинг ичига кириб, иккинчи қаватга кўтарилдик. Уша пайтда, билмадим нима учунлигини, ё зилзила туфайли бўлса керак, Ўзбекистон савдо министрлиги ЦУМнинг иккинчи қаватида экан. Абдулла ака мени министр қабулхонасида қолдириб, ўзлари ичкарига кириб кетдилар. Қабулхонада ўтирибман: биров кириб кетяпти, биров чиқиб келяпти... Биров хурсанд, биров нохуш дегандай... Ҳар хил одамлар, амалдорлар, магазин мудирлари, сотувчилар, харидорлар... арининг уясидай кириб-чиқиб туришибди. Биров менга парво қилмайди. Тахминан йигирма минутлар ўтганда министрнинг эшиги очилиб, ичкаридан Абдулла ака чиқиб келдилар. Ортидан эгнига қора костюм-у, оқ кўйлак кийиб олган, бўйнида қора галстук, қадди-қомати ўзига ярашган, сочи тақир қилиб олдирилган, серсавлат бир одам Абдулла акани кузатиб чиқиб, эшик олдида самимий хайрлашди. Юсупов деганлари шу бўлса керак, деб ўйладим ичимда. Кейин билсам, худди ўша кишининг ўзгинаси экан.

Абдулла ака хурсанд эди. Шундан ўзимча: «Иш битибди, ҳозир пастга тушамиз-у, танлаганимизни оламиз!» деб хаёл қилдим. Бироқ Абдулла ака пастга тушиши билан машинасига қараб кетдилар.

— Базага борамиз...

Айтишларига қараганда, маданий моллар базаси Ишчилар шаҳарчасидан ўтгандан сўнг Жомий кўчаси, 20-уйда экан. Машинада кетаётиб ўзимча хаёл қилардим: «Нега энди министр ЦУМ дан олиб берақолмай, бизни бу ёққа — базага юборди экан? Тўғри-да, боя айтганимиздай, бу машинканинг сотувга чиққанига икки ҳафтача бўлди. Керак одамлар роса талашиб-тортишиб олишди. Энди магазинларда қолмаган-да, шунинг учун базага юборишган! Базада албатта бўлади, танлаб олишимиз мумкин. Эҳтимол, бундан ҳам чиройли, сифатлиларидан бўлса бордир. Қизиталоқ немислар жуда қойиллатиб ишлаган-да машинани. Ҳавасга ишлагинг келади. Енгиллигини айтмайсизми!»

Шу хаёлда келаётганимда машина йўл чеккасига чиқиб, ғийқ этиб тўхтади-да, Абдулла ака пастга тушди. Мен ҳам тушдим. Абдулла ака капотни очди. Гуп этиб ҳавога буғ кўтарилди: радиаторда сув вақиллаб қайнар эди.

— Ие, нима бўлди?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Астма бўп қопти,— деб кулди Абдулла ака буғдан ўзини олиб қочиб... Кейин багажникни очиб, менга

резина челақни олиб узатди.— Бир челақ сув олиб келинг, шоир.

Резина челақда сув олиб чиқдим. Абдулла ака радиаторга сув қуйди-да, капотни пақиллатиб ёпди. Мен резина челақни багажникка ташлаб, ёпиб келдим. Яна йўлга тушдик. Жомий кўчасига буриладиган жойда ҳам бу иш бир бор такрорланди.

Хуллас, базага етиб бордик. Каттакон дарвоза, дарвоза олдида кичкина ёғочдан қилинган будка, будка олдида ёши ўтиброқ қолган бир киши қоровуллик қилиб турар эди. Мен ичкарига кириб хабар олиб чиқмоқчи эдим, рухсат бермади.

— Ким керак эди сизга?

Мен кимга келганимизни билмай, Абдулла акага қараган эдим, у киши боя министр ёзиб берган мактубчани қўлимга тутқазди. Бундай ўқиб қарасам, «Имонберди Иззатовга!» деб ёзилган экан.

— Имонберди Иззатов керак эдилар,— дедим қоровулга.

— База директорига денг,— деди қоровул сал боягидан юмшаб,— у киши овқатга кетган эдилар. Ҳозир келиб қоладилар...

— Овқатланадиган жой узоқми?

— Яқин. Ҳов анови жойда. Хонадонда лағмон қилишади. Келиб қолади.

Абдулла ака машинанинг олдида турар, бу арзимас ишни менинг ўзим битиришимга ишончи комил, шунинг учун аралашгиси йўқ эди. Бу маҳалда соат бирлар чамаси бўлиб қолган, баҳор кўёши жизиллатиб қиздира бошлаган эди. На чора? База мудирини кутиб туришга тўғри келади. Орадан йигирма минутлар чамаси вақт ўтгач, нариги томондан учта киши бу ёққа қараб секин келабошлади. Икки четдагиси яланг кийинган-у, негадир, ўртадаги барвастаси костюми устидан енгил плаш, бошига шляпа кийиб олибди. Мен қоровулга қарадим. Қоровул эса калласини лиқиллатиб:

— Қелишяпти,— деди.

— Қайсиниси?

— Уртадагиси.

Имонберди Иззатов дегани барвастандан келган, қориндор одам экан. Кун анча иссиқ бўлса-да, костюми сиртидан плаш, бошига шляпа кийиб олганига тушунмадим. Балки, савлатли кўриниш учундир. Ҳар ҳолда каттакон бир базанинг директори. Бунинг устига мадалий молларнинг хўжайини! Бор деса — бор бўлади, йўқ

деса — йўқ! Бу гапларни чўрт кесиб айтиш учун савлат керак, важоҳат керак... Ахир у кишига не-не одамларнинг иши тушмайди, дейсиз? Мана, Абдулла Қаҳҳордай одам келиб турибди-ку, иши тушиб.

Мен аста унинг олдига бориб салом бердим. Саломимга алик олдим-йўқми, пайқаёлмадим. Сўнг бояги министр берган мактубчани қўлларига тутқаздим. У икки-уч қадам босиб тўхтади. Чамаси хат кимдан эканини билди чоғи. Бўлмаса тўхтамасди ҳам. Важоҳати шунақа эди. Мен ҳам унга эргашиб, ёнига бориб қолган эдим. У бўлса парво қилмай гугурт чўпида тишларини кавлаб, хатга қараб туриб жавоб қилди:

— Бунақа машинка бизда йўқ.

У нарёроқда турган Абдулла акага ақалли қараб ҳам қўймади. Мен ноз қиляпти деб ўйлаб:

— Балки битта-яримтаси топилиб қолар,— дедим.

— Йўқ дегандан кейин йўқ-да,— деди у қўрслик билан. Бу гал товуши сал баландроқ чиқди. Назаримда, у бу гапларини тишларининг орасидан чиқариб айтди. Юрагим музлаб кетгандай бўлди. У шундай деди-да, ҳалиги ёнидаги икки одамни эргаштириб, база дарвозасидан ичкарига кириб кетабошлади. Мен нима қилишимни билмай Абдулла акага қараган эдим, қарасам, у киши ҳам ҳалиги одамнинг жавоб муомаласидан жаҳли чиқиб, гезариб кетибди.

— Юринг, кетдик,— деди шашт билан машинага ўтириб.— Садқаи сар...

Машинага ўтиргач, то бурилиб, катта кўчага чиққунча Абдулла аканинг юзига қараёлмадим, табиати тирриқ бўлган эди. Катта кўчага тушиб олганимиздан сўнг қўрқа-писа Абдулла акага қарадим. Қарадим-у, кулгичларининг ўйнашидан, ҳозир бир гап айтади, деган ҳаёлга бордим. Ҳозир айтади, ҳозир айтади... Хуллас, айтди:

— Буни қаранг...— деди аччиқ кулиб у.— Имонберди Иззатов эмиш! Муомаласида на Имон бор экан, на Иззат!

Мен кулиб юбордим, Абдулла аканинг ўзи ҳам кулди. Шу билан орадаги хижолатпазлик бир қадар кўтарилгандай бўлди. Гап-гапга қовушди кетди.

— Яна бир сув олиб келмасангиз бўлмайди, шоир. Раддатор қайнаб кетди.

Югуриб тушиб, Ойбек домланинг уйи рўпарасидаги бир кўк дарвозага кириб, сув олиб чиқдим.

— Машинанинг астма бўлгани ёмон бўлар экан-да, а?

— Бўғилади-қолади, қизигар...

Енгил кулишдик. Машинага миниб йўлга тушганимиздан сўнг мен тагин гапни уладим:

— Классик ёзувчи деган машинанинг янгисини олиб миниб юрмайдими, мундоқ.

— Янгисига пул тўлаб қўйдик,— деди-ю, негадир кулди. Мен у кишига ялт этиб синчковлик билан тикилдим.

Бундай қарасам, анҳор кўприги устидан ўтаётган эканмиз.

— Иложи бўлса, ЦУМ нинг олдидан ўтсангиз, Абдулла ака.

— Иложи бўлса-бўлмаса, йўлимиз шу ердан ўтади, шоир. Ҳа, иш бормиди?

— Ҳа, жиндек иш бор эди.

... Машина ЦУМ нинг ёнгинасига, йўл чеккасига келиб тўхтади. Мен «ҳозир, бир дақиқага» деб ЦУМга кириб кетдим.

Универсал магазиннинг шундоққина биринчи қаватида, кираверишда мактаб ўқувчиларига керакли нарсалар: дафтар, қалам, ручка, альбом ва ҳар хил ўқиш анжомлари, шунингдек, ёзув машинкалари сотилар эди. Утган ҳафтада Уйғун ака билан келганимизда бу жойнинг бўлим мудирини ҳам таниб қолган эдим. Оти — Деҳқонбой! Ўзи ҳам Деҳқонбой деса дегудай, худди деҳқон форма: бошида чуст дўппи, эгнида бир размер катта гўлпиллаган костюм, сочлари тақир қилиб қирдирилган, қирғиз қовоқ йигит. Бахтимизга ўзи шу ерда экан. Дарҳол салом бериб, муддаога ўтдим.

— Келинг, келинг, хизмат,— деди у ўта хушрўйлик билан.

— Хизмат шуки, ака, ҳув анави машинанинг олдида Абдулла ака турибдилар. Уша кишига битта ёзув машинкаси топиб бермасангиз бўлмайди.

— Қайси Абдулла ака?— деди у ҳайрон бўлиб.

— Абдулла Қаҳҳор-да, ёзувчи.

— Ие, қани у киши?— Абдулла аканинг номини эшитибоқ ҳовлиқиб қолди Деҳқонбой ака.

— Ҳув анави машинанинг олдида турибдилар.

Магазиннинг каттакон яхлит, тиниқ деразаларидан машина ҳам, унинг олдида теварак-атрофни томоша қилиб турган Абдулла ака ҳам рўй-рост кўришиб турар эди. Деҳқонбой ака негадир ҳаяжонга тушиб қолди.

— Ҳайтовур иккитасини нарироққа олиб қўйиб эдим,

биттасини олиб чиқиб беринг,— деб у ғизиллаганча ичкарига кириб кетди-да, сал ўтмай сарғиш картон қутича кўтариб чиқди. Сиртида қизил рангда, хорижий тилда нималарнидир ёзиб қўйилган эди.

— Мен ҳозир... Пулларини олиб келай.

— Э, қанақасиз ўзи,— деди сал жаҳли чиқиб,— аввал олиб чиқиб беринг, сўнг олиб кирарсиз.

Шу маҳал лоп этиб кўз олдимга тишларини гугурт чўпида кавлаб туриб кўрс муомила қилган Имонберди Иззатов келди. У кишининг муомаласини қаранг-у, мана бу оддий сотувчининг муомаласини қаранг!

Мен Деҳқонбой аканинг гапига кириб, картон қутичани кўтариб чиқдим.

— Мана, оқсоқол, пулни чўзинг.

Абдулла ака шундай хурсанд бўлиб кетдиларки, ҳаяжондан чўнтакларини кавлаб, пулларини тополмас эди.

Хуллас, машинканинг пулини тўлаб, уйга етиб бордик. Машинадан тушаётганимизда, Қибриё опа чиқиб қолдилар.

— Ҳа, олчими ё това?

— Олчи,— дедим мен картон қутичани кўтариб туншарканман, сал мақтаниб.

— Қибриё, бу бола савдо министрідан ҳам зўр чиқди,— дедилар Абдулла ака ичкарига кираётиб.— У ундириб беролмаган машинкани бу ундирди. Энди шунинг шарафига битта гумбаз ясайсиз.

Шундай қилиб, уйдан эрталаб чиққан одам, Қибриё опанинг ошини еб, устоз билан ҳангомалашиб, ҳордиқ чиқариб, энг муҳими, у кишининг ишини битириб, кеч соат олтиларда қайтиб келдим. Бу кун мен учун эсдан чиқмас хотира бўлиб қолди.

Абдуқодир Ҳайитметов

УСТОЗ САБОҚЛАРИ

Университетнинг тўртинчи курсида Шарқ факультетида ўқиб юрар эканман, кунларнинг бирида «Меҳру муҳаббатлилар» деган ҳикоя ёздим. «Ҳикоямни кимга кўрсатсам экан?» Бошим қотди. Лекин бу паллага келиб Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг ёш қаламкашлар учун ташкил этган семинарларида шу даврнинг атоқли прозаиги ҳисобланган Абдулла Қаҳҳор билан бир неча бор учрашган, суҳбатларини тинглаган эдим. Хаёлимга шу киши билан кўришиш фикри келди. Бу йиллари адибимиз Тошкентнинг Жуковский кўчасида, Молия министрлигига яқин бир уйда турар эдилар. Қиш пайти. Бир бориб у кишини учрата олмадим.

Иккинчи марта борганимда устоз уйда эканлар. У кишига ҳикоямни ўқиб бердим. Менинг ҳикоямда гап эри фронтда ҳалок бўлиб, ўзи ёш боласи билан бева қолган жувон ҳақида борар, меҳрибон қайнонаси уни ёш умрини ҳазон қилмасликка чақириб турмушга чиқишни маслаҳат берар, шу гаплар таъсир этиб, охир-оқибатда менинг қаҳрамоним ўз маҳалладоши, фронтдан қайтган Эркабой исмли ишчига турмушга чиққан эди. Кўплар каби мен ҳам устозга Абдулла ака деб мурожаат қилар эдим. Абдулла ака менинг ёзганимни диққат билан эшитди. Мен ўқиб бўлгач, у киши ҳикояда қаламга олинган мавзу гоят муҳим эканини таъкидладилар. Чунки ўша пайтда уруш туфайли эридан бева қолган қаҳрамоним Зебунисо қабилар минглаб эди.

— Зебунисо каби шундай чиройли, одобли жувонни битта боласи билан ким олмайди дейсиз. Бу қаҳрамонлик эмас. Зебунисонинг икки ёки учта боласи бўлсаю Эркабой шундай вазиятда Зебунисога уйланиб, унинг болаларининг бошини силаса, ҳақиқий ота бўлмаса бу қаҳрамонлик!— дедилар адиб.— Бу мавзунини рус адабиётида Константин Симонов «Правда» газетасида босилган «Маггур инсон» номи ҳикоясида яхши ёритган.

Уша ҳикоя билан танишиб чиқсангиз ёмон бўлмасди,— деб қўшиб қўйдилар.

Эртасигаёқ Навоий номидаги кутубхонага бориб, К. Симонов ҳикоясини топиб ўқиб чиқдим. Қойил қолдим. Танлаган ўз мавзуимни янада чуқурроқ ҳис эта бошладим. Маълум фурсатдан кейин ҳикояни қайта ишлаб, Абдулла акага олиб бориб бердим.

Орадан бир ҳафта ўтди. Икки ҳафта ўтди. Қўлёмз-дан дарак йўқ эди. Баҳор келди. Сабр-тоқат билан кутар эдим. Абдулла ака билан унда-бунда кўришганда ҳикоянинг тақдири билан қизиқиб қўярдим. У киши, «Эсимда» дегандек кулимсираб бош силкаб қўяр эдилар. Ниҳоят ёзнинг бошларида Ёзувчилар союзининг вестибюлида Абдулла ака эллик бетлар атрофидаги қўлёмзамни:

— Мана, ярмигача ишладим. Буёғини ўзингиз кўринг. Давом эттиришга ҳаракат қилинг,— деб қайтариб бердилар.

Шу заҳоти қўлёмзани уёқ-буёғига кўз ташладим. Не кўз билан кўрайки, қўлёмзамнинг соғ жойи йўқ. Ҳар саҳифада чизилмаган, тузатилмаган, қисқартирилмаган бирон жумлани топиш қийин эди. Қайфим учиб кетди.

— Ҳаммаёғи ярадор солдатга ўхшаб қолибди-ку,— дедим Абдулла акага қўлёмзамга ишора қилиб.

— Худди шундай!— дедилар устоз ҳам кулимсираб.— Шунисига чидаган ёзувчи бўлади, чидамаган йўқ.

Уйга олиб бориб қўлёмзани Абдулла ака таҳрири бўйича синчиклаб кўра бошладим. Бу таҳрирдан кейин менга ўз жумлаларим жуда ғализ, рангсиз ва нурсиз бўлиб туюлди. Айрим жумлалар ўринли равишда шафқатсизларча ўчириб ташланган эди. Баъзи жойларда Абдулла ака бутун-бутун саҳифаларни қисқартириб, еттинчи бетдаги гапларни тўққизинчи бетдаги гаплар билан моҳирона улаган эдилар. Мен ҳикоя устидаги ишимни яна давом эттирдим, уни кузга яқин тугалладим. Бу вақтда «Шарқ юлдузи» журналининг проза бўлимини машҳур таржимон ва адиб Мирзакалон Исмоилий бошқарар эди. Ҳикоя ушбу журналнинг 1949 йил бириинчи сониде босилиб чиқди.

* * *

Абдулла Қаҳҳор билан юз берган ҳар бир учрашувнинг хусусан ёшлар учун алоҳида маъноси бўларди. Едимда, у киши бир машғулотиимизда шундай деган эдилар:

— Бир кишини трамвай ёки машинадан эҳтиёт бўлишга чақириш учун биз: «Эҳтиёт бўл! Йўлингни билиб, уёқ-буёққа қараб юр! Кўча қондасига амал қил!» тарзида айтамыз. Лекин менинг бир танишим шу гапларнинг ҳаммасини, шаҳар шароитида эҳтиётсиз бўлиб юришнинг даҳшатли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини якки оғиз гап билан жиянига: «Эҳтиёт бўл! Тағин эртага енгингни осилтириб юрмагин!»— деб ёрқин ифодалади-қўйди. Яъни бу билан у, агар эҳтиёт бўлиб юрмасанг, трамвай ёки бирор машина босиб кетса, энг камида қўлингдан ажраласан, кийим кийганда енгингни осилтириб юрасан, демоқчи бўлди. Қаранг, мақсад очиқ ва ойдin. Уч сўздан иборат «енгингни осилтириб юрмагин» иборасида ҳамма гап айтилган-қўйган.

Абдулла ака Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси бўлган йиллари уни Академиянинг Тил ва адабиёт институтининг илмий советига аъзо қилиб қўйишди. У кишининг кандидатлик диссертациялари ҳимояси бўйича шу советнинг икки-уч мажлисига келганлари эсимда. Бир ҳимоядан кейин мен Абдулла акага:

— Абдулла ака, ҳимоядан таассуротингиз қалай?— деб сўрадим.

— Олимлар қизиқ,— деди у киши ярим табассум билан.— Битта кирни ҳаммаси ўз тоғорасига солиб чайверар экан.

Ойбек ака эллик ёшга кирганда Тошкент областининг «Қизил Ўзбекистон» колхози боғида Тил ва адабиёт институти ходимлари билан учрашув бўлди. Учрашувга Абдулла ака ҳам рафиқаси Қибриё опа билан бирга келдилар. Бу вақтда Абдулла ака қанд касали билан оғрий бошлаган эди. Меҳмондорчилик бошланишидан олдин у киши ўзларига-ўзлари укол қилдилар. Лекин бу ҳол у кишининг хурсандчилик кайфиятига таъсир этмади. Учрашувнинг бошидан-охиригача устоз ҳамма билан чақчақлашиб ўтирдилар.

Мен Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллик юбилеи муносабати билан бадиий адабиётнинг халқимиз, жамиятимиз ҳаётида тутган ролини янада чуқурроқ тушундим. Гап шундаки, учта юбилей — Қори-Ниёзий ва Юнус Ражабийнинг 70, Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллиги баробар келиб қолди. Бу уч сана Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида бир ҳафта ичида нишонланди. Абдулла аканинг юбилеи энг охирида нишонланган бўлишига қарамай, ҳеч қаерга одам сизмай кетди.

Муҳаммад Хайруллаев

УЧМАС ЛАВҲАЛАР

Соғ бўйидаги учрашув

Ўрта мактабда ўқиб юрган кезларимда бадий асарлар анча танқис, айниқса яхши китоблар камёб эди. Қўлма-қўл ўтавериб варақлари титилиб кетган китобларни таниш-билишларимдан ялиниб-ёлвориб маълум муддатга олиб келардим-да, кундуз кунлари улгурма-ам; кечалари лампа чироқ тагида баъзан тонгга қадар ўқиб чиқардим. Абдулла Қаҳҳор ўша вақтларда энди-энди куртак ёза бошлаган ўсмирлик онгимга Горький ва Чехов, Пушкин ва Лермонтов, Абдулла Қодирий ва Дйбек, Ҳамид Олимжон ва Фафур Фулом, Мухтор Аевов ва Собит Муқановлар билан бирга кириб келиб, бир-бирга ўрин эгаллаганлигини кейинчалик англадим. Абдулла Қаҳҳорнинг лотин алифбосида нашр этилган саниқ муқовали «Сароб» романини ҳам кечалари қайта-қайта ўқиганман. Менга қадар қанча китобхонлар ўлидан ўтиб, жилди эскириб, ҳилвираб, «Сароб» деган эзуви ўчиб кетган, варақларининг четлари сочоқланиб семтик бўлиб қолган бу китоб ҳозир ҳам жавонимнинг ўрида нодир китоблар орасида турибди.

Университетда эса Абдулла Қаҳҳор биз ёшлар билан неча бор учрашиб, суҳбатлар ўтказган бўлмасин, назимда, у киши мен учун жуда олисда турарди. Қўл бериб сўрашиш, юзма-юз ўтириб суҳбатлашиш ҳеч қанон насиб бўлмаса керак, деб ўйлардим. Аммо университетни тугаллаб, Фарғона область «Коммуна» газетаси редакциясида ишлай бошлаганимдан кейин сеvimли зувчим билан бир неча марта учрашишга, юзма-юз тириб суҳбатлашишга, ҳатто бир пиёла чой қуйиб ўз ўлларига беришга муваффақ бўлдим.

Абдулла Қаҳҳор олис сафарларга кам чиқар, водий-а ҳам икки-уч йилда бир борар эди. Езувчи Фарғонада ўлар экан, редакция ходимларига, ўзларининг гапи билан айтганда, «меҳнаткашларга салом бермасдан»

кетмасдилар. Биз буни Абдулла аканинг маҳаллий матбуотга бўлган катта ҳурмати, деб билардик.

Редакциямиз «1-Май» кўчасидаги бир қаватли эски бинога жойлашган бўлиб, бино ортида ҳовлиси ҳам бор эди. Ҳовли этагидан каттагина бир ариқ сув ўтар, уни негадир «сой» деб аташарди. Ёз пайтлари сой бўйидаги тол ва тераклар атрофига қалин соя ташлаб, анча салқин, баҳаво жой бўларди. Биз бўш вақтларимизда ўша ерга тўпланишар, шолча ёзилган катта сўрида шахмат суришар, кўк чой ичиб, гурунглашиб ўтиришар эдик. У пайтларда кўп ҳолларда газета тонгга яқин чиқар, шу сабабдан навбатчилик қилганимизда сўрида тунаб қолган кезларимиз ҳам оз эмасди.

... Абдулла Қаҳҳорнинг келишлари муносабати билан редакция ходимларидан анча киши, жумладан ҳозирги шоир ва ёзувчилардан Охунжон Ҳақимов, Турсунбой Маҳмудов ва Йўлдошали Сулаймоновлар сой бўйидаги ана шу сўри атрофига тўпланишган эдик. Абдулла ака сўрининг бир чеккасида сойга ёнлаб, оёқларини солиштириб ўтирар, ўша пайтда газета муҳаррири, шоир Адҳам Ҳамдам одатдагидек қизиқ-қизиқ ҳангомалар айтиб ҳаммамизни кулдираб, Абдулла ака эса бошқаларга ўхшаб шарақлаб кулмас, кўпроқ мийиғида бир жилмайиб қўяр, назаримда, халқ юмори билан йўғрилган латифаларнинг мағзини чақар эди.

Биз Абдулла аканинг суҳбатига муштоқ бўлганлигимиз учун у кишининг оғзини пойлардик. Улар эса ўзларига хос сиполик билан кам гапирар, бошқаларнинг гапига диққат билан қулоқ солар, гўё бировларнинг гапини эшитиб ўтириб ҳам мулоҳаза қилаётгандек туйиларди, менга.

Бир пайт сойдаги сувга қараб ўйланиб қолган Абдулла ака:

— Адҳамжон, сойда чўмилаётганларни кўрсам, уларга ҳавасим келади,— деди.— Оқарсувга тушмаганимга беш-олти йил бўлиб қолди...

— Хоҳласангиз, ҳозир олиб бораман,— деди Адҳам Ҳамдам ҳозиржавоблик билан.— Ажойиб, хушманзара жойлар бор. Яйрайсиз.

— Гап шундаки, менга мумкинмас,— деди Абдулла ака афсус билдиргандек аччиқ жилмайиб. Бир нафас сукутдан кейин эса:— Суйган ошингни ичолмагандек гап,— деб қўшиб қўйди.

Лекин нимагалигини айтмади, сўрагани эса ҳеч ким журъат этмади.

Сабабини кўп йиллардан кейин эшитдим...

Бир минг тўққиз юз олтиш учинчи йилнинг кузида отпускаи олиб Фарғонадан Тошкентга келдим. Бир неча кундан кейин эса Дўрмондаги ижод уйига бориб тура бошладим. Езувчилар кун бўйи хоналарида ўтириб, ҳар ким ўз иши билан машғул бўлар, кечга яқин бирин-кетин боққа чиқишиб, азим жўка (липа) дарахти тагидаги ариққа кўндаланг қўйилган катта сўрига тўпланишар, бировлар шахмат суришар, бошқалар бир пиёладан чой ичиб, суҳбатлашиб ўтиришар эди. Адабиёт ва санъат оламига доир барча янгиликлар шу ерда маълум бўларди.

Абдулла Қаҳҳор дарвозадан кираверишда чап томонда, умумий боғдан «яшил девор» билан ажратилган ўз чорбоғида истиқомат қилар эди. Катта-кичик езувчилар, нашриёт ходимлари, олимлар у ерга тез-тез келиб туришарди. Улар одатда бир неча киши бўлиб, кечки пайт келишар экан, сўрида тўпланишганларга яқинлашиб, салом беришар, ҳол-аҳвол сўрашар, сўнг: «Абдулла акани кўргани келувдик», деб чорбоққа йўл олишар, у ерда узоқ қолиб кетишар эди.

Абдулла аканинг ўзлари ижод билан банд бўлса керак, кам кўринар, баъзи-баъзидагина «кўрғон»дан чиқиб, аста қадамлар билан сўрига яқинлашар эди.

Ҳамиша ўта ораста, сипо кўринар, соқол-мўйлови қирилган, оқариб қолган сочлари силлиқ таралган, эндида энглари калта оқ батис кўйлак, дазмолининг оҳори кетмаган кулранг шим, оёқларида эса энгил чарм шиппак бўларди.

У кишини биринчи бўлиб кўрган одам шивирлаб:

— Абдулла ака келяпти,— дея хабар қилиши ҳамон катта-кичик ҳамма барабар ўринларидан туриб қарши олишар, кўрпача ёзиб, жой ҳозирлашар, биз ёшлар эса чой келтиргани ошхона томон елардик.

Абдулла ака, безовта қилмайин, деган ниятда бўлса керак, ҳамма билан бирма-бир қўл бериб сўрашмас, илиқ, жилмайиб ёппасига салом берар, катталар билан қисқагина ҳол-аҳвол сўрашар, сўнг, ўтираверинглар-ўтираверинглар, деб ҳаммиша бир ерга, тўрға эмас, қуйига, сўрининг бир чеккасига оёқларини ерга солинтириб ўтирар, зудлик билан узатилган ёстиқни ўнг ён бағрига олиб, унга тирсагини қадар эди.

Абдулла ака баъзи кишиларга ўхшаб даврага кириши ҳамон суҳбат жilовини ўз қўлига олмас, оз сўзлаб,

кўп тинглар, ўз асарларининг қаҳрамонлари сўзлари сўзларни чертиб-чертиб, гапнинг маъзини айтар эди. У кишида, назаримда, суҳбатдошини ўзига ром қиладиган бошқа, аллақандай бир куч бор эди. Ҳамиша жилмайиб гапирар, одамга тик боқмас, кулиб турадиган кўзларидан нур таралаётгандек туйиларди менга. Сергап кишилар, Абдулла аканинг таъсири урармиди ёки салобати босармиди, ҳар қалай, бирдан кам гапирадиган бўлиб қолишарди.

... Абдулла ака одатдагидек «ўз жойлари»да оёқларини ерга солинтириб ўтирар, ҳали-замон шаҳардан чиқиб келган ёзувчилардан бири, Абдулла аканинг бу ердалигидан беҳабар шекилли, ичкаридаги бино биқинида, ариқча бўйидаги чинорлар тагида «Москвич» машинасининг капотини очиб, у ер-бу ерини кавлаштирар эди.

Унга Абдулла аканинг кўзи тушди шекилли, бир зум қараб туриб:

— Матёқубми?— деб сўради.

— Ҳа,— деди кимдир.— Машинаси бузилиб қолган шекилли...

Абдулла ака секин ўрнидан турди, ва:

— Қани, кўрайлик-чи, нима бўлган экан,— дея ўша томонга кета бошлади.

Мен у кишига эргашдим. Абдулла Қаҳҳорни кам кўрганим, суҳбатларини кам эшитганлигим учун ҳар бир сўзи, босган қадами мен учун қизиқ эди.

— Ҳа,— деди Абдулла ака машинага яқинлашиб,— нэма қилибди?

Матёқуб Қўшжонов бошини кўтариб қаради-ю, Абдулла аканинг келишини кутмаган шекилли, шошиб қолди. Сўнг, одоб билан салом бериб:

— Билмадим. Топмаяпман,— деди жилмайиб, хижолат бўлган кишидек,— бу ерга зўрға етиб келдим.

— Қани, биз ҳам бир кўрайлик-чи.— Абдулла ака моторга энгашиб нималардир қилди. Сўнг бошини кўтариб:— Йўтали борми?— деб сўради.

Матёқуб ака тушунмади шекилли, яна хижолат бўлгандек бир зум жилмайиб туриб:

— Ут олмаяпти,— деди.

— Машинага ўтиринг. Стартерни ишлатиб кўринг-чи.

Матёқуб ака илдам машинага ўтириб, калитини бўради. Қайта-қайта гувиллаган товуш эшитилди-ю, аммо мотор ишламади.

Абдулла ака;

— Бас, — дея пешойнадан ичкарига ишора қилди.

Матёқуб ака машинадан тушиб, савол назари билан Абдулла акага юзланди.

— Моторга бензин келмаяпти, — деди Абдулла ака комил ишонч билан. — Янглишмасам, карбюратор тикилиб қолган. Қани, калитларни олинг-чи.

Матёқуб ака чаққон калитларни келтириб, энди нима қилай, дегандек Абдулла акага қаради. Абдулла ака эса унинг қўлидан калитларни олиб, яна мотор тепасига энгашди.

— Абдулла ака, — деди Матёқуб ака нима қиларини билмай, шошиб. — Ахир...

Абдулла ака эса унинг ўта хижолатда эканлигини, ниятини англаб:

— Уста учун катта-кичикнинг фарқи йўқ, — дея ҳазиллашди.

У киши ҳазиллашиб ўзларини «уста» деб атаган бўлсалар-да, чорак соатдан кейин мотор гуриллаб ишлай бошлади.

Бир томондан хижолат, иккинчи томондан хурсанд бўлган Матёқуб ака «уста»га қайта-қайта миннатдорчилик билдирар экан, Абдулла ака билакларига қадар мой бўлган қўлларини арта туриб:

— Карбюраторни очиб тозалашни ҳар қандай шофёр ҳам билиши керак. Олис йўлда асқатади, — дея маслаҳат берган бўлди.

«Шофёр» эса Абдулла аканинг оппоқ кўйлаги кўксидаги қора мой доғига кўзи тушиб:

— И-я! — деди яна бешбаттар хижолат бўлиб. — Кўйлагингизга доғ тегибди-я...

— Ҳечқиси йўқ, — деди Абдулла ака уни юпатиб. — Юракка доғ тушмасин!

Абдулла Қаҳҳордек бир сиймонинг бировлар машинасини мойга беланиб, тузатиб бериши, ўзим гувоҳи бўлмаганимда, ҳеч тассавурумга сизмас эди. Шу ҳақда ўйлаб турганимда айтган сўнги гапи эса донолар сўзи-дек бир умрга юрагимга сингиб қолди.

БИРГИНА СЎЗ

1966 йил «Шарқ юлдузи» журнали редакциясида адабий ходим бўлиб ишлардим. Кунлардан бирида, «Абдулла ака янги ҳикоя ёзибди» деб эшитиб қолдик. Абдулла Қаҳҳорнинг, каттами-кичикми, ҳар бир янги асари китобхонлар учун бир воқеа эди. Кута бошладик.

Лекин ҳикоя ҳадеганда келавермади. Ниҳоят, бир кун яхши таҳрир қилувчи, деб ном чиқарган, синчков, талабчан ходимларимиздан бири:

— Абдулла аканинг ҳикоясини олиб келдим,— дея хонага кириб келди.

Қўлэзма варақма-варақ, қўлма-қўл ўтиб, ўқиб чиқилди ва ҳикояни олиб келган кишига қайтарилди. Катта ёзувчиларнинг асарларини асосан ўша киши таҳрир қиларди...

Ҳикоя кўп ўтмай машинкага топширилди. Уч-тўрт кундан кейин эса редакцияга Абдулла аканинг ўзлари кириб келдилар. Хонада Ҳайдарали Ниёзов, Носир Фозилов ва мен ўтирардик. Истиқболларига юриб, пойгакда кутиб олдик. Абдулла ака бурчакда турган стол орқасига ўтиб ўтирди.

— Абдулла ака, «Нурли чўққилар»ни ҳаммамиз ўқиб чиқдик,— деди Ҳайдарали Ниёзов.— Жуда маъқул бўлди. Журналимизнинг навбатдаги сонига тушадиган бўлди.

Абдулла ака эса мақтовни ўзларига хос камтарлик билан эшитиб бўлиб:

— Таҳрир қилгандирсизлар?— деб сўраб қолди.

Ҳайдарали Ниёзов негадир хижолат бўлгандек:

— Озгина,— деди қимтиниб.— Асосан машинкадан кўчирилганда кетган имло хатолар тузатилибди.

— Қани, ижозат берсангизлар, бир кўрай.

Ҳайдар ака ҳозиржавоблик билан:

— Ҳозир олиб кираман, Абдулла ака,— деб масъул котиб ўтирадиган хонага чиқиб кетди ва зум ўтмай қўлэзма билан бирга машинкада кўчирилган янги нусхасини олиб кирди.

Абдулла Қаҳҳор бировларнинг таҳририга муҳтож бўлмаган, ўз-ўзига ўта талабчан, сўзга хасис, кам ёзиб, кўп нарса айта оладиган ёзувчилардан бири эди. Адибнинг ҳар бир саҳифани ўз қўллари билан олти-етти марта талаб, ҳатто ундан ҳам кўпроқ кўчириб ёзиш одати борлигини, баъзи муҳаррирларнинг билимдонлик билан ўзбошимчалик қилишларини жини суймаслигини эшитганман. Шу сабабдан Абдулла ака ҳикоянинг машинкадан чиққан нусхасини эмас, ўз қўлэзмасини кўздан кечирар эканлар, қулоқларимни динг қалиб у кишининг оғзини пойладим.

Бир пайт Абдулла ака қўлэзманинг охирги саҳифасига тикилганича бир зум ўйланиб қолди. Қошлари чимирилиб, туси ўзгарди. Сўнг бошини кўтариб:

— Қизиқ,— деди нимчорак жилмайиб. Лекин кўзларида аччиқ кулгига мойилроқ бир ифода бор эди.— «Тутун» билан «дуд» сўзларининг фарқига бормас эканманми! «Дуд» тожикча бўлиб, «тутун», дегани. Лекин ўзбекчасида «тутун» эмас, русчасига айтганда, «копоть» деган маънода қўлланилади. Шунинг учун ҳам «дудланган балиқ» дейилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг қўлёмасида «автобус кетидан тутун чиқариб юриб кетди» деган жумла бўлиб, таҳрирчи томонидан «автобус кетидан дуд буруқсатиб юриб кетди», деб тузатилган эди.

Абдулла ака бошқа ҳеч нарса демади. Уша сўзларни ўзгартириб ҳам ўтирмади. Қўлёмани стол устида қолдириб, биз билан хайрлашди.

«Нурли чўққилар» журналимизнинг 1966 йил май сонисида босилиб чиқди. Унда: «Автобус кетидан тутун чиқариб юриб кетди» дейилган эди.

Абдулла аканинг ўзлари имзо чеккан қўлёмма эса ҳозир ҳам менда сақланади. Редакциямиз Пушкин кўчасидаги бинога кўчиш пайтида, йўқолмасин, деган ниятда, табаррук бир ёдгорлик сифатида папкамга солиб қўйган эдим.

* * *

Минг афсуски, ўлим Абдулла Қаҳҳордек ёзувчини орамиздан бевақт, жуда эрта олиб кетди. У билан бирга янги ёзилажак «Сароб»ларни, «Оғриқ тишлар»ни, кўплаб ажойиб ҳикояларни олиб кетди. Дафн маросими пайтида шулар ҳақида ўйланиб турар эканман, Абдулла аканинг Фарғонада сой бўйидаги тол тагида ўтириб айтган гапларини эсладим... Лекин ўша вақтда Абдулла аканинг касаллигини биронтамиз сезмаганмиз. Сездирмаганлар. Ҳа, Абдулла Қаҳҳор ўзининг шахсий дардини эмас, одамлар дилидаги ўй ва орзуларини, шу куннинг ташвишларини, долзарб гапларни айтадиган, қойил қилиб айта оладиган катта ёзувчи эди.

Назаримда Абдулла Қаҳҳор ким билан, ақалли бир неча дақиқа мулоқотда бўлмасин, ибратли, умрбод эрдан чиқмайдиган хотира — ўчмас бир лавҳа қолдирарди. Устоз ёзувчи ҳақидаги ушбу эсдаликларим ҳам ана шундай лавҳалардан биридир.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИ ЭСЛАБ...

«Абдулла Қаҳҳор» деганда, дарҳол унинг китобларини эслаб, жавонга қарайман. Дафъатан кўринмаса, синчиклаб боқаман. Кейин, кўнглим жойига тушади. Агар у зот ҳақида ўйланиб қолсам, кўз олдимга қайсидир синфда ўқиган чоғимда «Ватан адабиёти» дарслигида кўрганам — адибнинг кўзойнак тақиб, хиёл жилмайиб тушган сурати келади. Ажаб, у одам билан сал бўлсада, мулоқот қилиш, гап-сўзини эшитиш менга насиб этган. Бироқ, таажжуб, ҳамон у кишини эсласам, ўша суратлари кўз олдимга лоп этиб келади. Ушанда бола бўлганмиз. Болалик хотиралари чиппа ёпишиб, бир умр ёддан чиқмас бўлмайдими, шу боисдан у кишининг сиймоси ўша сурат шаклида миямга ўрнашиб қолган шекли.

Бироқ мен у кишини илк марта Ёзувчилар союзида, минбарда кўрганда унчалик ҳаяжонланмадим. Сочлари оқара бошлаган, кўзойнак таққан, хушбичимгина киши сўзлаётгандек эди. Нега бундай туюлди менга? У зотни бошқача тасаввур қилармидим? Билмайман. Эслолмайман. Ҳар қалай жонли одамдан бошқачароқ тарзда тасаввур этиб юрган бўлсам эҳтимол. У киши ўшанда адабиёт ҳақида, қандайдир, асарлар ҳақида гапирдилар. Айтган сўзлари, фикрлари ёдимда қолмаган. Мен у одамга паришонҳол боқардим. Сўзлари содда, оддий, гоят ўзбекча. Гира-шира эсимда бор: қандайдир асар қурилмаси ҳақида гапирарканлар, мен яхши кўрган (ўшанда яхши кўрган) атамалардан бирини ҳам тилларидан эшитмадим. На сюжет, на композиция, на образ... йўқ. Бошқача, жуда жўн номлар билан атаб гапирардиларки, менга, онт ичиб айтаман, Абдулла аканинг ўзлариям жўн, содда бўлиб кўринардилар. Энди аттанг дейман: «Э, нодон бола, ўша атамаларни мияннга жойлаб олмайсанми? Кейинчалик уларни ўзинг излаб, қандайдир таржима қилиб, ўзбекчага айлантирар экансан-ку?» Йўқ, ўшанда ўша сирли, салмоқли атамаларни оғиз тўлдириб айтган киши менга «катта, ўқинишли» бўлиб кўриниши керак эди.

Уша кезлар союзда проза, поэзия секцияси машғулотлари канда қилинмай, ўз вақтида ўтиб турарди.

Мен поэзия, проза муҳокамасига ҳам тайёргарлик кўриб келардим. Бир-икки йил мобайнида ҳар бир машғулотда сўзга чиққаним, ҳатто шоир Ҳусниддин Шарипов билан мунозара қилганим ҳам эсимда.

Ушанда айрим машғулотларга Абдулла Қаҳҳор Кибриё опа билан келиб, бир четда жимгина қулоқ солиб ўтиришарди. Гоҳо гапирмай чиқиб кетишарди. Гапирган бўлсалар ҳам, айтганлари ёдимда йўқ. Энди ўйлайман: адабиёт учун, хусусан ёшлар учун нечоғлик қайғуаркан у инсон? Ҳозир ҳам ўша машғулотлар бўлиб туради. Биз «катта» деб атайдиган қайси забардаст адиб бориб бир четда, ёшларнинг сўзларига диққат билан қулоқ солиб ўтиради? У киши ўтирар эди. Демак, билишни, авлодлар нима ҳақида баҳс юритишини англашни истар эканлар — англар эканлар-да!

Университетнинг тўртинчи курсида ўқиб юрганымда Абдулла Қаҳҳордан хат олдим. Кўп дўстларим хатни кўриб, ҳаяжонга тушишди. Айрим домлаларим мени табриклашди. Лекин мен қандайдир ҳайронлик ичида юрдим: «Ўзлари шу ерда — Тошкентда яшасалар, нега хат ёзадилар?» деб ўйлардим баъзан. Баъзан ўша хатни қайта-қайта ўқиб: «Жавоб ёзсаммикан?» дердим-да, беихтиёр кулимсирардим. Эсимда бор: бир кун мен севган адиблардан бири Носир Фозиловга Абдулла Қаҳҳорнинг мактубини кўрсатдим: «Нима қилай?» дедим. Носир ака: «Э, шоир экансиз-ку? Дарров жавоб ёзинг! Бошим осмонга етди, деб ёзинг!» дедилар. Мен «хўп» деб кетдим-у, кўчага чиқиб яна ҳайрон қолдим: «Бошим осмонга етмаган-ку?» Бу калимани сўзма-сўз тунгганим йўқ, йўқ, мен, масалан, хурсанд бўлганимни бундай гап билан изҳор этолмаслигимни англадим. Йўқ, бу гап — менинг гапим эмас. Ёзсам ҳам, бошқача қилиб ёзарман... Бундан ташқари, мен, яна қасам ичиб айтаман, Абдулла Қаҳҳордан бундай мактуб олишдан унчалик фахрланмадим ҳам. Худди шундай. Нега? Назаримда, асарим яхши бўлса, бошқа катта ёзувчилар ҳам шундай йўқловхат ёзишлари мумкин эди, деб ўйлаган бўлишим керак. Лекин, э, чархи кажрафтор, билмаган эканман: Абдулла Қаҳҳордай адиблар истисно тариқасида ўтар экан! Оддий бир қаламкашнинг машқий бир қиссасини эринмай ўқиб чиқиб, тағин, ўтириб олиб унга хат ёзиш!.. Мен ортиқ куйинмасдан бир гапни айтиб қўя қолай: Абдулла Қаҳҳордан бўлак бирон ёзувчининг ҳам бирон адибга шу тариқа мактуб битганини билмайман. (Ўша пайтларда у кишидан Уткир Ҳошимов ҳам

хат олган эди.) Ҳозир эса туриб-туриб ўйлайман: «Мана, ёшинг ҳам ўтаяпти. Қандай ёзувчи бўлдинг — бу иккинчи масала. Бироқ сендан кейин адабиётга кириб келаётган ёшларнинг асарларини эринмай ўқиялсанми? Қайси бирига эринмай, ўз фикр-мулоҳазаларингни очиқ қилиб хат ёздинг?» дейман ўзимга. Мақтанолмайман. Бироқ адабиётга, ёш авлодга жонкуярлик туйғусининг ҳис этилишига, ўзи, Абдулла Қаҳҳор сабаб бўлганига иқрорман, холос.

Кунларнинг бирида дўстим Учқун Назаров: «Юринг, Абдулла акани бир кўриб келамиз», деб қолди. Мен дафъатан ҳайрон қолдим: «Абдулла акани...» Бу гап Учқуннинг тилидан шундайгина, бемалолгина чиқиб кетди. Худди анчайин бир одам бетоб ётибди-ю, уни бирров кўриб келишимиз лозимдай. Бу тариқа гап менга туйқус қувват бўлдими, унинг «Москвич»ига ўтирдим. Гўё Абдулла Қаҳҳор билан минг йиллик қадрдондекман-у, бирров кўриб келгани боряпман. Ҳаяжонланадиган ҳеч нарса йўқ. Аммо юрагим гуп-гуп уриб турарди. Энди ўйлайман: демак, ўшандаям Абдулла Қаҳҳорнинг қандай зот эканини қандайдир пинҳон инстинктларим билан туяр эканман-да? Бўлмасам нега юрагим уради?

Табий, биз йўлакай ундан-бундан гаплашиб кетдик. Мен хотиржам эдим. Лекин ичимда... энди у кишини қай қиёфада кўришни, уйлари қандай эканини тасаввур қилишга тиришардим. Айни чоғда фавқулодда бораётганимиздан алланечук хижолат ҳисси мени эзишга эзарди-ю, тагин қандайдир манмансирарган кишиларга хос ғурур туйғусини туярдим.

Герман Лопатин кўчасидаги уйларига бордик. Яна онт ичишга тайёрман: ўшанда Абдулла Қаҳҳорнинг қандай кийимда эканиям, уй-жиҳозларининг қандайлигиам ёдимда қолмаган. Мен эса хотираси суст киши эмасман. Йўқ. Шунчаки... менинг диққатимни у нарсалар жилла ўзига жалб этмаганига ишонаман.

Залга кирдик. Абдулла ака узун столнинг нариги бетида — биз икковимиз бериги бетида. Мен... у кишига пастдан тикиламан. Гангиб қолгандекман. Аммо терлаб кетганим ёдимда. Улар нималар ҳақидадир гаплашишди. Учқун ўзини эркин тутарди. Шунга сал-пал ҳайрон қолиб унга қараб-қараб қўйганим ҳам бор. Кейин Кибриё опа ярим косадан лағмон олиб келдилар. Учқун бемалол ея бошлади. Менинг томоғимдан ўтмас, наздимда, қошиқни ушлашим маҳол эди. Абдулла ака беозор кулимсираб:

— Енг, Кибриё опангиз чўзган, — дедилар.

Мен кулишимниям, кулмаслигимниям билмай:

— Йўқ, мен... Бизда... — деб чайналдим.

Шунда Учқун Назаров менинг Сурхондарёдаг эканим, биз тарафларда «лағмон бўлмаслиги»ни айтиб, бирдан таништирди:

— Шукур Холмирзаев. «Тўлқинлар»нинг автори. Ўзингиз хат ёзгансиз...

Мен: «Ҳа, шундай бир айб иш қилганман... қисса ёзиб» дегандай у кишига мўлтираб қарадим ва негадир жавоб хат ёзмаганим учун энди қаттиқ хижолат тортдим.

Абдулла ака яна беозор кулимсираб, менга «кўзларининг ичидан» тикилиб қаради.

— Ҳа, шу... — деб бош иргадим.

Ҳозир ўзимга-ўзимнинг гашим келиб кетади: «Ахир, туппа-тузук тилинг бор. Баъзан жуда... полвон бўлиб кетасан. Унча-мунча одамнинг юзига гап айтишдан ҳам тоймайсан. Кейин пушаймон қилмаган пайтларинг ҳам бор... Бунча нўноқ экансан-а, ўша дамда? Очилиброқ гапирсанг, уни-буни сўрасанг, ўлармидинг? Ҳечқурса, гарангсиз ўтиргандан кўра... айтган гап-сўзларини қулогингга ол эди», дейман. Энди, илож қанча!

У одамнинг салобати босган экан-да.

Абдулла Қаҳҳорнинг уйдан чиқаётганимизда, Учқун чаққонлик билан ёшиқ оғзида хайрлашди:

— Чиқманг, Абдулла ака. Ҳаво салқин.

Абдулла ака менга... худди дарслик китобидан боқиб турган суратига ўхшаб майин жилмайди.

— Келиб туринг, — деди қандайдир авайлагандек. Мен: «У кишининг энсасини қотирдим, шекилли», деб ўйладим.

Кейин негадир... бошқача хат ёзишни ўйлагандек, бошқача бир вазиятда келишим керак эди, шекилли, деган фикрда кетдим.

Учқун Назаровнинг яхши одатлари бор. Зерикса, «кетдик, Шукур. Бир далаларга чиқиб келайлик», дейди. Мен у билан дўст бўлиб кетганимдан кейин сўзини қайтармасликни ҳам одат қилган эдим. Бир куни у: «Юринг, ёзувчилар боғига борамиз, Абдулла аканиям кўрамиз», деди.

Кетдик.

Мен ўшангача ҳам ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйига бир неча марта борган, ундан-бундан қандайдир хавотирга ўхшаб кетадиган ички бир ҳавас ва ҳурмат

билан: «Мана шу — Абдулла Қаҳҳорнинг дачаси», деган гапни эшитган, азамат липалар тагидан бурилиб кетган асфальт йўлга, унинг устини қоплаган ҳусайни узум бошларига, анча нарида адл кўтарилиб турадиган уч туп қарағайга ва қарағайларнинг ёнидан кўринадиган оппоқ айвонга ўйчан-ўйчан боққан эдим. Бироқ ўшанда боғда дам олаётган адибларнинг аксари мана шу липалар тагига келганда паст овозда сўзлашар, наздимда, Абдулла Қаҳҳорга халал беришни исташмас эди.

Ўша учрашувни эсласам, шу манзара кўз олдимга келади. Ёзувчилар боғи билан Абдулла Қаҳҳорнинг боғини ажратиб турадиган ариқ устига қўйилган ёғоч каравот. Икки томонида — сувнинг келаётган ва кетаётган томонларида панжарали тўсиқлари бор. Сал нарида бир неча туп баҳайбат садалар битта япроғини ҳам ерга ташлашга қизганган каби ғуж бўлиб турибди. Абдулла Қаҳҳор ўша тарафда қандайдир иккита ёстиққа суяниб, сал ёнбош бўлиб нимадир деяпти. Бериги бетда Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодиров. Биз Учқун иккимиз ариқнинг ёзувчилар боғига қараган томонида, қўлбола қора ўчоққа осилган кичкина қозон атрофида уймалашамиз. Учқун ўт ёқаяпти. Онда-сонда каравотдагиларнинг турунги қулоққа чалинади... Ажаб! Уларнинг гапини эшитиб қолишдан қандайдир хижолат бўлармидим, денг, ўша тарафга қарашга ботинолмайман. «Биз кичкина. Сизларга қилаётган шу хизматимиз ҳам — бизга етади: эътиборларинг оқибати...» дегандай.

Энди ўйлайман: «Нега эшитмадинг? Шунга интилмадинг?.. Анави қариянинг гапларини ёзиб олиш керак эди-ку? Ҳавога кетгандай энди... Э, уялмай ҳар нарса бўл...»

Мана, Абдулла Қаҳҳор ҳақида хотиралар китоби чиқаяпти. Улкан рус адиблари ҳақида замондошлари битган кўп хотираларни ўқиганман. Айниқса, И. Буницнинг Чехов ҳақидаги ёдномалари ёқади. Унда Чеховнинг қандай ўтириши, ҳаво қандоқ экани ва нималар дегани гоят аниқлик билан ёзилган. Узимнинг Абдулла Қаҳҳорни кўрган чоғларим ҳақида ўйлаб, хотираларимни беихтиёр анави ёдномаларга солиштиришни истасам: «Тавба, — дегим келади.— Бунин Чеховнинг уйига репортёр сифатида борар экан, холос. Ёки... унинг хотираси ўзи — мўъжиза».

Ажаб, мен ҳам нималарнидир кўраман, «оламан» деб борардим-у, лекин ҳалигидай гангиб қолардим...

Абдулла Қаҳҳор оламдан ўтди. Свердлов номли кон-

церт залидан чиқарилди. «Еш гвардия» нашриёти ходимлари қатори мен ҳам тобут орқасидан эргашиб кетдим. Ўзимни тутолмай йиғлар эдим... Нега? Мен у зотни қачон яхши кўриб... бунчалик яхши кўриб қолган эдимки, ундан айри тушганим учун — кучим ҳеч нарсага етмаётгани учун жимгина кўзёш тўкиб кетяпман?

«Чиғатой» қабристонидан қайтишда ҳар ким ўз йўли билан кетди. Мен бир таксига ўтирдим. Ешгина, мурти бор бир бола: «Абдулла Қаҳҳор жуда... честний ёзувчи эди-я?» деб қолди. Мен унга ялт этиб қарадим. Юрагим увушиб кетди: «Честний ёзувчи... Ана бериладиган баҳо!» деб ўйладим...

Бундан бурун, ўн йил бурунмиди, хуллас, ёзувчилар боғида эдим. Кеч куз. Тепада нуқул қарғалар учади. Бекорчиликдан шекилли липалар тагига бордим. Кейин бирдан Абдулла Қаҳҳорнинг боғчасига қарадим.

Кимсасиз. Токлар кўмилган. Олмалар япроғини тўккан. Баҳайбат садалар ҳам яланғоч. Ҳувиллаган маскан. Бу ерда ҳеч ким ҳеч қачон яшамагандек. Асфальт йўлкага яқинлашиб, боғнинг илгариги қиёфасини тасаввур этишга уриндим. Ҳе, сада остида ёғоч каравот кўринди. Унда Абдулла Қаҳҳор... Шунда шамол бўлиб, дарахларни шилдиратди. Боғчанинг ҳувиллаб ётганини таъкидлади. «Э, тангрим», деб липа остидаги сўрида ўтириб қолдим: — Одам ўтар экан-да... Лекин Абдулла Қаҳҳордек кишилар кўпроқ яшаса бўлади-ку? Халқ ардоқлар эди, алқар эди. Кўпнинг дуосиям тутиб туролмас экан-да... Йўқ, ёзувчи ўлгандан кейин унинг иккинчи ҳаёти бошланади, дейдилар-ку, — дея ўзимга тасалли берган бўлдим-у, бу гапга ёпишиб олдим: «фақат шу асос билан ундай одамнинг жисман оламдан ўтганини оқлаш мумкин эди. — Аммо чинданам шундай-да ўзи... Абдулла Қаҳҳор яшамаётими? Унинг саҳифаларга муҳрланиб қолган сўзлари, туйғулари бунга гувоҳ эмасми? Уқинг... У дарҳол тирилади. Вой, адабиёт мўъжиза-я?»

Ўзбек адабиётида ана шундай мўъжизаларни яратиб, қолдириб кетган инсонга топиниш мумкин.

«Жон Абдулла ака! Раҳмат сизга... Биз баъзан китобларингизни варақлай олмай қолган бўлсак, маъзур тутинг. Ўзимиз айбдор. Бу билан ўзимизни камбағаллаштирамиз, холос... Вақтида сизнинг қадрингизга етмаган бўлсак, яъни, менга ўхшаганлар сизга битта илиқ сўз, раҳмат айтолмаган бўлса, бунинг учун узр... Бу ҳам сизни беқиёс севишимиздан бўлса керак...»

«ДИЛИНГДА ДАРДИНГ БУЛСА...»

Ҳозирги китобхонларга бир жиҳатдан ҳавас қилса арзийди. Улар хоҳлаган пайтда хоҳлаган адиб билан учрашиши, кези келса ёзувчи билан бемалол баҳслашиши мумкин. Биз мактабда ўқиб юрганимизда тирик ёзувчи билан баҳслашиш у ёқда турсин, ўзини яқинроқ кўриш ҳам амалга ошмайдиган орзу бўлиб туюларди. Билмадим, эҳтимол, менда шундай бўлгандир. Ҳар қалай Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор деганда ёнига яқинлашиб бўлмайдиган улкан чўққилар кўз ўнгимга келарди.

Тирик ёзувчини умримда биринчи марта тўққизинчи синфда ўқиётганимда кўрганман... Адабиёт ўқитувчимиз бизни Ҳамза театрига «Шоҳи сўзана» спектаклига олиб тушди. Бизлар орқа қаторда ўтирдик. Томоша тугаганидан кейин залдагилар актёрларни олқишлаб қарсак чала бошлади. Бир маҳал қарсаклар сал пасайган жойида қайтадан гувиллаб кетди.

Ўқитувчимиз оҳиста хитоб қилди:

— Ие, Абдулла аканинг ўзиям келган экан-ку!

Саҳна томонга қарасам, сочлари оқарган киши биринчи қатор олдида турибди. Йўқ, у саҳнага чиқмади. Турган жойида залга қараганча, жилмайиб қўл силкиди. Бу киши — ўзимиз дарсликларда портретини кўп марта кўрган Абдулла Қаҳҳор эди. Фақат, китобдаги расмда сочлари қоп-қора, ҳозир эса оқариб кетган...

Уша кунни акаларимга, театрга бормаган ўртоқларимга Абдулла Қаҳҳорни кўрганимни айтиб роса мақтадим... Пайти келиб шу одам, шундай катта адиб бошқа кўплаб қаламкашлар қатори менга ҳам устозлик қилишини ўшанда хаёлимга келтирмаган эдим. Аслида-ку, бадий ижоддаги устоз — шогирдлик бошқа соҳалардаги шундай муносабатдан жиддий фарқ қилади. Масалан, сувоқчи устоз шогирдининг қўлидан тутиб, авдавани

қандай ушлашни ўргатишни мумкин. Тикувчи устоз шо-
гирдига чокни қандай босишни кўрсатишни мумкин. Ле-
кин тажрибали ёзувчи ёш адибга қаламни қандай тутиб,
сўзни қандай ишлатишни шогирдининг қўлидан ушлаб
ўргата олмайди. Ижод — ўз номи билан ижод. Истеъод
қушга ўхшайди. Ўз қаноти билан учади, бировнинг оёғи-
га осилиб парвоз қилолмайди. Бинобарин, шоир ёки
адибларнинг устоз — шогирдлиги билвосита бўлади.
Яъни, ёш қаламкаш моҳир адибларнинг асарлари орқа-
ли бадиият сирларини ўрганади. Аммо бу ишга ҳам ижо-
дий ёндашмоқ шарт. Акс ҳолда, нусха кўчиришдан нари-
га ўтолмайди.

Шунга қарамай, бугунги ўзбек совет адабиётининг
қатор таниқли вакиллари — Саид Аҳмад билан Одил
Ёқубов, Пиримқул Қодиров билан Улмас Умарбеков,
Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов, Тўлапбер-
ган Қайипбергенов билан Учқун Назаров... «устозингиз
ким?» деган саволга «Абдулла Қаҳҳор», деб жавоб қи-
лишади.

Гап шундаки, Абдулла Қаҳҳор кўплаб қаламкашлар-
га ижодкор учун энг муҳим хусусиятлардан бирини —
ўзига талабчанликни ўргатган. Меҳрибон, аммо қаттиқ-
қўл устоз бўлган... Бизлар-ку, олтмишинчи йилларнинг
бошида студент эдик. Лекин бирон мажлисга бориб қол-
сак, катта-катта ёзувчилар ҳам «Қаҳҳор нима деркин?»
деб жавдираб турганини кўрганмиз. Чунки Абдулла Қаҳ-
ҳор асарга баҳо бераётганида адабиётдан бўлак ҳеч
қандай манфаатни ўйламас эди.

1963 йили «Шарқ юлдузи» журналида «Чўл ҳавоси»
деган тўнғич қиссам босилиб чиқди. Аслида бу машқнинг
чоп этилиши ҳам тасодифий бўлган. Ёзган нарсамни
бостириш у ёқда турсин, бировга кўрсатишга ҳам юра-
гим бетламас эди. Қунлардан бирида дўстим Муроджон
Мансуров: «Бир ўқиб кўрай», деб қўлёзмани олиб кетди.
(Муроджон асарларини журналларга, нашриётларга
тез-тез олиб бориб турарди.) Бир ҳафтадан кейин қўл-
ёзмани сўрасам, илжайди.

— «Шарқ юлдузи»га обориб бердим.

Ростини айтсам, эсанкираб қолдим. Журналга бо-
ришга ботинолмасдим. Орадан бирмунча вақт ўтиб, жур-
нал редакциясига телефон қилдим.

Трубкани кўтарган киши, «Мухторов» деб ўзини та-
ништирди. Баттар довдираб қолдим. Нақ Асқад Мухтор-
нинг ўзи билан гаплашаётган эканман! Ҳаяжондан ту-
тила-тутила ниятимни айтдим.

7 — Қиссангизни ўнинчи сонда босамиз, — деди Асқад ака далда бериб. — Янги асарлар ёзаверинг.

Биринчи машқи эълон қилинаётган ёш қаламқашнинг бунақа пайтда қандай аҳволга тушишини бошидан кечирган одам билади. Қанот чиқаргудек бўлиб пахтага кетдим (ўшанда тўртинчи курсда ўқир эдик).

Ҳашар охирлаб қолганида курсдошим Тўлқин Алимов (ҳозир таниқли таржимон) уч кунга рухсат олиб, Тошкентга бориб келди.

— Сенга Абдулла Қаҳҳордан хат кепти, — деди. — Университет фойесидаги столда ётган экан. Уйимга бориб қўйдим.

Аввалига ҳайрон бўлиб турдим-у, кейин қувониб кетдим. Бундан чиқди, машқим журналда босилган, Абдулла Қаҳҳор уни ўқиб, хат ёзган. Аввалроқ Учқун Назаровнинг «Одамлар» ҳикоясига ҳам устоз «оқ йўл» тилаган эди.

Хатда нима ёзилганини ҳовлиқиб сўраган эдим, дўстим елка қисди.

— Билмадим. Хатни очмадим.

Бари бир жуда хурсанд эдим. Мабодо домла хатида «сўккан» бўлса ҳам майли. Машқимни ўқиганининг ўзи катта гап. Пахтадан жавоб теккунча «ичим қуриб» юрдим. Тошкентга қайтишимиз билан қопни орқалаб курсдошимнинг уйига бордик. Ҳаяжондан қўлим қалтираб, хатни ўқиб чиқдим. Кейинчалик қайта-қайта ўқийверганимдан мактуб ёд бўлиб кетди.

«Ўтқир. «Чўл ҳавоси»ни ўқиб, суюниб кетдим. Бирдан лов этиб, аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлади. Қисса соф, самимий, табиий, илиқ, роҳат қилиб ўқилади. Қиссанинг хат шаклида бўлиши кўп ўринларда сизни чеклаб қўйган. Асар бош қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинганида ҳам шундай бўларди. Келгусида буни ҳисобга олинг. Шу аланга ҳеч қачон пасаймасин. Ижодингиз ҳеч қачон тутамасин. Салом билан, Абдулла Қаҳҳор».

Умрим бино бўлиб ўша кундагидек қувонмаган бўлсам керак. Абдулла Қаҳҳордек улкан ёзувчи менинг машқимни ўқибди. (Журналнинг ўша сонини ҳали ўзим кўрмаган эдим.) Дарров хат ҳам ёзибди. Маъқуллабди.

Ҳарчанд қувонганим билан устозга қандай қилиб миннатдорчилик билдиришни билмас эдим. Уйига борай десам, ийманаман. Шундай катта адибнинг мен билан гаплашишдан бошқа иши йўқми? Хат ёзиб, раҳмат айтий десам, нокамтарлик бўлади...

Охири, «Шарқ юлдузи»га бордим. Миннатдорчилик билдирдим. Қиссамни катта ёзувчилардан бири — Йўлдош Шамшаров таҳрир қилган экан. — Абдулла аканикига кетяпман, сен ҳам бормайсанми? — деб қолди.

Иккиланиброқ турган эдим, Йўлдош ака кулди.

— Қўрқма, Абдулла ака камтар одам.

Узун-қисқа бўлиб, домланинг боғ ҳовлисига бордик. Уша куни Абдулла Қаҳҳорни биринчи марта жуда яқиндан кўрдим. Салобати босиб довдираб қолдим. Кибриё опа дарров дастурхон ёзди. Оппоқ кўйлак кийган, сийраклаша бошлаган сочлари ҳам оппоқ Абдулла Қаҳҳор мулоим жилмайиб саломлашди. Мажлисларда кескин гапиргани билан ўзаро суҳбатда ниҳоятда майин одам экан. Шошилмай, осойишта овозда гапираркан. Фақат кўзлари одамга, «ичингда нима борлигини кўриб турибман», дегандек синчковлик билан тикилади...

Йўлдош ака мени «шоғирдларингиздан бири — фалончи», деб таништирди. Домлага хатингизни ўқиб жудаям хурсанд бўлдим, раҳмат деган маънода мингилладим. (Ҳалиям қимтиниб ўтирардим.) Домла машқимни куйиб-ёниб ёзганимни маъқуллади.

— Иложи бўлса, биринчи шахс тилидан ёзмаган маъқул, — деди тушунтириб. — Албатта, бундай қилганда бош қаҳрамоннинг дунёси чуқур очилади. Аммо бошқа қаҳрамонларнинг ички оламини тасвирлашга қийналиб қоласиз. Масалан, рўпарамда турган одам фалон нарсани ўйлапти деёлмайсиз-ку. Бир персонаж иккинчи персонажнинг нима ўйлаётганини қаёқдан билади? Билган тақдирдаям бунга ўқувчига қандай тушунтиради? — Домла бир зум ўйланиб турди-да, қўшиб қўйди: — Эплаб ёзилса-ку, ҳамма услуб ҳам яхши. Ҳамма гап эплаб ёзишда.

Йўлдош ака икковлари асар тили, қаҳрамон яратиш масалалари ҳақида гаплашишди. (Кўпроқ Йўлдош ака гапирди. Мен миқ этмай қулоқ солиб ўтирардим.) Абдулла Қаҳҳор онда-сонда бир гап айтиб қолар, аммо бу фикрларнинг ҳар бири ижоднинг туб масалаларига бориб тақалар эди (бунисига кейинроқ ақлим етди).

— Асардаги ҳар битта исм ортида тирик одам туради, — деди домла. — Ростки, китобга бир одамни олиб кирдингми, унга жон ато қилишинг керак. Ёзувчиликнинг энг қийин жойи шунда. Кўп ёзувчиларимиз шундан оқсашади: Китобда «қаҳрамон» бор, қиладиган ишининг тайини йўқ. Оти бор-у, ўзи йўқ. Тақдири йўқ...

— Асар қаҳрамони иложи борица торроқ тешикдан

ўтгани маъжул. Шунда унинг кимлиги кўринади. Китобхоннинг эсида қолади...

— Баъзи китобларнинг тилига ҳайрон қоламан. Қаҳрамони одамга ўхшаб гапирмайди...

Устоз адибнинг асар тили устида нақадар «чийратма» қилиб ишлаши ҳақида кўп ёзилган. Домла фақат ёзганда эмас, сўзлаганда ҳам ҳар бир сўзни пухта ўйлаб, олдиндан пишитиб олар экан. Бир мисол. Абдулла Қаҳҳорнинг 60 ёшли юбилейи муносабати билан Учқун Назаров ўн минутли ҳужжатли фильм қиладиган бўлди. Биз бир қанча қаламкаш устознинг суҳбатини тинглаётганимиз суратга олинishi керак экан. Ёзувчилар союзининг боғидаги арғувон тағида съёмка бошланди. Абдулла Қаҳҳор сўз бошлади.

— Адабиёт касбми, ҳунарми?..

Домла бадий ижоднинг тирикчилик манбаи эмаслигини, қаламкашдан бус-бутун фидойилик талаб қилишини айтди. Кейин давом этди:

— Адабиётга ўғри мушукка ўхшаб туйнукдан ошиб тушадиганлар ҳам бўлади...

Худди шу ерга келганда лента тугаб қолдим, бошқани, хуллас, Учқун ака «стоп!» деб қолди. Суратга олиш қайтадан бошланди. Домла бояги гапларни бошқатдан такрорлади. Эпизод съёмкаси тугади. Ҳамма ўрнидан қўзғалди.

— Бир сўз тушиб қолди, — деди домла. — Ўғри мушук деган жойда «ўғри» деган сўз айтилмай қолди.

Кимдир домлага тасалли берган бўлди.

— Туйнукдан тушганидан кейин ўғри бўлмай тўғри мушук бўлармиди?

Абдулла Қаҳҳор жилмайди.

— Шунақа-ку, адабиётга эшик қолиб тешикдан кирадиган қаламкашни шунчаки мушукка ўхшатсак, мушукнинг ҳаққи кетади-да! Бунақалар жўн мушукмас, ўғри мушук...

Ҳали айтганимдек, ижоддаги устоз-шогирдлик бошқа касблардан фарқ қилади. Устоз шогирдини қўлидан етаклаб юриши шарт эмас. Бироқ устоз шогирдга бевосита кўмак берадиган пайтлар ҳам бўлади. Мен ҳеч қачон Абдулла Қаҳҳорга биронта қўлёзмамни қўлтиқлаб берган эмасман. (Журъатим етмаган. Машқимни ўқиб беришини бошқа бир устозимдан — Саид Аҳмад акадан илтимос қиламан. Ҳозир ҳам ҳар бир асар юзасидан Саид акадан ҳалол, жўяли маслаҳатлар оламан.) Фақат бир марта Абдулла Қаҳҳорнинг олдига «йиғлаб»

борганман. «Шамол эсаверади» деган қиссам журналда чиққан эди. Асарда бошқаларга намуна қилиш учун йўқ жойдан «қахрамон» ясаш, ошириб ёзиш қораланган эли. Бир мажлисда қиссани боплаб дўпослашди. Албатта, асарнинг камчиликлари бўлса бордир. Аммо энг ёмони, мени деярли кўчирмакашликда айбладилар. Гўё мен Тендряковдан «кўчирган» эмишман. Гарчанд айнан шунанга деб айтишмаган бўлса ҳам, гапнинг оқаваси шунга олиб келар эди. Энди бир-иккита китоби чиққан қаламкаш учун бу жуда оғир айбнома эди. Бўйнимни эгиб домланинг боғ ҳовлисига бордим. Мен у киши қиссамни ўқимаган бўлса керак, деб журнални ҳам олиб борган эдим. Йўқ, домла ўқиган экан.

— Қўяверинг, — деди кулимсираб. — Унақа бўлса, Тендряков мендан кўчирган бўлиб чиқади. Қахрамон «ясаб» кўз-кўз қилиш ҳақида мен ҳам аллақачон ёзганман. Бир мавзуда ўн ёзувчи ўн хил ёзиши мумкин. Ҳамма гап ўша мавзунини ким қандай уддалашида. У ённи сўрасангиз, бир-бирига ўхшаш эпизодлар ҳам адабиётда етарли. Айтайлиқ, «Бой ила хизматчи»да ҳам, «Ўтган кунлар»да ҳам, «Қутлуғ қон»да ҳам персонажлар заҳар ичиб ўлади. Нима энди, шу ёзувчилар бир-биридан кўчирган бўлиб чиқадими? Бу асарларнинг бирини олиб қўлиб бошқасидан воз кечишимиз керакми?

Устознинг олдидан қушдек енгил тортиб чиқдим. Кейинроқ истеъдодли мунаққид Иброҳим Ғафуров «Шамол эсаверади»нинг китоб вариантыга сўз боши ёзиб ўша мажлисда қўйилган «айб»нинг асосsizлигини исботлади...

Демоқчиманки, Абдулла Қаҳҳор озми-кўпми ялт этган истеъдодларни керак пайтда қаттиқ туриб ҳимоя қилар эди. Бошқа тенгқурларим ҳам буни тасдиқлашларига ишонаман. Бироқ домла нуқул «бош силаш» билан шугулланган эмас. Пайти келса, ниҳоятда қаттиққўллик билан аямасдан дашном берган. Ана шундай дашномлардан мен ҳам бенасіб қолмаганман. Яхшиямки, ўшанда Абдулла Қаҳҳор тўғри йўлга солгани. Бўлмаса билмадим...

Воқеа бундай бўлган эди. Биринчи қиссам босилиб унча-мунча мақтов эшитганим, айниқса, кимсан, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи хат ёзиб асарни маъқуллаганидан талтайиб кетдим. Студентлар ўртасида обрў зўр, газета-журналлар янги ҳикоя сўраган. Биз ҳам «классик» бўлиб шариллатиб ёзиб ташлайверган...

Шунда Абдулла Қаҳҳор менга яна бир яхшилик қил-

ди. Битта гап билан ҳушимни жойига келтириб қўйди.

Бир кунни Абдулла Орипов айтиб қолди.

— Абдулла Қаҳҳор сени чақирди. Тўнни қалинроқ кийиб бор. Устознинг авзойи бузуқ. Дўппослайдиганга ўхшайди.

Юрагим шув этди. Қилган айбимни англадим. Яқинда журналлардан бирида ланжгина ҳикоям чиққан эди. (Буюртма билан ёзилган ҳикоя.) Биров занжир солиб судрагудек домланинг шаҳар ҳовлисига бордим. Гуноҳ қилиб қўйган ёш боладек ер сузиб ўтирардим.

Абдулла Қаҳҳор ҳеч қандай насиҳат қилмади. Ўзимизнинг адабиётдан, жаҳон адабиётидан кимларнинг ижодига кўпроқ қизиқишимни сўради. Кейин шунчаки оддий нарсалар ҳақида гапиргандек ижод масъулияти ҳақида сўзлади.

— Баъзилар асарига чиройли детал киритишга ўч бўлади. Ўша детал чиройли бўлса бордир. Аммо асарнинг бош мақсадига хизмат қилмаганидан кейин тегирмончининг маҳсисига ўхшаб қолаверади. Оёқни бир қоқсангиз ёпишган ун гарди тушиб кетади-ю, буришган маҳси кўриниб қолади. Детал пардоз эмас, ҳусн бўлиб асарни очиши керак...

Домла яна кўп фикрларни айтди. Қайтараман — насиҳат қилиб эмас, шунчаки гап орасида. Индамай ўтирардим-у, қачон менга «навбат келиши», оғизсиз-тишсиз ҳикоям учун қачон «елкамга мушт тушишини» кутардим. Йўқ, Абдулла Қаҳҳор бу масалада ҳеч нима демасди. Фақат терлаб-пишиб ботинкамнинг боғичини тақаётганимда мулойимгина қилиб «чақиб олди».

— Ҳақиқий ёзувчи қандай машҳур бўлиб кетганини ўзи билмайди. Уни халқ кўтаради. Ҳайронман, бир хил ёзувчилар бор: мен ҳали тирикман, ўлганим йўқ, деб писанда қилиш учун асар ёзиб, эълон қилади. Асар дегани дард билан туғилади.

Ана! Ниҳоят биз ҳам насибамизни олдик. Шоша-пиша хайрлашиб кўчага зинғилладим...

Мана, ўша гапга ҳам йигирма йилдан ошибди. Улкан адибнинг юмшоққина қилиб айтган ўша дашноми ҳеч қачон эсимдан чиқмайди. Нимаики ёзмай, елкам оша Абдулла Қаҳҳор қараб тургандек, «хўш, одамларга нимани раво кўрмоқчисиз?» деб сўроқ қилаётгандек бўлаверади.

Норбой Худойберганов

«ХУРМАТ УЗ УРНИДА...»

Абдулла Қаҳҳор билан илк бор 1963 йилнинг ёзида учрашиб, суҳбатлашганда мен у кишига то умрининг охиригача шогирдларидан бирига айланиб қоламан деб ўйламаган эдим. Кандидатлик ишим «Ёзувчи ниятининг бадий ифодаланиши» деб аталарди ва бу мавзунини ёритиш учун фактик материал сифатида ўзбек насрини олгандим. Шу муносабат билан Абдулла Қаҳҳорга мактуб йўллаб, у кишидан қиссалари, романларининг ёзилиши, яратилишига доир бир қанча саволларимга жавоб беришини илтимос қилгандим. Мана шу мактуб баҳонасида Тошкентга келиб, суриштирсам, адабимиз Дўрмондаги боғида истиқомат қилаётган экан.

Гапнинг очиги, Абдулла Қаҳҳор боғига қандай кириб бориб, у киши билан қандай ҳолатда сўрашганимни аниқ айтиб беролмайман. Саволларимга тезроқ жавоб берсангиз, деб илтимос қиламану дарров бу даргоҳни тарк этаман, деган ниятда борган одам ўша кечаси тунаб қолдим. Адабиёт, ижод, ҳаёт ҳақидаги мулоқотимиз шу даражада самимий, қизгин бўлибдики, мен ўзимнинг кимлигимни унутиб қўйибман: Абдулла Қаҳҳор кўринишда жуда салобатли бўлса-да, жуда оддий одам эканки, ўзини мен билан тенг инсон сифатида тутди.

Абдулла Қаҳҳорда киборлик, гердайиш йўқлигини у менга пешвоз чиқиб, қўл олиб кўришганда, ҳол-аҳвол сўрашгандаёқ англадим. Бунини эрталаб нонуштадан кейин бўлиб ўтган воқеа яна бир карра тасдиқлади. Нонушта пайтида ҳам кечаги суҳбатимиз давом этди. Бир оздан кейин бизга Саид Аҳмад келиб қўшилди. Унга мени таништириб, Абдулла ака: Норбойжон ҳали бу ернинг баланд-пастини билмайди, сиз Литфонддан путёвка олиб берсангиз, деди Саид Аҳмадга. Шу заҳотиёқ мен ичимда Саид Аҳмад катта ёзувчи бўлса, менга унинг хизмат қилиши ноқулай-ку, деб роса изза бўлдим, ле-

кин лом-мим, демадим, дея олмасдим ҳам. Саид Аҳмадга мурожаат этганини кейин тушундим. У ҳам бағри кенг одам экан, дарров рози бўлди ва шу тариқа Дўрмондаги ёзувчилар борида қолиб ишлаш имкониятига эга бўлдим. Баъзан уч-тўрт кунда ёки бир ҳафтада Абдулла ака билан бир-бир ярим соат гаплашардик. Ҳадеб уни безовта қилишга журъат этолмасдим. Абдулла Қаҳҳор вақтинг кетди, нақдинг кетди, деган ҳикматли сўзга қатъий амал қиларди. Тўғри, биронта ёзувчига ёки оддий одамга: «Мен сиз билан гаплашолмайман, вақтим йўқ», деб раддия берганини билмайман, лекин у сизга шундай муомала қилардики, бекорчи, арзимаган гапларни айтиб, юзаки саволлар билан мурожаат этишдан ўзингизни тийишга мажбур бўлардингиз. Бир кун адабиётшунос Маҳмудали Юнусов Абдулла акага йигирманчи йиллар адабиёти ҳақида бир қанча саволлар билан мурожаат этди. Сухбат ёзувчининг Дўрмондаги боғида давом этар эди. Абдулла ака қайси ёзувчилар, шоирлар давр шеърляти, насри таққийетига қандай ҳисса қўшганлигини қисқача гапириб берди, аммо адабиётшунос бунга қаноатланмади, шекилли, қайси адибнинг, қачон совет ҳокимиятини эътироф этгани-ю, қачон, қандай қилиб хатоларга йўл қўйганини аниқлаш мақсадида жуда майда-чуйда жумбоқларни ўртага ташлади. Абдулла ака ҳозир сизга айтганларим етарли эмасми, дегандек бир қараш қилди-ю, лекин лом-мим демади. Орага жимлик чўкди. Жимлик шу даражада чўзилиб кетдики, ниҳоят, адабиётшуносимиз беихтиёр ўрнидан туриб, хайрлашиб кетди. Мен ўша заҳоти Маҳмудали Юнусов хафа бўлмадимикин? Абдулла ака-чи? — деб саросимага тушдим. Аслида бундай эмас экан. Ҳар иккаласи пировардида зарурат юзасидан иш қилганини англаб етдим.

1963—1968 йиллар мобайнида Абдулла Қаҳҳорни бир қанча расмий ҳамда ғайрирасмий давраларда, йиғинларда учратдим, лекин унинг кимлар биландир узундан-узоқ суҳбатлашганини кўрмадим.

Абдулла ака ҳаётининг энг мураккаб, мушкул онларида ҳам, жуда бахтиёрлик дамларида ҳам ўзлигини йўқотган эмас. Шахсан ўзим иккита муҳим воқеани эслатмоқчиман. 1962 йилда у «Тобутдан товуш» пьесасини ёзиб тугатди ва тезда бу сатирик асар Ҳамза театрида сахналаштирилди. 1963 йил 11 августда эса «Қизил Ўзбекистон» газетасида мазкур сатирик комедия ўзбек халқи ҳаётини бузиб кўрсатган, унда салбий ҳодисалар

ўта бўрттирилиб, ижобий кучлар сояда қолдирилган, совет воқелиги ҳақида бир ёқлама, ноўғри тасаввур туғдиради, деган фикрни олға сурувчи мақола босилиб чиқди. Ушбу мақола хусусида адиб билан бир неча бор гаплашганман. Лоақал бир карра у мақола авторлари қоп-қора, ўзим оқман, деганини эшитмадим. Менимча, Абдулла Қаҳҳор учун бировни ёмонотлиғ қилиб, иккинчи бир шахсни кўкларга кўтариб мақташ эмас, балки ҳақиқатни аниқлаб, адолатнинг асл моҳиятини кўра билиш муҳим аҳамият касб этарди. Адибда шундай бир ишонч бор эдики, бу ишонч кимларнидир лаънатлаб, кимларнидир ерга уришдан юксак турарди ва мана шу ишонч унга беҳисоб куч, метиндай сабр-тоқат бағишларди.

1967 йилда ёзувчининг 60 йиллигига бағишланган тантаналарнинг ҳам гувоҳи бўлганман. Этьироф этишим керакки, Навоий театрида бўлиб ўтган кеча тўла маънодаги халқ байрамига айланган эди. Кечага киришни хоҳловчиларнинг сон-саногини йўқ. Катта, ҳашаматли бинада бирорта бўш ўрин тополмайсиз, ҳаммаёқ тирбанд. Энг муҳими, кечага ташриф буюрганлар шунчаки томошабин эмас, балки Абдулла Қаҳҳорни буюк санъаткор ва инсон сифатида чин қалбдан ҳурмат қилган, яхши кўрган ҳақиқий мухлислар эди.

Адибнинг кўзларида қандайдир нур порларди. Қадди-қоматини тик тутиб, ўз иши, ижодидан фахрланаётганини билдирарди. Лекин қизиғи шундаки, у ўз интилиш-изланишларига янада юксак талабчанлик билан ёндашиб, аввалгидан ҳам катта масъулиятни ўз елкасига юклаган ҳолда мулоҳаза юритган эди: «Мен қирқ йиллик ижодий фаолиятим давомида кўп иш қилолганим йўқ, чунки, бу қирқ йилнинг кўпини тажриба орттиришга сарфладим».

Эсимда, «Ўтмишдан эртаклар» босилиб чиқиши биланок машҳур бўлиб кетди, Ҳамза мукофотини олди, юзлаб, минглаб китобхонлар, танқидчилар ишончини қозонди. Мен қувонганимдан Абдулла акага уни тезроқ русчага ўгириб, Москвада чоп эттириш керак-ку, деб куйиниб гапирганимда қуйидагича жавобни олдим: «Норбойжон, бу асар Бутуниттифоқ миқёсида машҳур бўладиган даражада юксак ёзилган эмас, муайян сана муносабати билан балки русчага таржима қилинар, босилиб чиқар...»

Шу даражада бамайлихотир гапирдиларки, мен нима қилишимни билмасдан анчагача ўзимга келолмадим.

Ахир, Абдулла Қаҳҳордай адиб ўз асарига шу даражада совуққонлик билан қарайдими бу ўзини-ўзи ерга уриш эмасми?! — деб эзилардим ичимда.

Йўқ, у ўзининг қандай қудратли ёзувчи эканлигини яхши биларди, кўпгина асарларининг ўқувчилар оммаси юрагидан жой олганини, севимли санъаткор даражасига кўтарилганини сезар ва бундан фахрланар эди. Тўйтепадаги ўрта мактабдаги учрашув пайтида бунинг гувоҳи бўлдим. Бу учрашув 1967 йилнинг декабри ёки 1968 йилнинг январиди (аниқ вақти хотирамдан кўтарилибди) бўлиб ўтди. Янглишмасам, Абдулла Қаҳҳорнинг ўз китобхонлари билан охириги марта юзма-юз суҳбатлашуви эди. Аниқ биламанки, Абдулла аканинг тоби қочган, ўзини унчалик яхши ҳис қилмас эди. Шунга қарамасдан мактабдаги учрашувга розилик берибди. Иккимиз йўлга тушдик. Қишлоқ марказига келиб, «Волга» миз бирданига тўхтади. Абдулла ака машинадан тушиб, йўлда кетаётган кичкина қизчани чақириб, мактабнинг қаерда жойлашганини сўради. Қизча қўли билан ишора қилиб, мактабнинг қаердалигини кўрсатди.

Абдулла Қаҳҳор ўз салобатига кўра ғурурланиш туйғусини бутун танасига сингдирганини уққанман. Йўқ, у ўз имкониятлари, қобилияти, истеъдодини ошириб баҳолаш, илоҳийлаштиришдан йироқда эди. Айни чоқда катта санъаткор, халқ ёзувчиси даражасига кўтарилганидан фахрланиб, ғурурланиб яшади, ижод қилди. Назаримда, ижодкордаги мана шу ҳислар жуда катта масъулият туйғусини ҳосил қилиб, ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан бўлишни тақозо қилади.

Бир қарашда Абдулла Қаҳҳор жуда ҳайбатли кишига ўхшаб кетарди. Шунинг учунми, у билан унча-мунча одамларгина эмас, балки қатор қаламкашлар ҳам юзма-юз учрашишга, суҳбатлашишга ҳайқишарди, чўчишарди. Аслида Абдулла ака жуда бағри кенг, ўта нозик, меҳрибон, тортинчоқ одам эди. Ҳа, тортинчоқ эди. Буни ўша мактабдаги учрашув чоғида ўзим кўрдим. Иккимизни ўқитувчилар яхши кутиб олишди ва дарров бир хонага бошлаб боришди. Хона жуда совуқ экан. Бетоб Абдулла ака тугул мен зўрға чидаб ўтирдим. Негадир мезбонлар бунга эътибор беришмади. Улар ҳузурига Абдулла Қаҳҳордай адиб ташриф буюрганидан бошлари осмонга етиб, меҳмон атрофида гирдикапалак бўлар, унга меҳр-муҳаббатларини изҳор этиш билан банд эдилар. Абдулла ака бу ер музхона-ку, деб бир оғиз сўз қотмади, фақат учрашувни тезроқ бошлай қолайлик, деди ўзини

тетик тутишга уриниб... Лекин учрашув пайтида дабда-бабозлик бошланиши биланоқ Абдулла ака жим ўтирмади, моҳирона сўзни бўлиб, ўзи қисқача нутқ сўзлади: улуғ ёзувчи, буюк санъаткор, деган иборалар кўп ишлатилди, аслида ўша санъаткорлар, ёзувчилар, адибларни берган халқимиз улуғдир, буюк халқимнинг буюк тилини севинг, ўрганинг, бунёдкорлик, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатаётган меҳнаткашларни улуғланг, улардан яшашни, меҳнат қилишни ўрганинг, болаларим, деган фикр ёзувчи нутқининг маъзини ташкил этди.

У киши билан учрашувлар, баҳслар шундай хулоса чиқаришга ундадики, катта ёзувчи албатта ўзига хос катта танқидчи бўлиши керак экан. Кейинроқ Лез Толстойнинг ҳар бир ёзувчи миясида, хаёлида ғоятда талабчан танқидчи бўлмоғи даркор, ўша танқидчи унинг ёганларини ҳамиша қаттиқ «тафтиш»дан ўтказиб турмоғи зарур, деган фикрига дуч келганимда Абдулла Қаҳҳор ҳақ эканлигига ишондим. Айниқса, адиб учун ўз ўзини танқид муҳим аҳамият касб этишини ўз кўзим билан кўрдим. Абдулла ака бир куни «Ўтмишдан эртаклар»нинг сўзма-сўз таржимасини кўздан кечириб берсангиз, деб илтимос қилди. Таржимада асл нусха мазмуни бир қанча ҳолларда тўғри берилганини, аммо русчада қиссанинг ўзига хос ритмикаси, миллий оҳанглари етарли ифодаланмаганини, фикрий, стилистик ғализликлар мавжудлигини айтдим, бир неча мисоллар келтирдим. Гапнинг очиги, асл нусхада баъзи чалкашликларга йўл қўйилганлигини сездим-у, лекин истиҳола қилиб, буни айтолмадим. Шунда Абдулла ака ўз-ўзи билан сўзлашадиган одамдай: қизиқ, таржима ҳам ўзига хос кўзгу экан, у асл нусханинг фазилатларини, нуқсонларини тўғри акс эттирар экан, сиз кўрсатган камчиликлардан бир қанчаси ўзимга тегишли экан-ку, деб қолди. Энди Абдулла акага меҳрим янада кучлироқ товланиб, унга ҳурматим тобора ошиб борарди ва ўз камчилигини ўзи кўриб, ўзи эътироф этиш — буюкликнинг бир нишонаси эканлигини ўшанда англамабман, бироқ ҳозир бунга тушунганман.

Ҳаммамиз ҳам илиқ сўзнинг гадосимиз. Абдулла Қаҳҳор бундан мустасно эмас. Лекин у мадҳияга маҳтал бўлиб, мақтовнинг кетидан қувган ижодкорлардан алоҳида ажралиб турарди. Мақтов меъеридан ошиб кетганини вақтида сезар, «урра-урра»лар истеъдод душмани эканлигини ҳис қилар эди. Офаринбозлик қанчалик «ши-

рин» бўлмасин, ундан ўзини олиб қочишга ўзида куч толарди. Шунинг учун у асосли танқидни тан оларди. Эсимда, Матёқуб Қўшқонов «Қўшчинор чироқлари» да мавжуд фазилатлар мавжудлигига қарамасдан ҳаёт зиддиятлари, қажрамонларнинг курашлари анча саёз ёритилган деб бу романи танқид қилганда, Абдулла Қаҳҳор эътиров билдирмади. Шахсан ўзим «Аяжонларим» даги оналар, хотин-қизлар образлари маълум даражада «Шоқи сўзана» даги Холниса билан Ҳамробуви ҳамда Ҳафизанинг бир оз ўзгартирилган нусхаларига ўхшаб кетади, бу комедияда Ашуралиев диққат марказига чиқарилса, мақсадга мувофиқ бўларди, деганимда у андак ўйга чўмиб, бу фикрда асос бор экан, деб менга қўшилганди. Мана шундай қудратли санъаткор юксак мавқени эгаллаган ёзувчиларни танқид қилишдан ҳам тап тортмасди. Уша пайтларда Мирмуҳсиннинг «Зиёда ва Адиба» сини, Ҳамид Ғулумнинг «Тошболта ошиғи» ни Абдула ака матбуотда ҳам, адабий йиғинларда, давраларда ҳам ғоявий-бадний жиҳатдан бўш асарлар сифатида ошқора танқид қилди.

Қарийб чорак асрдан буён танқидчиликда баҳоли қудрат ишлаб келмоқдаман. Аммо нималарга эришиб, қандай натижаларни қўлга киритган бўлсам, уларнинг барчасида Абдулла аканинг «улуши» бор, деб ўйлайман. Негаки, чинакам истеъдодларга меҳр қўйиб, уларни кўз қорачигидек асрашни ҳам, ғоявий-бадний жиҳатдан ғўр асарлар моҳиятини очиб ташлаб, баркамол ижод меваларини қадрлашни ҳам, ундан ўрганганман. Абдулла Қаҳҳор ҳар хил майда гаплардан, фисқи фасодлардан юқори турарди. У ўзгаларга бутун фаолияти, хатти-ҳаракатлари, ишлари, изланишлари билан сабоқ берарди. Абдулла ака насиҳатгўйликни ёмон кўрарди. Тўғри, менга бир гапни бир неча бор уқтирган эди: «Москванинг «этаги» дан маҳкам тутинг, у ижод ва ҳаётдаги ҳақиқат тимсоли сифатида сизни ҳимоя қилади».

Абдулла ака «Москва» деганда рус адабиёти, рус халқи, марказий газеталар, журналлар билан бирга совет ҳукумати, коммунистик партияни назарда тутгани махсус изоҳларсиз англашиларди. Унинг ана шундай маъноларни ўзида жамлаган улуғ Москвага ишончи, эътиқоди жуда кучли эдики, шу ишонч, эътиқодни бошқаларга синдириш, «юқтириш» учун бутун жон-жаҳди билан интиларди. Мана шундай юксак ишонч ва эътиқодни ўзининг шахсий фаолиятига, асарларига «пайвандла-

ган» халқ ёзувчисини баъзан айрим мунаққидлар турли йўллар билан камситишга уринганидан кўз юмолмай-миз. Бу уринишлар спортдаги «ман қилинган усул»ни эслатади.

Абдулла ака буни яхши биларди. У, назаримда, ўлимдан кўра эътиқодига хиёнат қилишдан кўпроқ кўрқарди. Ахир, ўлим ҳақ, ундан ҳеч ким қочиб қутула олмайди-ку! Аммо эътиқодга содиқ қолиб, виждон амрига мувофиқ яшаш, ижод қилиш, ишлаш ҳар бир ёзувчининг, оддий инсоннинг ўзига боғлиқки, бунинг тўғрилигини Абдулла Қаҳҳор намойиш этганига гувоҳ бўлдик.

Абдулла Қаҳҳор ёш ижодкор қанчалик истеъдодли бўлмасин, унинг камчилигини яшириб ўтирмайди, ютуқларини эса фахрланиб қайд этади. Абдулла Қаҳҳорнинг қанчалик талабчан, меҳрибон, бағри кенг, адолатли санъаткор бўлиб ўтганини эслаб, унинг истеъдодига, руҳига меҳрингиз ортади, бу буюк адиб анъаналарини ривожлантириб, янги мазмун билан бойитиш зарурлигини янада чуқурроқ англаймиз. Дарҳақиқат, Абдулла Қаҳҳор ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ўта талабчан бўлиб, халқ онгу тафаккурини ўзгартирадиган ҳаққоний асарлар яратиш ишини ҳар қандай шароитда шахсий манфаатлардан устун кўярди. «Ҳурмат ўз ўрнида, мусобақа ўз ўрнида» деган шиорни ўртага ташлаб, ёшлар оқсоқолларни ҳурмат қилиши керак, аммо бу таомил, одатни эътиқодга айлантириб, бир-бирларимизнинг ўзаро фикр алмашувимизни, ижодий мусобақа ўтказишимизни йўққа чиқариш мумкин эмас, деб жонкуярлик билан мулоҳаза юритганига қойил қолганман.

Абдулла Қаҳҳор бир қанча ҳаваскорларнинг машқлари билан танишиб, уларда истеъдод йўқлигини ошкора айтган, бошқа иш билан шуғулланишга ундаган. Кимда истеъдод бор, ё йўқлигини аниқ таш ҳолатда мушкул. Баъзан адабиётта тутаб кирганлар, сўнгра аланга олиши, аксинча, ёниб кирганлар кейин сўниб қолиши ҳеч гап эмас. Абдулла Қаҳҳор «Бизнинг ташаббус» деган ҳикояни ўқиб, унинг муаллифи Анвар Муқимовни муваффақият билан табриклайди. Лекин ёш ёзувчи иккинчи юксак босқичга кўтарила олмайди, бўшашиб кетади. Бунга Абдулла Қаҳҳор бефарқ қарамайди: «Уша ҳикоянгизда каттакон бир ижтимоий иллатни тангадай ўринга жойлаган эдингиз, бунда тарихча маъно бир пақир сувда сузиб юрибди».

Анвар Муқимов бу танқидни «ҳазм» қилолмадими

ёки бошқа сабабданми, анча вақтгача жимиб кетади. Шунда Абдулла Қаҳҳор безовта бўлиб, унга нима учун «матбуотда кўринмай қолдингиз» деб мактуб йўллайди: «Мендан ҳафа бўлсангиз, юз ўғирсангиз ҳам кетингиздан қолмайман. Биринчи хатни сиз менга эмас, мен сизга ёзган эдим».

Абдулла аканинг «кетингиздан қолмайман» дегани сизни қандай қилиб бўлмасин, бари бир ёзувчи қиламан, дегани эмас. Негаки, бировни мажбурлаб ёки раббатлантириб, ижодга олиб кириш асло мумкин эмас. Устоз: мен сизни «туртиб» тураман, ўз ҳолингизга ташлаб қўймайман, демоқчи. Агар шундай истеъдод ҳушёр тортиб, ўзини-ўзи «уйғотса», ўзини-ўзи оёққа турғазиб, нималарга қодир эканлигини кўрсатса, мўлжалдаги самараларни қўлга киритиш мумкин.

Ишончим комилки, А. Муқимовга инсофли қалам-каш бўлишида устоз мулоҳазалари жиддий таъсир кўрсатган.

Мен биламанки, Абдулла ака истеъдодли ёшларнинг ижодини жуда зўр диққат билан кузатиб борарди, уларнинг асарларига қандайдир йўллар билан ўз муносабатини англашиб турарди.

Бадий ижоддаги устозликнинг моҳиятини аниқлаш анча мушкул. Абдулла Қаҳҳор буни теран англаб олган. Шунинг учун ёшларни ижодий мусобақага чорлаган. Устознинг шогирдга, шогирднинг эса устозга мунтазам равишда таъсир кўрсатиб туриши ижод тараққиётининг асосий қонунларидан биридир. Шу ерда айтиш мумкинки, фақат талантли устозлар ва талантли шогирдлар бир-бирларининг нималарга қодир эканлигини кўрсатишга туртки беради, бир-бирларидан таъсирланадилар.

А. Қаҳҳор ижодини шеър ёзишдан бошласа-да, шоир бўлмади. Шунга қарамасдан Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов каби ёш истеъдодларнинг ўзига хос етук шоир бўлиб камол топишига сезиларли таъсир кўрсатди.

Олтмишинчи йилларнинг бошидан то ўлимига қадар (1968) Абдулла Қаҳҳор Бутуниттифоқ миқёсидаги карвонбоши адиблар қаторидан мустаҳкам ўринни эгаллади. Адабий-танқидий, публицистик мақолалари, асарлари билан «Дружба народоз», «Вопросы литературы», «Литературная газета» саҳифаларида тез-тез чиқиб, ўзининг санъаткор ва инсон сифатидаги адолатпарварлигини, матонатини кўп марта лаб намоиш этди. Ахир,

минглаб мухлислари, шогирдлари томонидан унинг кўзларига тўтиё этилгандек қадрланиши, эъзозланиши бежиз эмас-ку!

Устоз бадий асарлардан ҳеч қандай асоссиз «ғоявий камчилик» изловчиларини «шубҳа бандалари», уларнинг «шов-шув»ларини эса, «адабий ваҳимачилик» деб атади: «Адабий ваҳимачиликдан ҳануз қутилмаган шубҳа бандалари тухумдан тук қидиради, майдонга келган ҳар бир асарни тирноқлаб, ҳидлаб, иложи бўлса, ёзувчининг бошига чертиб кўришни, булардан албатта нуқсон топишни, лоақал асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилишни, чала-ярим гаплар айтиб, мимишларга озиқ беришни ўзининг касби ҳисоблайди. Бу хилдаги шубҳа бандалари учун ёзувчи уларнинг ҳукмини кутиб, қора курсида ўтирган гуноҳкор: китобхон, томошабин эса боғча ёшидаги болалар!»

Шубҳа бандалари ниқобида асосан талантсиз ижодкорлар чиқади ва ҳар хил майда-чуйда, жузъий нуқсонлардан «фил» ясаб, ҳар хил йўллар билан ваҳима кўтардилар ва шу йўсинда чинакам истеъдодларга қарши курашади. Чунки, уларнинг асл қиёфасини чинакам истеъдодлар кўрсатади. Афсуски, мана шу ниқобни беихтиёр кийиб оладиган қаламкашлар ҳам топилади. Бундай қаламкашлар сўз санъатининг ўзига хос қонунларини тушунмаган ҳолда мулоҳаза юритиб, бадий асардан фақат кечаси ой, юлдузлар, кундузи эса офтоб чиқади, икки карра икки тўрт бўлади, деган мулоҳазаларни қўллаб-қувватлаш, аксинча, кечаси офтоб, кундузи ой, юлдузлар кўзга яққол кўринади, икки карра икки бешга тенг, деб айтувчиларни инкор этиш зарур деб ҳисоблайдилар-да, ҳаёт ҳақиқатини зиддиятлари билан гавдалантирадиган тирик асарларни нотўғри талқин этадилар.

Баъзан шубҳа бандалари ғолиб чиқади, истеъдодларнинг парвозига тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатади. Улар учун чинакам истеъдодларга қарши кураш ҳаёт-мамонт масаласидир. Абдулла Қаҳҳор бу курашдан ўзини четга олмади, у хилма-хил, мураккаб, шафқатсиз тўқнашувларда ўзининг мислсиз матонати, маҳоратини намоён қилди. Ижод жараёнида ҳам, адабий муҳитда ҳам ўзининг буюклигини кўрсатди. Ҳа, у буюк инсон, улў санъаткорлигича халқимиз юрагига, адабиётимиз тарихига ҳақиқат ва адолат тимсоли сифатида кириб қолганини ич-ичидан сезар, аъло даражада англар эди.

Мана шу қудрат устозга ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам нуқсонларини қалб кўзи билан кўриб, беқиёс ақлу тафаккури орқали идрок этиб, уларга умр бўйи қарши курашга отлантирган эди. Ундаги истейодод кучи фақат асарларидагина эмас, балки ҳар бир сўзи, барча муомала-муносабатларида, хатти-ҳаракатларида намоён бўларди.

ШИФОКОРГА ҲАМ ШИФО БЕРИБ...

...Минг тўққиз юз олтмиш еттинчи йилмиди, «Аяжонларим»нинг муҳокамаси бўлди. У пайтлар Абдулла Қаҳҳор кеча-кундузларини касалликнинг инжиқликлари билан олишиб ўтказар, аммо ёзишдан, яхши ёзиш йўлига тўғаноқ бўлувчи иллат ва кимсалар билан курашиб яшашдан толиқмасди. Негадир, у суяниб қолган, фикрлари билан ҳисоблашадиган уч-тўрт яқинлари, дўстлари орасида мен ҳам буюр эдим.

«Аяжонларим»нинг дастлабки премьерасига боришим мумкин эмаслигини айтдим. Сал вақт ўтиб, яна бирга бордик. Олқишлардан, тирбанд залдаги томошабинлар юзидаги мамнуликдан Абдулла Қаҳҳор ҳаяжонланмай иложи йўқ эди. Лекин бу ҳаяжонланиш биз шифокорлар таъбири билан айтганда, соғайиб келаётган беморнинг «душман»и эди.

Мен шундан қўрқардим. Шу боисдан қайтарканмиз, Абдулла аканинг:

— Спектакль ҳақида ўзларини фикри қалай? — дея берган саволига ҳам жавобимни кўнглига оғир олмасин, ортиқ ҳаяжонланмасин деган ниятда мужмал қилдим:

— Эртага хабар олгани келганимда фикрларимни айтарман, Абдулла ака...

Шундай дер эканман, унинг фикрини чалғитишга уриндим:

— Шу... Абдулла ака, энг яхши ёзувчилар, деганингизда кимларни санаб кўрсатардингиз?

Кўпгина чарақлаган ижодкорлар тилга олинди-ю, аммо мен севган Расул Гамзатов номи тушиб қолди.

— Расул Гамзатов ҳақидаги фикрингизни ҳам билмоқчийдим-да. Негадир унинг номи ёдингиздан кўтарилди, чоғи?

— Ҳа, энди Расул, Расул-да... — дедилар Абдулла Қаҳҳор.

Бу пайт машина Абдулла аканинг уйига етиб тўхтаган эди. Унга эрта келгунимча, ўзини ортиқ уринтирмасликни тайинлаб, қайтарканман, ўйлар эдим: «Бояги савол жиддиймикин? Эртага борганимда, тагин «Аяжонларим» ҳақидаги фикримни сўраб қолса-я...»

Абдулла Қаҳҳор забардаст, кескир, ачитиб, аммо тўғри сўзлайдиган адиб бўлсаям, таъбир жоиз бўлса, ўзгаларнинг фикрига эътибор берадиган адиб эди. Яъни, яхши фикр, яхши маслаҳат билан ҳисоблашар эди. У ёқтирган ижодкорлардан бири Хибзиддин Муҳаммадхонов олдига кўп келганлари, маслаҳат ва фикр-мулоҳазаларини берилиб тинглаганларининг кўп бор шоҳиди бўлганман.

Бир куни мен:

— Абдулла ака, кеча Расул Гамзатов ҳақида баҳонгизни билолмаган эдим. Қайфиятингиз кўтарган пайти шуни бир кўздан кечирсангиз, — деб Расул Гамзатовнинг «Догистоним» номли насрий асарини («Новый мир» журналининг икки сониди босилган эди) бердим. Мен бу асарни ҳайрат билан ўқиб чиққан эдим шу пайтлар.

— Қолдира қолинг, Кибриёхон ўқиб берар...

Абдулла Қаҳҳор шу куниёқ ўқиттириб, эшитибди. Ҳар куни муолажа қилиб турганлигим туфайли эртаси куни келганимда дедилар:

— Сизга минг раҳмат, мен учун Расул Гамзатовни янгитдан кашф этиб бердингиз. Жасоратни қаранг-а: ботмон-ботмон ҳақиқат сўзлар... Зўр!

Абдулла Қаҳҳорнинг буюклигидан далолат бергувчи бундай тан беришлари, тантиликлари, яхшилиқ ва яхши нарсалардан боладай қувонишини кўп бор кўрганман.

* * *

Ҳақиқий адибларни ҳақиқий шифокорларга ўхшатишим келади. Шифокорлар қадим-қадим замонлардан буюн инсон ҳаётига чанг солиб келган, турли-туман микробларни, вирусларнинг тарқалиши ҳамда касалликларни вужудга келиши омилларини ўрганиб, уларга қарши куч кашф этган бўлсалар, адиблар инсониятнинг руҳий соғломлигини заҳарлайдиган «вируслар», уларни пайдо этгувчи омиллар, халққа салбий таъсир кўрсатувчи иллатларни очиқ-ойдин кўрсатадилар. Ижобий фазилатларни ифодалаш билан, яхшиликни ёқлаб, ёмонликнинг тубанлигини кўрсатиш билан давр талабига мос, ижо-

бий, гармоник ривожланган инсоннинг тарбияланишида бетимсол ҳисса қўшадилар.

Абдулла Қаҳҳор ана шундай сиймолардан эди. У ўз ижоди билан жамиятда учраган иллатларни очиқ кўрсата олган, тилининг ўткирлиги, ёмон ва ёмонликка бе-шафқатлиги билан ўқувчилари қалбидан жой олган, замон ва адабиёт оламида ёзувчи бурчини аниқ белгилаган, шахслар амридан, давр маломатларидан ҳайиқмай ижод қилган Абдулла Қаҳҳор — менинг учун энг муътабар адиб, улуғ инсон бўлган.

Ёшлигимдан меҳр қўйган ана шу буюк зот билан илк танишувимиз кейинроқ, тасодиф туфайли рўй берганди.

...Устозим, табобат илмининг сардорларидан бири, СССР Медицина Фанлари академиясининг мухбир аъзоси, машҳур терапевт, профессор Эргаш Отахонов уйда оғир дардга чалиниб ётарди. Бир куни Абдулла Қаҳҳор кўргани келди. Минг тўққиз юз олтимиш олтинчи йилнинг ноябрь ойи эди-ёв, адашмасам... Адибни бемор Эргаш Отахонов билан холи қолдириш мақсадида, папирос тутатишни баҳона қилиб қўшни хонага ўтдим. Китоб жавонидан Эргаш Отахоновнинг эндигина нашрдан чиққан китобини кўздан кечира бошладим.

Бир пайт Абдулла Қаҳҳор ёнимга келди-да, вазминлик билан сўзлай бошлади:

— Мен сизни орқаворатдан таниганимга анча бўлади. Билишимча, сиз Эргаш Отахоновни кузатувчи шифокор, дўсти эмишсиз, у кишига қўйилган диагноз (у рак касаллигига чалиниб қолган эди) тўғрими? Наҳотки ҳозирги замон медицинаси бунга ёрдам беролмаса?— дея анча вақт жим қолди.

Мен бўлса минг ҳаяжон билан адиб сўзига қулоқ солар, шундай катта ёзувчининг медицина ҳақидаги фикрлари, бемор ҳақида юракдан қайгураётгани, бирор-бир чора-тадбир топиш йўлида жон куйдиришни ўз бурчи деб билаётгани — бу инсонни жуда катта қалб эгаси эканлигидан ҳайратланар эдим.

* * *

Мен Абдулла Қаҳҳорни ер қаърига қўл солиб, муъжизалар яратувчи ҳақиқий геологга ўхшатгим келади. У адабиётнинг чинакам билгичларидан, унинг келажагини олдиндан кўра олувчи донишмандларидан, заҳматкаш геологларидан эди. Унинг шу хислатларини билсам ҳам бир суҳбатда сўрадим.

— Нега эндигина илк ижоди билан танилиб желаётган Эркин Воҳидов, Абдулла Оринов каби ёшларга меҳрингиз тушиб қолди? Ҳатто айрим асарларингизга улардан эпитаф ҳам олдингиз?

— Уларнинг, — деди Абдулла ака хиёл сукут сақлаб, — таланти ва дадиллигида мен иккисининг ҳам келажаги ёрқинлигини кўрдим. Лекин бу йўлда уларни машаққатли тўсиқлар, синовли дақиқалар кутади. Шу катта йўлда бор имкониятларини хиралаштириб қўйишмаса бас...

Ҳа, аллома адиб, бетакрор истеъдод эгаси, сўзи билан иши бир Абдулла Қаҳҳор ҳамиша орамизда, авлодларга ҳамиша мактаб бўлиб қолаверади.

ИҶлдош Шамшаров

АДИБ ҲАЁТИДАН ЛАВҲАЛАР

... Мен кирганда у китоб ўқиб ётган эди. Урнимга чўзилдим. Мизғиган эканман. Қиқирлаган кулгидан кўзим очилиб кетди. У энди оёғини йиғибди; кўзойнаги кўлида, ўйнаб ўтирибди.

— Кечиринг мени, домла, кулги ўзи қистаб келди, тўхтатолмадим, — деб узр сўради. Кейин у ўзини танитди; муаллим экан, ўттиз беш йилдан бери адабиёт ўқитаркан.

Уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдик. Гапимиз адабиётдан нари кетмади. Поезд ғилдиракларининг мақомига унинг озғин гавдаси аста тебранарди.

— Биласизми, домла, — деди, нимагадир менга синчков тикилиб, мен Абдулла Қаҳҳор ижодининг мухлисман. Маза қилиб кулгим келса ё чуқурроқ ўйлатадиган фикр изласам Қаҳҳорга мурожаат қиламан, — деди у, кўзойнаги дастасининг учи билан чаккасига уриб-уриб. — Тилим учиди, дилим тўрида турган гапларни мана ундан топаман, — у кўлидаги китобни боши узра кўтарди. — Жумлалар қисқа, самимий; сўзлар содда, лўнда; қамрови катта, теран. — У яна сукутга толди, хийладан кейин давом этди: — Ҳа, у мутафаккир адиб... — Мана бу ҳикояни ўқиб кўринг! — деб китобни менга узатди. — Утмишда аёл зоти бошидаги ҳамма хўрлик, мусибат гўё шу кичик ҳикояга жойлаб қўйилган. Уқийсизу агар кўнглингиздаги газаб, нафрат ҳисси заррадай бўлса, тўп ўқидай гумбирлаб отилади: ўша Олимбек додҳога, барча додху бой, муллаларга қарши, уларни туғиб вояга етказган эски тузумга қарши ўқ отилади.

Китоб варағини очдим. Бу «Даҳшат» ҳикояси эди. Ҳикоя биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган эди.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг кўлини ўқувчи дастлаб «Қизил Ўзбекистон» саҳифасида ўқирди.

Адиб ҳикояни «ҳали сиёҳи қуримасдан» бўлимга олиб келарди, ўзи ўқиб берарди-да, кимда, қандай фикр бор, қулоғим сизларда, дегандай жилмайиб бизга қараб турарди.

У сипо ва камтар одам эди.

«Даҳшат» ўқилгандаги таассурот ҳали-ҳали кўз олдимда. Хонага жимлик чўккан, ҳаммамизни ҳикоя воқеасининг бориши, ечими қамраб олган эди. Қулоғимизда шамол «чийиллайди».

Саккиз хотини даврасида тасбеҳ ўгириб ўтирган додҳо: «Ҳозир гўристон қанақа ваҳимали бўлса экан», деб ўйлайдию қўрқувдан «тилигача совуқ тер чиқаради...» Додҳонинг энг кенжа хотини Унсин: «Тириклар гўристони бўлган бу даргоҳ»дан қутилиш, озод бўлиш учун шамол «пишқириб» турган шу ваҳмали тунда, қўлида қумғон, чойнак, «ўликлар» гўристонига боради, ўтин териб ҳазрат сағанаси ёнида додҳога чой қайнатиб, дамлайди; додҳо Унсин тирик қайтмасин дейди, бу ваҳмалар етмагандай, гўристонга маймун жўнатади; маймун Унсиннинг елкасига миниб олади, Унсин биледи: «Додҳонинг маймуни». Унсин қўлидаги чойнакда чой, додҳонинг уйига тирик қайтиб келади...»

«Бироқ Унсин пешингача етмади — узилди». Отаонаси, дугоналари ёнига унинг жасади кетди.

Унсин ёруғликка интилди. Шу ёруғликни, озодликни, деб жонини фидо қилди.

Абдулла Қаҳҳор даҳоси шундай дейди.

— Сукут чўзилиб кетдими, нима, айтадиган гап йўқми? — Абдулла ака кулимсираб бизга тикилди. Бизнинг таассуротдан чиқолмаётганимизни ўзи сезиб турган эди.

Бўлим ходими Расул Раҳмоновнинг фикри адибнинг диққатини тортди:

— Маймун гўристонда туйқисдан пайдо бўлиб қолди. Ҳикоя бошида додҳонинг маймуни борлигига бирон ишора бўлса, қандоқ бўларкин?

Абдулла ака бир нафас ўйлашиб турди-да, хушнуд жилмайди:

— Уринли мулоҳаза. Биласизларми, дастлабки вариантда бу ишора бор эди. Кейинги таҳрирда, ортиқча, деб ўчирган эдим. Демак, тиклаш керак.

Абдулла Қаҳҳор такаббур одам эмас эди, асарига

билдирилган фикр-мулоҳазани ўринли деб билса, жуда хурсанд бўларди.

— Ҳа, балли,— деди купедаги муаллим, ҳамроҳим бирдан жонланиб, озғин гавдасини тиклади, ҳатто қўлини бошидан баланд кўтарди: — Қаҳҳор такаббур эмас, адабиётнинг буюк заҳматкаши эди. У қоронғиликдан ёруғликка қаради. Уқувчиларини ёруғликка интилтирди. Мен шундай деб ўйлайман...— У яна жим қолди. Фақат ташқаридаги ғилдирақларнинг тақир-туқури эшитилади, муаллимнинг озғин гавдаси бу оҳангга мос тебранади. У ёнидан яна бир китоб олиб варағини очди:

— Мана буни ўқигандирсиз?.. Ўқинг! Унсин йўлида жонини фидо қилган ёруғликни, озодликни олиб келганлар — большевиклар ҳақида бу ҳикоя...

Мардикорга кетган ўғлига интизор бўлиб жон беролмай ётган бемор кампир, ўғлининг Қўқонга келганини, большевик аскарлар сафида эканини эшитиб жонланади; оқшомда Бозорбошидан келаётган ғовур, қувноқ товушларни эшитади, ёниб турган чироқларни кўради, замбилгалтакдан тушиб, сайил бўлаётган томонга, Бозорбошига қараб юради...

— Биласизми, домла, — деди ўқитувчи, — назаримда, Абдулла Қаҳҳор бедор умрини, ижодини ёруғ иқболга, инсон кўнглига ғубор қўндирмасликка бағишлади. Ҳа, шундоқ!

Ўрнимга ётиб эсладим. Адибнинг бу ҳикояси ҳам «Қизил Ўзбекистон»да босилган эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг эллик ёшлик тўйи яқинда ўтган, чамамда, октябрнинг бошларида эди.

Уша йили куз ёнғингарчилик, совуқ билан бошланди. Бир куни илк тонгда идора ходими шоир Туроб Тўла билан Дўрмонга, Абдулла Қаҳҳор ҳузурига бордик. У елкасида тўн, гулзорга қараб турар эди. Узум баргларини, гулларни совуқ чалган, қоп-қорайиб бужмайиб қолган. Кечагина кўзни қувонтирган, кўнгилни ўстирган гулларнинг куни бевақт битганига ачингандай, хаёл қамровида эди у.

Чинорнинг баланд شوҳидаги узилган бир барг ҳавода лапанглаб, эриниб пастларди. Абдулла ака унга тикилиб турди-да:

— Барглар ҳам умрини яшаб бўлди,— деди. — Кечагина бу ердан ўтган одамни чапак чалиб, қувониб қарши оларди. Ўтказган умридан мамнунмикан?.. —

Қараб турди-да, бош чайқаганича бизни уйга етаклади. Кўч-кўрон ярим йиғштирилган эди.

Нонушта устида уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдик. Гап орасида мақсадга кўчдик.

— Мана, сиз элликни ўтказдингиз, совет давлати қирқ ёшга тўляпти, Абдулла ака, — деб гап бошлади Туробжон. — Газетанинг шу тўй сониغا бирон мақола-ми, ҳикоями сўраб келдик.

Абдулла Қаҳҳор ўйланиб қолди. Анчагача индамади. Биз жавоб кутиб унга тикилиб ўтирибмиз.

— Мақола ёзмасман, мақолани бошқалар ҳам ёза олади. Адиб бирон нима демоқчи бўлса, бадиий асарда айтиши керак, — деди у ўзига хос босиқ товуш билан. — Аммо менинг тайёр ҳикоям йўқ, янгисини ёзишга вақт етмас, байрам кунига жуда оз қолди.

Туробжон иккимиз бир-биримизга қарадик. Кейин суҳбатимиз ҳозирги адабиётимиз кўтараётган мавзулар устида борди. Туробжон, Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида бўлиб ўтган босмачилик ҳаракати шу кунларда адабиётимизда кўп ўрин олаётибди, кинода ҳам, театрларимиз сахнасида ҳам кўпинча шу гап, устига-устак, том-том китоблар ёзилаётибди, деб нолиди. Қаҳҳорнинг қоши чимирилди, юзи жуда ҳам жиддийлашди.

— Бу номаъқул! Ўзбек халқининг тарихи, Октябрдан кейин босиб ўтган шонли йўли ичида бу воқеа денгиздан бир томчи, битта яхши асарда айтиб ўтулик гап. Ҳайронман одамларга, ёзадиган бошқа гап қуриб қолгандай ўша воқеани бўрттираверишдан нима мурод? Йўқ, бу номаъқул! — деб хитоб қилди у. Яна хийла жим ўтирди-да, кейин бизга ўтирилди: — Бўлди! — деди бирданига. — Ҳикояни ёзиб бераман. Қалам тебратишга қўлимнинг мадори етса бас, ҳикоя бўлади...

...Ноябрнинг биринчи кунлари эди. Мен яна Дўрмонга келдим. Ҳаммаёқни қиров босган, изғиринли тонг эди. Абдулла ака елкасида тўн, йўлакда битта-битта қадам босиб уёқдан-буёққа юрарди. Хаёлини бузгим келмади, жўга дарахти тагида бирпас қараб турдим. У мени кўриб қолди:

— Шу ҳикоя бизни шаҳарга кўчишдан, бирон жойга чиқишдан тўхтатди. Битай деди, охирги жумла қолди, шу ёзилса нуқта қўйилар, — деди у мийигида кулиб.

Назарим ёзув столига тушди: йирик-йирик ёзилган бир неча варақ қоғоз устма-уст, қўйилган бир варақ

нинг ярми тўлган. Стол тагида электропечка қизариб турибди. Пастда, икки томонда «чиқитга чиқарилган» қоғозлар уйилиб ётибди. Мен уларни олиб санадим: икки юз қирқ бет чиқди, шекилли. Абдулла ака:

— Одамлар, Қаҳҳорга сўз ўзи қуйилиб келавсради, деб ўйлашса керак. Қўрдингизми? — деди.

— Буларни ташлаб юборманг, — дедим.

— Нимага, кейин текширувчиларга керак бўлади-ми? — деди у кулимсираб. — Ҳикояни икки кундан кейин ўзим олиб бораман.

...Ҳикоя саҳифада чиқди. Корректурани ўқиб бўлиб яна кулди:

— Шунча кун ёзиб газетанинг бир подвалини ҳам тўлдиrolмабман-а.— У қўлини иягига тиргович қилганча ўйланиб турди-да: «Большевиклар»,— деб сарлавҳани қайта ўқиди — ичидаги гап кўтарармикан шу юкни? Сизларча қалай?

— Жуда кўтаради,— деди газета муҳаррири Иброҳим Раҳим. — Имонингиз комил бўлаверсин.

Адиб ҳикояни қайта ўқиди. Хийладан кейин саҳифа ҳошиясига имзо чекди. Саҳифа подвалига қараб туриб деди:

— Сиқиб, сувини чиқаравериб қуритиб қўяман, шекилли...

— Ҳақ гап, қани ичи бўшроқ бирон жумлани, юки озроқ бирон сўзни топинг-чи! — Муаллим яна қаддини тиклади. Унинг ингичка бўйни тағни ҳам узун кўринди. — Тополмайсиз! Роман ўқийсизми, қисса ё ҳикоями, ҳатто фельетонми, бош кўтаролмайсиз; гоҳ кулиб, гоҳ қувончга тўлиб, гоҳ ғазаб отига миниб ўқийсиз. Мана бу фельетонни ўқинг. — У китобни яна менга узатди.

Уша «Нутқ». Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи сезганидек: «Кенг эшитувчилар оммасига мўлжалланган» нотиқлардан бири... Мен бу асарнинг ёзилишига нима туртки бўлганидан хабардор эдим.

...Бир кун кечаси соат ўн иккиларда, қўлида бир даста газета, кабинетга Абдулла Қаҳҳор кириб, ўзини диванга ташлади. (Уша вақтларда бошлиқлар ярим кечагача идорадан кетмас эди, адиб Ўздавнашрда редактор бўлиб ишларди.) Унинг кўзлари қизарган, қовоқларига ажин чизиқ тортган, жуда ҳорғин кўринарди. У камдан-кам кеч қоларди.

— Жуда кеч қолибсиз?— дея термосдан бир пиёла иссиқ чой қуйиб узатдим.

— Диктовка қилаётган эдим. Машинисткага жавоб бериб, мана бу газеталарни ўқиб қолдим, — деди у. — Юзида истеҳзоли табассум ўйнади. — Ажиб бир тил пайдо бўляпти. Қаранг: «Хашак» деб қўя қолмайди, албатта «дағал хашак» дейди. «Жўхориپоя ё кўк поя демайди, албатта, «яшил масса» дейди. Бу таржима эмас — бир олимнинг мақоласидаги гаплар. Ёки мана бунисини ўқинг: «Чорвачилик фермаларига кўпроқ яхши ем-хашак ғамлаш керак» демайди, албатта: «Чорвачилик фермалари ўзларининг кенг-мўл ем-хашакларига эга бўлсин учун бу ем-хашакларни планда мўлжалланганидан орттириб жамғаришни бевосита таъминлаш чораларини кўриш керак», деб ёзади. Чунки бу тилда гапириб бўлмайди, фақат ёзиб бўлади. — У пиёлани менга узатди: — Чойнинг иссиқроқ жойидан яна қуйинг. Буларни ўқиб одам бўғилиб кетади. Қочириқлардан бебаҳра, ўлик сўзлар. Булар жонли, тирик сўзни тахтага тортади. — У чой хўплаб ўтириб кулимсиради: — Шу сўзларни териб, газетага фельетон қилиб берсам, чиқарармикан?

— Чиқаради, билиб ўтирибдими, — дедим.

Орадан ўн-ўн беш кун ўтиб «Нутқ» «Қизил Ўзбекистон» газетасининг охириги бетиде чиқди. Ўқиб роса кулишган эдик.

— Куласиз, жумла тугамай, ўзи қўзиб келади, — деди муаллим кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб. — Масалан, нотиқ нутқ сўзляпти, ўзини-ўзи масхаралапти-ку, мен унинг башарасини, важоҳатини кўриб тураман, эсиз одам, дейман...

Ҳамроҳим хайрлашиб, Қўқонда тушиб қолди. Мен ўрнимга ётдим, аммо Абдулла Қаҳҳорнинг қиёфаси кўз олдимдан кетмади. Хаёлим унинг адабиёт учун, ўзбек тилининг софлиги учун тинимсиз жон куйдирганида. У гоҳо ўз заҳмати ҳақида гапириб дерди: «Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан ўн беш-ўн олти марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал бераман».

Абдулла Қаҳҳор услуби, фақат унинг ўзига хос услуб — одамни ҳайратга соладиган меҳнатнинг мевасидир. Антон Павлович Чехов услуби нақадар ўзига хос, такрорланмас услуб бўлса, Абдулла Қаҳҳор услуби ҳам шунчалик ўзига хос, такрорланмас услубдир. У ўзининг бу услуби учун устози Антон Павловичга қуллуқ қиларди.

Чеховнинг юбилейи эди шекилли, Абдулла Қаҳҳорга мақола ёзиб бериш илтимос қилинди. Абдулла ака газета босмага туширилаётган куни редакцияга жилмайиб кириб келди.

— Биламан, катта жой қолдиргансизлар, аммо катта ўрнида кўрарсизлар деб шуни олиб келдим, — деди-да, бир варақ қоғозни муҳаррирга узатди. Бир бетининг ярми ҳам тўлмаган. Иброҳим Раҳим ўқиб жилмайди.

— Қичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни, қабилда бўлибди! — деди ва ўн иккинчи бош ҳарфлар билан тердириб, бош сарлавҳа тагидан олти устунга қўйинг деб тайинлади. Саҳифа чиққанда Абдулла ака кулди:

— Бир чеккада қисиниб қолар, деб ўйлаган эдим. Ёўқ, тепага чиқиб яйрабди.

Кейин гаплашиб ўтирдик. Гап қисқа ёзиш устида эди.

— Кўп сўз ёлғоннинг юзини пардалаш учун керак. Қисқа ёзиш учун қаттиқ меҳнат, эринмай ўқиш керак, — деди у.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи тинмай ўқир эди; кундалик дунё воқеаларидан, адабий жараёндан мунтазам хабардор бўлиб турарди. У республикада чиқадиган газета-журналлардан тортиб, Иттифоқда чиқадиган газета-журналларгача, буларнинг кўпчилигига муштарий бўларди. Ўзи ўқиб чарчаса, хотини Қибриё хонимдан ўқитиб, қулоқ солиб ўтирарди. У билганларига қаноат қилмас, ҳаётни юриб кўриш, кузатиш билан бирга ўқиб ўрганар эди.

У ёшларни ўқишга, кўп ўқишга даъват қиларди. Уша вақтлардаги ёш шоирлар ва прозачиларнинг кўпчилиги Абдулла Қаҳҳорнинг қаноти остида улғаяр, бедорликка ўрганарди. Абдулла Қаҳҳор ёшларнинг бошини ҳадеб силайвермас эди. Яхши асар учун уларни рағбатлантирадиган гаплар билан қувонтирса, зўрма-зўраки ёзилган ёки ўртамиёна асар учун аямай танқид қиларди. Ёшларнинг ўртамиёна асарларини мақташса, у: «Талант учун энг хавfli шира офаринчиликдир... ўртамиёна асарга ўқилган «офарин» бахил кўрнинг тилагига ўхшаб кетди», дерди.

Олтмишинчи йил охирлаб қолган эди. Толстойнинг вафотига эллик йил тўлиши муносабати билан уни эслаш бўлган эди; Абдулла Қаҳҳорга мақола ёзиб беришни илтимос қилишди. У киши ўйлаб турди-да: «Бўпти, насиб бўлса, бу сафар катта бир мақола ёзай, — деди, — Толстойнинг бастси ҳам шуни талаб қилади, бу буюк сий-

мони оз сўзда таърифлаш учун кўп вақт керак, бизнинг ихтиёримизда эса, бу вақт йўқ».

Сўнгги муддатгача «катта мақола»ни кутдик, лекин Абдулла акадан дарак йўқ. Телефон қилдим, у кишининг ўзи жавоб қилди: «Тобим қочиб қолди...» деди. Мен трубкани қулоғимга босганимча жим қолдим. Кейин: «Жой қолдирилган-ку, анча жой», дедим. У ҳамон индамасди. Охири: «Ўзингиз келинг, бирон гап чиқар», деди. Борсам, диванда тўнига ўралиб, қўлида дафтар, нималариндир чизиб ўтирибди.

— Тумов нима, одам менсимайдиган бир дард, мени беш-олти кундан бери ўриндан тургазмайди. Бунинг устига Кибриё йўқ, Самарқандда. У бўлганда бу дардни йўқотиш йўлини топарди. — Менга тикилиб турди-да: — Кўрдингизми, катта мақола ёзиш насиб қилмаган экан. — У туриб дафтарни стол устига қўйди. Стулни суриб ўтирди. — Уч-тўрт кундан бери машқим шу. Мақола плани.

Дафтар бетига жадвалдай чизиқлар чизилган, тепасига: «Толстой бутун бошли бир академия» деб ёзилган. Толстой таърифланган бошқа чизиқлар ҳам марказга — дафтар ўртасига тортилган.

«Биласизми, — деди у, — менга ҳарф танитган ўқитувчим — эски ўзбек зиёлиларидан бири, «Толстой бўйи баравар китоб ёзган», у кишини «Ҳазрат» дейиш мумкин», деган эди. Мана энди мақолани ёзишга киришсак бўлади.

Ҳарфлар каттароқ чиқсин учун бўлса керак, икки перони ручкага устма-уст кийгизиб, ёзиб бўлгунча кўпгина қоғозни «чиқитга чиқариб» ташлади, ҳар сафар қайта таҳрир қилиб, қайта кўчирди. Охири:

— Энди бу мақолани битди дейиш мумкин, — деди.

Кейин машинкада ўзи кўчирди. Бор-йўғи ўн олти сатр. Аммо катта мақоланинг мағизи шунга жойланган эди.

Мақолани олиб редакцияга кириб келганимда кеч кирган эди. Абдулла Қаҳҳор ана шундай адиб эди.

УСТОЗ УГИТЛАРИ

ТАНИШУВ

Мен Абдулла Қаҳҳорнинг ўзидан аввал асарлари билан танишганман. Бу воқеа урушдан олдин, адашмасам, тўртинчи синфда ўқиб юрган кезларимда рўй берган эди. Газетада «Невара» деган ҳикоя чиқиб қолди. Ҳикояда худди менга ўхшаган невара билан бувимга ўхшаган кекса кампир орасидаги можаролар тасвирланган экан. Буви неварага кечаги овқатни «ейсан» дейди, невара «емайман» дейди. Шу пайт самолёт хат ташлайди, буви «хатда нима депти?» деса, невара: «Сталин бобо болалар кечаги овқатни емасин депти», деб жавоб беради. Бу гап бизга ҳам дастак бўлди, ҳикояни бувимга ўқиб бердим, Сталиннинг гапини икки қилиб бўлмаслигини тушунтирдим. Бувим доно кампир бўлса ҳам, жуда содда хотин эди — бу гапга чиппа-чин ишонди. Шу-шу, иситилган овқатни емайдиган одат чиқардим. Ҳозир ҳам олдимга иситилган овқат келиб қолса, ўша ҳикояни эслайман...

Кейинчалик Абдулла Қаҳҳорнинг анча асарларини ўқиб чиқдим. Уқидим-у, лекин, ҳали унчалик уққанам йўқ эди. Биринчи марта Абдулла Қаҳҳорни ёзувчи сифатида 1946 йилда дўстим Матлаб Воҳидовнинг ёрдамида кашф қилдим. Матлаб университетнинг физика-математика факультетида, мен эса унинг акаси Маҳмад билан филология факультетида ўқирдик. Ака-укалар ёш бўлишларига қарамай, анча ҳаётий тажрибага эга, теран ва оригинал фикрлайдиган йигитлар эди. Матлаб математик бўлса-да, бадий адабиётни биздан кўп ўқир ва ўқиганлари ҳақида доим мустақил фикр юритарди. Бир кун «Бемор» ҳикояси ҳақида гаплашиб қолдик. У бир-бир ярим саҳифада бутун бир оила тақдирини тасвирлаб берган ёзувчининг маҳоратини мақтади-да, ҳикоядаги менинг назаримдан қочган жойларга эътиборини жалб қилди. У ҳикоядаги: «Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша гингиллайди, бемор инқиллайди», — деган иб-

раларни ёддан айтди-да,— бундаги уйғунликка қара, ички оҳангга қара, бу икки жумла бирлашиб, бемор ётган хонадаги даҳшатли сукунатни кўз олдинга келтириб қўяди»,— деди. Дўстимнинг гапи туфайли, ёзувчи асарларини қайтадан бошқача кўз билан ўқиб чиқдим. Ўқиб чиқдим-у, мўъжиза рўй берди — кўз ўнгимда ўзгача бир дунё намоён бўлди, бу дунёни яратган адиб эса назаримда, ҳар нарсага қурби етадиган ажиб бир сеҳргарга айланди. Абдулла Қаҳҳорни кўриш, у билан танишиш, у билан суҳбатлашиш энгиб бўлмайдиган ва айни чоқда етишиб бўлмайдиган иштиёққа айланди. Бу орзумнинг ушалишида ҳам дўстлар ёрдамга келди.

1954 йил эди, шекилли. Мен у кезларда Москвада ўқиётган эдим. Бир куни ёзги таътилга Тошкентга жўнашим арафасида СССР Ёзувчилар союзида хизмат қилаётган дўстим Пиримқул Қодиров қўнғироқ қилиб қолди:

— Абдулла Қаҳҳорнинг бир нарсаси бор эди, Тошкентга олиб кетолмайсизми?

— Албатта, олиб кетоламан. Қаердан олай?

— Сиз овора бўлманг, эртага ўзим етказаман.

Эртасига вокзалга борсам, мен кетадиган вагоннинг олдида Пиримқул, Абдулла Қаҳҳор ва у кишининг рафиқалари Кибриё опа туриптилар. Пиримқул бизни таништирди, Абдулла аканинг салобати босиб, нима дейишимни билмай, дудуқланиб қолдим. Абдулла аканинг оддийгина гаплари ноқулайликни кўтарди:

— Жиянга велосипед олгандик. Тошкентда топилмайди. Юкимиз кўпайиб кетиб, самолётда олиб кетишнинг иложи бўлмаяпти. Сизни уринтирадиган бўлдик.

— Ҳечқиси йўқ, Абдулла ака. Тошкентда қаерга олиб бориб берай? Адресни айтинг.

— Йўқ, ўзимиз вокзалда кутиб оламиз.

У пайтларда Москвадан Тошкентга поезд сал кам тўрт сутка юрар эди. Ниҳоят, белгиланган муддатда поезд Тошкент вокзалига келиб тўхтади. Перронда мени кутгани чиққан қариндош-уруғлар, дўсти ёронлар қаторида Абдулла Қаҳҳор ҳам ёнларида Кибриё опа билан жилмайиб туришарди. Омонатни топширдим. Улар раҳмат айтишиб, жўнаб кетишди. Шундан 1957 йилгача бошқа учрашмадик. Албатта, Абдулла ака бу воқеани бутунлай унутиб юборган бўлса ҳам ажаб эмас. Очигини айтганда, менинг ҳам эсимдан чиқиб кетиши мумкин эди. Ахир, нимаси бор — поездга чиқариб қўйгандан ке-

йин велосипед келаверади-да... Бироқ бир воқеа рўй бердики, Абдулла Қаҳҳор билан биринчи учрашувим хотирамга муҳрланиб қолди.

1954 йилнинг 15 декабрь куни соат бирларда телефон жириглаб қолди. Трубкани кўтарсам — Пиримқул.

— Дўстим, қўллаб юбормасангиз бўлмайди. Бир ёзувчини кутиб олишим керак эди, самолёт кечикяпти... Менда съездга таклифнома бор. Урнимга аэропортга сиз чиқсангиз. Машина тайёр...

Бу гал ҳам дарров рози бўлдим. Гап шу куни соат 4 да Катта Кремль саройида очиладиган Совет ёзувчиларининг II съезди ҳақида бормоқда эди. Табиийки, ҳар бир ёзувчи учун, лоақал меҳмон сифатида бўлмаса ҳам, Бутуниттифоқ съездида иштирок этиш — умрбод эсдан чиқмайдиган шарафли воқеа. Иккинчидан, у пайтларда Кремль кенг халқ оммаси учун ҳали очиб қўйилмаган эди. Шунинг учун бу тарихий жойларга қадам қўйишни, не-не буюк тарихий воқеаларнинг гувоҳи бўлган Катта Кремль саройида мажлисда ўтиришни орзу қилмайдиган одам бўлмас эди. Пиримқулни тушуниш мумкин эди.

Шундай қилиб, Пиримқул Кремлга, мен аэропортга жўнадик.

Самолёт жуда кечикиб, тун яримдан оққанда келди. Ёзувчини кутиб олдим, ўзимни таништирдим. Пиримқулнинг узрини айтдим. Самолёт кечиккани учун кайфи бузилганми ё бошқа сабабданми, ёзувчи гапларимни энсаси қотиб тинглади. «Бошқа тузукроқ одам қуриб қолганмиди кутиб олишга» дегандек менга бошдан-оёқ разм солди, кўнгли тўлмади шекилли, йўталиб олди-да, қисқагина қилиб, «кетдик», деди. Йўлга тушдик. Аэропорт билан шаҳарнинг ораси хийлагина узоқ. Ёзувчи олдинги ўриндиқда, мен орқада. Ёзувчи оғзига талқон солиб олгандек чурқ этмайди. Мен ўзимча бир нарсаларни сўрашга, бир нарсаларни айтишга тортинаман. Хуллас, шаҳарга етиб боргунча, сиқилиб ёрилиб кетай дедим. «Москва» меҳмонхонасига келганда соат икки бўлиб қолганди. Меҳмонларни жойлаштириш билан шуғулланувчи ўртоқ уч-тўрт кундан бери уйқусиз, дамсиз жуда қаттиқ ишлаганидан, тошдай қотиб ухлаб қолипти. Ёзувчи менга: «Уйғотинг», деб буйруқ берди. Мен унинг оёқларидан тортиб, уйғота бошладим. Қани, энди уйғонса... Лоақал, хурраги пасаймайди. Ниҳоят, ёзувчининг тоқати-тоқ бўлиб кетди шекилли, ўзи бориб, қаттиқ силкитди-да, «Встать!» деб бақирди.

Ухлаб ётган одам сапчиб ўрнидан турди-да, кўзла-

рини уқалай-уқалай меҳмонни жойлаштириш тадори-
гини кўра бошлади. Аммо бу иш ҳам осонгина кўча
қолмади — ҳамма дуруст хоналар банд, бир-икки-
та қолганлари мундайроқ экан. Бояги ўртоқ ёзувчидан
эртагача «мундайроқ» хонада туриб туришни илтимос
қилди. Буни эшитди-ю, ёзувчи портлади:

— Қим билан гаплашаётганингни биласанми? Мана
буни кўрдингми?

У палътосининг ёқасини қайтариб, костюмига қадал-
ган қандайдир значокни кўрсатди. Хоналарни тақсим-
ловчи ўртоқ довдираб қолди:

— Ҳозир, ҳозир. Хафа бўлмайсиз. Пули қимматроқ
демасангиз битта люкс бор...

Ёзувчи мақсадига эришганидан мамнун бўлса ҳам,
ҳали жаҳдан тушмаган экан, менга ўшқирди:

— Кўтаринг чемоданни!

Дабдурустан юзимга тарсаки урилгандай бўлди.
Бир кўнглим, чемоданни хонанинг бир бурчагига отиб
уриб, чиқиб кетгим келди. Яна шайтонга ҳай бердим.
Уни кўтариб, айтилган хонага етказиб бердим-у, ёзув-
чидан ҳафсалам пир бўлиб кўчага отилдим. Уйга етиб
бориб ҳам эрталабгача ухлолмай чиқдим. Нима бўляп-
ти ўзи? Ахир, мен бу одамни шу пайтгача жуда катта
ёзувчи деб ҳисоблаб келардим-ку? «Катта ёзувчи» эса
менинг тасаввуримда катта одам, ёрқин шахс ҳам бў-
лиши керак эди, ёзувчи киши руҳининг инженери, у асар
ёзганида юзлаб одамларнинг юрагига кириб, уларнинг
ички дунёсини, аҳволи руҳиясини, қалбида кечган энг
нозик туйғуларни ифодалайди. Унинг фаросати ўткир,
сезгилари нозик бўлмоғи шарт. Ушанда ёзувчи билиши
керак, билмаса сезиши керак эдики, биз мухлислар
учун унинг оғирини енгил қилиш, бирор ишига кўмакла-
шиб юбориш — турган-битгани шараф-ку! Ушанда ёзув-
чи буюриш эмас, чемоданни ўзи қўлига олганда, унга
кўтартириб қўймас эдим-ку! Бунинг ўрнига ўшқирди.
Ҳар қанча жаҳли чиқиб турган бўлса ҳам, биринчи мар-
та кўриб турган одамига ўшқириб бўладими?

Ярим кун овора бўлиб, ҳузур-ҳаловатдан, уйқудан
кечиб, биров уни кутгани чиқса, шаҳаргача кузатиб ке-
либ, ярим кечада жойлаштириш билан овора бўлса бу-
ни кўрққани учун қилмайди-ку? Шундоқ экан, нега
ёзувчи унга хизматкоридай, югурдагидай муомала қи-
лади?!

Шуларни ўйлашга фаросати етмаган ёзувчи қандай
ёзувчи бўлди? Шуларни ўйлаб, тўшакда тўлғониб ётар

эканман, лоп этиб хаёлимда ёздаги воқеа гавдаланди — кўз ўнгимда Абдулла Қаҳҳорнинг бир оз кўзларини қисиб, мийиғида кулиб турган сиймоси пайдо бўлди. Қизиқ, бу одам ҳам ёзувчи. Унинг шуҳрати, мартабаси ҳалиги ёзувчиникидан ортиқ бўлса ортиқки, сира кам эмас. Бироқ нима учун бу одам велосипедни вокзалга ўзи олиб чиқиб берди? Нима учун Тошкентда яна ўзи чиқиб кутиб олди? Ахир, «оёқ-қўли чаққонгина ёш йигит экан, уйга элтиб бера қолса ҳам бир жойи камайиб қолмайди», дейиши мумкин эди-ку? Ҳақиқатан ҳам, уйга элтиб бериш эмас, «Москвадан пиёда кўтариб борасан» деса, шундай қилишга ҳам тайёр эмасмидим?

Кейинчалик шу икки воқеа хотирамда ҳамиша бирга гавдаланадиган бўлиб қолди. Шунга қадар ёзувчи зотики бор, менинг тасаввуримда ҳаммаси фақат самоларда юрадиган, кўпроқ фаришталарга ўхшаб кетадиган покиза одамлар бўларди. Уша икки учрашув туфайли улар осмондан ерга тушди, фаришталик либосидан халос бўлиб, инсоний қиёфаси билан гавдаланди ва шунда билдимки, истеъдод гоят ноёб нарса экан, лекин ёзувчини ёзувчи қилиш учун унинг ўзи сира кифоя эмас экан. Истеъдод билан бирга ёзувчида кўпгина инсоний сифатлар ҳам бўлиши керак экан. Ёзувчи асарда инсонни улуғласа-ю, ҳаётда уни менсимаса, инсонлигини ҳурмат қилмаса, ўзини бошқалардан катта олса, унақа одамдан ҳеч қачон тузук асар чиқмайди. Мен ўшанда икки ёзувчининг феъл-атворини таққослаб шундай хулосага келган эдим. Мен донишмандлик даъво қилмайман, лекин айтишим керакки, адабиёт дунёсида орттирган ўттиз беш йиллик тажрибам бу хулосанинг тўғрилигини тасдиқлаб келмоқда. Ушанда Абдулла Қаҳҳорнинг камтарлигини кўриб, теварак-атрофидагиларга азият чектирмасликка уринишини сезиб қойил қолгандим. Кейин билдим — бу фазилат Абдулла Қаҳҳорнинг бошқа кўпгина инсоний фазилатларидан биттаси экан холос ва уларнинг ҳаммаси бирлашиб, истеъдоди адибни ижодда қандай улуғ қилган бўлса, ҳаётда ҳам уни шунчалар юксакка кўтарган экан.

АРҒИН ОҚШОМЛАРИ

Тошкентнинг шарқий-шимолида Чирчиқнинг ярим йўлида Арғин деган қишлоқ бор. Ундан ўтиб, тоғ томонга жиндай юрсангиз, чапга кетган асфальт йўл келади. Шу йўл сизни тўғри Ёзувчиларнинг ижод уйига олиб

боради. Ижод уйининг шундоққина биқинида бир вақтлар Абдулла Қаҳҳорнинг чорбоғи бўлар эди. Баҳор келиб, кунлар илий бошлаши ҳамон Абдулла ака Қибриё опа билан чорбоққа кўчиб чиқишар эди. Шу-шу кеч кузакка қадар бу ердан одам аримас эди. Чорбоқ чинданда, жуда серфайз, одамнинг ҳавасини келтирадиган даражада сўлим эди. Унинг сўлимлиги ҳар йили Қибриё опанинг меҳнати билан бунёдга келарди. Қибриё опа бир зум тиниб-тинчимас, қайлардандир боғнинг тилини биладиган одамларни топиб келар, ўзи тепасида туриб, тоқларнинг новдаларини кестирар, кейинроқ хомтоқ қилдираб, олма ва бошқа меваларнинг бежо ўсган шохларини тарашлатар, тағларини чоптириб, ўғит солдирадди. Ҳовлининг анчагина жойини анвойи гуллар эгаллаган бўлиб, уларнинг парваришини Қибриё опа ҳеч кимга ишонмасди — гулларни ўзи қирқар, ўзи суғорар, тағларини ўзи юмшатарди. Қибриё опанинг парваришида қандайдир сир бор эдими, билмайман, лекин гуллари жуда ажойиб бўларди — атиргулларнинг ҳар бири чойнакдай, хризантемалари ҳам улардан қолишмайди, гладиолусларининг ранги шунақа тиниқки, ҳар қанча тикилсанг ҳам тўймайсан. Фақат гуллар эмас, бу боғнинг мевалари ҳам йирик-йирик, турган-битгани шарбат бўларди. Хусайнисидан офтоб иси келар, битта шафтолисини эса битта одам еб тугатолмасди. Шунинг учун ҳам машҳур шоир Михаил Светлов бу боғнинг шафтолисини кўрибоқ: «О, шафтоли эмас, Софроновнинг ўзи-ку», деб ҳазил қилган эди. Хуллас, Қибриё опанинг меҳнати ва меҳри билан оддий бир боғ баайни жаннатга айланган эди. Бироқ боғни боғ қилишда Абдулла аканинг ҳиссаси йўқ эди, десак инсофдан бўлмас. Аввало, боғни ҳар хил чўмчуғу чуғурчуқлардан қўриш вазифаси Абдулла аканинг бўйнида эди. У кишининг аллақайдан топиб келган «воздушка» милтиғи бўлиб, аҳён-аҳёнда ундай отиб, чуғурчуқларни қўрқитиб турардилар. Лекин ҳаққирост, анча уста мерган эдилар, астойдил мўлжаллаб отсалар, чуғурчуққа тегизмай қўймас эдилар.

Қушлар ҳам Абдулла акани танирмиди, нима бало, у киши ҳовлида юрса, дарахтларга яқин келмасди. Ундан ташқари, Абдулла ака рўзғор учун керакли ҳар хил буюмларни тайёрлаб берар эдилар. Абдулла аканинг отаси темирчи уста ўтган эмасми, ҳар хил темир-терсақларга ишқибозлик қонида бор эди, унча-мунча ўстачилик ҳам бемалол қўлидан келаверар эди. Масалан, Абдулла ака йиғирма йил машина ҳайдаган. Машина шу

нақа нарсаки, унга вақтида қараб турсанг, бирор жойда панд бериб қўйиши ҳеч гап эмас. Абдулла ака машинани жуда яхши билар, ҳамма майда ремонтларини ўзи қиларди. Мен ҳам машина минишни янги ўрғанаётган пайтимда Абдулла ака бир қанча қимматли маслаҳатлар бериб, мени анча «лишитган» эди. Абдулла ака фақат яхши шофер эмас, яхши фотограф ҳам эди. Бир нечта фотоаппарати бўлиб, кўп сурат оларди. Айниқса, узоқ сафарлардан жуда кўп суратлар билан қайтарди. Чорбоғдаги уйнинг ичида бир бурчак фотолaborаторияга ажратилганди. Баъзан-баъзан шу хоёнага қамалиб олиб, анча-мунча сурат ҳам ишлаб ташлар эдилар. Абдулла аканинг ишлаган суратлари унча-мунча профессионал суратчиникидан қолишмасди. Хонаси келиб қолгани учун Абдулла аканинг бу сифатларини тилга олдим. Аслида, гап Абдулла аканинг боғ ишларига қўшган ҳиссаси ҳақида эди. Боққа кирган одам ишкомпнинг этакроғида катта ариқ бўйига ўрнатилган ғаройиб бир ускунага кўзи тушарди. Бу ускуна ташқи кўриниши билан чангютар асбобга ўхшарди-ю, лекин ариқдан сув тортадиган насос вазифасини бажарарди. Кейин билсак, Кибриё ола бузилган пилесосини ташлаб юбормоқчи бўлганларида, Абдулла ака уни олиб, икки-уч кун уриниб, бинойидек сув тортадиган насос қилиб бериптилар ва шу билан боғни суғориш ишларини «механизациялаштиришга» ўз ҳиссаларини қўшиптилар.

Абдулла ака жуда саришта одам эди. Айниқса, баланд шийпон тагидаги гаражга кўзи тушган одам Абдулла аканинг саришталигига қойил қолмай иложи йўқ эди. Бирор майда винтми ё кичикроқ гайками, ё жуда кам ишлатиладиган бирор майда буюмми керак бўлиб қолса, уни Абдулла ака икки минутга қолмай топиб берарди. Шунинг учун боғнинг ҳар қаричида қатъий тартиб, ажойиб саришталик сезилиб турарди.

Чорбоғнинг бир бурчида айқириб оқиб ётган ариқ бўйида садақайрағочнинг қуюқ соясига сўри қўйилган эди. Боғнинг энг баҳаво жойи ҳам шу ер бўлиб, жазирама саратон кунларида ҳам бу ердан салқин шабада аримасди. Абдулла ака бу ерни яхши кўрар ва устида энглик тўр кўйлак, чолворда кўп вақтини шу сўрида ўтказарди. Шу ерда овқатланар, шу ерда ўқир, баъзан ҳеч ким халақит бермаса, шу ерда ёзар ҳам эди. Абдулла аканинг истироҳат қиладиган жойи ҳам, меҳмон кутадиган жойи ҳам шу сўри эди. Сўрида хонтахтанинг устида соғиб қолмаслиги учун қалпоқ кийдирилган чой-

нак, икки-учта пиёла, вазада сархил мевалар, уч-тўртта янги газета, журналлар, иккита кўзойнак бўларди. Хонтахтанинг тағида эса бояги «воздушка» милтиқ. Мен ҳам шу сўрида Абдулла аканинг суҳбатини олиб, қанча-қанча сурурли оқшомларни ўтказганман. Абдулла аканинг суҳбатлари бора-бора менинг ҳаётимга шу қадар сингиб кетдики, мен учун жуда зўр маънавий эҳтиёжга айланди. Кўрмаганимга бир ҳафтадан ошса, нимасинидир йўқотган одамдай гарансиб қолардим ва дарҳол Арғинга йўл олардим. Абдулла ака ҳамиша очиқ чеҳра билан кутиб оларди. Мен у кишининг бирор марта тажанг бўлиб турганини, энсаси қотганини, киноя ё пичинг билан бирор ёққа ошиқаётганини билдирганини эслолмайман. Ҳар ҳолда Абдулла ака ўзини, туйғуларини бошқариш санъатини мукаммал эгаллаган одам эди. Яна бир қизиқ томони шунда эдики, ёшимиздаги фарқ анча катта бўлишига (22 йил) қарамай, Абдулла ака ҳеч қачон «сен ёшсан, мен каттаман» қабилда иш тутмаган, ҳеч қачон насиҳат қилиш ё ақл ўргатиш, буйруқ бериш йўлига ўтган эмас. Муносабатларимиз ота ва бола ўртасидаги муносабатлардай содда ва табиий эди. Мен ўзимни жуда эркин тутардим, гапирадиган гапларимни танлаб, саралаб ўтирмасдим, ўрни келганда бемалол ҳазиллашар ҳам эдим-у, лекин ҳамиша орамиздаги масофани сақлашга, кўзга кўринмайдиган чегарадан ўтиб кетмасликка уринардим.

Абдулла ака жуда салобатли одам эди, бироқ у кишининг салобати суҳбатдошини эзиб, довдиратиб қўйганини эслолмайман. Суҳбатимиз одатда ҳол-аҳвол сўрашдан бошланарди. Аввалдан белгилаб қўйилган бирор мавзу бўлмасди. Кўпинча бирон кичик факт ёхуд бирон янги асар ҳақида гап бошланарди-да, суҳбат секин-аста дарёдай ёйилиб, теранлашиб бораверарди. Табиийки, унинг теранлашишига Абдулла аканинг мулоҳазалари сабаб бўларди. Уларни эшитиш мен учун ғоятда мароқли бўларди. Мароқлигина эмас, ибратли ҳам бўларди. Мен Арғиндан ҳар гал нимадир орттириб, алланечук бойиб, руҳан енгил тортиб қайтардим. Шу маънода Абдулла ака билан қилган суҳбатлар мен учун бутун бир дорилфунун бўлганди.

Суҳбатларда Абдулла ака нима дегани, мен қандай сабоқлар олганим тўғрисида батафсил гапириш қийин, бунинг учун бутун бошли китоб ёзиш керак. Яхшиси, учрашувлар давомида Абдулла Қаҳҳорнинг тасаввуримга ўрнашиб қолган баъзи хислатлари ҳақида гапирай.

Аввало, мени ҳаммадан ортиқ қўйил қолдирган нарса Абдулла аканинг билимдонлиги эди. Мен бу ўринда адибнинг бадий адабиётдан хабардорлигини, жаҳон классикларининг ижодини беш қўлда пухта билганини ёхуд жорий адабиётнинг ҳамма ҳодисаларидан воқиф эканини назарда тутаётганим йўқ. Ҳолбуки, бу ҳам ноёб нарса, ижодкор учун жуда зарур фазилат. Абдулла ака билан замонавий адабиётнинг ҳамма асарлари ҳақида гаплашиш мумкин эди — адиб уларни ўқиган, жуда ўқимаганда, варақлаб чиқиб, тасаввур ҳосил қилган бўларди. Утмиш адабиётининг эса шундай намуналарини билар эдики, улар менинг етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган бўларди. Бир кун и ўзбек ёзувчиларидан бирининг асари ҳақида гаплашиб ўтиргандик, Абдулла ака сўраб қолди: «Шодерло де Лаклонинг «Хатарли мулоқот» деган романини ўқиганмисиз?» Табиийки, мен романни ўқиш у ёқда турсин, ёзувчининг номини ҳам эшитмаган эдим. «Буни нега сўраялсиз?» десам, «Уша адибнинг романи билан шу асар ўртасида муайян яқинлик бор» дедилару бу яқинлик нимада эканини очиқ айтмадилар. Кейин мен у китобни қидира бошладим. Иттифоқо, 1967 йилда «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» нашр қилина бошланди ва унинг Биринчи сериясининг 56-томида бу асар Аббат Превонинг «Манон Леско»си билан бирга босиб чиқарилди. Китобга ёзилган сўз бошида Шодерло де Лакло XVIII асрда яшагани, артиллерия офицери бўлгани, бўш вақтларида бадий ижод билан шуғуллангани ва унинг «Хатарли мулоқот» деган 175 мактубдан ташкил топган романи XVIII аср француз прозасининг дурдона намунаси бўлгани айтилганди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Абдулла ака адабиётшунослик ва адабиёт назариясига оид янгилıklarдан, янги асарлардан ҳам доимо хабардор бўлар, бирор янги концепция устида бемалол ва атрофлича фикр юрита олар эди. Бу билимлари унга энг мураккаб масалаларда ҳам кўпчиликнинг эътиборини тортадиган фикрлар айтишга имкон берарди. Масалан, бир йили адиб Ёзувчилар союзидаги назарий семинарда «Социалистик реализм адабиётида мундарижа ва шакл муаммоси» деган мавзуда доклад қилиб, ҳаммани қўйил қолдирган эди.

Лекин мен Абдулла Қаҳҳорнинг ўзини ҳурмат қилдиган ҳар бир адабиётчи билиши ҳам фарз, ҳам қарз бўлган нарсалардан хабардорлигини айтмоқчи эмасман. Мен бу ўринда адибнинг қизиқиш доираси нисбатан

кенг бўлганини, ижтимоият, тарих, сиёсий таълимотлар тарихи, динлар тарихи, психология, этика, ҳатто урушлар тарихи каби соҳалардан ҳам яхши бир мутахассисдай хабардор эканини айтмоқчиман.

Фикримни далиллаш учун иккита мисол келтираман: «Фрейдизм» деган таълимот ҳозирги буржуа оламида жуда кенг тарқалган бўлиб, санъатдаги кўпгина субъективистик оқимлар учун назарий фундамент вазифасини ўтайди. Мен анча вақтгача фрейдизмга асос солган одам Зигмунд Фрейд деган австриялик врач ва психолог эканини, у психоанализга асос солганини билар эдим-у, бироқ унинг биронта китобини ўқимаган эдим. Унинг таълимоти нимадан иборат, бу таълимотнинг тўғри жойи нимада, хатоси қандай — бу гаплардан ҳам мутлақо беҳабар эдим. Шунга қарамай, у ер-бу ерларда фрейдизмни чангитиб сўкканим ҳам бор. Бир кун қўлимга бир совет психологининг «Инсон психикасининг сирлари» деган китоби тушиб қолди. Китоб янги чиққан бўлиб, унинг кўп қисми фрейдизм ҳақида эди. Бу масалада ҳақиқатан ҳам эътиборга лойиқ қизиқ масалалар, ёзувчи билиши керак бўлган жиҳатлар анча экан. Китобни ўқиб бўлдим у Дўрмонга — Абдулла аканинг боғига югурдим. Ахир, билишимни кўз-кўз қилишим, ҳеч ким билмайдиган нарсалардан ҳам воқиф эканимни намойиш этиб, жиндай гердайишим керак эди-да. Бундан ташқари, бунақа нарсалардан Абдулла акани ҳам пича хабардор қилиб қўйса, зарар қилмайди, ҳарҳолда, ёзувчи одам — асқотиб қолиши мумкин.

Абдулла ака аввал гапимни бўлмай, қизиқиш билан қулоқ солиб ўтирди. Ҳикоянинг қай бир нуқтасига етганда гапимни йўқотиб қўйдим: ё ўша масаланинг моҳиятини тушунмаган, ёки ўқиган нарсам хотирадан кўтарилиб бўлганди. Мен калаванинг учини топаман деб, инқиллаб-синқиллаб уриниб турар эканман, Абдулла ака гапни узилиб қолган жойидан давом эттириб кетди. У фрейдизмнинг нима эканини, фрейд қандай тажрибалар ўтказганини, психоанализ қанақа бўлишини, Фрейд таълимотининг зарари нима эканини батафсил гапириб кетди.

Ҳанг-манг бўлиб қолдим. Мен Абдулла аканинг ҳар хил соҳаларда билимдон эканига ўрганиб қолган эдим-у, лекин у кишидан буни кутмаган эдим. Ахир, кейинги 30—35 йил ичида Фрейднинг асарларигина эмас, унинг тўғрисидаги китоблар ҳам нашр этилмаган эди-да! Мен теша тегмаган гаплар билан Абдулла аканинг билимини кенгайтириб, «кўзини очмоқчи» бўлиб келгандим,

бўлмади. Бу гал ҳам яна ўзимнинг кўзим очилди. Абдулла аканинг гапларини ҳайрат ичида лол қолиб, эшитиб бўлганимдан кейин Фрейд ҳақида шунча нарсани қаердан билишларини сўрадим. Абдулла ака: «Ҳа, энди, бир вақтлар ўқиган эдим-да», деб қўя қолди. Шунча билимнинг манбаини яқинда билдим — адибнинг кутубхонасини саришталар эканман, 1925 йилда Ленинградда Давлат нашриёти томонидан рус тилида нашр қилинган Ф. Виттельснинг «Фрейд. Шахсияти, таълимоти ва мактаби» деган китобига кўзим тушди. Унинг кўп жойига қалам теккизилган эди. Демак, Абдулла Қаҳҳор бир вақтлар бу китобни синчиклаб ўқиган, Фрейд таълимотининг моҳиятини ўзлаштириб олган-у, шунча йиллардан бери хотирасида сақлаб келган. Албатта, шунча гапни адиб, «бирор куни битта-яримтага гапириб берарман» деган мақсадда хотирасида сақламаган бўлса керак, балки улардан амалий фаолиятида озми-кўпми фойдаланган бўлиши ҳам мумкин.

Бир куни газетада олимлар Наполеоннинг соч толасини текшириб, ундан заҳарли моддалар топгани, шу асосда «Наполеон ўз ажали билан ўлмаган, балки заҳарлаб ўлдирилган» деган хулосага келишгани ҳақида хабар ўқидим-да, бу қизиқ фактни Абдулла акага гапириб бердим. Абдулла ака бир оз хаёл суриб ўтирди-да, кейин Наполеон ҳақида, унинг қилган ишларидан тортиб феъл-атворигача ҳаммасини гапириб кетди. Адиб Наполеон ҳаётининг шундай тафсилотларини билар эдики, ажабланмай илож йўқ эди. «Вужудининг ўзи ғалабага ўхшайди!» деб Наполеон ҳақидаги гапларига яқун ясаганди Абдулла ака. Унинг гапларидан адиб Наполеон ҳақида ўнлаб китоблар кўргани сезилиб турарди. Қизиқ, Абдулла ака вақтини ҳар нарсага сарфлай-верадиган бекорчи одам эмас. Нега энди Наполеон ҳақида шунча нарса ўқиди экан? Буларнинг унга нима ҳожати бор? Умуман, Наполеон ҳақида тасаввурга эга бўлса бўлди-да! «Йўқ, — деб жавоб берганди ўшанда адиб, — ёзувчи одам умумий тасаввурлар билан иш битиролмайди. Унинг билиши керак». «Яхши, лекин сиз Наполеон образини яратмагансиз-ку?» — сўрардим мен. Абдулла ака ярқ этиб менга қаради. Унинг нигоҳида алланечук ранжиш сезиларди. «Нега яратмас эканман? Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романини таржима қилганимда Наполеонни билиш жуда зарур бўлган».

Ҳа, ҳавас қиладиган даражада билимдон одам эди Абдулла Қаҳҳор. У академиклар билан ҳам, докторлар

билан ҳам, иқтисодчилар билан ҳам, партия ходимлари билан ҳам бемалол уларнинг тилларида баҳслаша оларди. Албатта, бу билимлари ҳар куни, ҳар соатда ҳар бир ҳикоя, ё қисса устида ишлганида асқота берган эмас. Бироқ бу билимлар унинг ижодиёти учун, тенгсиз маҳорати учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилган. Бундай заминсиз ижодда бирон қадам олға силжиб бўлмаслиги аниқ.

Абдулла Қаҳҳорнинг мени лол қолдирган сифатларидан бири унинг образли тафаккури эди. Бунга: «Нима бўлипти? Ёзувчи бўлгандан кейин образлар орқали фикрлайди-да!» — тарзида эътироз билдирилиши ҳам мумкин. Ҳа, тўғри, лекин шу образли тафаккурнинг ички механизми қанақа? Ҳамма гап шунда. Адибнинг образли тафаккури ёки ёзувчилик нигоҳи шундай эдики, у нарсаларнинг, ҳодисаларнинг оддий одам эътибор бермаган жиҳатларини дарров кўрар ва кўпинча шу арзimas жиҳатлар моҳиятини очувчи қудрат касб этарди.

Айтиш мумкинки, Абдулла ака ҳамма нарсани образли тарзда қабул қиларди. Бу образлилик кўпинча бир-биридан узоқ бўлган нарсаларнинг сифатини бир-бирига кўчириш, бир-бирига ўхшамаган нарсалар ўртасидаги ўхшашликни топиш асосига қурилган бўларди. Дейлик, Лев Толстойнинг асарлари билан қазии ўртасида қанақа яқинлик, қанақа ўхшашлик бўлиши мумкин? Агар менга шундай савол беришса, етти йил ўйлаб ҳам тополмас эдим. Абдулла ака бу саволга ўйлаб ўтирмай жавоб беради: «Толстойнинг асарлари эски қазига ўхшайди — чайнаган сари мазаси чиқади». Бундай образ шунчаки эрмак учун топилган эмас, — у Толстой асарларининг буюклигини миянгизга умрбод сўнмайдиган тарзда жойлаб қўяди.

Абдулла Қаҳҳордаги образли тафаккур туғма эди, у ҳеч қачон аввалдан «фалонни пистонга ўхшатса бундай бўлади», деб тўқиб-бичиб қўймасди. У бирон нарсани, ҳодисани кўрса, образ ўз-ўзидан келиб қолар эди. Бир куни янги енгсиз кўйлак кийиб бордим. Кўйлак оқ эди, кўндаланинга кўк йўллари бор эди. Абдулла ака кўрдию, «милиционернинг таёғига ўхшаб қолибсиз», деди. Яна бир куни янги кузлик ботинка кийган эдим. Таги қандайдир полиэтилин материалдан бўлиб, ғалати шаклларга эга эди. Оёғимни чалиштириб ўтирганимда, Абдулла аканинг кўзи тушди-ю: «Ботинкангизнинг таги сигирнинг танглайига ўхшар экан», — деди. Бу гапларни келтиришдан мақсад — Абдулла аканинг нигоҳи қанчалик ўткир

бўлганини, бир қарашда нарсаларнинг энг муҳим жиҳатларини кўра олганини ва уларни унутиб бўлмайдиган ёрқин шаклда ифодалаб бера олганини таъкидлашди. Абдулла аканинг ана шу ўзига хос тафаккури туфайли юзлаб иборалар, таърифлар туғилганки, адиб уларни бениҳоя сахийлик билан ҳаммага улашаверади. Бу иборалар ҳозир ҳам кўпгина одамлар ўртасида илиқ табассум билан эслаб юрилади. Лекин энг муҳими шундаки, бу образли тафаккур туфайли унинг ҳикоялари ҳам, қиссалари ҳам, романлари ҳам, пьесалари ҳам, ҳатто мақолалари ҳам вақт ўтган сари яшнаб, ярқираётган асл жавоҳирлар билан бойиган эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг кўпчилик яхши биладиган, лекин таъкидламаса бўлмайдиган яна бир сифати бор. Гап адибнинг бақувват ва бетакрор юмор туйғусига эгалиги ҳақида боряпти. Мен Абдулла Қаҳҳорнинг бу сифатини кўп ўйладим, ўзим билган анчагина санъаткорлар билан қиёслаб кўрдим ва ўзимча бир ҳақиқатни кашф этгандай бўлдим: юмор туйғуси ҳар қандай истеъдоднинг ажралмас ҳамроҳи, ҳатто биринчи белгиси бўлар экан. Истеъдодли одам юмор туйғусидан бенасиб бўлиши мумкин эмас ва аксинча, юмор туйғусига эга бўлмаган одам истеъдодли бўлолмайди. Менинг бир танишим бўлар, у катта ёзувчи ҳисобланарди. Лекин у бечора юмор туйғусидан мутлақо бебаҳра эди, ҳазилни чиндан, чинни ҳазилдан айира олмасди. Унинг даврасида биров афанди айтар, ҳамма мириқиб куларди, менинг танишим эса кулги тингунча ўйланиб турарди-да, кейин жиддий қиёфада «тўғри!» деб қўярди. Бу билан у латифани тасдиқлагандай бўларди. Ўзи оламдан ўтиши биланоқ бу одамнинг ўта жиддий асарлари унут бўла бошлади.

Абдулла ака ҳазил-мутоибани яхши кўрарди, ўткир сўзнинг қудратига етарди. Унинг ўзи аския айтмас, лекин аскиячиларнинг тортишувини бажонидил эшитарди, кези келганда бир-икки луқма билан уларнинг «жанги»га аралашиб қўярди. Даврада биров ўткир гап қилиб қолса, ёхуд чиройли латифа айтса, Абдулла ака юракдан яйраб куларди, лекин у камдан-кам ҳолларда овозини қўярди, унинг қаҳ-қаҳ уриб, шарақлаб кулганини сира эшитмаганман. У кўпроқ мийиғида кулар, бундай пайтларда унинг кўзларида аллақандай ўт чақнар, чеҳраси нурдан ёришиб кетарди. Юмор туйғуси унга турмушнинг мушкул йўлларида тақдир зарбаларини даф этишда ёрдам берган. Айни чоқда, ундаги юмор туйғу-

сидан атрофига қандайдир кўз илғамас нурлар таралиб турган, бу нурлардан унинг яқинлари енгил тортган, кўнгиллари равшан бўлган. Абдулла аканинг ўзига ва одамларга ҳазил-мутоиба билан муомала қилганини кўрсатадиган бир-икки мисол келтираман.

Абдулла Қаҳҳор прозаик эди, лекин шеърини ҳам чуқур тушунарди. Унинг шеърят масалаларига бағишланган мақолалари ҳам бўларди. Айтганча, Абдулла Қаҳҳорнинг илк асарлари ичида унинг қаламига мансуб шеърини фельетонлар, шеърини сатиралар кўп. Кейинчалик Абдулла ака шеър ёзмаган бўлса ҳам, тез-тез экспромтлар қилиб турар, бирор танишига, ошна-оғайниларига шеърини ҳазиллар йўлларди. Бундай пайтларда у яратган шеърини парчалар чуқур юмор билан суғурилган бўлиб, ҳақиқий бадиий қувват касб этарди.

Бир вақтлар Тошкентда Пенсон деган фотожурналист бўларди. У 20-йилларданоқ шу соҳада ишлаган, республикада бормаган жойни қолмаган, қандай йирик ҳодиса бўлмасин, ҳаммасини суратга олиб, газетада бостирадди, суратларнинг тагида «фото Пенсона» деган имзо бўлгани учун лақаби ҳам «фото Пенсон» бўлиб кетганди. Абдулла ака шу одамга қуйидагича ҳазил қилган:

Суврати оламга машҳур газету журналдин,
Қайга борсам, шунда ҳозир фото Пенсоним менинг.

Дафтарларим орасидан Абдулла ака ёзган яна бир тўрт мисралик шеър чиқиб қолди. Унинг ҳам тарихи қизиқ. Бир вақтлар Абдулла ака уч-тўрт ёзувчи билан ижод уйида дам олган экан. Бир-икки кундан кейин ижод уйидаги баъзи камчиликлар Абдулла аканинг қаламига илина бошлапти. Абдулла ака ҳар куни эрта-лаб бирор ҳодисани юмор билан шеърда шарҳлаб, ошонанинг деворига илиб қўяр экан. Биринчи мисра Ғайратийга бағишланган ҳазилдан бошланган. Маълумки, Ғайратийнинг бошидаги сочи кўп эмасди. Шоир доим буни яширишга ҳаракат қилар, боз устига дўстлари ҳазиллашиб, уни чандишга уринарди. Шундай қилиб, тўртликнинг биринчи мисраси пайдо бўлади:

Ғайратийнинг бошини ҳеч банда қилгайму ҳавас?

Уша кезларда ижод уйига қўли эгри одамлар бош бўлганми, боғдан чиққан нок ҳеч ким кўрмай туриб гоёиб бўлган, Бу шеърининг иккинчи мисрасига мазмун берган:

Биттамыз бир дова кўрмай ноқлари бўлди абас.

Литфонднинг ўша пайтдаги раиси бир оз ичкиликка ружу қўйган экан, бу факт танқидчилар тили билан айтганда, шеърнинг учинчи мисрасида бадий ифодасини толган:

Ҳеч қайсимиз ичмай туриб, литфондимиз масту аласт!

Ниҳоят, шеърнинг тўртинчи мисраси Липкога бағишланган эди. Биз Чилонзорда Липко билан ўн йилдан ортиқроқ қўшни турганмиз. Яхши одам, яхши шоир, пишиқ адиб эди. Ўзбек ёзувчиларининг анча асарини рус тилига ағдарган таржимон. Фақат бир камчилиги — дудуқ эди. Тўғриси айтса, дудуқликни камчилик деб бўлмайди. Бу бир дард, холос. Бироқ Липко бирор шошилинч нарсани ёзиб ўтирганингизда чиқарди ёхуд бирор ёққа кетаётганингизда тўхтатиб оларди-да, гап бошларди. Буниси ҳам майли-я, у битта жумлани камда тўртга бўлиб, беш минутда гапирар, гапи тугагунча ўзи ҳам қийналиб кетар, суҳбатдоши ҳам тарс ёрилиб кетай дерди. Ўша йили Липко Абдулла акалар билан бирга бўлган экан ва ҳар кунги нонушта бошдан-охиригача Липконинг нутқини тинглаш билан ўтар экан. Шундай қилиб, тўртликнинг якунловчи сўнгги мисраси Липкога бағишланади:

Тўтию қумри керакмас, бизга Липко бўлса бас.

Ана энди тўрттала мисрани бирга йиғиб ўқиб чиқинг, рост эмасми, Абдулла Қаҳҳордан зўр сатирик шоир ҳам чиқиши мумкин эди.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор ана шундай шахсияти бой, ҳеч кимга ўхшамайдиган ажойиб одам эди. Унда улур санъаткор бўлиши учун кифоя қиладиган ҳамма сифатлар мавжуд эди.

УСТОЗ

Мен Абдулла Қаҳҳорни энг мўътабар устозларимдан деб биламан. Тўғри, Абдулла Қаҳҳор профессионал танқидчи бўлган эмас, тўрт-бешта мақоласини мустасно қилганда, адабий-танқидий асарлар ҳам ёзмаган. Шундоқ экан, ёзувчи одам танқидчининг устози бўла оладими? Бўлар экан-да!

1957 йилда мен янги ташкил қилинган Адабиёт ва санъат нашриётида танқид бўлимига мудирлик қилган эдим. Ҳозир қўлёзмаларнинг кўпчилигидан танқид бўлимининг жовонлари тарс ёрилай дейди. У пайтларда портфель қоқ-қуруқ — биронта ҳам қўлёзма йўқ эди. Уларни уюштириш, йўқдан бор қилиш керак эди. Бунинг устига мен мутлақо тажрибасиз эдим. Уша йилнинг сентябрида Абдулла Қаҳҳорнинг 50 йиллиги нишонланиши керак, нашриёт бу юбилейга адиб ҳақида танқидий-биографик монография чиқариши керак эди. Қўлёзмани автордан олгунча она сутимиз оғзимиздан келди, кейин уни зудлик билан таҳрир қилдик. Қўлёзмадан унча кўнглимиз тўлган бўлмаса-да, иш шошилишч бўлгани учун редакция кенгаши муҳокамасига қўйиб, босмахонага тушириб юборишга аҳд қилдик. Муҳокамага Бош редакция ходимлари, баъзи бўлимларнинг мудирлари, беш-олтита муҳаррирлар билан бирга Абдулла Қаҳҳор ҳам қатнашди. Муҳокама бошланди. Сўзга чиққанлар қўлёзманинг ютуқларини гапиришди, катта-кичик нуқсонларини танқид қилишди. Лекин биронта одам китобни чиқармаслик керак дегани йўқ. Аксинча, ҳамма яқдиллик билан «айрим нуқсонларига қарамай китобни тезроқ нашр этиш керак, чунки юбилей яқинлашиб қолди» деган тўхтамга келди. Муҳокаманинг охирида Абдулла Қаҳҳорга сўз берилди. У киши бир соатдан мўлроқ гапирди. Сир эмас, бировнинг гапини бир соат давомида чурқ этмай тоқат қилиб эшитиш жуда мушкул нарса. Лекин ўша кун муҳокамада ўтирганларнинг биронтаси вақт қандай ўтганини сезмай қолди. Абдулла Қаҳҳорнинг нутқи ҳар доимдагидек жуда ўткир, фикрлари кескин ва теран, мантиқи кучли, далиллари ишонтирадиган, иборалари ёрқин, теша тегмаган образли эди. У қўлёзмани жуда қаттиқ танқид қилди. Қўлёзманинг «шунақа нуқсонларини очиб ташладик, «қўлёзманинг у ер-бу ерини пардозлаб чиқаравериш керак» деганлар номаъқул иш қилиб қўйган боладек хижолатга тушиб қолишди. Бундай китобни нашр этиш адабиёт олдида ҳам, китобхон олдида ҳам катта айб экани аён бўлиб қолганди.

Мен у пайтларда ҳали Абдулла Қаҳҳор билан яқиндан таниш эмас эдим, у кишининг табиатини ҳам, яшаш принципларини ҳам тузукроқ билмас эдим. Шунинг учун у кишининг нутқидан аввал ҳайрон бўлдим. Ахир, китобда Абдулла Қаҳҳор анча-мунча ўхшатиб мақталган, кўпгина асарлари дуруст таҳлил қилинган, ёзувчи-

нинг прозамиз ривежидаги ўрни бир қалар очиб берилган эди. Ёзувчига бундан ортиқ яна нима керак? Бундай танқиддан кейин китоб юбилейга чиқмай қолади-ку? Ҳолбуки, ёзувчи отлиқ борки, кўпчилиги ўзи тўғрисида китоб чиқаришга ўта ишқибоз бўлади. Инсоф билан айтганда, фақат ёзувчи эмас, танқидчилар ўртасида ҳам бу дардга чалинганлар оз эмас. Мақтов кимга ёқмайди, дейсиз. Ҳарқалай, кўпчилигимиз ўзимиз тўғримиздаги китоб ҳали хомроқ бўлса ҳам, унча маҳорат билан ёзилмаган бўлса ҳам, тезроқ чиқа қолсин деб куйна-миз. Абдулла Қаҳҳор эса бутунлай аксинча экан. Ўзи тўғрисидаги асарни кўпчилик чиқарса бўлади деб турган жойда қаттиқ танқид қилиб, «бўлмайди»га чиқарди. Кейин билдим — Абдулла Қаҳҳор арзон шуҳрат кетидан қувмас экан. У, умуман шуҳратпарастлик касалидан холи экан. Ун йил ҳамсўхбат бўлиб мен бирон марта у кишидан «менинг хизматларим ундоқ, мен фалончилардан юқори тураман, Абдулла Қодирийдан кейин ўзимман, Гоголга ҳам етиб олдим»га ўхшаш бачкана гапларни, майда мақтанишларни эшитган эмасман.

Абдулла Қаҳҳор ўша муҳокамада ўзи тўғрисидаги китоб ҳақида гапирди-ю, аслида ўйлаб қараса, унинг нутқи битта китоб ҳақида эмас, умуман, танқидчилик ҳақида эди. Унинг фикрлари шу битта китобни ўқиш жараёнида туғилмагани, йиллар давомида йиғилиб қолгани шундоқ сезилиб турарди. Унинг фикрлари фикр эмас, юракдан отилиб чиққан фарёд эдики, бу фарёд кўп йиллар мобайнида танқиддан чеккан азоблардан, адолатсиз муносабатдан туғилган ва айтмаса бўлмайдиган дардга айланганди. Дарҳақиқат, эслайлик, Абдулла Қаҳҳор нимаики ёзган бўлса, кўпчилиги бир томонлама, адолатсиз танқидга учраган. «Сароб» романини «миллатчини қаҳрамон қилиб олган» деб ёмонотлиқ қилишди ва асар йигирма йил давомида нашр қилинмади. «саатирик ҳикояларда одамларга қора чапланади, адиб ижобий кучларни кўролмайди» дейишди, ҳолбуки, йирик рус танқидчилари бу ҳикояларни кейинчалик жаҳон ҳикоячилигининг энг яхши намуналарига тенг деб таърифлашди. «Қўшчинор» романи чиққандан кейин у ҳақда «Воқеликни бузиб кўрсатувчи роман» деган таҳдидли сарлавҳалар билан мақолалар босилди ва ёзувчини бинийидек романини қайта ёзишга мажбур қилишди. Бу, ахир, кимгадир айвони ёқмагани учун, битган иморатни бузиб, қайта қуришга мажбур этгандай гап-ку! Ундан кейин «Шоҳи сўзана» пьесаси танқид қилинди. Сўнг

«Синчалак»ка тош отиб кўришди. «Тобутдан товуш» комедияси ва «Хуснбузар» мақоласи устидаги можаролар эса ҳали олдинда эди. Ҳозир адибнинг бутун умри давомида танқиддан еган даккиларини ўйлар эканман, унинг кўп кучи, ғайрати, асаблари танқиднинг рўпарадан ҳам, орқаворатдан ҳам қилган ҳужумларини даф этишга сарфланганини тасаввур қилар эканман, бу одамнинг саботига, тоғдай бардошига қойил қоламан. Абдулла Қаҳҳор том маънода танқид оловларида тобланган адиб эди. Лекин шунга қарамай, унинг кўнглида танқидга қарши хусумат йўқ эди. У муҳокамада сўзлар экан, бирон танқидчидан ўч олишни, кимнингдир таъзирини бериб, кимнингдир пўстагини қоқиб қўйишни ўйлагани йўқ. Аксинча, унинг нутқи бошдан-оёқ танқидга эҳтиром билан суғорилган эди. У адабий танқидни ёзувчига мадад берадиган, уни юксакларга чорлайдиган қудратли куч деб биларди. У танқид билан адабиёт ўртасида мустақкам дўстлик бўлиши керак деб ҳисобларди ва шундай дўстлик барқарор бўлишига ишонарди. Фақат бунинг учун танқид бир қатор иллатлардан фориғ бўлиб олиши талаб қилинади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўша кунги нутқини бу ўринда батафсил баён қилиш шарт бўлмаса керак. Лекин баъзи ўринларини эсламай ҳам бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор нутқида алоҳида урғу берган масалалардан бири танқиднинг ёзувчига муносабати, истеъдодни қадрлаш масаласи эди. Бу масалада адиб тахминан шундай деган эди: ёзувчига менсимай, беписанд қараш бизнинг танқидчиликнинг суяк-суягига сингиб кетган. Ёзувчи асар ёзишга қадар оддий бир одам — эс-ҳуши жойида, ақли бутун, танқидчи унинг ҳурматини жойига қўйиб муомала қилади. Бироқ асари битиши билан, ё босилиб чиқishi билан у одам қаторидан чиқади. Энди танқидчи унга тажриба қилинаётган қуёндай қарайди. Танқидчининг назарида энди у эс-ҳушидан ажраган, оддий нарсаларни билмайдиган, ҳар гапида хато қиладиган кимсага айланади. Унинг тўғри келган жойини чимдиб ўйиб олиш мумкин. Уни тўғри келган сўзлар билан ҳақорат қилиш мумкин. Уни ёш боладай қаршисига ўтқазиб қўйиб, тергаш, танбеҳ бериш мумкин.

Бундай танқидчи ҳаётдаги ҳамма нарсани ёзувчидан кўра яхшироқ биламан, деб ўйлайди ва «ҳаётда бундай бўлмайди» деб ёзувчига ақл ўргатади. Айни чоқда, бу танқидчи қандай ёзиш кераклигини ҳам ёзувчидан яхшироқ билади — унга «асарнинг фалон жойини олиб таш-

ла, фалон жойини яна давом этдир, фалон образни йу-
қот ва ҳоказо» деб кўрсатма беради. Фақат бир нарсага
ажабланасан киши, нега бу танқидчи шунча билими би-
лан асарни ўзи ёзиб қўя қолмайди?

Абдулла Қаҳҳор зорланган яна бир масала тан-
қидчиликдаги схематизм, қолипбозлик касали эди. Адиб
бу масалада ҳам тахминан шундай деган эди: кўп тан-
қидчилар буюк рус революцион демократларининг анъ-
аналарини унутиб қўйишган. Улар асар ҳақида фикр
юритганда, уни таҳлил қилганда, баҳолаганда, асар-
нинг ўзидан келиб чиқишни, ундаги мавжуд нарсаларга
таянишни, ўзи тўқиб-бичиб ясаган гапларни асарга тўн-
каб, ўша асосда асарни ёмонотлиқ қилиш мумкин эмас-
лигини ўргатишган. Бизнинг танқидчиларимиз эса худ-
ди шу йўлдан боришади. Уларнинг ҳар қайсиси ўзича
бир қолип ясаб олган — асарни қўяди-да, қолипни асар-
нинг устига таппа ташлайди. Асарнинг қаери қолипдан
чиқиб қолса, ўша ерни шартта қирқиб олиб ташлайве-
ради. Шу йўл билан ёзувчининг асарини «бинойи» асар
қилади. Бунда ҳам танқидчи на ёзувчининг гоёвий ния-
ти билан, на асарнинг ички яхлитлиги билан, на ижод
қонуниятлари билан ҳисоблашади. Бу йўл билан бор-
ганда ҳар қандай асарни ҳам осонгина пийпалаб, лойга
қориштириб ташлаш мумкинлиги эътиборга олинмайди.
Бунақа темир-бетон қолиплар билан иш юритувчи тан-
қид адабиётга зарар келтиради, холос.

Адиб жуда куйиниб гапирган яна бир муаммо тан-
қидчи шахсияти масаласи эди. Агар танқидчи ёзувчини
тўғри йўлга бошлайдиган кимса бўлса, унинг гапи ёзув-
чи учун эътиборли бўлиши керак, эътиборли бўлиш учун
эса танқидчининг фикри ўткир бўлмоғи, мулоҳазалари
теран бўлиши шарт. Танқидчи чуқур билимга эга бўл-
моғи, диди юксак, қалами равон бўлиши керак. У асар-
га эргашиб юрса, унинг мазмунини палапартиш баён
қилишдан нари ўтмаса, ёзганлари ҳиссиз, совуқ, дардсиз
бўлса, маҳорат учқуни сезилмаса, бундай танқидчи
ёзувчининг ҳурматини қозона олмайди. Бинобарин, унинг
гапи ёзувчи учун эътиборли бўла олмайди.

Абдулла Қаҳҳор бу мулоҳазаларини изҳор қилар
экан, муҳокама қилинаётган қўлёзмадан ҳам, ўша пайт-
даги бошқа танқидий асарлардан ҳам кўплаб мисоллар
келтириб, фикрларини далиллаган эди. Кўриниб туриш-
тики, адибнинг нутқи шунчаки битта қўлёзмани баҳо-
лаш рамкасида чиқиб, адабиёт ва танқиднинг ривожини
учун жуда муҳим бўлган катта масалаларни ўртага

қўйган эди. Шундай қилиб, юбилейга китоб чиқмади — автор уни қайта ишлашга олиб кетди.

Лекин нутқнинг довуғи адабий доираларда кенг тарқади ва танқидчилигимиз ривожига салмоқли таъсир кўрсатди.

Шахсан менга келсак, ўша куни биринчи марта танқид ва унинг моҳияти, танқидчининг адабий жараёндаги роли, ёзувчи ва ўқувчи олдидаги масъулияти ҳақида жиддий ўйлай бошладим. Шуниси қизиқки, Абдулла ака танқид ҳақида ҳар қанча ачиқ гапирган бўлмасин, унинг гапидан кейин юрагимда ўз касбим учун ғурур пайдо бўлди, танқид ва танқидчининг ҳаётда, адабиётда ўз ўрни борлигини, ёзувчига ҳам, китобхонга ҳам жуда керак сиймо эканини ҳис қилдим.

Орадан бир йилча ўтди. Ўзбек ёзувчиларининг IV съезидга тайёргарлик кунлари эди. Докладга прозадан материал йиғиш учун комиссия тузилди. Комиссияга мен ҳам кирган эканман. Шу баҳона бўлди-ю, Абдулла аканинг Дўрмондаги боғида Кибриё опанинг тўқин дастурхони атрофида йиғилдик. Комиссия Абдулла ака иккимизга ишни давом эттиришни топширди. Икки кун давомида эрталабдан-кечгача «ишимиз» давом этди. «Иш нима эди денг?» Биз проза ҳақида суҳбатлаша бошладик. Кейин драматургияга, ундан поэзияга, танқидга ўтдик. Ундан сўнг, ҳаёт ҳақида баҳс кетди. Хуллас, икки кун давомида гаплашмаган гапимиз қолмади. Мен ўшанда Абдулла аканинг адабиётга муносабатини, асар ҳақида ғоят талабчанлик билан, айни чоқда, ҳаққоний ва одил фикр юритишини, ўзи адабиётга ҳалол муносабатда бўлганидан, ҳар бир адабиёт ходимидан ҳам шундай ҳалолликни талаб қилишини, ўқувчи олдидаги бурчини, халқ олдидаги масъулиятни муқаддас ҳисоблашини билиб олдим. Бу суҳбат қарашларимда, фаол-втимда, кейинги ишларимда кескин бурилиш ясади.

Шу пайтгача мен мақолалар ёзганимда бирор кенг одамни назарда тутиб ёзмас эдим. «Китобхон» мен учун мавҳум тушунча эди. Албатта, ўзимча мақолаларимни кўпчилик ўқийди деб ҳисоблардим, лекин ҳақиқатан биров ўқийдими-йўқми, ўқиса нима дейди, маъқул қиладими, баҳслашадими ёки масхаралаб куладими — бунини унча ўйлаб ўтирмас эдим. Мақолаю тақризларни осон ёзар эдим, бир ўтиришда тўққиз-ўн қоғозни қоралаб ташлардим. Ёзган нарсага қайта қўл урмас эдим. Абдулла ака билан суҳбатларимиз кўпайган сари селин-аста мен учун ёзиш қийинлашиб бораётганини ҳис

қила бошладим. Назаримда, энди Абдулла ака ҳамиша столим ёнида тургандек, қоғозга тушаётган ҳар бир сатрни кузатиб бораётгандек, баъзан «шу ҳам гап бўл-дими?» дея танбеҳ бераётгандек, баъзан «гап бундоқ бўлипти-да!» деб маъқуллаётгандек бўларди.

Мана, Абдулла аканинг оламдан кўз юмганига 20 йил бўлиб қолди, бироқ у ҳамон столим ёнида тик тургандек... Шу-шу, ёзиш қийин бўлиб қолди. Тажриба ортгани сари қийин бўлиш ҳам гапми — азоб бўлиб қолди. Энди мақолани ёзишдан олдин мингта нарсани ўйлайди, киши. Асар ҳақидаги фикрим тўғримикин, ёзувчига кўз нуруни тўкиб, қалб ҳароратини сарфлаб асар ёзган бдамга ногаҳон озор бериб қўймасмиканман, асарни нотўғри тушуниб, бузиб талқин қилиб, ёзувчининг таъна-сига, китобхоннинг кулгисига қолмасмиканман, умуман, ёзаётганим китобхонга етиб борармикин, унга керакми-кин? Ана шундай андишалар юракни хижил қилиб, ҳар жумла устида бош қотиришга ундай бошлади. Шу-шу, ёзиш-чизиш, ўчириш, қайта ёзиш одат тусига кирди. Бу ўртада Абдулла аканинг яна бир «касали»ни юқтириб олдим — мен ҳам бирор сўзи ўчирилган саҳифани давом эттиролмай, уни бошидан қайта ёзадиган бўлиб қолдим. Буларнинг оқибатида мақолаларимнинг сифати ортдими-йўқми — айтолмайман. Лекин ёзиш азоб бўлиб қолгани аниқ.

Абдулла Қаҳҳорнинг танқид бобида берган яна бир сабоғи сира-сира эсимдан чиқмайди. «Синчалак» босилиб чиққач, адабиётимизда воқеа бўлди. Мен бу қиссга тақриз ёзмоқчи бўлдим ва бир ўтиришда тақризни тугатиб, «Замонамизнинг асл қаҳрамонлари», деб сарлавҳа қўйдим-у, Абдулла аканинг югурдим. Абдулла ака нима биландир банд экан, ишини қўйиб, қаршимга ўтирди. Мен кўтаринки кайфиятда баланд овозда, урғуларини ўрнига қўйиб, оҳангини келиштириб ўқий бошладим. Бироқ мақола охирлаган сари дами чиқиб бораётган пуфакдек бўшашиб қолаётганимни сездим. Мақола мақтовга тўла эди-ю, таҳлил йўқ эди. У бошдан-оёқ баландпарвоз оҳангларда ёзилган эди. Саида давримизнинг асл қаҳрамони деб аталган, унинг партия аъзоси эканига урғу берилган эди-ю, биронта ҳаётий муаммо билан боғланмаган эди. Мақола ўқиб бўлинди, орага оғир жимлик чўкди. Абдулла ака бирон оғиз гап билан мақолани маъқулламади, лекин андишалик одам бўлгани учун «мақола чиқмапти» ҳам демади. Лекин қиссани яхши тушунмаганимдан, тагигача етиб ўқиёлмаганим-

дан ичида ранжигани шундоқ сезилиб турарди. Бир оз сукутдан сўнг, Абдулла ақа бу қиссани ёзишдан кўзлаган мақсади фақат Қаландаров билан Саида ўртасидаги олишувни кўрсатиш эмас, биринчи навбатда, ўзбек аёлининг тақдирини, совет ҳокимияти йилларида босиб ўтган тарихий йўлини тасвирлаш эканини айтди. Фақат буни адиб ўзига хос усулда қилган, яъни у ер-бу ерда иккинчи даражали қаҳрамонлар тақдирини кўрсатиб, уларни бир-бирига боғлаб юбориш орқали қилган. Шуларни сўзлар экан, Абдулла ақа тақризнинг сўнгги саҳифасининг орқасига майда, чиройли хати билан ёзди: «1. Поякининг ўлими. 2. Комила. 3. Исловат. 4. Эшоннинг хотини (Қифоятхон). Сўнгра сал пастроққа янгидан рақам очди». «1. Саиданинг онаси. 2. Қарима. 3. Саида. 4. Тожихон. 5. Умида. 6. Икки қайнона. 7. Манзура (Эшоннинг қизи). 8. Меҳри. 9. Ҳуриниса. 10. Ойниса». «Шулар ўртасидаги алоқага эътибор қилинг», деб қўшиб қўйди Абдулла Қаҳҳор.

Қиссанинг мазмуни эсингизда бўлса, сезгандирсиз — биринчи рўйхатда революциядан аввалги аёллар аҳволи, иккинчи рўйхатда эса совет давридаги аёллар тақдири ҳақида гап боради. Мен уйга қайтиб, «Синчалак»ни шу нуқтаи назардан қайта ўқиб чиқдим. Ўқидиму кўз ўнгимда янги бир дунё пайдо бўлди. Аввал эътибор бермаган деталлар янгича маъно касб этди, аввалги персонажлар бошқача томонлари билан гавдаланди. Дарҳақиқат, аввал қиссанинг таг-тагигача етиб бормаган эканман. Умуман, асар ўқиганда мисралар, саҳифаларнинг ўзинигина эмас, уларнинг тагидаги яширин маънони ҳам ўқий билиш керак экан. Мен тақризимни бир чеккага улоқтирдим-у, ўтириб бутунлай бошқа мақола ёздим. Мақолага «Келажакка чорловчи қисса» деб ном қўйдим. Ҳажми катталигига қарамай, уни «Ўзбекистон маданияти» газетасидаги ўртоқлар тўла босишди. Кейин у «Ўзбек адабиёти масалалари» тўпламида чиқди. Назаримда, бу мақолада «Синчалак»нинг хислатлари тўлароқ очилгандай эди. Бироқ бу мақола Абдулла ақага маъқул бўлдими, йўқми, бу менга қоронғи бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳорнинг қизиқ бир одати бор эди — у ҳеч кимни юзига мақтамас эди. У адабиётимизни синчиклаб кузатиб борар, шу жумладан, менинг мақолаларимни ҳам ўқиб борарди. Фақат буни менга ошкора айтмас, гап орасида бирор луқма билан ўқиганини билдириб қўярди, холос. «Синчалак» ҳақидаги мақолани ҳам ўқи-

ганини шу йўсинда билдирди-ю, лекин мақоланинг маъқул бўлган ё бўлмагани ҳақида лом-мим деб оғиз очмади. Мен ҳам ботиниб сўрай олмадим. Лекин мақола маъқул бўлмаса, буни ошқора айтар эди-да, уни тузатиш ҳақида гапирарди.

Бир куни қайси бир мақолам босилиб чиққанда уни ўқиган Абдулла ака шундай деган эди:

— Энди сиз ўз услубингизни яратинг. Одамлар ўқиганда, авторнинг номисиз ҳам мақола сизники эканини билиб оладиган бўлсин. Услубни яратинг, уни ҳамиша пок сақланг. Ўз-ўзини ҳурмат қилмайдиган одамни ўқувчи ҳам ҳурмат қилмайди, ўқимайди.

Мана, йигирма йилдан ошди — Абдулла аканинг насихатига амал қилиб келяпман. Аммо «услубни яратиш» бутун умр давом этадиган қийин иш экан — қачон бу «яратишга» сўнгги нуқта қўяман — ҳозирча маълум эмас.

Ана шунақа. Абдулла Қаҳҳор ўзи профессионал танқидчи бўлмаса-да, ҳар хил йўллар билан танқидчиларга устозлик қилган ажойиб санъаткор эди.

ОДАМЛАР ОРАСИДА

Баъзан, «Абдулла Қаҳҳор ҳаммага захрини сочадиган, тили аччиқ, қўрс, баджаҳл одам эди, одамларни ёқтирмас эди, уч-тўртта одамдан бошқа ҳеч кимни яқинига йўлатмас эди» деган гаплар қулоққа чалиниб қолади. Дарҳақиқат, бир куни Абдулла аканинг нимадандир дарғазаб бўлганини ва унинг жаҳлидан бошқа бир одам озор чекканини кўрганман. Бу воқеа 50-йилларнинг охирида бўлганди. Бир мунаққид дўстимиз китобини тугатиб, Абдулла акага кўрсатгани Дўрмонга олиб келган экан. Уша куни Абдулла ака эрталаб шаҳарга тушиб кетган экан. Мунаққид аргувон тагидаги сўрида биз билан чой ичишиб, суҳбатлашиб ўтириб, Абдулла акани кутди. Абдулла ака кечқурун келди. У машинасини ҳовлисига бурар экан, аргувон тагида ўтирганлар билан сўзсиз бош ирғаб кўришди, мунаққид дарвоза олдида туриб, «Абдулла ака-а!» деб чақирган эди, у киши айвондан жавоб берди: «Эртага союзга боринг, ўша ерда гаплашамиз». Уша куни ижод уйида турган ёзувчилардан ҳеч ким юрак ютиб Абдулла Қаҳҳорнинг ёнига яқинлашаётгани йўқ.

Инсоф юзасидан айтиш керакки, шу воқеадан бошқа на Дўрмонда, на шаҳардаги уйда Абдулла аканинг

Даргазаб бўлиб, бировга захрини сочганини бошқа кўрган эмасман. Албатта, Абдулла ака фақат илжайиб яшаган, ҳаммани бирдай яхши кўрган, ҳамма нарсани бирдай маъқуллаб умр ўтказган десак ҳақиқатга хилоф бўлади. Абдулла Қаҳҳор фаришта эмас, тирик одам эди. У нималардандир қувонар, нималардандир қайғурар эди, кимларнидир яхши кўрар, кимларнидир жинидан баттар суймас эди. Фақат шундай эдики, Абдулла ака бир меҳри тушган одамни қаттиқ яхши кўрар, ундан жону жаҳонини аямас эди, суймаган одамни ҳам жуда қаттиқ ёмон кўрар, унга сира-сира кўнгли илимасди.

Абдулла Қаҳҳор турли-туман адабиёт пешволарини, «ҳамма нарсани ўзим биламан» деб ҳисоблайдиган, фармонбардорлик билан иш юритувчи адабий тўраларни ёмон кўрарди. У адабиётдек пок ва муқаддас нарсага ҳаром аралаштирган, ҳар қандай эгриликдан ҳазар қилмайдиган, «мардикор» ишлатиб адабиёт яратадиган истеъдодсиз одамларни жини суймас эди. Абдулла ака ёқтирмайдиган яна бир тоифа одамлар — субутсиз, эътиқодсиз, ҳар қандай енгил шабадага қараб варракнинг дардарагидай дириллайверадиган, бугунги гапи эртага тўғри келмайдиган тутуриқсиз одамлар эди. Ниҳоят, фикри қотиб қолган, фақат тайёр қолиплар асосида иш юритадиган, дўппи олиб кел деса, бош олиб келадиган одамларни, айниқса, шу касалга чалинган танқидчиларни хуш кўрмас эди. Буларнинг баъзи бирларига қарши Абдулла ака турли-туман муҳокамаларда, союздаги йиғинларда, газета ва журнал саҳифаларида ошкора кураш олиб борарди. Табиийки, Абдулла аканинг қаҳрига учраган, даккисини еган истеъдодсиз одамлар адибнинг душманига айланар ва қўлидан келганича турли хуфиёна йўллар билан ундан ўч олишга, унинг ошига оғу қўшишга ҳаракат қилишарди. Бироқ Абдулла Қаҳҳор ёмон кўрган одамларнинг ҳаммасига қарши ошкора курашган эмас. Айрим ҳолларда у жуда зукколик билан, донишмандларча иш тутиб, ўз мухолифининг таъзирини берган. Шоир Пўлат Мўмин бир воқеани гапириб берди: Абдулла Қаҳҳор Ёзувчилар союзига раислик қилиб юрган кезларда бир ёзувчи қисса ёзиб, Абдулла акага олиб келипти. Бу ёзувчи бир вақтлар қандайдир йўллар билан адабиётга кириб қолган-у, кейин ундан чиқиб кетадиган йўлни тополмай довдираб юрган ёзувчилар тоифасидан экан. Албатта, қиссада пичоққа илинадиган ҳеч вақо бўлмаган. Абдул-

ла Қаҳҳор буни «ёзувчига» айтса, у тушунишни истамай, ҳадеб: «Келинг, Абдулла ака, бир оғиз гапингиз, шу қиссани чиқариб беринг», деяверган. Ниҳоят, Абдулла ака қиссани муҳокама қилишни таклиф қилган. Ёзувчилар союзининг ходимларидан, адабий консультантлардан 5—6 киши йиғилган.

Муаллиф қиссани овоз чиқариб ўқий бошлаган. Бироқ асар шу қадар зерикарли бўлганки, уни ҳеч ким эшитмай қўйган. Авторнинг ўзи ҳар асарнинг ярмига етар-етмас, бир-икки эснаганда, ўқишни тўхтатган, те-варак-атрофига бир назар солган-у, қўлёмани йиғиб, қўлтиққа қистириб, «хўп, бўлмаса», деб чиқиб кетган.

Абдулла Қаҳҳор шунақа йўллар билан ҳам «ёмонлар»нинг таъзирини берарди. Лекин, умуман олганда, у бағрикенг, кўнгли очиқ, одамларга ишонадиган, уларга яхшилик сиғинадиган, бошқаларнинг кўнглини қолдирмасликка интиладиган одам эди. Бағри кенглик, кўнгли очиклик яхши нарса, лекин бунинг оқибатида ҳар куни эшикдан уч-тўртталаб қариндошинг, дўсти биродаринг, танишларинг ёки ўзинг танимайдиган, лекин сени танийдиган мухлисларинг кириб келаверса қандоқ бўларкин? Айниқса, ишлашинг, ўқишинг нима бўларкин?

Абдулла ака ғалати одам эди. Унинг уйдан одам аримасди. Мен Абдулла аканинг уйда академикларни ҳам, колхоз раисларини ҳам, партия ходимларини ҳам, медикларни ҳам, қурувчиларни ҳам, ўқитувчиларни ҳам кўп кўрганман. Ўзимизнинг ёзувчиларни, танқидчиларни, артистларни, кино санъати ходимларини айтмаёқ қўя қолай. Лекин мезбоннинг бирор марта бирор меҳмондан шикоят қилганини, «бемаврид келиб, ишдан қўйди», деб нолиганини эшитган эмасман, нолиш бир ёқда турсин, шунча келди-кетди етмагандек, бир тоифа меҳмонларни Абдулла аканинг ўзи чақирарди. Юқорида эслатганимиздек, Абдулла аканинг чорбоғи ижод уйининг ёнбошида эди. Ижод уйда эса ҳамиша ўзбек ёзувчиларидан ташқари битта-яримта узоқ-яқиндан келган рус ёхуд қардош адабиётларнинг вакиллари бўларди. Абдулла Қаҳҳор уларни катта-кичиклиги, кексаёшлиги, машҳур ё номашҳурлигидан қатъи назар, албатта, «бир пиёла чойга» таклиф қилар ва саданинг тагидаги сўрида зиёфат қилиб, суҳбатлашиб, чиқариб юборарди. «Абдулла ака, шу шартми?» десак: «шу ерда бир ўзбек ёзувчиси бор экан-у, одамгарчилиги йўқ экан, деб кетмасин», деб андиша қилганини айтар эди. Бун-

дай учрашувлар меҳмонда чуқур таассурот қолдирар ва кейинчалик пайдо бўладиган ижодий дўстликнинг ибтидоси бўларди.

Абдулла Қаҳҳорда адолат туйғуси кучли эди. Худди шу туйғу туфайли у оддий одамларга қўлдан келганча ёрдам берарди. 50-йилларнинг ўрталарида Ёзувчилар союзида машина ҳайдайдиган арман йигит иморат қуради-ю, райижроком ходимлари бюрократларча муомала қилиб, ноҳақ равишда қурилишни тўхтатиб қўйишади. Буни эшитиб, Абдулла ака райижрокомга боради. У ердагилар Абдулла акани кўришиб, югуришиб қолишади, «қани, Абдулла ака, бир пиёла чой ичинг», деб манзират қилишади. Абдулла ака эса: «Мен бу ерга чой ичгани келганим йўқ, Совет ҳокимиятини излаб келдим», деб жавоб беради-да, масаланинг моҳиятини айтади. Орадан кўп ўтмай, масала шофёр йигитнинг фойдасига ҳал бўлади, адолат қарор топади.

Кибриё опа хотираларида Абдулла Қаҳҳор Ёзувчилар союзи томонидан ўзига атаб қурилган жойни Маъруф Ҳакимга бергани тўғрисида ёзади. Ҳақиқатан ҳам, ўша йиллари бу воқеа шов-шувга сабаб бўлган, кўпларни ҳайрон қолдирган эди. Ахир, тайёр жой бўлса, пишиқ гиштдан қурилган бўлса, ҳовлиси бўлса, яна бунинг устига, ўзи турадиган жойи бўлмаса, нечук энди уни бировга бериш керак экан? деб бош қотирганлар ҳам бўлганди. Ҳолбуки, бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ экан. Серфарзанд Маъруф Ҳаким каталакдек жойда тиқилиб ётиб, Абдулла ака кенг жойда яйрай олмас экан. Бунга адибдаги адолат туйғуси йўл қўймас эди.

Абдулла Қаҳҳор яқин одамларнинггина эмас, ҳатто унча қадрдон бўлмаган одамларнинг ҳали кўнглини қолдирадиган, ранжитадиган ишлар қилмасди. Бир куни бир одам хабар олиб келди: Ленинободда истиқомат қиладиган Аширмат деган шоир хасталаниб оғир ётган экан, Абдулла акани кўриш истагини билдирипти.

Буни эшитиб, Абдулла ака ўзи хасталигига қарамай, сафарга отланди. Ҳар қалай, Ленинобод яқин жой эмас, бориб келиш учун камида икки-уч кун вақт керак. Абдулла ака буларни ўйлаб ўтиргани йўқ, шартта отланди-ю, бориб, хаста шоир билан кўришиб келди. Орадан кўп ўтмай, Аширмат оламдан кўз юмди.

Абдулла аканинг одамохунлигини, ҳеч қачон ўзи учун алоҳида имтиёзлар излаб, алоҳида шароитлар талаб қилмаслигини кўрсатувчи ўнлаб мисоллар келтириш мумкин. Мулоқотимизнинг дастлабки йили мен

Абдулла аканинг шаҳар ҳовлисига ҳам, чорбоғига ҳам жуда кўп бордим. Кейин ўзимча анча хижолат торта бошладим: мен-ку, жуда серқатновман, Кибриё опа дастурхонининг ҳузурини эса кўряпман. Лекин ўзим ҳали Абдулла Қаҳҳорни бирон марта чақиролганим йўқ. Чақирай десам, нима деб чақирини билмайман. Шундоқ одам бизникига борармиди? У кишини ўзимга тенг билиб, уйга таклиф қилишнинг ўзи одобсизлик-ку! Хуллас, шунақа ўйлар исканжасида жуда қийналиб кетдим. Охири, бир кун Абдулла аканинг ўзига: «Сизни таклиф қилай дейман-у, борасизми-йўқми деб ботинолмайман», дедим. Абдулла ака жилмайди-да: «Нега бормас эканмиз, борамиз, чақираверинг», дедилар. Чақирдим, Кибриё опа билан бирга боришди.

Мен шунча вақт ўйланиб, тортиниб, азобланиб юрган нарса шунчалар осон, жўн гап экан.

Абдулла аканинг соддалиги ва табиийлиги, айниқса, сафарларда билинарди. Абдулла акага биринчи марта ҳамроҳ бўлганим, адашмасам, 1958 йилда бўлган эди. Ўша йили Самарқандда Ёзувчилар союзининг кўчма пленуми бўладиган бўлди. Тошкентлик ёзувчилар Союз биносидан автобусда кетиши керак эди. Билмадим, кечикибман шекилли, Союзга борсам, автобус кетиб қолипти. Тарвузим қўлтиғимдан тушиб, Самарқанд йўлига чиқдим. Ўтган-кетган машиналарни кузатиб туриб қолдим. Бир маҳал шундоққина ёнимга оқ «Волга» келиб тўхтади. Қарасам — Абдулла ака рулда, ёнларида Кибриё опа.

— Нима қилиб турибсиз?

— Автобусдан қолиб кетибман.

— Қани, чиқинг, бўлмаса.

Орқа ўриндиққа чиқдим. Унга каттагина яшчикда тўла шафтоли қўйилган эди — Кибриё опа ўз боғларидан Самарқанддаги укаларига деб олиб олган эканлар. Йўлда бир-икки жойда тўхтадик, овқатландик, кечки пайт Самарқандга етиб бордик. Ёзувчилар аллақачон етиб келиб, жойлашиб бўлишган экан. Менга жой олиб қўйишмапти. Шунда яна Абдулла ака жонимга ора кирди.

— Бизга люкс катталик қилади. Бир хонасида тураверинг.

Ҳар қанча тортинсам-да, илож йўқ — туришга тўғри келди. Уч кун давомида Абдулла ака бирон гап-сўз ё имо-ишора билан уларни сиқиб қўйганимни билдирмади.

Бир гал Чимкентга Қорамурт деган жойга сафар қилдик. Бу жойнинг доврўғини Одил Еқубов топиб келди, «борайлик, жуда ажойиб одамлар бор, раиси таниш» деб, ҳаммамизни отлантирди. Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Одил Еқубов, Пиримқул Қодиров ва мен бизнинг янги «Волга»да йўлга тушдик. Рулда мен, ҳали тажрибам кам. У пайтларда фақат Абдулла акагина машинани яхши биларди. У киши ҳазил-хузул билан турли амалий кўрсатмалар бериб бордилар. Чимкентга бориб, бир йўла Сайрамни ҳам кўриб кетишга қарор қилдик. Сайрам ҳам қадимий жой, бир вақтлар «Тароз» деган ном билан шуҳрат қозонган, осориашиқалари бор. Сайрамни томоша қилиб бўлиб, йўлни қисқартиш учун Қорамуртга дала йўллари билан кетмоқчи бўлдик. Баҳор пайти, ҳаммаёқ жуда гўзал. Бироқ Қорамуртга етгунча бўладиганимиз бўлди. Расмана йўл йўқ экан, кўпроқ тупроқ йўлдан юрдик, сочу соқолимиз, юзу бўйнимиз оппоқ тупроқ бўлди, чанг бурунларни тўлдирди, тупурсак лой тушадиган бўлди. Бунинг устига йўлда ўнқир-чўнқирлар кўп экан. Камида учта ариқдан кечиб ўтишга тўғри келди. Ариқлардан бирида машина сувнинг ўртасида ботиб қолди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Чиқаришнинг иложи бўлмади. Шунда Абдулла аканинг шофёрлик тажрибаси қўл келди. У киши рулга ўтирди, биз тўрттовлон машинани итардик... Шу алфозда минг азоб билан қишлоққа етиб бордик. Ҳақиқатан, қорамуртликлар ажойиб одамлар экан. Раис йўқ экан, лекин унинг йўқлигини билдиришмади. Қишлоқни томоша қилдик, қадимий усулни қўллаб, анча пастликдан олиб чиқилган ариқни кўрдик, кейин шу ердаги мактаб директори ҳаммамизни уйига олиб кетди. Шу куни унинг Жамбул шаҳри томонда ишлайдиган бир қариндоши ҳам келган экан. У киши қай бир районда ҳарбий комиссар бўлиб хизмат қиларкан. Узи жуда қувноқ, латифагўй, бир гапириб ўн куладиган одам экан. Қўйинг-чи, у киши ярим кечагача ҳаммамизни кулдириб ўтирди. Ҳаммамиз йўлдан чарчаб келганмиз, кўзимиз тортилиб кетаётган бўлса-да, ўтирибмиз. Абдулла ака эса ичимизда энг ёши улугимиз бўлишига қарамай, сира ҳам чарчаганини билдиргани йўқ. У ҳамма билан баравар кулишиб, чақчақлашиб ўтирди ва ярим кечадан ошгандан кейингина яна ҳамма билан баравар мезбонлар тайёрлаб қўйган ўринга ётди.

Бу айтилган гаплардан «Абдулла ака ҳар нарсага кўниб, мослашиб кетаверар экан-да», деган хулоса чиқ-

маслиги керак. Лозим бўлганда у киши ўз фикрини баралла айтар, ҳатто шеригининг раъйига унча қарамай, қатъий ҳаракат ҳам қила олар эди. Абдулла аканинг кўп жиҳатига қойил қолардим-у, унинг спортга муносабатига кўпинча ҳайрон бўлардим. Негадир, Абдулла ака спортни унча хуш кўрмасди. Унинг волейбол ўйнаганини ёки бирон марта бокс билан шуғулланганини эшитган эмасман. Абдулла ака шахматнинг қонун-қондаларидан хабардор эди-ю, лекин сира ўйнамасди. Ёзувчилар боғида эскигина бир биллиард бўларди. Ёзувчилар кўпинча кечки пайтлар шу ерга тўпланиб, ҳазил-ҳузул қилишиб, биллиард ўйнаб ҳордиқ чиқарарди. Аҳён-аҳёнда Абдулла ака ҳам бу ерга келиб турар, ёзувчиларнинг суҳбатига аралашар, ўткир ибораларда ўйинни шарҳларди-ю, лекин ўзи бирон марта кейин қўлига олиб, ўйнамасди.

Хуллас, Абдулла акадаги спортга лоқайдликни унча тушунмас ва очиғи, унча хушламас эдим. У кишида спортнинг бирор турига қизиқиш уйғотиш пайига тушиб қолдим — ҳар ҳолда ёзувчи одам, эҳтироси зўр бўлади, спортдаги кураш руҳи ҳам маҳлиё этиши мумкин. Уша кезларда «Пахтакор»нинг гуркураган пайти. «Пахтакор» ҳар ўйнаганда, стадионга одам сизмай кетади. Команда ўйинни ҳам қотириб қўяди. 20 минут давомида қанча қувониб, қанча эзилиб, озмунча туйғуларни кечирасанми! Кўп гапириб юриб, охири бир куни Абдулла акани стадионга боришга кўндирдим. Уша куни мен учун қўшалоқ байрамдай бўлди, ҳам «Пахтакор» зўр ўйнади, ҳам Абдулла ака спорт оламининг гўзаллигидан баҳраманд бўлди.

Фақат негадир Абдулла аканинг завқи пастроқ эди — бирор ўйинчининг бутун стадионни ларзага солгани Абдулла акада акс садо уйғотмади. Одамларнинг олқишига сазовор бўлган зарбни Абдулла ака пайқамасди ҳам. Ҳатто рақиб дарвозасига урилган тўп ҳам адибда тузукроқ туйғу уйғотмади. Шу аҳволда биринчи таймнинг охиригача ўтирдик. Судья танаффусга ҳуштак чалиши биланоқ, Абдулла ака:

— Қани туринг, кетдик. Буни ўзинг ўйнаб, мазза қилмагунча биров телгани билан барака топмайсан.

Шу-шу спорт масалаларидан бошқа гаплашмайдиган бўлдик.

Абдулла Қаҳҳорнинг камтарлиги ва табиийлиги ёшлар билан муомаласида ҳам аниқ кўринади. «Абдулла Қаҳҳор ва ёшлар» мавзуи матбуотимизда анча ёритил-

ган. Абдулла аканинг ёшлар ижодини муттасил кузатиб боргани, ҳар бир янги асарни ўқиб, унинг тўғрисида фикр айтгани, ёрқин истеъдод эгаларининг юзага чиқишига кўмаклашгани, талантсиз одамларга улардан ёзувчи чиқмаслигини очиқ айтиб, огоҳлантиргани буларнинг бари мақолаларда, хотираларда анча батафсил айтилган. Мен бу ўринда мазкур мавзунинг кам ёритилган бир қирраси ҳақида гапирмоқчиман. Абдулла Қаҳҳор ижоди билан, кундалик ҳаётда ўзини тутиши билан шогирдларига сабоқ бергандай бўларди-ю, айни чоқда, шогирдларининг фикрини эшитишдан, бирор масалани улар билан маслаҳатлашишдан хижолат чекмас эди. Баъзан эса, маслаҳатлашиш билан чекланмай, улар айтган гапга кирарди ҳам. Абдулла ака, айниқса, Одил Еқубовни қадрлар, унинг маслаҳатларига тез-тез мурожаат қилиб турарди. Ўша пайтларда Одил «Литературная газета»нинг Ўзбекистондаги мухбири эди. У газета топшириғи билан республиканинг турли жойларида кўп юрар, кўп одамлар билан учрашар, ҳаётининг қайноқ нафасини яхши ҳис қилиб турарди. Шунинг учун бўлса керак, Абдулла Қаҳҳор унга тез-тез мурожаат қилиб турарди, мақола ёзса, айниқса, рус тилида ёзса, унга ўқитиб олар ва у айтган жойларга кўпроқ эътибор берарди.

Абдулла ака Пиримқул билан ҳам тез-тез маслаҳат қилиб турар ва унинг фикри билан ҳам ҳисоблашарди. Абдулла ака, чамамда, менга ҳам шундай қарарди, шекилли.

1966 йилнинг охирлари бўлса керак, Абдулла ака нутқ, мақола, суҳбат, тақриз ва ёзишмаларидан танлаб, «Ёшлар билан суҳбат» деган китоб қилмоқчи бўлди ва мендан бу китобга муҳаррир бўлишни илтимос қилди. Мен бажону дил рози бўлдим. Қўлёзмани олиб келиб, синчиклаб ўқиб чиқдим. Табиийки, унда мен қалам тегизишим шарт бўлган биронта жумла йўқ эди. Қилган таҳририм шу бўлдики, баъзи бир эскирган фактларни таъкидладим, актуаллигини йўқотган фикрларни белгилладим. Улар ҳақида Абдулла ака билан гаплашиб, торттишиб, баъзи мулоҳазаларни ўтказдим. Лекин менинг энг қаттиқ турган масалам шу бўлдики, авваллари ёзилган айрим мақолаларда конкрет ёзувчиларнинг исм-фамилияси айтилиб танқид қилинган эди. Танқидлар ҳақли ва объектив эди. Бироқ бу мақолалар ёзилгандан бери 15—20 йил вақт ўтган, ўша ёзувчилар аллақачон хатоларини тузатган, бугунги кунда муваф-

фақият билан ижод қилишаётган эди. Мен уларнинг исм-фамилияларини олиб ташлашни маслаҳат бердим. Аввалига Абдулла ака анчагача кўнмай турди, ҳар хил далиллар келтириб, қаттиқ турганимдан кейин рози бўлди. Бу мисолни мен ўзимнинг қандай «доно» бўлганимни кўрсатиш учун келтирганим йўқ, албатта. Мен уни фақат бир мақсадда — Абдулла ака ўз шогирдларига юқоридан қарамаганини, уларнинг фикрини қадрлаганини кўрсатиш учун келтирдим, холос. Лекин шунини ҳам айтиш керакки, Абдулла ака ўзини ҳақ деб билган жойда сира сўзидан қайтмас эди. Эҳтимол, бу бирда ўжарликнинг оқибати бўлгандир, бирда эса бошқача йўл тутишга эътиқод йўл қўймагандир. Лекин ҳар ҳолда, баъзан ҳар қанча талашиб-тортишмайлик, у кишининг фикрини ўзгартиролмадик. Бундай пайтларда Абдулла ака машҳур араб мақолига амал қиларди, шекилли, яъни бизга маслаҳат соларди-ю, бари бир ўз билганидан қолмасди. Абдулла аканинг юбилейига бирикки кун қолганида биз — Одил, Пиримқул ва мен Абдулла аканикига бордик. Кетишимиз олдидан у киши тантанали мажлис кунини гапирадиган гапларини ўқиб бердилар-да, «нима дейсанлар?» дегандек бизга қарадилар. Нутқ ҳар доимгидек ихчам, маънодор ва образли эди. Лекин нуқтанинг бир жойи бор эдики, у жуда қалтис эди. Қалтисликдан ташқари, бизнинг фикримизча, унча тўғри ҳам эмасди. Биз бир овоздан ўша мулоҳаза маъқул бўлмаганини айтдик, бунақа гап тантанали кечада айtilган, кўпчиликни чўчитиб қўйиши мумкинлигини, баъзилар уни бузиб талқин қилиши мумкинлигини айтдик. Абдулла аканинг қовоғи солинди, қошлари чимирилди. Бир оз сукутдан сўнг қатъий ишонч билан деди:

— Халқ мендан бирор гап кутади. Шунчаки, миннатдорлик билдириб ўлтира қолсам, бўлмас...

Абдулла ака маслаҳатга кўнмади, ўша гапни саҳнадан айтди. Оқибати яхши бўлмади. Албатта, Абдулла Қаҳҳор гапининг оқибати нима бўлишини ўшанда ўйлаган, ҳатто тасаввур ҳам қилган, лекин, бари бир, гапидан қайтмаган.

Шунақа одам эди Абдулла Қаҳҳор.

Одам одамлар билан тирик. Ҳар қандай даҳо санъаткор ҳам одамлар билан бирга, одамлар туфайлигина ижодда энг юксак чўққиларни забт этиши мумкин. Бироқ одамлар орасида яшаш, улар билан мулоқотда бўлиш жуда қийин иш.

Абдулла Қаҳҳор бу санъатни мукаммал эгаллаган одам эди. Бу борада унинг мушуқулини осон қилган нарса шу эдики, улуғ адиб ҳеч қачон ўзини одамлардан ташқарида деб ҳис қилган эмасди, у ҳамиша ўзини одамлардан бири деб ҳисобларди ва ўзини шу одамларнинг хизматини ўтаётган ижодкор деб билган эди.

СЎНГГИ УЧРАШУВ

Абдулла Қаҳҳорнинг жамоатчилик олдидagi сўнги чиқишларидан бири 1967 йил сентябрь ойининг бошларида бўлганди. Ушанда биз адибни 60 йиллик тўйи муносабати билан университетга — филология факультети коллективи билан учрашувга таклиф этган эдик. У пайтларда факультет Инқилоб хиёбонида эски бир бинода жойлашган эди. Чоғроқина залга одам сирмай кетди — учрашувни эшитиб, қўшни факультетлардан ҳам анча одам келипти. Учрашув юксак савияда, баланд руҳда ўтди. Албатта, унинг руҳини баланд қилган, одамларнинг хотирасига ўрнашиб қоладиган ёрқин байрамга айлантирган нарса адиб ҳақидаги маъруза ёхуд талабалар томонидан айтилган табрик сўзлари эмас, Абдулла Қаҳҳорнинг гаплари бўлган эди. Абдулла Қаҳҳор одамлар олдида чиқишнинг масъулиятини жуда чуқур ҳис қиларди. Шунинг учун ҳам ҳар қандай учрашувга, ҳар қандай нутққа пухта тайёргарлик кўриб борарди. Тайёргарчилик шундан иборат бўлардики, адиб бир неча кун давомида гапирадиган гапини ўйлаб, пишитиб олар ва унинг энг муҳим жойларини қоғозга туширарди. Бироқ қоғозга ёзилган гап кўпинча ярим саҳифадан ошмас эди. Бу гал ҳам шундай бўлди — Абдулла ака кўзойнагини тақиб, қўлида бир бўлак қоғоз билан босиқ оҳангда, шошилмай, салмоқлаб гапира кетди.

Адиб ўзининг ҳаёт йўлларини эсларди-ю, лекин ўзбек халқининг совет ҳокимияти йилларида босиб ўтган улугвор йўлини гапирарди, бирор асарининг ёзилиш тарихини тилга олгандай бўларди-ю, шу баҳонада адабиётимизнинг равнақи тўғрисида, унинг савияси беқиёс ўсгани, адабиётни тушуниш янги босқичга кўтарилгани, батамом янгича китобхон пайдо бўлгани ҳақида сўзларди. Хуллас, адибнинг нутқи ўзбек халқининг социалистик маданияти учун ифтихор туйғуларига тўла эди. Айни чоқда, у адабиётнинг юксалишига халақит бераётган иллатлар ҳақида ҳам гапирди. У

адабиётимизнинг жаҳон миқёсидаги янги шуҳратини барпо этишда шу учрашувда ўтирган бўлғуси адиблар, шоирлар, драматурглар, мунаққидлар, адабиётшунослардан умиди катта эканини таъкидлади. Ўша учрашувда ўтириб, шу ажойиб адибнинг кунлари саноқли қолганини, орадан бир йил ҳам ўтмасдан у ҳаётдан кўз юмишини ким ҳам хаёлига келтирипти, дейсиз. Кейинчалик ўйлаб қарасам, ўша кунги нутқ адибнинг адабий васиятидек бўлган экан. Абдулла Қаҳҳор гапириб бўлиб, саволларга жавоб бера бошлади. Саволлар ҳам ёғилиб кетган эди. Залдагилар адабиётга тааллуқли ҳамма масалага адибнинг муносабатини билишни, ўзларини ўйлантириб юрган жумбоқлар тўғрисида унинг мўътабар фикрини эшитишни исташарди. Абдулла Қаҳҳор саволларнинг ҳаммасига ўхшатиб жавоб берди. Унинг жавоблари ҳам гоят теран, ўткир фикрларга, нозик кузатувларга бой эди. Маҳорат билан қўлланган ташбиҳлар, сўз ўйинлари вақти-вақти билан залда жонланиш уйғотар, баъзан эса ичакузилди кулги қўзғар эди. Ўша кунги учрашувда қатнашган ҳар бир одам юраги равшан тортиб, қалбида бир дунё ёрқин таассурот билан кетгани аниқ.

Шу куни Абдулла Қаҳҳор гапирган ҳамма гапни бу ерда келтиришнинг иложи йўқ. Шунинг учун адибнинг иккитагина гапини келтираман. Адибга берилган саволларнинг уч-тўрттаси Абдулла Орипов ҳақида эди. Абдулла Орипов ўша кезларда адабиётга энди кириб келаётган, шунга қарамай илк шеърлари биланоқ кўчиликнинг эътиборини қозониб, ҳатто ўзига муҳолифлар ҳам орттириб улгурган эди. Адашмасам, ўшанда баъзи бир адабиёт пешволари тилла балиқни рўкач қилиб, Абдуллага қандай шеър ёзиш кераклигини уқдира бошлашган ҳам эди. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорнинг бу масаладаги фикри, бўлаётган шов-шувларга муносабати ҳаммани қизиқтирарди. Абдулла Қаҳҳор шоирнинг шеърларига катта баҳо берди, «бу бола фақат ўзи билган нарсани ёзади, шеърларида тахминий гап йўқ», деди, унга ёғдирилаётган таъна-дашномларнинг бемаънилигини уқдирди, сўнг шоир истеъдоди ҳақида гапириб, унинг ўн гулидан бир гули очилмаганини, потенциал қуввати зўрлигини таъкидлаб, истеъдодни авайлаш зарурлиги, истеъдод тақдири учун, унинг имкониятларининг тўла рўёбга чиқиши учун жамият, муҳит ҳам жавобгар экани ҳақида жуда теран мулоҳазалар айтди. Очигини айтганда, бу мулоҳазаларнинг кўп қисми фақ

қат Абдулла Ориповга эмас, ўша пайтдаги ёш ижодкорларнинг кўпчилигига тааллуқли эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг яна бир гапи унинг ўзига тегишли эди. «Қўлёзма устида қандай ишлайсиз?» деган саволга жавоб берар экан, адиб ёшлар учун ибрат бўладиган умумий масалаларга яна тақалди. У ёзувчилик истеъдоднинг туғма бўлишини айтди-ю, лекин уни намоён этиш учун жуда катта меҳнат ҳам талаб қилишини таъкидлади. Сўнг адиб қўлёзма устидаги меҳнатнинг машаққатларини конкрет мисоллар билан кўрсатиб берди. Ёзувчилик юракнинг ярмини эмас, ҳаммасини талаб қилишини, кўзнинг нурини, белнинг қувватини тўла олишини айтиб, бу мулоҳазаларини «агар маймун мендай меҳнат қилса, у ҳам ёзувчи бўлиб кетарди» деган ибора билан тугатди.

Учрашув тугади, адибни кузатиб кўчага чиқдим. Бу гал нима сабабдандир Абдулла ака учрашувга Кибриё опасиз ёлғиз келган эдилар. Учрашув хаста адибни толиқтириб қўйдими, ҳар қалай, Абдулла ака уйга ёлғиз кетгиси келмади, шекилли, «мен билан юрсаңгиз» деб қолдилар. Мен ҳам машинага ўтирдим. Абдулла ака машинанинг рулини Дўрмонга бурди.

Ёз тугаб, куз бошланган бўлса ҳам дарахтлар ҳали баргини тўкмаган. Осмон тиниқ, қуёш ёздаги забти билан чарақлаб турипти. Орадан йигирма дақиқа ўтар-ўтмас Дўрмонга етиб бордик. Етиб бордигу ҳаётнинг ақл бовар қилмайдиган бир ўйинига дуч келдик. Биз ҳозиргина кўтаринки байрам кайфияти ҳукм сурган бир манзилдан, адибга чексиз ҳурмати ва муҳаббати кўзларидан, юзларидан балқиб турган мухлисларнинг қайноқ бағридан чиқиб келгандик. Улар чалган қарсақлар садоси ҳали қулоқлардан нари кетганича йўқ, улар тақдим этган сон-саноксиз гулдасталар ҳали тароватини йўқотиб улгурмаган эди. Дўрмонда эса мотам садолари янграмоқда. Шу куни «Қизил Ўзбекистон» колхозининг раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Абдужамил Матқобулов вафот этган ва жамоатчилик у билан видолашаётган эди. Бунақа пайтларда беихтиёр бутун вужудингни қандайдир ҳазинлик чулғайди, ҳаётнинг гаройиблигини, унда кулфат ва шодлик, гам ва қувонч, алам ва мамнуният ҳаминша бирга юришини ўйлайсан. Бўлмаса, йигирма чақирим йўл юрмай, тўйдан чиқиб азага йўлиқармидик?

Абдулла Қаҳҳор Абдужамил Матқобулов билан қадрдон дўст эди. Адиб бу кишидаги тадбиркорликни,

ташаббускорликни ҳурмат қилар, ташкилотчилик қобилияти зўр, ишни кўзини биладиган уддабурон раҳбар, деб ҳисобларди. Шунинг учун бу одам ҳақида «Дўрмон лочини» деган очерк ёзган ва «Синчалак»даги Қаландаровга ҳам Абдужамил Матқобуловнинг анчагина сифатларини кўчирган эди. Абдужамил ака ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг истеъдодини, теран ақлини ҳурмат қилар, тез-тез унинг боғига келиб, узоқ суҳбатлашиб ўтирар, ҳатто баъзи бир чигал масалалар чиққанда у билан маслаҳатлашарди ҳам. Раис ҳам Абдулла ака каби кўп йиллар мобайнида қанд касали билан оғриган эди. Қанд касалидай бемаза касал кам бўлади. Бу дардга чалинган одам соғ бўлиб соққа ўхшамайди, касал бўлиб касалга... Бу касал секин-секин организмни ичдан кемираверади, одамнинг кучини сўриб олиб, силласини қуритаверади-да, охир бир кун юракданми, оёқданми, тилданми, белданми олиб, узил-кесил йиқитади. Абдужамил акани касал оёғидан ва қонидан олган эди. У бир неча ой хастахонада ётди. Врачлар аввал унинг бир оёғини, кейин иккинчи оёғини кесиб ташлашди. Уша кунлари Абдулла Қаҳҳор дўстини кўргани касалхонага борган, унга анча тасалли берган, лекин ўзи кўнгли вайрон бўлиб келган эди. Мана, энди Абдулла Қаҳҳор дўсти билан видолашмоғи керак.

Абдужамил Матқобуловнинг жасади «Қизил Ўзбекистон» колхозининг Маданият саройига қўйилган экан. Одам кўп — колхозчилар ҳам, шаҳарликлардан ҳам анча одам видолашгани келган. Совет ва партия органларининг ходимлари ҳам, марҳумнинг қариндош-уруғлари ҳам шу ерда. Абдулла ака билан аста-секин босиб ичкарига кирдик. Мунгли музика садолари янграйди. Ўртадаги баланд пештахтада гулларга кўмилган тобутда раис ётибди. У ўлмагандек — бошида чуст дўппи, устида янги костюм, ранги оқаринқираган бўлса ҳам, тоза. Мўйлови тарашланган. Гавдаси ҳамон барваста. Марҳумнинг икки томонида фахрий қоровулликка турдик.

Мен зимдан Абдулла акага разм соламан. У кишининг ранги оқариб кетган, бу маросим оғир таъсир қилганга ўхшайди. Абдулла аканинг дийдаси қаттиқ эди, лекин бу гал у киши ҳам чидамади — кўзлари намлангандай ялтираб кетди. Қоровулликни ўтагач, аста чиқа бошладик. Абдулла ака бир қалқиб кетгандек бўлди-ю, ўзини тутди. Унинг мазаси қочаётгани яққол сезилиб турарди, лекин шунда ҳам Абдулла ака бир оғиз зор-

ланмади. Фақат машинанинг ёнига келганимизда «Рулни сиз бошқаринг» дедилар, холос. Абдулла ака йигирма йил машина ҳайдаган одам. Лекин у кишининг бирор марта бировга машина рулини берганини эшитмаган эдим. Пайқадимки, аҳвол чатоқ. Шу аҳволда боққа етиб бордик — Абдулла акани Қибриё опага топшириб, машинани гаражга киритиб қўйдим-да, бир оз ўтириб уйга қайтдим.

Шундан сўнг Абдулла Қаҳҳорнинг саломатлиги кундан-кунга ёмонлаша борди. Абдулла ака бир-икки хастахонага ётди, уйда муолажа қилди, бари бир, уларнинг фойдаси бўлавермади. Абдулла аканинг қанд касали юракка хуруж қилиб, уни анча ишдан чиқарган эди. Абдулла ака доим ёнида нитроглицерин олиб юрар ва тез-тез ҳамроҳларининг кўзини шамғалат қилиб, уни тилининг тагига нос отгандай ташлаб қўярди. Ўзи эса истаган нарса ҳақида гапириши, аския қилиши, ҳатто ўзининг хасталигидан кулиши мумкин эди-ю, лекин сира-сира аҳволини айтиб зорланмас, «менга раҳмингиз келсин» қабилда гап қилмас эди. Мен таниган-билган одамлар ичида дардга бунақа бардошли одамни кўрган эмасман. Яна қизиғи шуки, «Абдулла аканинг саломатлиги ночорлашипти, яна юраги хуруж қилипти» деб эшитиб, хастахонагами ё уйларигами кўргани борсак, у киши чиндан ҳам кўрпа-тўшак қилиб ётган бўларди-ю, лекин кароват ёнидаги стул устида албатта, бирон қўлёммами, корректурами, китобми, журналми турган бўларди. Ҳар ҳолда, аҳволи ҳар қанча оғир бўлмасин, мен Абдулла аканинг беиш, шифтга тикилиб ётганини билмайман.

1968 йилнинг февраль ойида Абдулла Қаҳҳорнинг саломатлиги анча оғирлаша бошлади. Аммо адиб шунда ҳам ишдан тўхтамади. Аксинча, ўзига берилган муҳлат тугаб бораётганини ҳис қилгандай янада кўпроқ ишлаб, «Муҳаббат» қиссасини тугатди.

Апрелнинг бошларида Абдулла ака даволаниш учун Москвага кетадиган бўлиб қолди. Ниҳоят, жўналадиган кун ҳам аниқ бўлди — Қибриё опа 8 апрель тонгдаги рейсга билет олиптилар.

Бир куни уйда ишлаб ўтириб эдим, телефон жиринглаб қолди. Трубкани кўтариб, Абдулла аканинг овозини эшитдим: «Бизникига келмайсизми?»

Ишни йиғиштириб, дарров етиб бордим. Абдулла аканинг чеҳраси очиқ, диванда оёқларини осилтирганча ўтириптилар. «Бир шаҳарни айланиб келайлик», де-

ди Абдулла ака. «Хўп бўлади, машина тайёр, кетдик», дедим. «Йўқ, — деди Абдулла ака. — Сиз машинангизни қўйинг, бизникини олиб чиқинг». Икки-уч ойдан бери Абдулла ака машинасини минолгани йўқ эди. «Машинани соғинибдилар-да», деган фикр ўтди хаёлимдан. Анча вақт туриб қолгани учун машинани чанг босган экан. Бир оз қийналиб, уни ўт олдирдим, ҳовлига олиб чиқиб ювдим, ялтиратиб артдим. Машина янги эди, олинганига ҳали бир йил ҳам бўлмаганди, ўзи ҳам бош ювган келиндек очилиб кетди.

Тошкент баҳори авжида. Аллақачон табиат яшил либосга бурканиб олган. Бутоқлардаги қушлар бири-биридан ошириб сайрайди. Кунлар исиб, костюм ҳам оғирлик қила бошлаган. Аммо Абдулла аканинг оёғи қон яхши юришмаганидан иссиқ кунда ҳам совуқ қотадиган бўлиб қолган эди. Оёқда қалин жун пайпоқ, уйда кийиладиган юмшоқ шиппакда аста-аста қадам қўйиб, Абдулла ака машинанинг ёнига келди-да, хийла қийналиб, олдинги ўриндиққа ўтирди. Қибриё опа уйдан кўрпа олиб чиқиб, Абдулла аканинг оёқларини бели билан айлантириб ўраб қўйди ва елвизакдан эҳтиёт бўлишимизни, кўча қондаларигача роя қилишимизни, бекор тентираб юрмай, тезроқ уйга қайтишимизни тайинлаб, кузатиб қолдилар.

Катта кўчага чиқишимиз билан «Қаёққа ҳайдай?» деб сўрадим. «Аввал Театр майдонига, кейин Хадрага», деди Абдулла ака. Ленин кўчаси бўйлаб, Театр майдонига бордик. Абдулла ака «Тошкент» меҳмонхонасининг олдидаги майдончада бирпас туришимни сўради. У машинадан тушгани йўқ, ўтирган жойида хотиржам бир кайфиятда атрофни анча томоша қилди. Кейин яна йўлга тушдик ва Алишер Навоий кўчаси бўйлаб Хадрага бордик. У ерда ҳам камқатновроқ жойга машинани тўхтатиб, бир оз турдик. У ердан Фурқат кўчаси орқали Чилонзорга, Чилонзордан Аэропортга, у ердан вокзалга бордик. Йўл-йўлакай кўрганларимиз кайфиятни кўтармаслиги мумкин эмасди. Тўғри, икки йил аввал содир бўлган даҳшатли zilzilанинг асоратлари ҳали буткул битганича йўқ эди. Шаҳарда аллақачон чодирлар қолмаган бўлса-да, у ер-бу ерлари ёрилган, шувоқлари тўкилган, томи қийшайиб қолган деворлар, деразасига тахта қоқилган кимсасиз кулбалар учраб турарди. Кўп жойларда яроқсиз уйлар бузилиб, уларнинг ёнига эски қурилиш материаллари фарам-фарам тахлаб қўйилган эди. Ҳар қадамда қурилиш кранлари, вағиллаб ишлаб

ётган бульдозерлар, бўзчининг моқсидай қатнаб турган самосваллар, гишт, тахта, цемент, шағал ортган машиналар...

Абдулла Қаҳҳор зилзиладан кейин кўп ўтмай, «Ҳаётимиз жамоли» деган публицистик мақола ёзган, унда бошига мислсиз кулфат тушган Тошкент аҳолисининг бардошини, уюшқоқлигини, жасоратини мадҳ этган ва ҳадемай янги, аввалгисидан ўн чандон гўзал Тошкент қурилажagini башорат қилган эди. Балки сафаримиз давомида Абдулла ака ўша мақоласини эсладимкин, ўзи қилган башорат нечоғлик амалга ошаётганини ўйладимкин, бутун шаҳарнинг улкан қурилиш майдончасига айланиб кетганини кўриб, ич-ичидан қувондимкин? Шу тарзда у ер-бу ерда тўхтаб, теварак-атрофларни томоша қилиб, керагида жиндай-жиндай суҳбатлашиб, сафаримизнинг сўнгги манзилига ҳам етиб келдик. Бу — Туркман бозори эди. Трамвай бекатига яқинроқ жойда бир қатор ҳар хил дўкончалар бўларди. (Ҳозир уларнинг бари бузилиб кетган.) Улар томонга машина ўтиши мумкин эмасди — Абдулла аканинг оёғи ночорлиги учун қондани бузишга тўғри келди — машинани чоққина сартарошхонанинг эшигига тақагандай тўхтатдим. Сартарош дарров Абдулла акани таниди, уни очиқ чеҳра билан кутиб олди, ичкарига таклиф қилиб, ўтиргани жой кўрсатди ва чой тутди. Кейин жой бўшаши билан, навбатда турганлардан узр сўраб, Абдулла акани ўтқазди. Соч-соқолини ола бошлади. Усиб кетган соч Абдулла аканинг рангини анча сиқиб қўйган экан — сартарошхонадан очилиб, яшариб чиқди. Рухияти ҳам енгил тортди, шекилли, бир оз толиққан бўлса-да, уйга очиқ чеҳра билан қайтди.

Уша кезларда Абдулла аканинг шаҳар бўйлаб қилган бу сафарини кўп ётиб сиқилиб кетгани учун бир кўнгил ёзиш мақсадида қилинган иш деб ўйлаган эдим. Кейин — Абдулла аканинг вафотидан сўнг билсам, бундай эмас экан. Ушанда Абдулла ака шаҳар билан видолашган экан. Ҳа, Абдулла Қаҳҳор Тошкентни жон-дилидан яхши кўрарди. Бу шаҳарга у биринчи марта 1925 йилда қадам қўйган эди. У пайтларда Абдулла Қаҳҳор энди ўн саккиз баҳорни кўрган ёшгина йигитча эди. Билмадим, Тошкентнинг эски вокзалида поезддан тушиб, шаҳар майдонига қадам қўйиб, гийқиллаб бурилаётган трамвайни, мижоз кутиб навбатда турган извошларни, кичик бир дарёдай айқириб оқиб ётган Салорни, кўчаларни тўлдириб ҳар томонга ошиқиб кетаётган тумонат

одамни кўриб, унинг хаёлидан қандай фикрлар кечган экан? Бугун бунга аниқлаб бўлмайди, бироқ бошқа бир нарсани аниқ айтиш мумкин — ўзига ишонган, истеъдодига ишонган, куч-қувватга тўлган бу йигит, албатта, қаламининг кучи билан Тошкентни забт этиш орзуси билан бу азим шаҳарга қадам қўйган. Кейин эса қирқ йиллик ҳалол меҳнати билан бу мақсадига эришди. Унинг қирқ йил умри шу шаҳар бағрида кечди. Бу йиллар мобайнида у аччиқни ҳам, чучукни ҳам кўрди, кўпгина аламли кунларни ҳам, бахтли кунларни ҳам бошидан кечирди. Тошкент унга осонликча таслим бўлгани йўқ, аввал уни уйсиз-жойсиз дарбадарлик билан синаб кўрди, турмушида носоз кунларни ҳам бошидан кечирди. Хуллас, кўп синовлардан кейингина шаҳар бу адибга мафтун бўлди ва онадек уни бағрига олди.

Абдулла Қаҳҳор жуда доно одам эди, туйғулари ғоят нозик эди. Кўп йиллар давомида хасталик азобини тортган одам узоқ шаҳарга муолажага отланган экан, бу сўнгги сафар бўлиши мумкинлигини сезган, она шаҳрини қайтиб кўролмаслигини юракдан туйган бўлса керак. Узоқ сафарга отланган фарзанд онаси билан хайрлашмай йўлга чиқмагандек, Абдулла Қаҳҳор ҳам Тошкент билан хайрлашмай кетиши мумкин эмас эди. Уша куни Абдулла Қаҳҳор шаҳар кўчаларини томоша қилар, ҳаёт қайнаган майдонларни назардан ўтказар, олис-олисларда яшнаб, ярқираб кўриниб турган қорли Чотқол чўққиларига суқланиб қарар экан, унинг кўзларида теран бир ҳазинлик, севиб тўймаган қалбнинг экинни бор эди.

Абдулла Қаҳҳор билан сўнгги учрашувимиз 1968 йилнинг 7 апрель оқшомида бўлди. Шу куни Абдулла аканинг Герман Лопатин кўчасидаги уйига яқин дўстлари йиғилди. Улар орасида Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар бор эди. Абдулла ака ҳар доимдагидек хасталигини билдирмай меҳмонларга хушчақчақ муомала қилар, бирор қизиқ гап билан, теша тегмаган ибора билан ҳаммамизни кулдирар, аҳволимизни, ишларимизни суриштирарди. У кишининг кайфиятига, ўзини тутишига қараб, сира ҳам муолажага кетаётган одам демас эдик. Бир зумда бу кайфият меҳмонларга ҳам ўтди, улар оғир беморни кузатиб қўйишга тўпланганларини унутиб, Абдулла ака билан ҳазил-мутоиба қила бошлади.

Самолёт эрталаб тонгда соат тўртми-бешда жўнар экан. Мен машинада аэропортга олиб чиқиб қўймоқчи бўлдим. Лекин Абдулла ака ҳам, Кибриё опа ҳам бунга

рози бўлишмади, «овора бўлишнинг сира ҳожати йўқ, хастахонадан махсус жиҳозланган машина келади, самолётгача олиб бориб қўяди» дейишди. Шу гап сабаб бўлдим ё эрталаб барвақт туришимга кўзим етмадим, ҳар қалай кузатгани чиқмадим, уйда хайрлашиб қўя қолдим. Орадан кўп ўтмай, Абдулла Қаҳҳорнинг вафот этгани ҳақида машъум хабар келди. Бу хабар мен учун қуёш чарақлаб турган куни булутсиз ҳавода гумбурлаган момақалдиरोқдай бўлди. Биз Абдулла Қаҳҳорнинг сеҳрига учиб, алданиб юраверган эканмиз, унинг ҳам оддий инсон эканини, бир эмас, бир куни қазо қилиши мумкинлигини хаёлимизга ҳам келтирмаган эканмиз. Бўлмаса, ярим соатлик уйқудан, жиндай ҳузурдан кечиб, кузатгани аэропортга чиқмасмидим, бу буюк одамнинг дийдорига сўнгги бор тўйиб олмасмидим. Ушандаги гофиллигим учун ўзимни ҳануз кечира олмайман. Қизик, нега шундай, а? Нега доим ҳам пухта ўйлаб иш юритмаймиз, кейин пушаймон қиладиган ишлар қиламиз? Ахир, одамнинг ганиматлигини, омонатлигини биламиз-ку? Биламиз-у, гўё мангу яшайдигандай бепарвомиз. Абдулла Қаҳҳор билан сўнгги учрашув шундай бўлган эди...

Шоислом Шомуҳамедов

МУХТАСАРЛИК

(Абдулла Қаҳҳорни эслаш кечасида айтилган
бадиҳа нутқ асосида ёзилди)

Мен Абдулла Қаҳҳорнинг икки бор шу айвонда бўлган суҳбатини эсладим, шу муносабат билан Абдулла Қаҳҳорнинг мухтасарлик санъати ва маҳорати ҳақида сўзламоқчиман.

Бир куни Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов билан Абдулла акани кўргани келдик. Кибриёхон опа дарров сахий дастурхон туздилар. Шунда гаплашиб ўлтириб, Абдулла ака:

— Арақ баттолнинг бир томчиси қирқ оғиз гап-да, — дедилар ва изоҳ бериб: — кеча шаҳарга тушмоқчи эдим, уйда усталар бор эди, уларни меҳмон қилиб овқатда арақ ҳам берибман, юз граммдан ичгач шундай гапга тушиб кетишдики, ташлаб кетолмадим, кеч қолиб шаҳарга ҳам тушолмадим, — дедилар.

У кишида бундай лўнда, жуда мазмундор, қисқа жумлалар кўп. Масалан, рус тили ҳақида: «Рус тили бизнинг учун она сутидай озуқ, унда ўсиш учун зарур бўлган ҳамма модда бор», ёки «шеър — маъсум гўдак, риёни билмайди».

Рус тилининг аҳамияти ҳақида жуда кўп гапирилган, ёзилган, аммо ҳеч ким бундай лўнда, қисқа ва чуқур айтолмаган.

Мен бу ерда Абдулла Қаҳҳорнинг Ҳиндистон сафаридан кейин университет студентлари билан бўлган учрашувини эслайман. Абдулла ака Ҳиндистон таассуротларини сўзлар экан: «Энди Ҳиндистон мустамлакачилар асоратидан қутилиб, янги йўлдан ривожланмоқда. Кишиларни озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой билан таъминлашдан кўра ҳам уларга: «Сен ҳам одамсан, сен ҳам уйларда яшашнинг керак!» деган фикрни сингдириш қийин», деган эди. Ҳиндистонни кўриб келиб, бу ҳақда гапирган ва ёзганларнинг кўпини эшитдим, ўқи-

дим, аммо ҳеч кимда бундай нозик психологик кузатувни учратмадим.

Абдулла Қаҳҳор новатор бўлиши билан бирга ўта анъанавий ёзувчи, унинг янгиликдек кўринган топилмалари, услубий изланишлари, биз учун фавқулодда кўринган бадиҳагўйлиги катта билим асосига қурилган. У рус адабиётини чуқур ўрганган, Ғарб адабиёти дурдоналарини ўрганиб ўзига керакли озуқани олган бўлса, Шарқ адабиёти унинг суяк-суягига сингиган, она сuti билан кирган эди. У Умар Хайём рубойларининг барчасини оригиналда ёд билар эди. (Ғ. Ғулом ва Ойбек ҳам худди шундай.) Саъдий Шерозий, Ҳофизларни чуқур ўрганган тадқиқотчи эди.

Мухтасарлик санъати ҳақида гапирилганда Шарқ адабиёти анъаналарини эслаш шартмиди, деган савол туғилиши мумкин. Шарт ва зарур. Ғарб тадқиқотчилари орасида ва баъзилар наздида Шарқ поэзияси зерикарли, қайтаришлардан иборат, деган фикр бор. Бу фикр тамоман ноўрин.

Китобларда ҳар сўзга ўта зукколик, ҳушёрлик туйғулари тарбияланган. Уқитувчи ва тингловчилар завқишавқи ва маданияти юксакларга чорланган. Масалан, Саъдий «Гулистон»ида.

«Чаёндан:

— Нечун қишда кўринмайсан?— деганларида, у:

— Ёзда қайси кўрган ҳурматларимга яна қишда кўринай, — деган экан. Ёки «Бўстон»да: «Бир деҳқон оёғини ит қоғиб олди. У уйига келиб дод-фарёд солди. Қичик бир қизчаси югуриб келди:

— Отажон, сенинг ҳам тишинг бор-ку, сен ҳам тишлаб олсанг бўлмасмиди, — деди.

Унга деҳқон:

— Оҳ, қизим, менинг оёғимни узиб олганда ҳам, мен унга тишимни теккизиб ҳаром қилмайман», — деб жавоб берди».

Бу қисқа тамсилларда қандай теранлик мавжуд. Улар бутун-бутун рисоалар мазмуни, бир жаҳон маъно дури эмасми! Бундай тамсиллар Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам, Навоий «Садди Искандарий»сида ҳам, Жомий «Ҳафт авранг»ида ҳам, Румий «Маснавий»сида ҳам кўплаб топиллади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳам бундай жавоҳирлар кўп. Уларнинг ҳаммасини санаб чиқишни вазифа қилмай «Аяжонларим»дан бир тамсилий ҳикоятни эслай:

«Жаннатда бир тахт яратилган эмиш, у яхши қайнонага аталган эмиш. Аммо у ҳануз бўш эмиш».

Абдулла Қаҳҳор бундай дурдона жумлаларни, кўпинча, суҳбат чоғида филбадиҳа айтиб юборар эдилар.

Янги йилми ё бошқа бир байрам муносабати ила учтўрт ёзувчи бамаслаҳат оиламиз билан Абдулла Қаҳҳорни кўргали бордик. Эсимда, Асқад Мухтор, Пиримқул Қодиров, Жуманиёз Жабборовлар бор эди.

Абдулла ака билан Кибриё опа бизларни очиқ чеҳра билан кутиб олишди ва стол атрофига таклиф қилишди.

Биз домлани байрам билан табриклар, дилимиздаги эзгу ниятларимизни бир-бир айтдик. Гал келганда Абдулла ака ҳам қадаҳ кўтардилар-да, бизнинг аёлларни номба-ном васф этиб гапирдилар.

Шунда Кибриёхон опа ҳазиллашиб:

— Ҳаммани мақтадингиз, фақат мен қолдим, менга бир нима демадингиз, — дедилар.

Бунга жавобан Абдулла ака:

— Киши ўзиникини ҳам мақтайдими? Одам бозорга олиб чиқиб сотадиган нарсасинигина мақтайди. Мен сизни сотмоқчи эмасман, — дедилар.

Орада кулги кўтарилди. Бу гап ҳазил аралаш айтилган бўлса-да, аммо у ўзининг жиддий ва теран маъноси билан бизнинг дилимизга ўрнашиб, муҳрланиб қолди.

Ҳар гал у кишининг суҳбатидаги бирор ҳикматли жумла, ифода эсда қолар эди. Бир куни суҳбат орасида: «Яхши гап етилган қазига ўхшайди, чайнаган сайин мазаси чиқаверади», — деганлари эсимда. Бу гап аввало Абдулла Қаҳҳор асарларига тааллуқли деб биламан.

УСТОЗНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

Саккизинчи апрелда уни Москвага даволаниш учун узатиб қолаётганимизда қирқ етти кундан кейин дунёдан ўтишини ва қошида бўлишимни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим...

У жўнабдики, ёру биродарларнинг қулоғи Москвада эди.

22 май кечаси Абдулла Қаҳҳор мени йўқлатганини ва билет аэропортга тайинлаб қўйилганини билдиришди. Бу хабардан гангиб қолдим: ўзи тинчликми? Наҳотки, у оғирлашиб қолган бўлса?! Йўқ, у Тошкентни, ёру биродарларини соғинганидан мени йўқлатган. Шу яхши ният билан 23 майда эрталаб йўлга чиқдим. Лекин бари бир шайтон минг ёққа етаклаб кетарди. Мен Москвага, назаримда, бунақа узоқ учган эмасман!

Москва аэропортидан туриб телефон қилдим: хайрият, тинчлик экан!

У СССР Медицина фаълари академиясининг В. А. Вишневский номидаги Хирургия институтида даволанарди. Мен кириб борганда чалқанча ётар, ранг-рўйи ортиқча олинмаган, қарашлари аввалгидек тетик ва кузатувчан, лекин қовоғининг салқиши, вазмин ҳаракатлари уни оғир дард билан мардона курашиб келаётганини тилсиз изоҳлаб турарди. Мени кўриши билан унча гўшт қочирмаган юзига салгина мамнун кулги сочилди ва қўлининг учини дармонсизгина кўтарди. Мен унинг қўлини зўр мамнуният билан кафтимга олар эканман:

— Бундоқ энгашинг, Тошкент нафасини олиб келгандирсиз, — деди.

Мен унинг юзига-юзимни қўйдим. Кўзимга ёш қалқди. Бошимни кўтарсам унинг ҳам кўзларида соғинч қизариши...

Мен ёру дўстларнинг саломини топширдим, ҳол-аҳволларини сўрадим. Ҳар қачонгидек вазмин, етти ўлчаб бир кесадиған устоз ортиқча бир ҳаяжон ва ўкинчсиз, ўз одатича битта-битталаб деди:

— Мен реалист одамман. Улимдан қўрқмайман. Лозим топган нарсамни ёздим, айтишим керагини айтдим. Энди, ҳамма ёзувчиларда бўлганидек менда ҳам чала қоладиганлари бор. Бу табиий.

Менинг ўпкам тўлиб, у кишининг сўзини бўлиб, ҳали

узоқ яшашларини айтган эдим, Абдулла ака унча аҳамият бермади. Яна ўша реалист сифатида ҳаёт маъносининг тубигача тушуниб яшаган, ўз бурчини шараф билан ўтаган донишманд кишидек анча нарсаларни сўзлади. Докторлар ва лозим ўртоқлар билан гаплашувимни, Тошкентга олиб кетишимни илтимос қилди.

— Кўзимни мана бундай очиб Тошкентга кириб борай (у қилиб кўрсатди), бир яйраб нафас олай, — деди. Сал вақт ўтгач, яна кулиб қўшди: — Тошкентни ҳам кўп кўрганмиз-у, шундай бўлса ҳам...

Шу кейинги жумлани айтarkan, унинг кўзида «ўқинганимдан ёки ночорлигимдан айтаётганим йўқ, бир кўнглим тусаб қолди, бир орзу-да» деган маъно бор эди.

Шу куни икки соатга яқин суҳбатлашиб ўтирдик. Бу орада врач келиб, унинг камроқ гапириб кўпроқ тинглаши кераклигини таъкидласа ҳам, Абдулла ака бир томондан гўё сўзлаб қолишга шошилаётгандек парво қилмас, бир томондан суҳбатдошга илҳақ бўлиб, зерикиб ётган кишига ўхшарди. Лекин мен ажалдан қўрққанидан шошиб қолган одамнинг ҳовлиқишини, ваъз-насихатини, энтиқишини кўрмасдим. У жуда хотиржам, сўзлари ҳам ҳар қачонгидек ўз услубига хос қисқа ва дона-дона, орасида ҳазил-мутойиба ёки қочирқиқлар ҳам учраб турарди.

Абдулла ака айтганидек, «Бир мамлакатча келади-ган бу шаҳарда» узоқлашиб кетмай, унинг илтимосига кўра, Ўзбекистон ваколатхонасининг ётоғида қўндим.

Эртасига Абдулла аканинг илтимослари билан банд бўлиб, соат иккиларда келсам у киши: «Қаерларда юрибсиз?» деб кутиб олди. Мен қисқача ҳисоб бериб, институтнинг директори, академик В. А. Вишневский билан ҳам учрашганимни айтдим. Гарчанд, докторлар бу ҳолда ҳали-бери бирор ёққа олиб кетиш у ёқда турсин, бошқа касалхонага кўчириш ҳам амримаҳоллигини бир оғиздан айтган бўлса ҳам мен Абдулла акага енгилроқ қилиб, бу ҳақда бирор ҳафтадан кейин аниқ фикр айтишмоқчи бўлганликларини минг бир хижолат билан аранг билдирдим. Абдулла ака «э, аттанг»га ўхшаш бирор ҳаракат қилмади. Фақат сув сўради. Рафиқаси Қибриёхон тутган боржомидан бир хўпламгина ичиб, тамшаниб қўйди. «Бу ёлғонимга нима деркинлар», деб Абдулла аканинг оғзини пойладим, у кишини елпишини тўхтатиб қўйган эканман, Абдулла ака шуни эслатди:

— Еллинг, сиз елписангиз ором оляпман!

Мен шоша-пиша «ўз ишимга» тушиб кетдим. Орага

узоқ жимлик чўкди. Мен елпийман, Қибриёхон оёқ-қўларини, баъзан бошини уқалайди.

Бир маҳал Абдулла ака сўз бошлади:

— Болалигимда ўртоқларим билан Наманган бормоқчи бўлиб, Қўқон тепасидаги Қаптархонага ўтиб қолибмиз. Кўрсак, тоғ тепасида битта қирғиз турибди. Енида битта ўтов, битта от, битта шарқираб оқиб турган ариқ. Сўрадик: «Бу қаер?» «Қаптархона», деди қирғиз, «Наманган қаёқда?» Қирғиз қўли билан бир томонни кўрсатди. Ҳаммамиз орқамизга қайтдик... Эрталабдан бери шу воқеа эсимга тушиб, хаёлимдан кўтарилмайди. Қани энди шу маҳал ўша ариқдан бир пиёла сув ичсам!

Бир неча кунки Абдулла ака овқатдан қолган экан. Мен боримда ҳам бирон нарса истамасди. Ниманки таклиф этилса, бошини сал қимирлатар ёки секингина рад жавобини берарди. Лекин оғзи тез-тез қақрарди; гоҳ чой, гоҳ сув сўрарди. Баъзида бир қултумгина боржоми хўпларди.

Тиббий ҳамшира навбатдаги уколни қилиб кетгач, Абдулла ака тепасида ўтирган бизларга илтимос қилиб қолди:

— Айтинглар, шу ташвишларни тўхтатсин, нафи йўқ. Ёмон кўрганим — ориқлаб ўлган киши!

Чиндан ҳам Абдулла акага жуда кўп укол қилишарди. Мен силаб туриб, унинг тирсагидан юқориси ва сонининг уколдан тош бўлиб кетганини сездим. Ичимда, «баданнинг бутун ери қолмабди-ку», дедим. Бу уколлар етмаганидек тепасида кислород берадиган асбоблар тайёр турарди. Сал нафас олиши оғирлашса дарров бурнига тўғрилашарди. Абдулла ака кислородга қарши бўлмаса ҳам, аппаратдан чиқадиган товушни ёқтирмас, унга хўмрайиб қараб қўяр, баъзан шу товуш туфайли уни вақтидан олдин олиб ташларди. Яна бемалол гаплашиб ўтираверарди. Ана шундай суҳбатлардан бирида умр, ижод, дўст-ёрлар ҳақида гап борар экан, Абдулла ака деди:

— Одамлар мени душмани кўп деб ўйлайди. Ваҳолонки, менинг душманним йўқ. Мен ҳам ҳеч кимга душманлик қилган эмасман. Мабодо бирор одамга қаттиқ гапирган ёки у ҳақда ёзган бўлсам, адабиётимизнинг равнақини кўзлаб, жоним ачиганидан, ўша одамнинг талантсизлиги ёки ёмон асар ёзгани учун шундай қилганман. Мабодо шу ёмонликка кирса, мен ёмонман.

У мийиғида кулиб, шунинг аксини ўзи тасдиқлаб турарди.

Мен Абдулла ака юрагининг икки марта оғирлашиб, хуруж қилганини кўрдим. Бу ўлиmidан бир-икки соат аввал, 25 май куни эрталаб содир бўлди.

Бир куни аввал анча енгил тортган Абдулла ака кечани безовтароқ ўтказган. Қибриёхоннинг таъкидлашича, яна Тошкентга олиб кетишларини илтимос қилган, мени йўқлаган. Ярим кеча бўлгани учун Қибриёхон менга телефон қилишни эп кўрмай, фақат соат еттиларга яқин хабар берди. Уйку аралаш телефон трубкасини олишим билан Қибриёхоннинг товушини эшитиб, чўчиб кетдим. Жоңқолатда: «Тинчликми?», дедим. Қибриёхон тинчлигини айтиб, Абдулла ака сўраётганини билдирди. Елиб кўчага чиқдим. Кўчада эндигина ҳаракат бошланиб келяпти. Не-не хаёллар билан шифохонага етиб бордим. Зинанинг икки поясини битта қилиб учинчи қаватга кўтарилдим, палатага беҳалат кирдим. Абдулла ака мен ўйлагандан ҳам сокин ва хотиржам ётибди. Мени кўриши билан, «Келдингизми?», деди. Мен ёнларига ўтирдим. Тепаларида Қибриёхон ва синглиси Марҳабо. Одатимни қилиб қўлларини силадим. Сал ўтиб, Марҳабонинг қўлидаги елنيғични олдим. Гарчанд Абдулла ака мени йўқлатган бўлса ҳам анча вақтгача ҳеч нарса демади. Жим ётди. Бир хўплам чой ичгандан кейингина қайси асарлари чала қолаётганини таъкидлади. (Буни кеча ҳам эслаган эди.) Кейин осмонда бир тўйиб нафас олиш орзуси борлигини билдирди. Мен далда бердим. У қатъий деди:

— Олиб кетишнинг иложи йўқми?.. Орзу-да, осмонда бир нафас олай!

Мен яна турли важлар билан далда бердим. Шундан кейин Абдулла ака ўтқазиб қўйишимизни ўтинди. Олданига иккиланиб туриб, кейин ҳамширалар ижозати ва кўмағида қадларини кўтардик. Шунда Абдулла ака:

— Мана, орзуга етиш мумкин экан-ку! Қандай яхши, — деди ва эркин нафас олди.

Салдан кейин ҳамширалар: «Энди бўлди, етади», деб яна ётқизишди. Ана шунда билдимки, Абдулла акада қандайдир безовталиқ бор. Лекин бизга билдирмоқчи эмас. У ухламоқчи бўлган кишидек кўзини юмди. Бирдан қорни билан нафас олиб, энгак ости тез-тез бориб келаверди. Қибриёхон ҳаяжон билан менга астагина: «Приступ!» деб қўйди. Бу хуруж бир неча дақиқага чўзилди. Абдулла аканинг ранги ўзгариб, майда чакка то-

Мирлари гунафша рангига кирди. Кибриёхон бу ҳуружларга қанчалик «кўниккан» бўлмасин типирчилаб қолди. Кўзига ёш келди. Мен кўзлари жиққа ёш опа-сингилларга қанчалик далда бермоқчи бўлмайин, ўзимни босиб ололмасдим. Димогим ачиб, бутун баданим титрарди... Югуришиб кирган ҳамширалар кетма-кет укол қилишди. Кислород кўйишди. Бир неча дақиқадан кейин Абдулла ака ўзига келди, кўзини очиб: «Сал ухладими?» деди. Биз тасдиқладик. Ахир, қандай қилиб, «оғир бўлиб турдингиз» деймиз. Абдулла ака гўё ҳеч нарса бўлмагандек, яна сўзлашиб ётди. Бир соатлар чамаси вақт ўтгач, ўша ҳол такрорланди. Яна шошиб қолдик. Яна ўзига келди. Лекин бу гал бўшашиброқ кўзини очди. Узоқ жим ётди. Унинг оғирлашиб қолганини эшитиб, бундан уч кун аввал Ригадаги ишини ташлаб келган профессор Шабот Хўжаевни сўради. Уни эрталаб ҳам сўратган экан. Турган ери олислигидан Шабот Хўжаев ҳамон етиб келолмас эди. Яна енгил-елпи гаплашиб ўтирдик. Бир вақт даволовчи врач Софья Георгиевна кириб келдию, Абдулла аканинг томирини ушлади ва ўзига қарашни илтимос қилди. Абдулла ака қийналиб сал кўзини очган бўлди ва шу заҳотиёқ боши чапга бурилди... Бу жон кўчиши эди. Ўзига қайтган Абдулла ака салгина кўзини очиб билинар-билинемас табассум қилди. Табассумнинг сўнги яна бояги ҳолат билан улашиб кетди. Кўзлари катта очилиб, асабий бир ҳолатда оёқ-қўли тортишдию, қўлини мен, оёғини Кибриёхон босиб қолдик. Шу орада энгак ташлади: Абдулла ака — буюк бир одам оламдан ўтди. Соатга қарасам, Москва вақти билан 10 дан 23 минут ўтибди.

Шундай қилиб, 1968 йилнинг 25 май куни кенг ўзбек китобхони сеvimли ёзувчисидан, ёш адабиётчилар эса одил, меҳрибон, талабчан, ҳассос, ҳақгўй мураббийсидан жудо бўлди. У ҳаётда қандай мардонавор яшаган, ижод этган бўлса, ана шундай матонат билан сўнгги нафасигача ҳаёт кечирди. Унинг ўлимини эсласам: «Ҳаёт билан видолашишнинг ўзи бир санъат экан. Бунга ҳам матонат ва прода керак экан», деган хаёлга бораман.

Устоз Абдулла Қаҳҳор йўқ. Унинг тийран фикри, ҳассос талаби билан ёзилган ажойиб асарлари узоқ йиллар қўлдан-қўлга ўтиб ўқилади. Қаҳҳор яратган адабий мактаб авлоддан-авлодга эстафета бўлиб ўтади.

У тириклигидаёқ ўлмасликнинг мандатини қўлига олган эди.

УСТОЗ АБДУЛЛА ҚАҲҲОР БИЛАН МУЛОҚОТ

Менинг авлодим Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиб катта бўлган. Биз «Сароб» романини у яратилган фурсатда ўқиганмиз. «Қанотсиз читтак», «Қотилнинг туғилиши», «Қишлоқ ҳукм остида», «Кўр кўзнинг очилиши», «Тангрининг кулгиси», «Анор» ва бошқа ҳикояларни ўқиб, адабий саводимиз чиққан десак бўлади. Аммо муҳтарам устоз ёзувчи билан мен бевосита мулоқот этиш шарафига анча кеч мушарраф бўлганман. 1949 йили Тошкентдаги Урта Осиё Давлат университетининг шарқ факультетида ўқишни тугаллаб, УзФА Шарқшунослик институтида илмий ходим бўлиб ишлай бошладим. XIX аср ўзбек адабиёти тарихи бўйича қўлёзма манбалар устида иш олиб борар ва илмий секретарь вазифасини адо этар эдим.

1953 йил. Институтда иш билан банд эдим. Шу вақт телефон жиринглади.

— Азиз Қаюмов керак эди, — деди бир ёқимли овоз.

— Мен тинглайман.

— Сиз билан Ёзувчилар союзининг раиси Абдулла Қаҳҳор сўзлашмоқчилар.

— Марҳамат, — дедим, вужудимни қаттиқ ҳаяжон қоплади. Чунки бу менинг ҳурматли устоз ёзувчи билан биринчи мулоқотим эди. Телефонда саломлашиб бўлгач, Абдулла Қаҳҳор менга дедилар:

— Москвада Иттифоқ семинари бўлади. Шунда совет адабиётида қишлоқ хўжалиги мавзуидаги асарлар муҳокамаси ўтказилади. Шу семинарда иштирок этишингизни таклиф қилар эдик.

Мен масалани тушундим. Менинг укам Лазизхон Қаюмов 1952 йили университетнинг филология факультетини битирган ва аспирантурада ўқимоқда эди. Унинг тадқиқот мавзуи ўзбек совет адабиётида қишлоқ хўжалиги мавзуидаги бадний асарларга алоқадор эди. Ёш

аспирантни ҳали кўп одам билмас, мен эса ўша йиллари «Шарқ Юлдузи» ва «Звезда Востока» журналида шоир Махмур тўғрисида бир-икки мақола эълон қилган ва ҳатто танқидга ҳам учраб улгурган эдим. Мен устоз Абдулла Қаҳҳорга Лазиз Қаюмовнинг шу масала билан шуғулланаётганини айтдим, эҳтимол у киши керакдир, дедим. Абдулла Қаҳҳор кулиб дедилар:

— Азиз ва Лазиз Қаюмовлар экансизлар-да. Бўлмаса, укангизга айтсангиз, бизга бир учрашсалар.

Шундан сўнг укам Езувчилар союзининг топшириғи билан ўша семинарда иштирок этиб келди.

Бу лавҳа устоз Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлар тарбиясига қанчалар аҳамият берганидан бир мисолдир. Республика Езувчилар союзининг раиси бир ёш тадқиқотчи тўғрисида хабар топгач, ўзи шахсан уни қидириб топиб, унга йўналиш бермоққа қарор қилган. Зотан, ёшларга ғамхўрлик Абдулла Қаҳҳор табиати ва фаолиятида марказий ўринда тургани мутлақ ҳақиқатдир.

Мен 1961 йили докторлик диссертациясини ёқладим. Илмий совет ўтадиган залда одам кўп эди. Йиғилиш бошланишидан сал олдин кутилмаганда залга Абдулла Қаҳҳор кириб келдилар. Мен бундан жуда таъсирландим ва ҳаяжонландим. Чунки мен Абдулла Қаҳҳор билан кам учрашар, кам мулоқотда бўлар эдим. У киши илмий совет ҳақида хабар топиб, ўзлари етиб келган эдилар. Мен мамнуният билан устозга ўша куни босмахонадан чиққан «Кўқон адабий муҳити» китобимни тақдим этдим. Абдулла Қаҳҳор илмий совет йиғилишининг охиригача ўлтирдилар, диққат билан баҳсни тингладилар. Бу ҳам устознинг ёш авлодга, унинг ўсиб-унмоғига диққат-этиборининг бир нишонаси, деб билдим. Чунки у киши ҳар қандай мажлисининг ҳам охиригача ўлтирмас эдилар.

1963 йили Бухородан Тошкентга қайтаётганимда, самолётда ўқиб кетмоқ учун китоб олай, деб китоб дўконига кирдим. Кўзимга Учқун Назаровнинг «Одамлар» деган китобчаси кўринди. Мен бу авторни у вақтда билмас эдим. Китобни олиб биринчи варағидаги ёзувга кўзим тушди: «Масъул муҳаррир Абдулла Қаҳҳор». Шундай талабчан ёзувчи муҳаррир бўлган экан, демак, бу китобчани албатта ўқимоқ керак. Шу фикр билан китобчани сотиб олдим. Самолёт Бухородан Тошкентга келгунича китобчани ўқиб чиқдим. Менга жуда маъқул бўлди. Езувчи ва кинематографчи Учқун Назаров билан ғойибона танишдим. Бунга Абдулла Қаҳҳорнинг

номи сабаб бўлди. Кейинчалик мен талантли ижодкор Учқун Назаров билан узоқ йиллар кинематография соҳасида ҳамкор бўлдим. У устоз Абдулла Қаҳҳор ишончини оқлаган ижодкор ёшлардан бири бўлиб етишди.

1965 йили Учқун Назаров «Одамлар» ҳикояси асосида «Сурайё» (рус тилидаги номи «Жизнь прошла ночью») фильмини яратди. Бу фильм бировларга ёқди, бировларга ёқмади. Унинг тўғрисида баҳслар бўлиб ўтди. Мен у вақтда Ўзбекистон Министрлар Совети ҳузуридаги Кинематография Давлат Комитетининг раиси эдим. Биз бу фильмини жиддий асар деб ҳисоблар, унда нафис лиризм бор, инсон тақдирига оид чуқур мулоҳазалар кино тили билан яхши ифода этилган, деб билар эдик. Баъзилар бу фикрга қўшилмас эдилар. Агар СССР халқ артисти Шакен Айманов, машҳур кинорежиссёр Григорий Рошаль каби мутахассисларнинг бу фильмга ижобий баҳо берганини қайд этсак, у ҳақиқатдан «Ўзбекфильм»нинг муваффақиятли асарларидан бири эди. Шу баҳслар анча авж олган пайтда бир куни Абдулла Қаҳҳор Учқун Назаров билан бирга кинокомитетга келдилар. Мен уларни ҳурмат билан кутиб олдим. Устоз Абдулла Қаҳҳор «Сурайё» фильмини ёқлаб гапирдилар. Бу фильм тўғрисида қилинган баъзи танбеҳларнинг ноўрин эканлигини асосли равишда кўрсатдилар. Мен, бизнинг фикримиз ҳам шундай эканлигини айтдим. Абдулла Қаҳҳор ёш ижодкорларга гамхўрлик қилиш зарурлигини, уларни ўстириш учун нима лозим бўлса, шунини амалга ошириш кераклигини таъкидладилар.

Бу мисол Абдулла Қаҳҳорнинг фақат бир ёш ижодкор учунгина эмас, балки, умуман ўзбек маданияти, санъат ва адабиётининг келажаги учун қанчалар жонкуяр бўлганлигини кўрсатади. Бундай мисоллар кўплаб топилади.

1963—1964 йиллари мен Маданият министрлигида ишладим. Шу фурсатда Абдулла Қаҳҳор билан хизмат юмушлари тақозосига кўра кўпроқ учрашишга тўғри келди.

Бир пьесанинг кўригидан сўнг, Абдулла Қаҳҳор ўзларига хос ўткир ифодаларда истеъдод ва унинг аҳамияти тўғрисида сўзлаганлари ёдимда. Баъзилар узоқ фурсат драматургияда ўралашадилар, димиқиб туриб ётадилар. Шу йўсинда охири ё ўлиб кетадилар, ё пенсияга чиқиб кетадилар. Бу ерга олов бўлиб кирмоқ ке-

рак. Токим, унинг нури ва тафтидан атроф ёруғлик, ҳароратдан баҳра олсин, деган мазмунда гапирган эдилар ўшанда.

Абдулла Қаҳҳор яратган «Тобутдан товуш», «Оғриқ тишлар» пьесалари устида бир маҳаллар қаттиқ тортишувлар бўлиб ўтди. Ўзбек театр танқидчилигида бу баҳсларнинг акс садолари қўшни юртларга ҳам бориб етган экан.

Бир куни Абдулла Қаҳҳор бир киши билан етаклашиб Маданият министрлигидаги менинг кабинетимга жириб келишди. Саломлашиб, сўнг ўлтиришгач, Абдулла Қаҳҳор сўз бошладилар:

— Бу киши қўшни республикадаги бир театрнинг директори (қайси шаҳардан эканини айтдилар). Анави фалокатни (ўзларининг пьесаларини айтдилар) булар саҳнага қўймоққа тайёрлашган. Шунга сизлардан ижозат керак экан, қолганини ўзлари тушунтирадилар.

Меҳмон гапни давом эттирди:

— Биз пьесани қўймоқчи эдик. Аммо Ўзбекистонда бу пьеса танқидга учради. Шунинг учун бизнинг республика Маданият министрлиги бориб Ўзбекистон Маданият министрлигидан сўранг, қўймоққа ижозат беришадими, йўқми деб маслаҳат берди. Шунинг учун бу ерга келдим.

Мен ноқулай аҳволда қолдим. Дарҳақиқат, Ўзбекистон матбуотида бу пьеса қаттиқ танқид қилинди. Аммо театрлар уни қўймоқда. Одатда, мансабдор шахс бундай зиддиятли вазиятда, ўйлаб кўрамиз, маслаҳатлашиб, жавоб қиламиз, деб ишни пайсалга солмоғи мумкин. Лекин мен Абдулла Қаҳҳор ҳузурда бундай қилиш мумкин эмаслигини яхши билардим. Иккинчидан, Абдулла Қаҳҳор ўзлари бошлаб келган эканлар, демак бу одам ё «ҳа», ё «йўқ» деб қатъий жавоб қилади, деган ишонч билан келганлар.

Мен театр директоридан сўрадим:

- Спектакль тайёрми?
- Тайёр, — деди директор.
- Коллективга маъқулми?
- Маъқул.
- Узингизга-чи?
- Менга ҳам маъқул.
- Премьера куни белгиланганми?
- Белгиланган.
- Агар пьеса коллективга маъқул бўлса, сизга маъқул бўлса, спектакль тайёр ва премьерга куни белги-

ланган бўлса, асарни қўяберинг. Биздан рухсат,— дедим мен.

Театр директори мамнун бўлиб раҳмат айта-айта ўридан туриб, ташқарига йўл олди. Абдулла Қаҳҳор ҳам миннатдорчилик билдириб хайрлашаётган эдилар, мен у кишини тўхтатиб, дедим:

— Домулла, бу қандай гап, ҳамма нарса тайёр, ҳаммага маъқул бўлса-ю, рухсат сўраб уёқ-буёққа чопадилар. Ана шундай шахслар тўғрисида ҳам бир пьеса ёзсангиз эди.

Абдулла Қаҳҳор жиддий, аммо осойишталик билан:

— Бундай кишилар ўзларининг каллалари билан ўйламайдилар, бировларнинг калласи билан ўйлаб иш тутадилар,— дедилар.

Уша фурсатда, Ўзбекистонда бу пьеса тўғрисида зўр шов-шув бўлиб турганда бундай қарорга дарҳол келмоқ ва уни эълон қилмоқ ҳам анча қалтис иш эди. Аммо бошқача қарорга келмоқ, яъни пьесани қўйишни тўхтатиш ёки қарорни пайсалга солмоқ ҳам тўғри бўлмас эди. Чунки Абдулла Қаҳҳордек буюк адиб ва шахсга нисбатан ноҳақ қарор қилмоқ ёки ишни сансоларчиликка солмоқ жиноятдир. Бундай ўта даражадаги ҳақиқатгўй, адолатталаб бир шахснинг мавжуд бўлмоғи ҳамиша тўғрилик, инсоф ва одилликнинг гаровидир.

1963 йили Ўзбекистон Маданият министрлигининг кенгайтирилган коллегия йиғилишида театрлар репертуари, драматургиянинг аҳволи тўғрисидаги масала муҳокама қилинди. Бу масала бўйича доклад қилиш менга топширилган эди. Муҳокама анча қизғин ўтди. Хусусан, Ҳамза номидаги Академик драма театрининг бош режиссёри Александр Осипович Гинзбург, Абдулла Қаҳҳор каби санъаткорларнинг мазмундор ва ёрқин нутқлари йиғилишга катта руҳ ва кўтаринкилик бағишлади.

А. О. Гинзбург санъаткорнинг ижод дарди тўғрисида сўзлади. Асар қандай машаққатли тўлғоқларда юзага келаётгани, бу дарднинг зўри қанча кучли бўлса, асарнинг таъсир даражаси шунча юксак бўлаётгани айтди.

— Бугунги социализм шароитида шаклланган совет ўзбеги,— деди Абдулла Қаҳҳор,— бутун бекиёс мамлакатимиз бўйлаб дадил қадам босади. У Ватанимиздаги барча халқлар билан биродарлик ва дўстликда тарих кўрмаган ишларни амалга оширмоқда...

Сўнгра адиб халқнинг буюк ишларини санъатда баланд бадиият билан тасвирламоқ, бугунги замон қаҳрамонининг ёрқин образини яратмоқ кераклиги, бу вазифани бажармоқ учун санъаткор бутун куч ва қобилиятини сафарбар этмоғи, ҳамisha халқ ҳаёти билан ҳамдам ва ҳамнафас бўлмоғи лозимлиги тўғрисида сўзлади. Унинг нутқи одатдагидек майинлиги, фикрининг равшанлиги, сўзларнинг ўз ўрнига қўйилгани, таъсир кучининг зўрлиги билан барчада ёрқин ва унутилмас таассурот қолдирди.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР САБОҚЛАРИ

Умрни оқар сувга ўхшатишлари бежиз эмас. Сув оққан сари йўлида янги-янги манзилларга дуч келади. Бир жойда боғ, бошқа жойда экинзор дала, учинчи жойда яна ўзгача манзара — ҳар қайсисининг хуш бўйи ва таъми оқар сувга ўтиб, уни бойитиб боради.

Бизнинг адабиётга қизиқишимиз ва алоҳида ёзувчилардан таъсирланишимиз ҳам умримизнинг турли даврларида турфа ўзгачаликлар кашф этади. Масалан, менинг китобга меҳр қўйишим урушдан олдин Элбек тўплаган «Ўзбек халқ қўшиқлари»дан бошланган. Ун икки-ўн уч ёшларимда Ғафур Ғуломнинг «Кўкан», Уйғуннинг «Жонтемир» дostonларидан ёд олган сатрларим ҳали ҳам ёдимда бор. Еттинчи синфда ўқиб юрган пайтимда эса Ойбекнинг «Қутлуг қон» романи менга бениҳоя кучли таъсир қилган.

Абдулла Қаҳҳор ижодини чуқурроқ тушунишим учун сал улғайишим керак бўлди, чамаси, унинг «Йиллар» номи билан чиққан ҳикоялар тўпламини ва «Қўшчинор» романини Тошкент дорилфунунига студент бўлиб кирган кезларимда қаттиқ завқ билан ўқидим. Уқидиму адибнинг ўзини бир кўргим келди.

Ёзувчилар союзида ҳаваскор ёшлар билан бўлган учрашувда Абдулла ака ҳам иштирок этдилар. У пайтларда Абдулла Қаҳҳор энди ўттиз ёшга кирган, лекин икки чаккасидаги сочлари оқара бошлаган, ўзини тутиши ва шошилмай вазмин гапириши ёши элликларга борган ўтоғасини эслатар эди. У кишининг биз ёшлар билан ўтказган суҳбати менга асарларидай мароқли туюлди. Шунинг учун 1946 йилда ўзим ёзган биринчи ҳикояни машинкалатиб, Абдулла аканинг уйларига олиб бордим.

Ушанда мен ҳали биринчи курс студенти эдим. Адабиёт ёш кучларга жуда чанқоқ бўлганидан ташқари Абдулла аканинг ўзида ҳам алоҳида бир камтарлик, одамшавандалик бор эканки, ҳали синашта бўлмаган ёш студентни уйларида қабул қилдилар. Меҳмондўст рафиқалари Кибриё опа чой дамлаб келдилар. Мен ҳикояни ташлаб кетарман, жавобига кейин келарман, деб ўйлаган эдим. Лекин Абдулла ака уни ўша куни ўзимга ўқитиб эшитдилар.

«Мажлис» деб аталадиган ўша машқ нарсам колхоздаги йиллик ҳисобот мажлисига бағишланган эди. Унинг тили ғализ жойларини, тасвир ўрнини қуруқ баён олган сатрларини ўқиш ўзимга ҳам қийноққа айланиб кетди.

Катта адиб ҳузурида ўша куни бошдан кечирган мураккаб туйғуларимни кейинчалик «Уч илдиз» романида ёш шоир Очил Самадовнинг ўз домласи Темир Акбаровга машқ шеърларини ўқиб бергани тасвирланган саҳифаларда сал умумлаштириб қаламга олганман. «Темаси муҳим» шеърларини осонгина ёзиб ташлайдиган Очилга ўхшаб, мен ҳам «Мажлис» ҳикоясини бир ўлтиришда орқа-олдимга қарамай ёзиб юборган эдим. Ҳисобот мажлисида қолоқ раиснинг қаттиқ танқидга учраб, ишдан олинганини эса Бекободда ўз кўзим билан кўрган эдим.

Ҳикояда бевосита ҳаётдан олинган таассурот борлиги, тўқнашувнинг кескинлиги, ёшлик таваккалчилиги билан дангал гаплар ҳам айтилгани Абдулла акага умидли туюлган бўлса керак, у кишининг шу тўғридаги илиқ гаплари менда ўзимга нисбатан ишонч уйғотди. Лекин ҳикояда ҳаёт ҳақиқати ҳали бадний ҳақиқатга айланмаган эди. Абдулла ака унинг нуқсонларини ҳам кўзимга бўрттириб кўрсатдилар. Эсимда бор, бир-икки масалада озгина мунозара ҳам қилдик. Тушунчалар ва савиялар ҳар хил бўлишига Абдулла ака табиий бир нарса деб қарар, эътирозларга ҳам камоли жиддият билан қулоқ солар, баҳслашганда товушини кўтармасдан, маданий кишиларга ҳос бир камтарлик билан мулоҳим овозда гапирар эдилар.

Ўша кезларда Абдулла ака «Қазбек» чекар экан, «Қазбек» қутисини очиб, менга ҳам чекинши таклиф қилдилар. Аммо мен студентлар чекадиган миҳдай ингичка «Ракета» папиросидан чекар эдим. У кишининг олдида папирос тутатишдан уялдим.

Менга суҳбатнинг кайфи ўзи етарли эди. Абдулла ака суҳбатдошини сеҳрлаб қўяр эдилар, сўзларининг ғалати бир оҳанрабоси бўлар эди. Мен катта ёзувчининг қаршисида ўлтирган биринчи курс талабаси эканимни гўё унутган эдим. Абдулла ака мени ҳам ўзларига тенг кўриб гаплашаётгандай туюлар эди. Дилда борини очиқ айтишга имкон берадиган теран бир санимият мана шу инсоний тенглик ҳиссидан ҳам келиб чиқар эди. Ўша суҳбатда хотирамга нақшланиб қолган ва салкам қирқ йилдан буён эсимдан чиқмайдиган сўз-

лар ёзувчилик ҳақида эди. Абдулла ака менинг ёзувчи бўлиш орзусида юрганимни сезиб:

— Орзуга айб йўқ, — дедилар. — Лекин ёзувчилик — виждон иши. Ёзувчиликдан нон ейман деган одам хато қилади. Бирон касбни эгаллаб, нонингизни бутун қилинг, кейин ёзувчи бўлинг. Ана унда манфаатга берилмайсиз, пул топиш учун ёзмайсиз, виждонингиз «ёз» деганини ёзасиз.

Мана шу тарзда бир ярим соат давом этган яккама-якка суҳбат менда жуда кучли таассурот қолдирди. Адабиёт муқаддас даргоҳ эканини, не-не улуғ сиймолар бутун умрини бахш этган виждон ишига енгил-елпи киришиб бўлмаслигини, ёзувчилик одамдан нақадар катта ҳалоллик, истейод, ғайрат ва масъулият талаб қилишини мен ўша кунни биринчи марта астойдил ҳис қилдим.

«Мажлис» деб атаган нарсамни қайтиб қўлга олмадим, студентлар ётоқхонасида конспект ва китобларим орасида ётиб, йўқолиб кетди. Шундан кейин уч йилгача умуман ҳикоя ёзмадим. Каттароқ нарсага кучим етмаслиги-ку ўз-ўзидан аён эди. Қўпроқ билим олишга, тарихчи-шарқшунослик касбини эгаллашга интилдим, таътил пайтларида комсомол марказкомининг йўлланмаси билан узоқ область ва районларга бориб лекциялар ўқидим. Фарғона водийсини, Қўшқадарё, Бухоро ва Хоразмни ўша студентлик йилларимда биринчи марта кезиб чиқдим. Бу ҳаммаси Абдулла ака айтганидай, «виждоним буюрганини ёзишим» учун зарур бўлган дастлабки тайёргарликлар эди.

1950 йилда «Студентлар» деган ҳикоям китобча бўлиб чиқди, аммо уни Абдулла акага олиб боришга тортиндим. Бу ҳикоям ҳам у кишининг талабига жавоб беролмаслигини сезардим. Тарихчи бўлганимдан кейин адабий билимларни ҳам чуқурроқ эгаллагим келди. У пайтларда ҳали Олий адабий курслар йўқ эди. Ўзбекистон ёзувчилар союзининг тавсияси билан Москвадаги Адабиёт институтининг аспирантурасига ўқишга кирдим. Аспирантура менга зўр бир адабий академия бўлди. Уша ерда ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий тажрибасини ичдан ўрганишга интилиб, унинг асарлари ҳақида кандидатлик диссертацияси ёқладим. Айни вақтда, Москва адабий муҳитидан кўп нарсани ўргандим, рус ва жаҳон классикларининг тажрибасини энди бутун улуғворлиги, жозибаси билан дил-дилимдан ҳис қила бошладим. Лев Толстойни теранроқ тушунишда менга Кон-

стантин Федин ижоди ёрдам берди. Москвада 1951 йилда бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъат декадасида К. Федин Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида катта эҳтиром билан сўзлагани ёдимда қолган эди. К. Фединнинг ижодига жуда қизиққаным учун унинг «Илк севинчлар» романини ўзбекчага таржима қилдим. Таржима давомида унинг сюжет, композиция ва характер яратиш маҳоратини ичдан ўргандим. К. Федин маҳоратининг илдизлари эса Лев Толстойдай улуг даҳонинг ижодий тажрибаси билан чамбарчас боғлиқ эди.

Ижодий жараённинг галатилиги шундаки, янги адабий авлод ўзидан олдинги устозларнинг фақат биттасидан ибрат олиш билан чекланиб қололмайди, балки уларнинг ҳар биридан дилига яқин, ижодига зарур фазилатни олиб, қалбига гўё пайванд қилади. Бу пайванд амал олсагина янги навли ижодий ҳосил пишиб етилади. Шу маънода ҳар бир адабий авлод бутун адабиётни ва ундаги барча улкан ёзувчиларни ўзига устоз деб билади.

Маълум сабабларга кўра, Абдулла Қодирийнинг таърихий романларини мен илгари ўқиёлмаган эдим. Биз китоб ўқийдиган ёшга етганимизда бу асарлар китобхонларда йўқ эди. Мен «Ўтган кунлар»ни биринчи марта 1956 йилда қўлёзмаси қайта нашрга тайёрланаётган кезларда ўқиб чиқдим. Ўша пайтда «Уч илдиз» романи устида ишлаётган эдим. Менга шу вақтгача етишмай юрган бадиий нафосатнинг янги бир турини (ўсаётган ёш танага зарур бир «витамин»ни) Абдулла Қодирий романларидан топгандай суюндим. Бу янгича нафосат ҳам дилимга пайванд бўлиб, ёзаётган нарсамга олижаноб таъсир кўрсатгани ўзимга кейин сезилди.

Бу орада Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистон ёзувчилар союзига раис бўлиб сайландилар. Мен аспирантурани тугатар-тугатмас СССР Ёзувчилар союзига ўзбек адабиёти бўйича ишга олиндим. Энди Абдулла ака билан иш юзасидан ҳам Москвада, Тошкентда тез-тез учрашадиган бўлдик. Биз Москвада кичкинагина уйла ижарада турар эдик. Абдулла акани рафиқалари билан 1954 йилнинг охирларида шу уйчада биринчи марта қандай меҳмон қилганимиз ҳеч эсимдан чиқмайди.

Яқинда оила қурган ёшлармиз, меҳмон кутишда тажрибамиз оз. Ошдан олдинги газаклар орасига ўша пайтларда камёб бўлган Тинч океан шўр баалиғидан ҳам қўйган эканмиз. Абдулла ака паловни «гумбаз», деб яхши кўрар эдилар, лекин ўша кунни дуруст еш

емадилар... Оилавий борди-келдиларимиз яна ўн-ўн беш йил давом этди, тажрибамиз ошиб, бошқача дастурхон тузашга ўрганганимизда ўша шўр балиқни доим кулиб эслар эдик.

Сафарларда бирга бўлиб, байрамларни бирга кутиб, Абдулла ака билан йил сайин яқин бўлиб борар эдик-у, лекин ижодий изланишлар мени у кишининг ёзиш тарзидан, услубидаги ўзига хосликдан хийла узоққа олиб кетаётганини сезардим. Ҳар бир авлод ўзининг ҳаётий тажрибасини адабиётга олиб кириши ва дилида бор янги гапни айтиши керак. Бунга бизни Абдулла аканинг ўзи ундар эди.

Студентлар ва зиёлилар ҳаёти «Сароб» романида қанчалик теран ва таъсирли кўрсатилгани кўпчиликка маълум. Мен ҳам биринчи романимни студентлар ва зиёлилар ҳаётидан ёзмоқда эдим. Замонлар ўзгарган, мен мансуб бўлган ёш авлод «Сароб»даги студентларга ўхшамас эди. Тилда, тасвирий воситалар танлашда Абдулла аканинг энг яхши анъаналарига кучим етганича амал қилдим, аммо «Сароб»даги психологик терапиклар, айниқса, салбий қаҳрамонларни ичдан кўрсата олиш санъати мен эгаллашим маҳол бўлган марралар эди. Давримизнинг ижобий қаҳрамонларидаги инсоний жозиба мени кўпроқ ўзига тортарди. Одамларнинг тақдири ҳам бизнинг замонларда бошқача ҳал бўлмоқда эди. Йигирманчи съезд билан боғлиқ бўлган тарихий ўзгаришлар, ленинча ҳаёт нормаларининг қайта тикланиши, янги бир маънавий кўтарилиш жараёни, ноҳақ қораланган кўнгина яхши одамларнинг оқлангани студентлар ва зиёлилар ҳақидаги бу романи бошқача ёзишни талаб қилди. «Аммо бу бошқачаликни Абдулла ака қабул қилармикинлар?» деган ўй кўнглимни бир оз безовта қилар эди. «Мажлис» деб аталган нарсамни қайтарганларидан бери ўн бир йил ўтган эди. Бу йилларда мен Абдулла ака айтгандай, «нонимни бутун қилиб қўйиб, кейин ёзувчи бўлиш» орзуси билан олий маълумот олдим, фан кандидати бўлдим. Ўн бир йиллик машқлар ва тайёргарликлардан кейин Абдулла акага олиб боришга журъат этган янги нарсам «Уч илди» эди.

1957 йилнинг кеч кузида романинг қўлёзмаси Ўзбекистон ёзувчилар союзида Абдулла Қаҳҳор, Иззат Султон, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов ва яна ўн-ўн беш кишилик адабиётчилар даврасида муҳокама қилинди. Муҳокамада айтилган фикрлар орасида кўпимизни ҳай-

ратга солган гап — Абдулла аканинг қуйидаги сўзлари бўлди: «Анча вақтдан бери мен ўзбек адабиётида момақалдироқ гулдуросини эшитмай юрган эдим. Назаримда, мана шу асар адабиётимизга момақалдироқдай гулдурос солиб, чақмоқдай ялтиллаб кириб келяпти».

Абдулла ака ўз шахсий таассуроти тарзида айтган бу гапни ўртоқлар муболага дейишга ҳам ҳақли эдилар. Чунки романинг камчиликлари кўп эди, мен уларни тузатиш учун яна беш-олти ой ўлтириб ишладим. Шу иш жараёнида ҳам, кейин ҳам Абдулла ака айтган ўша гап ҳар гал эсимга тушса, мендаги масъулият ҳисси бир даража ошар эди.

Икки-уч сатрга жо бўладиган бу қисқа гап менга устоз адиб томонидан берилган жуда катта қарздай туюларди. Мен ҳеч қачон унутмайдиган яна бир ҳодиса — СССР Ёзувчилар союзининг аъзолигига қабул қилинганимда биринчи тавсияномани Абдулла Қаҳҳор берганлиги эди.

Мана, орадан сал кам ўттиз йил ўтди, бу йилларда ниманки ёзган бўлсам, ҳаммасида Абдулла ака ўша кезларда билдирган ишончни оқлашга, у сахийларча берган маънавий қарзни узишга ҳаракат қилмоқдаман.

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий ва ҳаётий сабоқлари фақат биз — аллақачон элликдан ошганлар учунгина эмас, айниқса, ёш адиблар учун бениҳоя муҳимдир. «Адабиёт атомдан кучли» деб ишонган адиб, ёшлар орасидан доим янги истеъдодлар излар эди. Ёшлар билан суҳбатларида: «Эртага буюк адабиёт яратилишига, уни ҳозирги ёшлар яратишига аминман», деб ишонч билдирган эди. Адабиётимизда янги бир истеъдод пайдо бўлган, Абдулла ака уни қўллаб-қувватлаш ва халққа танитиш учун бор имкониятлардан моҳирона фойдаланар эди. Улмас Умарбеков ўзининг «Севгим, севгим» қиссаси ва илк ҳикоялари билан адабиётга дадил кириб келганда, Абдулла Қаҳҳор Ёзувчилар союзининг аъзолигига кириши учун унга тавсиянома ёзиб берган эди. Уткир Ҳошимовнинг илк ҳикояларини ёқтириб қолган Абдулла ака ҳали студент бўлган ҳаваскор адибга илиқ мактуб ёзиб юборган эди. Эркин Воҳидов ажойиб шеърлари билан энди кўзга ташлана бошлаган пайтда Абдулла ака «Совет Ўзбекистони» газетасида юз минглаб нусхада чоп этилган «Маҳалла» ҳикоясига

ёш шоирнинг энг янги шеърдан тўрт сатрини эпиграф қилиб келтирган эди. Кейинроқ Абдулла Орипов адабиётга кириб келганда устоз адиб «Утмишдан эртактар» қиссасига ёш шоирнинг «Муножот» шеърдан бир қисмини эпиграф қилиб олиш билан унга тан берганини билдирган ва порлоқ истиқбол тилагандай бўлган эди.

Абдулла Қаҳҳор виждони бутун, танги одам бўлганини, унинг асарларидаги олижаноб руҳ, ёрқин характерлар, камалакдай товланувчи тил ёзувчининг ўзидаги зўр истеъдоддан ва ноёб инсоний фазилатлардан келиб чиқишини йигирма йил давомида яқиндан кўрганмиз, кўп кузатганмиз. У киши аслида камгап одам эдилар, ёшликда «индамас» деган лақаб олганликлари бежиз бўлмаса керак. Лекин бир очилиб кетсалар, эшитувчиларни маҳлиё қилиб, узоқ сўзлаганларини ўзлари ҳам сезмай қолар эдилар. Мен бунинг бир мисолини 1964 йилда, Тил ва адабиёт институтида Абдулла Қодирийнинг олтмиш йиллиги куни қарийб бир соат жўшиб гапирганларида кўрган эдим. У кишининг Абдулла Қодирий ҳақидаги ёрқин хотираларини ва ҳаққоний гапларини эшитган одамлар ҳалигача буни катта воқеадай эслаб юришади. Лекин Абдулла аканинг кўпчилик нутқлари қисқа ва лўнда бўлар, одамни ҳаяжонга солиб, узоқ вақт эсда қолар, оғиздан-оғизга ўтиб юрар эди. Шундай нутқларидан бирини 1954 йилда республика Ёзувчилари союзининг съезида, бирини 1963 йилда Ереванда — ўзбек адабиёти ҳафталиги пайтида эшитганим ёдимда бор. Бу нутқларнинг айримлари адибнинг олти томлик куллиётида босилиб чиққан. Асарлар ва публицистик мақолалар билан бирга бу нутқлар ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг гражданлик ҳисси ўткир, чин интернационалист ёзувчи бўлганини кўрсатиб турибди. Машҳур рус совет ёзувчиси Константин Симонов ўз хотираларида Абдулла Қаҳҳорнинг мана шу фазилатларини эслаб, уни «мард инсон» деб атаган эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи: «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузилса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи ўринга қўяр эдим», деб ёзган эди. Ўлмас адиб умрининг охиригача ўзининг шу эътиқодига содиқ қолди. Энди бу эътиқод кейинги авлодлар қалбида ва ижодида янада равнақ топади, янги-янги юкеакликларга кўтарилади, деган умиддамиз.

ЖОНЛИ ҚОЯ

1957 йилнинг куз ойлари эди. Дўстим Пиримқул Қодиров: «Эртага сизни бир жойга олиб бораман»,— деб қолди. Мен рози бўлдим. Эртасига иккаламиз тўғри Дўрмондаги ёзувчилар боғига келдик. Қарасам, биздан бошқа бу ерга келаётганлар ҳам кўп эди. Боққа кираверишдаги катта арғувон дарахти тагида турган Абдулла Қаҳҳор бизни самимий кутиб олди. Мен бу одамни кўриб юрардим, лекин шахсан таниш эмас эдим. Бу гал эса у билан юзма-юз турибман. Бир зум менда, сўнг Пиримқулда нигоҳи тўхтади: «Бу ким?» дегандек бўлди. Пиримқул бу нигоҳнинг маъносини тушунди-да, мен ҳақимда икки оғиз маълумот бериб таништирди. Мезбон илиқ табассум билан бизни ичкарига таклиф қилди: билсам, Абдулла Қаҳҳорнинг 50 йиллик тўйи экан...

...Кўп ўтмасдан мени ларзага солган бир воқеа рўй берди. 1958 йилнинг куз ойлари эди. Ёзувчиларнинг кичик бир йиғилиши бўлди. Унга фақат йирик адиблар таклиф қилинган эди. Йиғилишни ўша вақтларда масъул партия ходими, эндиликда тарих фаилари доктори Туроб Жўраев бошқарди. Муҳокама этилаётган масала бўйича доклад қилиш менга топширилган эди. Доклад ва унинг муҳокамаси тугади, ёзувчилар тарқала бошладилар. Абдулла Қаҳҳор эса ўрнидан туриб эшик томон юриш ўрнига мен томон келди; ўша таниш очиқ чеҳра билан менга қўл чўзди-да, фамилиямни айтиб: «Сиз бўласизми?»— деди. Мен бундай ҳолни кутмаган эдим, албатта, бир зум хийла эсанкирадим. У қўлимни қўлида тутиб турар экан: «Мақолаларингизни ўқиб бораяпман», деди-да, жонли тилда кўп учраб турадиган образли ифодани ишлатди.

Мен ўша воқеани сира эсдан чиқара олмайман. Бу-

нинг сабаби бор: илм ва ижод билан банд одам доим ўзи тутган йўлнинг тўғри-нотўғрилигидан шубҳаланади, кимлардандир тасдиқ кутади. Бу хилдаги шубҳалар менда ҳам йўқ эмас эди. Ижоди менга ҳамон катта муаммо бўлиб юрган адибнинг илиқ муносабати ўз ишимда бир оз дадилликка ундади.

Бу учрашувнинг бошқа бир аҳамияти шунда бўлдики, энди Абдулла Қаҳҳор билан тез-тез учрашиб турадиган, пайти келганда, бадний ижод, адабиёт илми ҳақида фикр олишадиган ҳам бўлдим. Бора-бора муносабатларимиз анча яқинлашиб қолди. Бирга саёҳатларга ҳам чиқдик; ҳаёт, адабиёт хусусида баъзан узоқ-узоқ суҳбатлашадиган, фикр алмашадиган бўлдик. Абдулла Қаҳҳор умрининг охиригача давом этган бу мулоқотлар адиб шахсиятини, ижодининг адабиётда тутган ўрни ва аҳамиятини тўлароқ ўрганишимга асос бўлди.

Адиб истеъдод шайдоси эди. Бирор муаллифнинг истеъдодидан дарак берадиган асар пайдо бўлиб қолса, бундай асарни ҳар хил йўллар билан қўллаб-қувватларди. Аксарият пайтларда истеъдодли авторнинг дастлабки асарини ўқигандан кейин таасуротларини билдириб уларга хат йўллар эди. Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров ва бошқа қатор ёшларга шу хилда ёзилган хатлардан шахсан хабардорман.

Абдулла Қаҳҳор булар билан ҳам чекланмас эди. Истеъдодлар билан шахсий мулоқот ўрнатар, устоз сифатида уларга оталик қилар, бошларига бирор ташвиш тушиб қолса, албатта, ундан хабар толарди. Абдулла Қаҳҳорнинг ёш истеъдодларга ғамхўрлигини бошқача тушуниб, «У ёшларни бузаяпти», деб таъна қилувчилар ҳам топиларди.

Абдулла Қаҳҳор фақат маслаҳатчи эмас, ўрни келганда ёшлардан маслаҳат ҳам ололарди. Унинг ижод жараёни ниҳоятда машаққатли бўлишига қарамасдан, янги асари юзасидан фикр айтиши мумкин деб билган ҳамкасб ва шогирдларини йиғиб ўқиб берар, ҳар бирдан фикр эшитгиси келар, уларнинг фикр-мулоҳазалари асосида асарини қайта-қайта ишлашдан сира чарчамас эди. 1960 йилларнинг бошларида адиб «Синчалак» қиссаси асосида киносценарий яратгани ёдимда. Шундай қараганда тайёр асардан яратилган сценарияни биров билан маслаҳатлашмасдан топшириб юбориш ҳам мумкин эди. Бироқ у бир қатор ёзувчи, олим ва санъат

арбоблари (булар ичида бўладиган кинофильмнинг режиссёри Латиф Файзиев ҳам бор эди) ва дўстларини йиғиб ўзи ўқиб берди. А. Қаҳҳор ўқиш жараёнида айтилган ҳар бир фикрни ёзиб бориб, сценариянинг қайта ишланишида ҳисобга олажагини билдирган эди.

Бадий ижодда сўзнинг нур таратиб туриши зарурлигини қайта-қайта таъкидловчи ёзувчининг бир сўз хусусида изтироб чекканини эслашни истардим. Бир кун уни нашриётдан чиқиб келаётган пайтда учратдим. У бир оз маънос ва похушроқ кўринди. Сабабини сўрадим, «Кўрмайсизми, баъзан кўнгилсиз воқеалар рўй бериб туради»— деди. Мен бир оз ташвишландим. У битта муҳаррирнинг номини айтди (унинг кимлигини айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак деб ўйлайман); у ўрни топиб ишлатилган «дуд» сўзини «тутун» сўзи билан алмаштириб қўйибди. «Рози бўлмасдан иложим бўлмади, бари бир кейинги нашрда тўғрилайман»,— деб қўшиб қўйди. Шундай қараганда бу оддий бир ҳодиса учун маъносланиш, хомушланиш ўринсиздек кўриларди менга. Бироқ ҳақиқий санъаткор учун ўз ўрнида ишлатилган сўзни иккинчиси билан алмаштирилиши ўзига хос «фожиа»дек гап эди.

Абдулла Қаҳҳор ниҳоятда нотик эди, у нутқ сўзла-маса мажлис фэйзсиздек туюлар, ўз нутқларида ниҳоятда ифодали матал, масал ва ривоятлардан усталик билан фойдалана билар эди.

Фикримизнинг далили сифатида А. Қаҳҳорнинг бир нутқини эслаб ўтишни лозим кўрардим. Маълумки, А. Қодирийнинг 70 йиллик юбилеи кўнгилдагидек нишонланмаган эди. Матбуотда бу ҳақда баъзи бир мақолалар эълон қилинди, холос. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида кичик мажлис бўлиб ўтди. Мажлисда А. Қаҳҳор нутқ сўзлади. У гапини шундай бошлаган эди: «Қайсидир бир мамлакатда (назаримда, Америкада шекилли) ҳайвонот боғида кекса фил бор экан, занжирбанд фил юз йил давомида қозиқ атрофида айланибди. Оқибатда занжир ейилиб, узилибди. Шундан кейин ҳам фил маромини бузмасдан узилган занжирни судраб қозиқ атрофида яна юз йил айланган экан».

30—40-йиллар давомида Абдулла Қодирий ижодига нисбатан кўпгина танқидий муносабат билдирилган ва унинг бутун ижоди совет адабиёти учун ётдир, деб қанчадан-қанча мақола ва китоблар эълон қилинган эди.

Маълумки, эллигинчи йилларда А. Қодирий совет ёзувчилари сафига қайта қўшилди. Бироқ адабиётнинг эстетик қимматини тўғри тушуна олмаган баъзи бир ўртоқлар А. Қодирий ижодига нисбатан танқидий фикрларни ҳамон айта беришар ва уни миллатчиликда айб-лашга уринар эдилар. Шу хилдаги адабиётни чала тушунадиган мунаққидларнинг хатти-ҳаракатларини зан-жир узилгандан кейин ҳам бир маромда яна юз йил қо-зиқ атрофида айланган фил кўникмасига ўхшатган эди. Адабий фактлар ҳақида диалектик фикр юритмасдан догмага одатланган мунаққидлар ишини бундан ҳам аниқ ва дадилли исботлаш мумкин бўлмаса ке-рак.

...1968 йилнинг баҳор кунлари. Адиб — бетоб. Шифо-корлар унга тўшакдан турмай, ётишни буюрган. Аммо у бунга қўна бермас эди. Гоҳ иккинчи қаватдаги каби-нетига кўтарилиб нималарнидир излаб, нималарнидир тартибга солар, яна биринчи қаватга тушиб бир оз ётар, бир оздан кейин нималарнидир эслагандай иккин-чи қаватга чиқиб кетар эди. Хуллас, унинг ҳолатида қандайдир безовталиқ сезилиб турар эди. Бу пайтларда А. Қаҳҳор ижоди ҳақидаги тадқиқот ишларим муайян якунланиш арафасида эди. Шу сабабдан унинг ижоди-га тегишли баъзи бир муаммоларга жавоб излаш мақ-садида ва у билан суҳбат қуриб, бир оз бўлса ҳам дар-дини енгиллаштириш мақсадида тез-тез, ҳафтада 2-3 марта бориб турардим. Ҳозир шуни яхши эслайманки, А. Қаҳҳор бетоб бўлишига қарамасдан, ижодий ишни бир лаҳза ҳам тўхтатган эмас эди. Борган пайтларимда ё Кибриёхон билан бирор янги асарни ўқиётган, ё ўқиб тугатган бўлар ва бу асар ҳақида узоқ давомли фикр олишувлар рўй берар эди. Ҳатто шу нарса эсимдаки, бир кун борганимда, А. Қаҳҳор телефонда гаплашиб турган экан. Мен киргандан кейин ҳам узр сўраб, те-лефонда гапиришни давом эттирди. Бу гап 20-30 минут давом этди. Телефонда айтилган узуқ-юлуқ гаплардан шуни англадимки, адиб Туроб Тўланинг қайсидир пье-сасини эндигина ўқиб тугатган, пьеса ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини дарҳол телефонда муаллифга айтаёт-ган эди.

Уша вақтлардаги учрашувлардан яна бир нарса эсимдаки, адиб ёш шоир ва ёзувчиларнинг асарларини кўпроқ ўқир ва ҳаргал уларнинг асарларини ўқигандан кейин, узоқ фикр алмашувлар бўлар, бу фикрлар фақат ўша ерда қолиб кетмас, балки хат орқали ё бировлар

орқали, жуда бўлмаса, телефон орқали муаллифларга бориб етар эди. Баъзан суҳбатларда адабий жараёнда учраб турадиган хом-хатала асарлар, қалин-қалин жилдлар шаклида эълон қилинадиган ўртамиёна роману қиссалар ва бу хилдаги асарларнинг қай даражада адабиётга зарарли экани ҳақида гап бўларди. Хусусан, адабиётимизда учраб турадиган «ҳашарчилик», яъни баъзи кимсаларнинг ёзувчиликни ҳавас қилиб, чалакам-чатти битилган қўлёмаларини тузукроқ ёзувчиларга бериб, таҳрир қилдиришлари, шу йўл билан асарини эълон этишлари ва босилганидан кейин унга дабдабали тақризлар уюштириш ҳоллари ҳақида аёвсиз фикрлар юритар эди. Бундай ҳолларда Абдулла Қаҳҳор: «Адабиёт — муқаддас нарса, у — истеъдод маҳсули. Адабиёт орқали кун кўрмоқчи, бойлик ва шухрат орттирмоқчи бўлганлар бу муқаддас даргоҳга ётдирлар», — дерди. Яна айтар эдики: «Бадий асар истеъдод томонидан яратилади, у девор эмаски, ҳашар билан тиклаб қўя қолиш мумкин бўлса». Ижод ҳақидаги бундай суҳбатларнинг чеки бўлмас эди...

Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчилик мушоҳадаси ҳамма санъаткорларники сингари уйда ҳам, саёҳатда ҳам бир дақиқа тўхтамасди. Мисол тариқасида бир фактни эслаш зарур кўринади. Ёзувчи билан кўп жойда бирга бўлганман. Бу сафар биз Наманганда эдик. Шаҳарнинг кўп жойларини сайр қилиб кўздан ўтказдик, сайилгоҳ сифатидаги Наманган марказий паркни ҳам айланиб кўрдик.

Ўша кезларда сайр қилувчилар орасида қарийб белигача тушиб турган оқ рўмолни бошига ёпиниб олган аёлларга кўзимиз тушар эди. Бу ёпинчоқларда кўриш учун иккита тешик бўлиб, ёпинувчи ёруғ дунёни шу тешик орқали кўрарди. «Бу — паранжининг янги нусхаси», — деган эди Абдулла Қаҳҳор ўшанда. Кўп ўтмасдан бу ҳаёт факти «тешик дастурхон ёпинган аёл» сифатида унинг асарларига кириб келди.

Умуман, узоқ вақт улкан адиб билан бирга бўлиш мен учун катта сабоқ эди. Бунинг маъноси шундаки, адиб назар ташлаган ҳаёт материалга мен ҳам назар солдим: бироқ шуни англадимки, у ўзининг истеъдод қуввати туфайли биз баравар кўрган ҳаёт материалдан менга нисбатан бошқачароқ, маънодорроқ бадийлик талабига жавоб берадиган сифат кўрар эди.

Абдулла Қаҳҳор қаерга бормасин, ким билан учрашмасин, фақат ижодни ўйлар экан, деган фикр тугилмас-

лиги керак. У, назарида, дам олишни ижод жараёни билан баробар олиб борар эди. Эсимда, Арслонбобнинг баланд тоғларига чиққанда, ёхуд Тошкент — Қўқон орасидаги довондан ошаётган пайтларида, Наманган билан Андижон орасидаги «маданият» йўлидан кетаётган кезларда машинани атайлаб тўхтатар ва кенг далаларга, қир ва адирларга кўзи тўймай боқар, баъзан эса кўрпачалар тўшаб, ўт-ўланлар устида ўтириб истироҳат қилишни яхши кўрарди. Айрим пайтларда эсдалик учун уч оёқли мосламага ўрнатилган фотоаппаратда суратга олар, расмларни албатта ўзи қоғозга туширарди. Бу ишни ҳам худди асар устида ишлагандек, қандайдир, кунт ва ҳавас билан амалга оширарди.

А. Қаҳҳорнинг жонли суҳбатини ҳавас қилиб, унга ёндошолмай юрган одамлар ҳам кўп бўларди. Бунинг сири шундаки, у суҳбатларда оддий воқеаларни бениҳоя жозибали ҳикоя қиларди. Ўзи билган, тўқнашган, кузатган шахслар ҳақида бадий асарлардагидек қизиқарли маълумот берарди. Бошидан ўтган баъзи бир воқеаларни ҳам алоҳида завқ ва шавқ билан ҳикоя қилар эди. Бу ҳикоялар узоқ вақтлар эшитувчининг эсини сақлашиб қоларди.

Бир вақтлар Андижон областида порахўр бир раиснинг суди бўлгани ва суд пайтида эшик олдида турган милиционерга қизиқувчилар бир сўм-бир сўм бериб киришганларини қандайдир ачиниш ва истехзо билан ҳикоя қилган эдики, буни ҳанузгача одамлар оғзидан эшитиб юрамиз.

Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатдан ҳам жонли қоя эди. У ҳаётдан, баъзи бир одамларнинг ғализ муомаласидан нолишни билмаганидек, ўзининг бетоблигидан ҳам нолийбермас эди. Биз унинг ўзини тутишидан, баъзи бир хатти-ҳаракатларидан дарди ниҳоятда оғир эканлигини билар эдик. Бироқ бу оғир дардни чидам ва матонат билан бошидан ўтказар эди. Ҳузурида кўп бўлишимга қарамасдан унинг ўз дарди ҳақида атиги бир мартагина шикоят қилганини эшитганман. «Оёғим темирни қиздириб босгандек қуяпти» — деган эди у ўшанда. Бу сўзларни ҳам у баъзи беморларга ўхшаб, инграниб, зорланиб эмас, балки ўзини тутиб, одатдаги оддий бир гап сингарни айтиб ўтган эди, холос. Шу маънода у темир иродали, ҳаётдаги барча қийинчиликларга, азоб-уқубатларга тик қарай оладиган шахс эди.

Адиб билан ўн йилдан ошиқроқ бўлган мулоқот кўп жиҳатдан менга сабоқ бўлди. Мен у билан шахсий ва

ижодий муомала туфайли ҳаёт ва адабиёт воқеаларига қандай муносабатда бўлишни ўргандим, унга фақат адабиётшунос олим ёхуд мунаққид назари билан эмас, балки гражданлик масъулияти билан қарайдиган бўлдим. Иккинчи жиҳатдан ёзувчи меҳнатини қадрлаш, бадий асарнинг қимматини аниқлаш, унга санъат асари сифатида баҳо бериш, уни ютуқ ва камчиликларини белгилашда ҳам А. Қаҳҳор билан мулоқотларим мен учун бир умрлик дастуриламал бўлиб қолди.

ОЙ ТҮЛИН БЎЛГАНДА ШУНДАЙ ОҚАРСА КЕРАК...

Ҳа, ой тўлин бўлганда шундай оқарса керак... Мен барча мўйлари бунчалар оппоқ оқариб кетган одамни ҳеч кўрмаган эдим. Ҳатто қошлари, киприклари ҳам оппоқ эди. Қора — куч, оқ — ақл деб шунини айтсалар керак.

Эллингинчи йилларнинг иккинчи яримлари, университет курсида таҳсил олиб юрган чоғларимизда Ёзувчилар союзида бўладиган мажлисларга қатнашиб турар эдик. Адабиёт муаллимларимиз Лазиз Қаюмов, Озод Шарафиддинов факультет талабаларининг союз билан алоқалари мустақкам бўлишини истар эдилар. Аввал 1-Май кўчасидаги бизга ғоятда ажойиб ва ҳатто сирли бўлиб туюладиган, иккинчи қаватдаги узун айвонга одам ўтирса буткул чўкиб кетадиган бағри кенг ва чўнг креслолар қўйилган, зали ҳам қандайдир жуда шинам, умуман, одамни дарҳол ижодий қаламкашлик атмосфераси қуршаб оладиган ва ўз иқлимга тортадиган бинода, сўнг Ленин майдонига чиқадиган кўчадаги, Навоий кутубхонаси рўпарасида жойлашган бир қаватли уйдаги анжуманларда Абдулла Қаҳҳорни кўп кўрар эдик. Ойбек, Ғафур Ғулум, Шайхзода, Миртемир, Собир Абдулла, Ғайратий ва бошқа йирик адиблар қуршовида улар бизга беҳад басавлат, боши мисоли осмонга тегиб тургандай улуғвор, тенгсиз адабий когорта бўлиб кўринарди. Уларнинг гапларидаги нозик қочиримлар, лутф, назокат, буюк адабиётнинг меросхўри ва яратувчиси бўлиб сўзлаш, тилнинг гўзаллиги мафтун этар эди.

1963 йил эди, шекилли, ўша Навоий кутубхонаси қаршисидаги уйда Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлар билан учрашуви бўлди. Чоғроқ бир хонага йиғирмага яқин ёшлар йиғилдилар. Абдулла ака Пиримқул Қодиров билан келди. Абдулла ака: «Аввал ёшлар гапирсин, ёшлар»,

дедилар. Бир оз пайт ҳеч ким сўзлагани журъат қилмади. Сўнг ўртага ўнғайсизлик чўка бошлади. Юрагим така-пука бўлиб мен ўрнимдан турдим... Уша куннинг ўзидаёқ нима деганларим эсимдан кўтарилган... Абдулла ака ўзини сира ҳам катта олмай ёки бегонасирамай кулимсираб ўтирардилар. У кишининг ҳали гўр, ҳеч нарсаси кўрниммаган талаба ёшлар ичида худди шуларнинг биридай бўлиб ўтириши мени ҳайратга солади. Кўнглимизга яқинлик ва муҳаббат учқунлари тушди. Чамаси, адабий танқидчилик билан ёзувчи ўртасидаги ҳамкорлик ҳақида сўзладим. Мерименинг бир ҳикоясида эри тўлғоқ тутаётган хотини ёнида ётиб у билан баробар ва ҳатто ундан минг мартаба кўпроқ тўлғоқ азобларини кечирини, шу билан гўё хотинини бу азобларга гирифтор қилганлиги гувоҳини ювиши, унинг азобини қандай бўлмасини енгиллатишга уриниши ҳақида айтдим. Адабий танқидчи ҳам ёзувчининг тўлғоқ азобларини ўз бошидан кечирмагунча, унинг асари ичига чуқур киролмаслиги равшан, дедим. Абдулла ака кулиб юбордилар. Сўнг ўз ижод тажрибалари, ёшларга маслаҳатларини ўртоқлашдилар ва бу тўлғоқ азобига ҳам тўхталиб ўтдилар. Абдулла акани яқиндан биринчи кўришим шу эди.

Сўнг шу йилнинг июль ойи бошларида Дўрмонга чиқдим. Бир неча кун мобайнида Абдулла акани ҳар куни кўришга, сўзларини эшитишга муяссар бўлдим.

Унда азиз арғувоннинг ҳали битта ҳам шох қуримаган эди. Боғ ғоятда сокин ва жимжит бўлар экан. Машиналар, самолётлар товушлари йўқ. Фақат арқ лимиллаб оқади, чинорлар тагига шалдираб сув чонади, зарғалдоқлар бири олиб, бири қўйиб сайрайди. Қаштан тагидаги дераза Мақсуд Шайхзоданики. У ердан доим «Қазбек»нинг тутуни ўрлаб туради. Олимжон Холдорга ўхшаш ёшлар қўлёмаларини кўтариб Шайх аканинг хонасига кириб кетишади ва узоқ ўтиришади. Мен эса арғувон остидаги ўнғай, гаштли сўриларда Мумтоз ака ёки Ҳаким аканинг суҳбатларини тинглайман. Оппоқ кийинган Абдулла ака боғларида шафтоли териб юрадилар. Боғнинг қирқоғайни, турли буталар, тоқлар, наъматаклардан тикланган «деворлар»ини текислайдилар. Баъзан боғга кираверишдаги икки кўҳна тут остидаги шинам сўрига ошга таклиф қиладилар. Сўнг кечки салқин тушган пайт узундан-узоқ тутзор йўлда Пиримқул акалар билан дилкаш суҳбат тортиб, анчагача сайр қилиб юрадилар. Мен, ёш ношир уларга эргашаман...

Абдулла аканинг ҳамма гаплари тайёр ҳикоя эди. У кишининг қандай гапиришлари билан қандай ҳикоя ёзишлари, тўғрироғи, ҳикоя қилиш манералари ўртасида унчалар тафовут йўқ эди, шекилли. Жуда осуда, оҳиста, зўр ишонч билан юракдан сўзлар эдилар. Ҳикояларини ўқиганимда доим Абдулла аканинг овози қулоғимда жаранглаб туради. Бу осудалик тагида вулқонлар яшириниб ётади. Тўлин ой тунлари кўҳна оламга шундай оҳиста ҳикоя айтади чамаси. Унинг ҳикоясида замину зироат, махлуқу мавжудотга она мураббийлиги бор.

Эллагинчи йиллар бошланадиган пайтда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояларини кўп ўқишдан бўлса керак, тақлидан баъзи машқлар ёзишга уринган эдим. Абдулла аканинг ҳикоя бошиданоқ қаҳрамонни дарҳол таништириши менга таъсир қилган эди. Чунончи: «Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктагининг ени зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди» («Анор»), «Сотиболдиннинг хотини оғриб қолди» («Бемор»), «Қадақчи Ҳамроқулнинг тоби қочди» («Томошабоғ»), «Шундай қилиб Аҳмад полвон сўйиладиган бўлди» («Кўр кўзнинг очилиши»), «Ҳожимирсирож автобусда жой талашиб...» («Йиллар») ва ҳ. о. Мен ҳам ҳикоя қаҳрамоннинг номи-ни айтишдан бошланар экан-да деб, бир сафар бу боланинг оти Хуббулмалик эди, деб ҳикоя чиза бошлаганман. Кейин билдим кўшиқнинг бошланishi ҳали кўшиқ эмас, ҳамма гап овознинг қувватида, авжу моли шу ширасида экан...

Абдулла Қаҳҳорнинг прозаси эса одамни руҳан тозартирадиган проза. Тўлин ой каби тинмай эртақлар сўзлайди.

Бизнинг айти болалигимиз қаттол уруш пайтларига тўғри келди. Китобларга ташна эдик. Лекин нима ўқишни билмасдик. Биз ўқийдиган ёшларбоп китоблар жуда кам эди. Абдулла аканинг кичкина, юпқагина муқоваларда чиққан; «Йиллар», «Томошабоғ», «Асрорбобо», «Кўк конверт» деган ҳикояларини ўқидик. Урушдан кейинги йилларда сал эсимизни таниганда «Кўшчинор»ни, университетнинг иккинчи курсида ўқиётганда эса «Сароб»нинг йигирма йилдан сўнг чиққан янги нашрини ўқидик. «Сароб»ни иккинчи курс студентлари ўзимизча ўқиб муҳокама қилганмиз. Сўнг бир домламиз, кимдан сўраб муҳокама қилдинглар, деб тафтиш қилгани ҳам ёдимизда...

Муҳокама деганда, «Ўтмишдан эртақлар» ёзиб ту-

галлангач, Ёзувчилар союзи даргоҳида бўлиб ўтган муҳокама ҳам ёдимга тушади. Абдулла ака асарни ўқиган қаламкашларнинг фикрларини зўр диққат билан эшитдилар. Адиблар «Ўтмишдан эртаклар»нинг қўлёзмаси устида қаттиқ ҳаяжон, қувонч ва ҳайрат билан сўзлашди. Муҳокамада иккита танқидий мулоҳаза ҳам бўлди. Абдулла ака ўзи ишонч ҳосил қилган нарсага жуда қаттиқ турар эканлар. Шундай ҳолларда у кишининг чақмоқтошдай характери тез ва кучли намоён бўларкан. Сўзлаганлардан кимдир (Озод Шарафиддинов бўлса керак) айтдики, асар ғоятда реалистик, мардона реалистик, ҳатто шафқатсиз реалистик асар бўлибди. Шунинг учун ҳам унинг «эртаклар» деб аталиши унчалар тўғри эмас. Асарнинг руҳи ва йўналишига тўла жавоб берадиган бошқа ном топилса, нур устига нур бўларди. Абдулла ака айтдиларки, тўғри, бу гал бор, мен асарнинг номи устида узоқ ўйладим. Мен номни ҳозирги замон ўқувчисини назарда тутиб қўйдим. Ҳозирги ўқувчиларга ўша даврнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеалари ҳақиқатан ҳам эртак бўлиб туюлади. Майли, ўтмиш даҳшатлари биз учун абадий эртак бўлиб қолсин, дедилар. Иккинчи мулоҳаза ҳам биринчи мулоҳазага қандайдир боғланиб кетар эди. Ҳурматли адибларимиздан бири (Мирзакалон Исмоилий) асар ҳақида тўлқинланиб гапиргач, гапи сўнггида шундай деди: Абдулла ака, сиздан қаттиқ бир ўтинчим бор. Сиздан ялиниб, отангизнинг гуноҳини сўраб олмоқчиман. Илтимос, ота қандай бўлмасин ота, ўша ота ҳақида ёзилган жойларни қисқартириб берамиз. Отани аясангиз, дедилар. Абдулла Қаҳҳор аввал юмшоқ кулдилар. Сўнг ўйга ботиб шундай жавоб қилдилар: отам ҳақиқатдан ҳам шундай эди. Нима қилай, ҳақиқат мендан устун ва мен бор бўлган нарсани ўз ихтиёримга солиб ўзгартиролмайман...

Сўнг олтмишинчи йилларнинг ўрталарида Абдулла аканинг олти томлик асарлари чиқадиган бўлди. Ушанда классик адабиёт бўлимининг мудури бўлиб ишлардим. Адибларимизнинг кўп жилдлик китобларини чиқариш йўлга қўйила бошлаган эди. Не-не орзулар билан адабиётимизнинг отаси Алишер Навоийнинг ўн беш жилдлик куллиёти биринчи мартаба чиқа бошлаган, Ҳоди Зариф ва Мансур Афзаловлар эса ўзбек халқ ижодининг ўттиз беш жилдлигини тайёрлаш ва нашриётга топширишга киришган, аллома шоир Фафур Ғуломнинг беш томлик сайланмаси наشري бошланган эди. Саодатли

кунларнинг бирида Абдулла ака Қибриё опа билан бир-галикда катта папкада олти томликнинг биринчи томини олиб келдилар. Қибриё опа биринчи томга Абдулла акангиз кўп нарсаларини киритишни истамапти, кўп томлик асарлар ёзувчининг энг мукамал, бадийй етук асарларидан тuzиллиши керак, бўлмаса кўп томлик бўлмайди, деб айтяптилар, деб қолдилар. Абдулла ака биринчи томга суратлар беришга ҳам рози бўлмадилар. Томнинг муқовасига Абдулла аканинг дастхатларини ёздириб олдик. Озод Шарафиддинов ҳаяжонга тўла ёрқин сўз боши ёзди. Абдулла ака олти томликнинг жуда чиройли нашр этилган шу биринчи томининггина кўриб қолдилар. Қолган томлар, гарчи, у киши ўзлари томонидан бевосита кўрилган ва тайёрланган бўлса-да, лекин вафотларидан сўнг чиқди ва тугалланди. Ҳурматли Қибриё Қаҳҳорова уларни тайёрлашда қаттиқ жонбозлик кўрсатди.

1968 йил апрель ойининг бошлари эди. Эркин Воҳидов: «Абдулла ака бетоб ётган эмишлар, кўриб келайлик»,—дедилар. Бирга Лопатин кўчасига бордик. Анча фурсат сўзлашиб ўтирдик. Врач укол қилиб кетди. Қибриё опа мазаси оламга татийдиган машҳур чучварани пишириб келдилар. Абдулла акалар эртага даволангани Москвага кетишаётган экан. Шу куни Абдулла акани кўргани Носир Фозилов келган эди. Равиль Альбеков ҳам бор эди. У бизни бирга суратга олди. Уша сурат қимматли ёдгор бўлиб сақланади. Носир ака бу суратни Абдулла аканинг сўнгги сурати деб юради. Сўнг 1968 йил майнинг охирида ҳаммани оғир ларзага солган шум хабар келди... Абдулла Қаҳҳор ҳамма тирикларга ҳамроҳ бўлиб қолди. Сал кейинроқ муҳиб муҳаббатининг рамзи бўлсин деб, шу мақолани ёздим.

ШОГИРДИМ — ФАХРИМ

Севимли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг «Утмишдан эртақлар» асари чоп этилгандан буён мени суриштириб келадиганлар кўпайиб кетди. Қўшни қишлоқлардан, баъзан олис шаҳар ва районлардан келиб, хилма-хил саволлар билан мурожаат қилишади.

— Абдулла Қаҳҳор қўлингизда ўқиганми?

— «Утмишдан эртақлар»нинг «Муҳаммадҷон қори» боби Сизга бағишланган экан-да!

— Юз тузилишларингизни ҳам айнан кўрсатибди,— дейди яна бошқалари.

Улар китобдаги менинг тасвириим чизилган «...унинг хиёлгина ғилай кўзи хижолатданми, ё ғазабданми буткул ғилай бўлиб кетди, лекин товуши ўзгармади» сатрларини эслаётганини сезаман. Хаёлим олис йиллар бағрига қайтади.

... Қўқонда турардик. Падари бузрукворим косиб эдилар. Кўмаклашиб юрардим. Оқпошшо йиқилган йили бўлса керак, бир куни уйимизга икки киши кириб келди. «Оққўрғонлик Абдуқодир амин бўламан», деб танитди келганлардан бири ўзини. Сўнг мени усули жадиiddан саводим борлигидан дарак топганини, Оққўрғонда мактабдорлик қилишга таклиф этгани келганини айтди.

Оққўрғон қишлоғига келдим. Катта масжидда мактаб очдик. Дархонага саккиз қатор паст-баланд тахта-парта ўрнатдик. Болалар шу ернинг ўзида сабоқ олишарди. Даставвал уларнинг сони 15 чоғли эди. Кейинроқ мактабимизнинг таърифини эшитиб, қўшни маҳаллалардан ҳам болалар ўқигани кела бошлади.

Кунларнинг бирида мактабга бўйдор, қора қош бир киши кириб келди. Бу одамни танирдим. У, шу қишлоқда темирчилик қилаётган уста Қаҳҳор исмли, ўзим каби мусофир киши эди. Унинг ёнида 10-11 ёшли оқ-сарикдан келган, кўзлари ичкарига ботганроқ бир бола тортиниб турарди.

Уста ака мактабимизнинг таърифини эшитиб, ўгли Абдуллажонни ўқитгани олиб келганини айтди. (Мана шу йигит ҳозирги забардаст адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи.) Абдуллажоннинг зеҳни яхши эди. У тез орада ўзидан илгари сабоқ ола бошлаган болаларга етиб олди.

Мана, шундан буён орадан ярим асрча вақт ўтибди. Ҳозир ҳам Оққўрғонда яшаб тураман. Ешим — 81 да. Илк шогирдларимдан бири Абдулла Қаҳҳор билан хат ёзишиб турамиз. Бир-икки бор йўқлаб ҳам келди. Бошим кўкка етди. Ана шундай шогирдим билан ҳар доим фахрланаман.

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

1. Абдулаҳад Абдуллаев — Ҳамза номидаги Академик драма театрининг собиқ директори.
2. Азиз Абдураззоқ — шоир.
3. Сами Абдуқаҳҳор — шоир.
4. Турсунбой Адашбоев — шоир, таржимон.
5. Шомил Алядин — қрим-татар ёзувчиси, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби.
6. Лидия Бать — адабиётшунос олим.
7. Ирина Бороллина — адабиётшунос олим, таржимон.
8. Эркин Воҳидов — Ўзбекистон ССР халқ шоири, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати.
9. Одил Ёқубов — Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати.
10. Жуманиёз Жабборов — шоир, таржимон, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби.
11. Жалол Икромий — Тожикистон ССР халқ ёзувчиси.
12. Фулом Каримов — адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор.
13. Турсузой Каримова — партия ходими, пенсионер.
14. Берди Қербобоев — Туркманистон ССР халқ ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати.
15. Низом Қодиров — таржимон.
16. Иван Ле — украин адиби.
17. Леонид Ленч — рус совет ёзувчиси.
18. Салоҳиддин Мамажонов — Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати, филология фанлари доктори, профессор.
19. Муроджон Мансуров — ёзувчи.
20. Сайдулла Мирзаев — филология фанлари доктори, профессор.
21. Миртемир — Ўзбекистон ССР халқ шоири, Ҳамза номидаги республика ва Бердақ номидаги ҚҚАССР Давлат мукофотлари лауреати.
22. Мирмуҳсин — Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати.
23. Ғабит Мусрепов — Қозоғистон ССР халқ ёзувчиси,

24. Зикир Муҳаммаджонов — СССР халқ артисти, СССР ва Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотлари лауреати.
25. Хибзиддин Муҳаммадхонов — таржимон, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими.
26. Омон Мухторов — ёзувчи, шоир.
27. Ҳаким Назир — Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси.
28. Умарали Норматов — адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор.
29. Дадажон Нурий — адиб.
30. Гулчеҳра Нуруллаева — шоира, Ўзбекистон Ленин комсомол мукофоти лауреати.
31. Ойбек — Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси, СССР ва Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотлари лауреати.
32. Абдулла Орипов — шоир, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати.
33. Отаёр — шоир, публицист.
34. Миркарим Осим — ёзувчи.
35. Борис Полевой — рус совет ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати.
36. Тўлқин Расулев — журналист.
37. Иброҳим Раҳим — Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси.
38. Гарегин Севунц — арман шоири.
39. Вера Смирнова — танқидчи, таржимон.
40. Константин Симонов — таниқли рус совет ёзувчиси, Ленин ва СССР Давлат мукофоти лауреати.
41. Николай Тихонов — атоқли рус совет шоири, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.
42. Улмас Умарбеков — адиб, драматург. Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати.
43. Латиф Файзиев — кинорежиссёр, Ўзбекистон ССР халқ артисти.
44. Носир Фозиллов — адиб, Гафур Гулом номидаги Ўзбекистон ёзувчилар союзи мукофоти лауреати.
45. Абдуқодир Ҳайитметов — адабиётшунос олим, филология фанлари доктори.
46. Муҳаммад Хайруллаев — ёзувчи.
47. Шукур Холмирзаев — ёзувчи.
48. Уткир Ҳошимов — адиб, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати.
49. Норбой Худойбергандов — адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор.
50. Шабот Хўжаев — медицина фанлари доктори, профессор.
51. Йўлдош Шамшаров — Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси.
52. Озод Шарафиддинов — адабиётшунос олим, Беруний номидаги республика Давлат мукофоти лауреати, профессор.
53. Шонислом Шомуҳамедов — таржимон, Фирдавсий номидаги Халқ-

аро мукофот лауреати, филология фанлари доктори, профессор.

54. Шуҳрат — *Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси.*
55. Азиз Қаюмов — *адабиётшунос олим, филология фанлари доктори.*
56. Пиримқул Қодиров — *ёзувчи, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати.*
57. Матёқуб Қўшқонов — *адабиётшунос олим, Ўзбекистон фанлар академиясининг мухбир аъзоси.*
58. Иброҳим Ғафуров — *адабиётшунос олим ва таржимон, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати.*
59. Муҳаммадjon қори Ғафуров — *пенсияер, Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи ўқитувчиларидан.*

МУНДАРИЖА

Адабиётимиз фахри. Одил Ёқубов 3

Қардошлар наздида

<i>Лидия Бать.</i> «Мен Чеховдан ўрганганман». Нурулло Отахонов таржимаси	10
<i>Ирина Боролина.</i> Абдулла Қаҳҳор. Нурулло Отахонов таржимаси	17
<i>Жалол Икромий.</i> Абдулла Қаҳҳор билан тўрт дийдорлашув. Тошпўлат Аҳмедов таржимаси	23
<i>Берди Кербобоев.</i> Номдор адиб	28
<i>Иван Ле.</i> Дўстимнинг хотираси. Нурулло Отахонов таржимаси	30
<i>Леонид Ленч.</i> Моҳир новелланавис	40
<i>Ғабит Мусрепов.</i> Қутлов	41
<i>Борис Полевой.</i> Замонамиз классиги	42
<i>Гарегин Севуңц.</i> Ажойиб сўз устаси	43
<i>Вера Смирнова.</i> Ҳозиржавоб санъаткор	44
<i>Константин Симонов.</i> Абдулла Қаҳҳор ҳақида сўз. Нурулло Отахонов таржимаси	45
<i>Николай Тихонов.</i> Эл-юрт меҳри. Нурулло Отахонов таржимаси	51

Бөкрий эҳтиром

<i>Абдулахад Абдуллаев.</i> Абдулла Қаҳҳор ва Ҳамза театри	54
<i>Азиз Абдураззоқ.</i> Бизнинг Абдулла акамиз	58
<i>Сами Абдуқаҳҳор.</i> Абдулла Қаҳҳор хазинасидан	63
<i>Турсунбой Адашбоев.</i> Жўмардлик	69
<i>Шомил Аллядин.</i> Дилкаш мулоқотлар. Ёдгор Обидов таржимаси	71
<i>Сидд Аҳмад.</i> Усғоз чироғи	77
<i>Эркин Воҳидов.</i> Қарздорлик	114
<i>Жуманиёз Жабборов.</i> Сўзда акс этган олам	118
<i>Ғулом Қаримов.</i> Ёзувчи билан учрашувлар	122
<i>Турсунбой Қаримова.</i> Қутлуғ дақиқалар	126
<i>Низом Комилов.</i> Темирчиннинг заргар ўғли	130
<i>Салоҳиддин Мамажонов.</i> Ҳақиқатгўй ёзувчи	134

<i>Муроджон Мансураев</i> . Бир умр ёдимда	140
<i>Сайдулла Мирзаев</i> . Халқ севган адиб	143
<i>Миртемир</i> . Халқ дилининг кўзгуси	146
<i>Мирмуҳсин</i> . Ҳассос адиб.	147
<i>Зикир Муҳаммаджонов</i> . Санъатимиз фидойиси	149
<i>Хибзиддин Муҳаммадхонов</i> . Ҳақгўйлик ва теранлик	153
<i>Мумтоз Муҳамедов</i> . Ёнғлатиб кетган инсон	160
<i>Омон Мухторов</i> . Минбар	164
<i>Ҳаким Назир</i> . Некбинлик	168
<i>Умарали Норматов</i> . Адабий танқид жонкуяри	176
<i>Дадахон Нурий</i> . Устознинг сўнги сурати	186
<i>Гулчеҳра Нуруллаева</i> . Сўнмас беш лавҳа	196
<i>Ойбек</i> . «Абдулла Қаҳҳор...»	199
<i>Абдулла Орипов</i> . Ҳам меҳрибон, ҳам талабчан	200
<i>Отаёр</i> . Унутилмас учрашувлар	203
<i>Миркарим Осим</i> . Отахон адиб	208
<i>Тўлқин Расулев</i> . Абдулла Қаҳҳор боғида бир кун	210
<i>Иброҳим Раҳим</i> . Устоз ибрати	213
<i>Улмас Умарбеков</i> . Халқ виждони	216
<i>Латиф Файзиев</i> . Улуғ ҳақиқатгўй	220
<i>Носир Фозилов</i> . Танишув	228
<i>Абдуқодир Ҳайитметов</i> . Устоз сабоқлари	242
<i>Муҳаммад Хайруллаев</i> . Учмас лавҳалар	245
<i>Шугур Холмирзаев</i> . Абдулла Қаҳҳорни эслаб	252
<i>Ўткир Ҳошимов</i> . «Дилингда дардинг бўлса...»	253
<i>Норбой Худойбергенов</i> . «Ҳурмат ўз ўрнида...»	265
<i>Шабот Хўжаев</i> . Шифокорга ҳам шифо бериб	275
<i>Ёлдош Шамшаров</i> . Адиб ҳаётидан лавҳалар	279
<i>Озод Шарафиддинов</i> . Устоз ўғитлари	287
<i>Шоислом Шомуҳамедов</i> . Мухтасарлик	327
<i>Шухрат</i> . Устознинг сўнги кунлари	330
<i>Азиз Қаюмов</i> . Устоз Абдулла Қаҳҳор билан мулоқот	335
<i>Пиримқул Қодиров</i> . Абдулла Қаҳҳор сабоқлари	341
<i>Матёқуб Қўшиқонов</i> . Жонли қоя	348
<i>Иброҳим Фафуров</i> . Ой тўлини бўлганда шундай оқарса керак	355
<i>Муҳаммаджон қори Фафуров</i> . Шогирдим — фахрим	360
<i>Муаллифлар</i> ҳақида қисқача маълумот	362

На узбекском языке

АБДУЛЛА КАХХАР В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ

Составители: Кибриё Каххарова, Атаяр Наханов

Редакторлар: *А. Шаронов, Б. Омонов*

Рассом *Э. Қигаё*

Расмлар редактори *А. Бобров*

Техв. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *О. Турдибекова*

ИБ — 3675

Босмахонага берилди 03. 03. 87. Боснига рухсат этилди 08. 07. 87. Р. 17700. Формати 84×108¹/₈. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 19,32+0,84 вкл. Шартли кр.-оттиск. 20,16. Нашр л. 18,67+0,83 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1048. Баҳоси 1 с. 50 т. Шартнома № 158-86.

Ғафур Ғулум номидаги Адабшёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш Сирлашмасининг 1-босма маҳонаси, Тошкент — 700002, Ҳамза кўчаси, 21.

Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида: [Тўплам] / Сўз боши муаллифи О. Еқубов; Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: К. Қаҳҳорова, О. Наҳанов. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.—368 б.

Халқимиз ва адабиётимизнинг фахри, ажойиб санъаткор ва ажойиб инсон Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги мазкур хотиралар китобида унинг ўзинга хос бетакрор руҳий-маънавий олами, одамлар билан муносабатлари, феъл-атвори, „атомдан кучли“ бўлган адабиётнинг моҳияти хусусидаги тирак мушоҳалалари ҳақида хикоя қилинади.

Абдулла Қаҳҳор в воспоминаниях современников: Сборник.

83.3 Ўз